
Муассислар:

ЎЗБЕКИСТОН
МАТБУОТ ВА АХБОРОТ
АГЕНТЛИГИ

ЎЗБЕКИСТОН РЕСПУБЛИКАСИ
МАЪНАВИЯТ ВА МАЪРИФАТ
КЕНГАШИ

М У Н Д А Р И Ж А

НАСР

Япон ҳикоялари:

АКУТАГАВА. Ду Цзичун. Ўргимчак тўри. Расёмон дарвозаси.....	3
КОБЕ АБЭ. Шоирнинг ҳаёти.....	15
ТАКАСИ ЦУДЗИН. Сарҳадлар интиҳоси.....	23
АБДУРАҲМОН МУНИФ. Олис йўлнинг сабоқлари. Роман.....	45

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

ЛЮБОМИР ЛЕВЧЕВ. Синдирмангиз юрак қанотларини.....	103
--	-----

ПУБЛИЦИСТИКА

В.А.ТЎРАЕВ. Инсониятга глобаллашув таҳдидлари.....	111
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

ФОЗИЛА СУЛАЙМОНОВА. Зарур қўлланма.....	136
АСҚАР МАҲКАМ. Сухроб Сипехрий ёхуд сувнинг сингрофи.....	138

САРГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

ЕВГЕНИЙ ЗАГОРЯНСКИЙ. Морфи қиссаси.....	140
“Жаҳон адабиёти” журналида 2003 йилда эълон қилинган асарлар.....	206

Бош муҳаррир:
Озод ШАРАФИДДИНОВ

Таҳрир ҳайъати:
Мирпўлат Мирзо
(Бош муҳаррир муовини)
Файзи Шоҳисмоил
(масъул котиб)
Амир Файзулла
Раҳматилла Иноғомов

Жамоатчилик кенгаши:
Қуддус Аъзамов
Одил Ёқубов
Рисбой Жўраев
Неъматулла Иброҳимов
Абдулла Орипов
Ғайрат Шоумаров
Рустам Шоғуломов
Тўлепберген Қайипбергенев
Баҳром Қурбонов
Саидахрор Ғуломов
Пўлат Ҳабибуллаев

Жаҳон адабиёти, 12. 2003.

ИНДЕКС 828, 829

Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигида рўйхатга олинган, №172

Таҳририят манзили:
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.
Телефонлар: 144-41-60; 144-41-61; 144-41-62.

Навбатчи муҳаррир Ҳ.ВАЛИЖОНОВА
Рассом Ю.ГАБЗАЛИЛОВ
Техник муҳаррир М.НИЗОМОВА
Мусаҳҳиҳлар Д.АЛИЕВА, М.ҚОДИРОВА
Компьютерда саҳифаловчи Н.ҚОДИРОВА

Теринга берилди 10.10.2003 й. Босишга рухсат этилди 10.12.2003й. Бичими 70x108 1/16.
Газета қоғози. Офсет босма. Шартли босма тобоқ 18,2. Нашриёт босма тобоғи 20,0.
Жами 1500 нусха. А-5182 рақамли буюртма. Баҳоси шартнома асосида.

“Жаҳон адабиёти” журнали компютерида терилиб, Ўзбекистон Матбуот ва ахборот агентлигининг Тошкент матбаа комбинатида чоп этилди.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Жаҳон адабиёти, 2003 й.

Япон ҳикоялари

АКУТАГАВА

ДУ ЦЗИЧУН

1

Бу воқеа баҳор оқшомларининг бирида юз берганди.

Тан давлати пойтахти Лоян шаҳрининг Фарбий дарвозасида бир йигит осмонга хомуш тикилганча турарди. Унинг исми Ду Цзичун бўлиб, бир бадавлат кишининг ўғли эди. Аммо отасининг бор бойлигини ҳавога совурган йигитча, шу даражада қашшоқлашиб қолгандики, ҳатто ейишга бир тишлам нони қолмаганди.

У пайтларда Лоян айна гуллаган шаҳар бўлиб, осмон остида у билан тенлашадиган гўша топилмасди. Унинг кўчаларида одамлару аравалар дарёмисол оқиб борарди. Ботаётган қуёш шаҳар дарвозаларини тилла ранг ёғдуга чулпаган, ён-атрофдан бошига ипак матодан дўши кийган кексалар, қулоғига туркча олтин сирға таққан аёллар, хил-хил жиловли оқ дулдуллар бетиним у ёқдан бу ёққа ўтиб турарди... Бу ажиб манзара моҳирлик билан чизилган суратни эслатарди.

Ду Цзичун бўлса, дарвозага орқаси билан суянганча ҳамон осмонга лоқайд тикиларди.

Баҳор ифори бир текисда шаҳарни қамради-ю, осмонда йиртқич тирноғидан қолган тиртиқдай ой ҳам кўриниб қолди.

“Қоронғи тушяпти, менинг эса қорним оч, бош кўярга жойим йўқ... Минг лаънат бунақанги ҳаётга! Бундан кўра, ўзимни дарёга ташлаб, ўлганим яхши”, — Ду Цзичуннинг миясида ана шундай ёмон ўйлар гувилларди.

Шу пайт кутилмаганда унинг олдида гўё осмондан тушгандай бир кўзи шилпиқ, бир кўзи ғилай қария пайдо бўлди! Ботаётган қуёш нурларига йўғрилгани туфайли, дарвозада унинг каттагина сояси кўринди. Қария Ду Цзичуннинг юзларига узоқ тикилиб турди-да, амирона деди:

— Нима ҳақда ўйлаясан?

— Менми? Нима қилсам экан, деб ўйлаб тургандим. Тунагани икки газли жойим ҳам йўқ.

Қария уни туйқус саволга тутгани учун Ду Цзичун ҳам ер чизганча тўғриси айтиб юборди.

— Шунақа дегин! Сенга раҳмим келиб кетди.

Чол бир оз ўйлашиб турди-да, қўли билан кўчани чароғон этиб ботиб бораётган қуёшга ишора қилди.

— Сенга бир маслаҳат бермоқчиман, қулоқ сол. Шундай тургинки, қуёш орқангда қолсин-у, соянг олд томонга тушсин. Кейин бошинг сояси тушаётган жойни белгилаб қўй. Тунда келиб ўша ерни кавласанг, бир арава тоза олтин қазиб оласан.

— Ростдан-а?

Ду Цзичун ҳайрат билан бошини кўтарди. Бу не синоат бўлди? Чол гўё ер ютгандай, изсиз ғойиб бўлганди.

Бу пайтга келиб осмондаги ой янада тиниқлашган, ҳал-ҳудудсиз одамлар оқими узра икки-учта бесабр кўршапалаклар гувиллаб уча бошлаганди.

2

Ду Цзичун бир кечада шу қадар бойиб кетдики, Лояндек шаҳри азимда унга тенг келадиган бой топилмасди.

У чолнинг айтганларини қилиб, бош сояси тушган жойни кавлади. Қарангки, у ердан бир аравага сиғмайдиган олтин қазиб олди.

Шу тахлит Ду Цзичун энг бадавлат кишига айланди. У шундайин қаср сотиб олдики, ҳашамдорлик бобида ҳатто император Сюань-цзун билан беллаша оларди. У фақат ланлин шаробини ичар, дастурхонига Гуйчжоудан “аждарҳо кўзи” аталмиш жаннатий мевани махсус келтиришларини буюрар, боғига эса йилда тўрт марта рангини ўзгартирувчи гуллар эккан, зийнат бўлади деб, аллақасқдан опшоқ тустовуқлар келтирганди. Шунингдек, у қимматбаҳо тошлар йиғар, ўзи кимхобу парчаларга ўралиб ўтирарди. Кўча-кўйда муаттар ҳидли аравада сайр қиларди. Энг моҳир усталар унга атаб фил суягидан оромкурси ясашга киришгандилар. Хуллас, унинг ўткинчи ҳою-ҳавасларини санаб адоғига етиб бўлмасди.

Илгарилари Ду Цзичуннинг баъзи ўртоқлари кўчада кўрсалар, у билан аранг сўрашишарди. Аммо унинг бойиб кетгани ҳақидаги миш-миш бутун шаҳарга ёйилгач, дўстлари бирин-сирин уни кўргани кела бошлашди. Бу ҳам майлига, энди улар эрталабдан-кечгача Ду Цзичуннинг уйида маишат қилишарди. Буни истовчилар сони эса кун сайин ортиб борарди. Орадан ярим йил ўтиб, Лоян шаҳрида унинг уйига келмаган биронта ҳам санъаткор, гўзал жонон қолмади.

Йигитча кунда, кунора дабдабали зиёфат уюштирарди. Бу байрамларнинг қанчалар ҳашамат билан ўтишини тасвирлашга тил ожиз. Бу ерда фақат Оврўпадан келтирилган шароб ичиларди, ҳинд йоглари ханжар ютиб, меҳмонлар кўнглини овлар, уй соҳиби эса йигирмата гўзал малак қуршовида ўтирарди. Бир ёнидаги ўн соҳибжамолнинг сочи қимматбаҳо яшм тошидан ясалган нилуфаргуллар билан безалган, иккинчи ёнидаги ўн нозанин эса бошига лаъл- ёқудан ишланган атиргулларни танғиб оланди. Бу гўзаллар найни шундай чалишардики, юракларни эритиб юборарди оҳанги!

Ётиб еганга, тоғ чидамас дейдилар. Шу боис дабдабани хуш кўрадиган Ду Цзичун ҳам орадан бир-икки йил ўтиб, камбағаллашиб қолганига ҳайрон бўлмаслик керак. Чинданам одамлар тошпорақ! Дўстлашаман, деганлар сон минг эди. Энди эса ўзини энг қалин дўстдай туганлар унинг дарвозаси олтидан етти ёт бегонадай ўтиб кетишарди. Ҳатто кўнгил учун ҳам бундоқ мўралашмасди!

Учинчи баҳор келган дам — Ду Цзичун яна бир тийинсиз қолди. Лояндек шаҳри азимда биронта одам уйдан бошпана бермади. Бошпана у ёқда турсин, бир пиёла сувни арзанда қилишди-я!

Шундай қилиб, бир куни шом пайтида Ду Цзичун яна Лояннинг Ғарбий дарвозасига жўнади. У йўл бўйида осмонга лоқайд тикилганча ғамгин ўйларга ботиб ўтирарди.

Қутилмаганда, баногоҳ теварагида яна ўша чол пайдо бўлди. Бир кўзи шилпиқ, бир кўзи филай! Чол унга ўша саволини берди:

— Нима ҳақда ўйлаясан?

Чолни кўриб, Ду Цзичун уялганидан бошини эгди-ю, дарров жавоб бера олмади. Бироқ қария у билан аввалгидай мулојим гаплашди, шу боис йигит ҳам мўминлик билан деди:

— Бугун яна бошпанасиз қолдим. Нима қилсам экан, деб ўйлаб турувдим.

— Шунақами? Раҳмим келяпти сенга. Болам, бир маслаҳат бермоқчиман. Шундай тургинки, шом куёшидан соянг олди томонга тушсин. Бу сафар кўкрак соянг акс этган жойни кавлагин — бир арава тоза олтин қазиб оласан.

Чол шундай деди-да, зум ўтмай одамлар тўдасига қўшилиб, изсиз ғойиб бўлди.

Шу куннинг эртасига Ду Цзичун яна осмон остидаги энг бадавлат кишига айланди. Ва яна ҳою ҳавасга берилди. Боғида тусини ўзгартирувчи гуллар қийғос

очилиб ётар, гулзор атрофида оппоқ тустовуқлар гулдор патини ёйиб, ҳовли кўркига кўрк кўшарди. Яна ўша ҳинд жўтилари пичоқ ютар — хуллас, ҳаммаси қайтадан такрорланди!

Табиийки, уч йилга қолмай тоғдай олтин хазондай соворилиб кетди.

3

— Нима ҳақда ўйлаясан?

Ду Цзичун қаршисида учинчи марта пайдо бўлган, бир кўзи гилай, бир кўзи шилпиқ чол унга яна таниш саволни берди. Билганингиздай йигит бу пайтда Лояннинг Фарбий дарвозаси олдида, баҳорнинг илиқ кунларида янги чиққан ойга хомуш тикилганча турарди.

— Менми? Бугун бош қўярга жойим йўқ. Нима қилсамикин, деб ўйлаб тургандим.

— Шунақа дегин? Сенга раҳмим келяпти. Яхши, бир маслаҳат берсам, ўғлим. Куёшга ортингни ўтиргин-да, белингни сояси тушган жойни кавла, шунда бир арава...

Қария фикрини айтиб улгурмай Ду Цзичун қўлини кўтариб, унинг сўзини бўлди:

— Йўқ, менга олтин керакмас.

— Олтин керакмас дейсанми? Хах-хах-ха! Дабдабали ҳаёт жонингга теккан шекилли!

Қария Ду Цзичуннинг сўзларига ишонмай, унга қаттиқ тикилди.

— Йўқ, ҳашамат жонимга теккани йўқ. Ундан ҳам батгарроғи бўлди — одамлардан кўнглим совуди, — кескин жавоб берди Ду Цзичун маънос.

— Буниси қизиқ бўлди-ю? Нега одамлардан кўнглинг қолади?

— Дунёда қанча одам бўлса, биронтасида ҳам раҳмдиллик йўқ. Бадавлат бўлган пайтимида ҳаммаси олдида жилпанларди, хушомад қиларди. Қаншоқ бўлиб қолганимда-чи, қаранг, қиё ҳам боқинмайди мен томонга! Шуларни ўйласам, сира бадавлат бўлишни истамайман.

Ду Цзичуннинг сўзларини тингларкан, қария айёрона жилмайди.

— Шунақа дегин! Сен бошқа ёшларга ўхшамас экансан-да, ҳаммасини жуда яхши тушуниб олибсан. Демак, энди оч қорним, тинч қулоғим, деб ночор, аммо хотиржам яшамоқчимисан, шундайми?

Ду Цзичун бироз иккиланиб қолди. Аммо кейин бир қарорга келиб, чолга илтижоли боқди:

— Йўқ, ундай қисмат мени қониқтирмайди! Сизга шогирд тушиб, умрибоқийлик сирини билсам, дегандим. Мендан яширманг, Ахир сиз олий мақоматга етган, зоҳид сеҳргарсиз-ку! Акс ҳолда бир кечада мени осмон остидаги энг бадавлат кишига айлантира олармидингиз? Илтимос, мени шогирдликка олинг, сеҳргарлик сирини ўргатинг.

Қария бир муддат ўйланиб қолди, қошларини кериб, фикр қилди-да, жилмайганча розилик берди.

— Ҳа, чиндан ҳам мен Те Гуанцзи исмли даос-зоҳидман, Эмэй-шан тоғларида яшайман. Сени биринчи бор кўрганимда ҳаётнинг асл моҳиятини тушунишга қодир бу йигит, деб ўйлагандим. Шу боис икки бора сени бадавлат кишига айлантирдим. Агар сеҳргар-зоҳид бўлишни жуда истаётган бўлсанг, сени шогирд қилиб оламан.

Ду Цзичун беҳад хурсанд бўлиб кетди. Қария Те Гуанцзи сўзларини тутатмай туриб, йигит унга таъзим қила кетди.

— Бу қалар тиришиб, менга таъзим келтирма. Сеҳргар-зоҳид бўла оласанми-йўқми, бу фақат ўзингга боғлиқ. Агар сен бунинг учун туғилмаган бўлсанг, менинг бор илмим бесамар кетади. Майли, нима бўлса бўлар. Ҳозир биз сен билан Эмэй-шан тоғининг энг ичкарасига йўл оламиз. Осмон орқали у ерга бир сонияда етиб оламиз.

Те Гуанцзи яқинда ўрилган бамбук таёқчасини олди-да, шивирлаб дуо ўқиди. Кейин Ду Цзичун иккови унга отга мингандай мингашинди. Шу пайт кутилмаганда — ахир бу мўъжиза эмасми?! — бамбук таёқчаси, аждаҳодай ваҳшат билан осмону фалакка кўтарилди.

Ду Цзичун кўрқувдан тош қотганча, юрак югиб пастга қаради. Пастда кун ботаётганди. Шу боис у шафақ тусига чўмган ям-яшил тоғлардан бўлак ҳеч нимани кўра олмади.

Нитоҳи ила у Фарбий дарвозани бекор излади. Чунки у аллақачон ортда қолиб кетганди. Те Гуанцзининг опшоқ сочлари шамолда ёйилиб учар, ўзи эса аста кўшиқ хиргойи қиларди.

4

Бамбук таёқчаси унинг устида ўтирган икки киши билан бирга Эмэй-шан тоғига оҳиста кўнди. Бу ерда кагтагина қоятош чуқур ёриқ ичра қисилиб қолганди. Улар жуда баландда экани аниқ, чунки тун қаросида ёрқин нур сочиб турган Етти оғайни юлдузи нақ пиёладай кўринарди. Табиийки, бу ерларга асрлар мобайнида одам оёғи етмаганди. Шу боис бир сониягагина бузилган сукунат яна ўз ҳукмига кирди.

Фақат, қаердадир тоғ чўққисиди, нақ унинг боши узра ёғингарчиликлар қадини долдай буккан ёлғиз қарағай шамолда оҳиста шовулларди.

Улар қояга келиб тушишгач, қария йигитни тик қояга орқа ўтириб қўйди.

— Ҳозир самога кўтарилиб, Сиванмуни кўргани бораман, — деди Те Гуанцзи, — унганча шу ерда ўтириб, мени кут. Йўғимда ёвуз руҳлар келиб, сенга тажовуз қилишлари мумкин, аммо сен овоз чиқарма. Ҳар қандай ҳолатда ҳам овоз чиқарма. Мабодо бир оғиз сўз айтсанг, сеҳргар-зоҳид бўлмайсан, билиб қўй. Ҳамма нарсага тайёр тур! Эшитдингми? Ҳатто еру кўк иккига бўлиниб, парча-парча бўлиб кетган тақдирда ҳам сукут сақла!

— Ишончингиз комил бўлсин, умуман товуш чиқармайман. Ҳатто ҳаётим қил устида бўлса ҳам, бир сўз демасликка сўз бераман.

— Чинданми? Унда сендан кўнглим тўқ бўлади. Мен тезда бориб келаман!

Қария Ду Цзичун билан хайрлашиб, таёқчага қайта минди-да, тоғ қоялари узра осмонга парвоз қилди. Тун кўйнига сингиб, йўқ бўлиб кетди.

Ду Цзичун қоя тоғда бир ўзи қолиб, завқ билан юлдузларни томоша қила бошлади. Бир соатча вақт шу тахлит ўтди. Тоғлар ортидан эсаётган изгирин шамол унинг юпқа кийимидан ўтиб, баданини жунжиктирарди.

Тўсатдан само узра даҳшатли овоз эшитилди.

— Ҳой, бу ерда ким бор, жавоб бер!

Аммо қариянинг сўзига амал қилган Ду Цзичун миқ этмай ўтираверди.

Орадан бир оз вақт ўтгач, яна ўша ваҳимали овоз унга дўқ урди:

— Агар ҳозироқ жавоб бермасанг, ўлдим деявер!

Ду Цзичун сабот билан сукут сақлайверди.

Шу пайт осмондан тушдими, ердан чиқдими, қоятошда баҳайбат йўлбарс пайдо бўлди. У даҳшатли ёвуз кўзларини Ду Цзичунга қадаганча ўқирди. Бу ҳам етмагандай, худди шу вақтда йигитнинг боши узра қарағайнинг шохлари қаттиқ силкинди. Тик қоядан йўғонлиги нақ бузоқдай келадиган оқ илон олов тилларини чиқариб, йигит томон ўрмалаб кела бошлади. Масофа эса қисқараверди...

Бироқ Ду Цзичун киприк ҳам қоққани йўқ. У аввалгидай хотиржам ўтирарди.

Йўлбарс билан илон ўлжа қай биримизга насиб қиларкин, дегандай бир-бирларига қаттиқ текилиб туришди-да, Ду Цзичунга бараварига ташланишди. Мана ҳозир йўлбарс ханжар тишларини унга ботиради, илон захри танасига беаёв синтади. Ду Цзичун куним битган бўлса керак, деб турганида йўлбарс ҳам, илон ҳам буг сингари ҳавога сингиб кетди. Фақат тепадаги қарағайгина ҳамон шамолда шовулларди. Ду Цзичун енгил тин олди ва нима бўлишини кута бошлади.

Ана, кўнгли сезгандай қаттиқ шамол туриб, атрофни зимистон қоплади. Оч бинафшаранг чақмоқ зулмат қабрини тилди-да, момақалдироқ гумбуради. Ўша заҳотиёқ жала шаршарадан оқиб тушгандай телбавор ёға кетди. Ду Цзичун эса даҳшатли бўрон тазйиқидида қимир этмай, хотиржам ўтирарди. Бўроннинг увиллаши, аёвсиз, гўё атрофни бошлаб савалаётгандай жаланинг куйишию бетиним чақмоқ чақишидан Эмэй-шан ҳам қулаши тайин эди. Момақалдироқ

шундайин гулдирадика, бундан қулоқлар том битди. Осмонда, қуюқ булут қаъридан алвон тусли устун чиқиб келди-да, Ду Цзичуннинг бошига тушди.

Ду Цзичун қулоқларини қўли билан беркитиб, қояга юзгубан йиқилди. Бироқ кўзини очиб, атрофга назар ташлаганида ҳеч нима ўзгармаганди. Осмон боягидай чароғон. Тоғлар узра катталиги пиёладай келадиган Етти оғайни юлдузи аввалгидай ёрқин нур сочиб турарди.

Демак, даҳшатли довул ҳам, йўлбарсу илон ҳам иблисларнинг найранги экан-да! Улар Те Гуанцзининг йўқлигидан фойдаланишган. Ду Цзичун анча ўзига келиб қолди, пешонасидаги реза-реза терни артиб, қоятошда хотиржам чордана қуриб ўтирди.

Аммо Ду Цзичун нафас олиб улгурмай, унинг теграсида олгин яроғ таққан, бўйи нақ уч метр келадиган ҳайбатли самовий саркарда пайдо бўлди. У қўлига сешоха тутган, кўзлари ёвуз чақнарди. Саркарда уч тишли айрини йигитнинг кўкрагига тираб дўқ урди:

— Ҳой йигит, кимлигингни айт! Эмэй-шан тоғи еру осмон бунёд бўлгандан буён менинг маконим ҳисобланади. Бетакаллуфлик билан бу ерга бостириб киргани қандай ҳаддинг сизди! Демак, сен оддий одам бўлмасанг керак! Жонингдан умидинг бўлса, жавоб бер!

Бироқ Ду Цзичун, қария айтгандай, лом-мим демай ўтираверди.

— Жавоб бермайсанми? Сукут сақламоқчимисан? Соз-да! Истаганингча оғзингга сўк солиб ўтиравер. Бунинг учун қариндошларим сени бурда-бурда қилиб ташлайди...

Самовий саркарда сешохани азот кўтарди-ю, қўли билан тоғ этагидан кимларнидир имлаб чақирди. Ниҳоят, зулмат чекиниб, осмону фалакдан беҳисоб аскарлар булутдай ёпирилишди. Қиличу найзалар билан қуролланган, ҳайбатли лашкар ёшпасига бостириб кела бошлади.

Бундайин томошани кўриб, Ду Цзичун бақириб юбораёзди; аммо қария Те Гуанцзининг сўзларини эслаб, аранг оғзини юмди. Самовий саркарда йигитни қўрқитолмаганини кўриб, яна ҳам ғазабга минди.

— Шунчалар қайсармисан? Жавоб беришни истамас экансан, ҳаёт билан видолашавер! — Самовий саркарда шундай деб бўкирди-ю, ярқираб турган сешохани Ду Цзичуннинг кўкрагига санчди. Кейин эса бутун Эмэй-шанни ларзага солиб, қаҳ-қаҳ отиб кулганча зулмат ичра ғойиб бўлди.

Аммо бу воқеа юз беришидан аввал беҳисоб аскарлар ҳам тунги шамол билан бирга гўё тушдаги каби ғойиб бўлишди.

Етти оғайни юлдузи боягидай чароғон, атрофга совуқ нур таратар, қоядаги ёлғиз қарағай шамолда шовулларди. Бироқ Ду Цзичун вафот этган, кўкка қараганча қимир этмай ётарди.

5

Ду Цзичуннинг жасади қоя тошда қолаверди. Руҳи эса жонсиз танани тарк этиб, жаҳаннамга йўл олди.

Бизнинг дунёмизда “Зулмат йўли” аталмиш йўл борки, у жаҳаннамга олиб боради. У ерда бутун йил мобайнида қоп-қора само узра совуқ шамол гувиллайди. Уюрмага тушиб қолган Ду Цзичун кузги япроқдай чирпирак бўлиб кетди. Кутилмаганда у ҳашаматли сарой қаршисига пайдо бўлди. Сарой пешпоқига: “Беҳисоб руҳлар саройи” деб ёзиб қўйилганди.

Сарой олдида турган бир тўда шайтонваччалар йигитни кўришлари ҳамона уни ҳар томондан ўраб олишди ва зинапоя томон судраб кетишди. Пиллапоя чўққисига эгнига қаро олибс кийган, бошига олтинтож кўндирган ҳукмдор ўтирар, атрофга қаҳрли нигоҳ ташларди. У жаҳаннам султони, подшоҳ Янлю бўлса керак. Ду Цзичун у ҳақда кўп эшитган, шу боис, чўкка тушиб ўтирганча, сукутда тақдири азалини кутарди.

— Ҳой, сен, нега Эмэй-шан чўққисига ўтирганинг? — Шоҳ Янлонинг гулдирак овози атрофни тутди. Ду Цзичун унга жавоб қилиш учун оғзини жуфтлаганди ҳамки, туйқус қариянинг таъкидлари ёдига тушди: “Оғзингни оча кўрма!” Шу боис у бошини қуйи этганча, жим ўтираверди. Шунда подшоҳ Янлю қўлида тутган темир тўғноғичини бир силкитди-ю, шундай ўкирдикки, ғазабдан сочу соқоллари тикка бўлиб кетди.

— Ҳей, осий, қаердалигингни билмаяпсанми, ўзи? Ҳозироқ жавоб бер, акс ҳолда ўйлаб ҳам ўтирмай сени жаҳаннамнинг бор азобларига дучор этаман.

Бироқ Ду Цзичун лоақал лабини ҳам қимирлатмади. Шунда шоҳ Янло шайтонларга қаради-да, қаҳр билан азмойиш берди. Шайтонлар ўша заҳотиёқ унга қуллуқ қилиб, ишга киришдилар. Ду Цзичунни зулмат осмони узра баланд кўтаришди.

Дўзахда ҳаммага маълумки, Игнатоғ билан Хун дарёсидан ташқари, зулмат қаърида жаҳаннам аталмиш Олов водий, ундан сал нарида эса Аёзли дўзах номи ила машҳур музлар денгизи бор. Шайтонлар йигитни навбатма-навбат гоҳ у дўзахга, гоҳ бунисига тушириб азоблай бошлашди. Ду Цзичуннинг кўкрагига беҳисоб санжарлар санчилар, олов ёлқини юзларини куйдирарди. Унинг тилларини суғуришар, терисини шилиб, оёғини темир қисқичга солардилар. Қиздирилган ёғга ташлаб қовуришар, бургут унинг кўзларини чўқир, заҳарли илонлар мия қатигини сўришарди. Хуллас, уни дўзахнинг барча азобларига дучор этишди. Бироқ Ду Цзичун уларнинг ҳаммасига чидади, келишилганидай бир оғиз сўз айтмади.

Ниҳоят, уни қийнайвериш шайтонларнинг ҳам жонига тегди. Улар Ду Цзичунни ортига — “Беҳисоб руҳлар саройи”га қайтаришди. Уни пиллапоя тагига келтириб ташладилару, жўр овозда шоҳ Янлога дедилар:

— Бу осийдан ҳеч қанақа йўл билан гап суғуриб ололмадик.

Шоҳ Янло қовоқларини уйиб, ўйга толди ва шайтонваччаларнинг бирига буюрди:

— Бу одамнинг ота-онаси ҳайвонларнинг дўзахига тушганми? Уларни оёғини ерга теккизмай бу ёққа келтир!

Шайтон шамолга минди-ю, бир сонияда дўзахий самовотда ғойиб бўлди. Аммо кўз очиб юмгунча у икки жониворни олдига солиб ҳайдаганча учар юлдуздай “Беҳисоб руҳлар саройи”га келиб тушди. Ду Цзичун уларга нигоҳ ташлаб, қай аҳволга тушганини билсангиз эди.

Бу аянчли, ҳолдан тойган қирчанғилар қиёфасида, унинг учун азиз бўлган ота-онаси чехрасини кўриб, Ду Цзичун ҳайрат ва кўрқувдан ўзини йўқотаёзди.

— Хўш, Эмэй-шан тоғида нима қилиб ўтиргандинг?! Айт, тезроқ! Акс ҳолда ота-онангнинг ҳолига вой бўлади!

Бундайин даҳшатли дағдагани эшитиб ҳам Ду Цзичун жавоб қилмади.

— Ҳой, нобақор ўғил! Сенинча, ота-онангни қийнайверишсин экан-да! Фақат ўзинга яхши бўлса бўлди экан-да!

Шоҳ Янло шундай ўқирдики, гулдурак овоздан саройнинг пойдеворигача зириллаб кетди.

— Ҳой, шайтонваччалар, урларинг уларни! Гўшгларигача тилишланг, суякларини синдириб, майда-майда қилиб ташланглар!

Шайтонваччалар жўр овозда “Бош устига!” дея жавоб қилишди-да, темир дарраларни олиб, икки қирчанғи отни шундай шафқатсизлик билан савалашдики, ҳар дарра келиб урилганида, унинг забтидан шамол хуштак чалиб юборар, тери шилиниб, суяклар майда-майда бўлиб кетарди. Улар эса, ҳайвонга айлантирилган, қирчанғи қиёфасидаги ота-онаси, оғриқ азобидан қалтирар, кўзларидан ёш эмас, қонлар оқар, кишнаб, инграшга ўхшаш товуш чиқарардилар.

Ду Цзичун бу манзарага қарагани ўзида куч топа олмади.

— Хўш, ҳали ҳам оғиз очмайсанми?!

Шоҳ Янло шайтонларга бир сония темир дарраларни кўйишни буюрди ва Ду Цзичундан яна жавоб кута бошлади. Бу пайтда эти шилиниб, абгор бўлган қирчанғи отлар зинапоя олдида ўлим талвасасида ётарди.

Ду Цзичун беадад ғамга ботган, аммо қариянинг сўзларини эслаб, кўзларини чирт юмиб олди. Шунда баногоҳ онасининг унсиз овозини эшитди.

— Болагинам, бизни кўявер, бошимизга нимаики тушмасин, сен бахтли бўлсанг бўлгани. Ота-она учун бундан ортиқ қувонч йўқ. Жаҳаннам ҳукмдори дағдага қилса қилаверсин. Агар индамаслик керак бўлса, гапирмай қўяқол, ўғлим...

Оҳ, бу унга қадрдон бўлиб қолган онаизорининг мулоийм овози эди! Ду Цзичун ногаҳон кўзини очиб юборди. Ерпарчин бўлиб ётган отлардан бири

унга хомуш тикилиб турганини кўрди. Унинг онаси оғриғу азоблар исканжасида ётган бўлса-да, ўғлига ҳамлард эди ва фарзанди аржумандини деб, шайтонваччалар уни темир дарра билан калтакласалар ҳам ўғлидан хафа эмасди. Ҳа, пасткаш кишилар, бой бўлганида унга лаганбардорлик қилишди, қашшоқлашиб қолганида безбетларча юз ўғирдилар ундан. Энди ота-онасининг меҳри дарёлигини қаранг! Онаизорнинг матонатини кўринг! Ду Цзичун қариянинг ҳамма ўғитларини унутди. У йиқилгундай чошганча ўлар ҳолатдаги отнинг бўйнидан кучди-ю, кўзларидан шашқатор ёш оқизиб: “Онажоним!” деб юборди.

Ду Цзичун ўз овозидан ўзи чўчиб уйғониб кетди. У аввалги сафаргидай шом куёшининг заррин нурларига чулганган Лояннинг Фарбий дарвозаси олдида турарди. Гира-шира туман қоплаган осмонда балқиган уч кунлик ҳиллол ҳам, бетўхтов у ёқдан-бу ёққа ўтиб турган одамлару аравалар оқими ҳам у ҳали Эмэй-шан тоғига учмасидан илгари қандай бўлса, ўшандай ҳолатда эди.

— Хўш, қалай? Шогирд тушишга ярар экансанми, сендан даос-зоҳид чиқарканми? — деди киноя билан бир кўзи шилшиқ, бир кўзи гилай қария.

— Кўлимдан келмас экан. Эплюлмас эканман. Бундан жуда хурсандман.

Ду Цзичуннинг кўз ёшлари қуриб улгурмаганди ҳали. Шу кўйи у қариянинг кўлларини сиқди.

— Ҳай, майли, зоҳид сеҳргар бўлдим ҳам дейлик. Аммо “Беҳисоб руҳлар саройи”да ота-онангни темир дарра билан урсалар, бунга қандоқ чидаб бўлади?

— Билиб қўй, агар жим турганингда, сени ўша ердаёқ ўзим ўлдириб қўя қолардим. Сендан зоҳид чиқмайди, буни тушундинг. Бой бўлиш жонингга теккан. Энди ким бўлмоқчисан?

— Ким бўлишимдан қатъи назар, одамлардай ҳалол яшасам дейман.

Ду Цзичуннинг овози ҳеч қачон бундайин қувончли жарангламаганди.

— Шу сўзларингни сира унутма. Алвидо, сен билан бошқа учрашмаймиз.

Те Гуанци шундай дея ўз йўлига кетганди ҳам, аммо қутилмаганда тўхтади-да, Ду Цзичун томон ўтирилди.

— Э! Яхшиямки ёдимга тушди. Тайшан тоғи ёнбағрида кичкинагина уйим бор. Ўша уйни ери билан бирга сенга ҳадя қиламан. Ўша ерга бориб, жойлаш. Ҳозир шафтолилар қийғос гуллаган пайт, — жилмайганча қўшиб қўйди у.

ЎРГИМЧАК ТЎРИ

1

Кунлардан бир кун Будда ёлғиз ўзи жаннат ҳовузи атрофида сайр қилиб юрарди.

Ҳовузда марвариддек ошпоқ нилуфарлар қийғос очилган, уларнинг олгиндай товланаётган ўзагидан дилларни сархуш этувчи ёқимли ис тараларди.

Жаннатда субҳидам эди.

Будда ўйга толганча тўхтаб қолди. Қутилмаганда унинг нигоҳи ҳовуз ойнасига тушди. Нилуфаргулларнинг улкан япроқлари орасида ҳовузнинг туб-тубида нималар рўй бераётгани кўзгуда акслангандай аниқ кўриниб турарди. Нилуфаргуллар ҳовузи шу қадар чуқур эдики, у дўзах аталмиш жойнинг туб-тубигача етиб борарди.

Зилол сувда Игна тоғу, дўзахнинг Сандзу дарёси дурбиндан қарагандай кўринаётганди.

У ерда, жаҳаннам қаърида осий бандалар бижғиб ётишардики... Ногаҳон Будданинг нигоҳи Кандата исмли бир осийга тушди.

Кандата деганлари учтига чиққан қароқчи бўлиб, бир пайтлар ҳаммани қийратганди. У мисли кўрилмаган қонхўрликлар қилиб, одам ўлдирган, кемаларни талаган, хонадонларга ўт қўйганди. Бироқ шунга қарамай, ўша жаллод ҳам умрида биргина яхшилик қилган экан.

Кунларнинг бирида ўрмон оралаб кетаётиб, унинг кўзи миттигина ўргимчакка тушиб қолади. Уни босишга шайланиб оёғини кўтаради-ю, шаштидан қайтади: “Бундай қилмаганим маъқул. Кичкина бўлсаям жонли махлуқ-ку! Бекордан-бекорга ўлдириш увол!”

Ўшанда у ўргимчакка раҳм қилганди.

Дўзахдаги воқеаларни кўз ўнгидан ўтказаркан Будда, бир пайтлар Кандата ўргимчакка ҳаёт инъом этганини хотирлаб, агар имкони бўлса, биргина шу олижаноб иши учун гуноҳкорни дўзах қаъридан чиқариб олишни истади. Ногаҳон Будда жаннат ўргимчагини учратди-ю, муаммо ҳал бўла қолди. Ўргимчак ям-яшил нилуфар баргига ажойиб кумуш тўр солганди.

Будда ўта нозик риштани қўлига олиб, ошпоқ нилуфарлар аро сувга ботирди. Кумуш ришта оҳиста тебранганча жаҳаннам қаърига туша бошлади.

2

У ерда, дўзахи аъламда Кандата бошқа гуноҳкорлар қаторида Хун дарёсида мислсиз азоб чекаётганди. У бир гирдобга тушиб қолар, хунга фарқ бўлар, яна амаллаб тепага қалқиб чиқарди.

Қаерга қараманг, ҳамма ерда зулмат ҳукмрон. Фақат онда-сонда қоронғулик бағрида хира нур пайдо бўларди. Бу Игна тоғ ваҳшатини тасвирлашга тил ожиз. Хира ёғду ҳам асли кўз тушганда этни жунжиктиривчи шу игналардан таралаётганди. Атроф мазористондай жимжит, фақат онда-сонда сўнгагигача ўртанаётган гуноҳкорлар оҳ-воҳи эшитилиб қоларди.

Жаҳаннам қаъридаги осий бандалар, минг йиллардан буён азобланар, шу боис, уларнинг йиғлашга ҳам, инграшга ҳам мажоллари келмасди.

Шу боис ҳатто уччига чиққан каллакесар Кандата ҳам қонли кўлда хун ютиб, ўлаётган қурбакадай бемадор тўлганарди.

Баногоҳ Кандата бошини кўтарди-ю, Хун дарёси узра зулматга боқди. Ана шу сўнгсиз зулмат қаъридан, олис-олислардаги осмондан унга қараб, билинар-билинамас, худди уни бошқа осийлар кўриб қолишларидан чўчигандай, ўзидан хира нур сочиб, кумуш ришта, оҳиста тушиб келаётганди.

Кандата қувонганидан чапак чалиб юборди. Ана шу ишга ёпишиб олса бўлгани, кейин ундан юқорилайверади. Ажабмас, шу баҳона жаҳаннам азобларидан қутулиб қолса!

Бахти қулиб, омади чопса, балки жаннатга кириш ҳам насиб этар. Шунда уни Игна тоғга чиқишга мажбурламайдилар ёки қон дарёсига ботирмайдилар. Дилида умид уйғонган он Кандата ўргимчак ипини икки кўллаб маҳкам ушлаб олди-ю, ундан юқорига кўтарила бошлади.

Табиийки, тажрибали ўғрига арқондан тепага чиқиш қийин иш эмас.

Бироқ жаҳаннамдан жаннатгача йўл минглаб метрни ташкил этарди. Қанчалик уринмасин, тоғ чўққисига етиш “оҳ”, қанчалар машаққат. Кандата юқорига чиқаверди, чиқаверди, ниҳоят шундай бақувват ўғрининг ҳам кўллари толди. Осмонга қадар дам олмай чиқиб бўлмади. Ярим йўлда тўхтаб, ўргимчак ишга осилганча пастга, жаҳаннам тубига боқди. Ишдай ингичка риштадан доvon ошиб бекорга шунчалик қийналмабди. Яқиндагина уни чидаб бўлмас азобларга гирифтор этаётган Хун дарёси зулмат ичра қолиб кетибди. Игна тоғ чўққиси эса, жаҳаннам қаърида ханжар тишларини ярақлатганча, оёқлари остида турарди. Агар у шундай чаққонлик билан тиришса, балки чинданам жаҳаннамдан қуён бўлар...

Ишга қаттиқ ёпишганча, Кандата неча йиллардан кейин илк бор тили айланиб, хохолаб кулди-да, бақирди:

— Қутулдим! Қутулдим!

У баногоҳ бошқа гуноҳкорлар ҳам чумолидай турнақатор бўлиб, унинг ортидан эргашаётганини, ҳисобсиз бандалар ожизгина ишга ёпишиб, юқорига интилаётганини кўриб қолди.

Бу манзарани кўриб, Кандата ҳам кўрқув, ҳам ҳайратдан оғзини очганча қолди. Кўзлари косасидан чиқаёзди.

Ингичка ўргимчак ипи унинг ўзини аранг кўтараётганди-ку, бунчалик кўп одамга у қандай дош берсин!

Агар ип узилиб кетса борми, унда унинг ўзи ҳам, бир ўйлаб кўринг-а, у ҳам, шундай тепага чиққанида тўша-тўғри жаҳаннамга қулайди. Шунда озодлик билан видолашаверади!

Кандата ўйга толган пайтда, минглаб гуноҳкорлар Хун дарёси тубидан

чиқиб, юқорига ўрмалаётганди. Юзлаб, минглаб гуноҳкорлар осмонга осилган узун занжирдай бўлиб ингичка нур ипдан шоша-пиша юқорига кўтариларди. Тезроқ нимадир қилиш керак, акс ҳолда ип узилиб, унинг жаҳаннамга қулаши ҳеч гапмас.

Кандата овозини борича бўкириб юборди.

— Ҳей, дўзахийлар! Бу менинг ипим! Унга чиққани сенларга ким рухсат берди? Қани чаққон-чаққон тушларинг пастга!

Аммо худди шу дақиқада нима юз берди денг?

Шу пайтгача бус-бугун турган ип, айнан Кандата ушлаган жойдан чарсиллаб узилиб кетди. У ҳатто “оҳ” дейишга ҳам улгурмай, чирпирак бўлиб айланганча зулмат қаърига қулади.

Фақат жаҳаннамнинг ой-юлдузлардан маҳрум қоп-қора осмонида кумуш ришганинг қолган ярми ингичка нурмисол чайқалиб турарди.

3

Нилуфар ҳовузи қирғоғида Будда воқеани миридан-сиригача кўриб, кузатиб турарди. Кандата сувга отилган тошдай бўлиб, Хун дарёсининг энг тубига тушгач, Будда гамгин қиёфада ўрнидан турди-ю, сайрни давом эттирди.

Кандатанинг юрагида раҳмдилликдан асар ҳам йўқ экан. У жаҳаннамдан яккаш ўзигина қутулмоқчи бўлди ва қилмишига яраша жазоланди: у қайтадан жаҳаннам гирдобига итқитилди. Будданинг нигоҳида бу қанчалар ачинарли, нечоғли шармандалик эди!

Аммо кўлдаги нилуфаргуллар воқеага нисбатан лоқайд қолдилар.

Маржондай оппоқ гулбарглари Будданинг пойи остида оҳиста тебранар, у ҳар қадам ташлаганида эса гулларнинг олтиндай ўзагидан жаннатий ифорлар тараларди.

Жаннатда пешин яқин.

РАСЁМОН ДАРВОЗАСИ

Бу воқеа кунларнинг бирида кечга томон юз берганди. Қандайдир хизматкор Расёмон дарвозаси тагида ёмғир тинишини кутиб турарди.

Ҳайбатли дарвоза тагида ундан бўлак ҳеч зоғ кўринмасди. Фақат у ер-бу ерида қизил сирти кўчган юмалоқ, залворли устунда биргина чигиртка ўтирарди, холос. Бу дарвоза серқатнов кўча Сюдзяку яқинига қурилган, шу боис, одатда, аёллару эркаклар, йигитлар, ҳатто араваларгача шу ерда ёмғир тинишини кутиб, жон сақлашарди. Аммо шунга қарамай, ҳозир бу ерда хизматкордан бўлак ҳеч зоғ кўринмас эди.

Бунга бир чеккаси кейинги икки-уч йил ичида Киотода юз бераётган табиий офатлар, очарчилик, ёнғинлару ер силкинишлари сабаб эди, албатта. Мана энди пойтахт ҳам роса хувиллаб қолди.

Кўҳна йилномалардан маълум бўлишича, ўша даврларда одамлар Будда ҳайкалларию, муқаддас буюмларни синдиришдан ҳам тойинмаган. Уларни бир уюм қилиб кўчага тўкиб, локланган, устидан тилла суви юритилган ромларни ўтинга алмашгиришган экан.

Дарвоза атрофи ташландиқ бўлиб қолганидан фойдаланиб, бу ерни тулкию бўрсиқлар опён этишганди. Уғрилар учун ҳам бошпанага айланганди бу жой. Ниҳоят, иш шу даражага бориб етдики, одамлар эгасиз майитларни шу ерга ташлаб кетадиган бўлишди. Куёш ботгач, бу ер жуда ваҳимали кўринар, шу боис ҳам дарвозага яқинлашгани ҳеч кимнинг юраги дов бермасди. Аммо гала-гала қузғунлар бу ерга учиб келишдан чўчимасди сира. Кундузи улар қағиллаганча шу атрофда учиб юрар, куёш ботиб, уфқ шафақ тусига кириши билан қушлар сочилиб ётган кунжуг уругидай яққол кўзга ташланарди. Сир эмаски, қузғунлар дарвоза тепасидаги саҳнда ётган майитларни чўқигани келарди. Зотан, бу сафар вақт алламаҳал бўлиб қолгани туфайли уларнинг биронтаси ҳам кўринмасди. Фақат ярми нураб, ёриқлар орасини ўт-ўлан қоплаган зиналарда қарғаларнинг қотиб қолган нажаси кўзга ташланарди.

Хизматкор эса ювилган, тозагина кўк кийимда, энг юқориги, еттинчи зинада ўтирар, ўнг юзига чиққан ярани сийпаганича, ёмғирга ҳайронлик билан тикилиб турарди. Аммо ёмғир тўхтаган тақдирда ҳам шўрлик хизматкорнинг борар жойи йўқ эди. Олдий пайт бўлганида-ку, у хожасининг ёнига қайтарди-я... Бироқ хўжайини икки-уч кун илгари уни ишдан бўшатганди.

Киотодан одамлар бош олиб кетгани туфайли ҳам у неча йиллардан бери шу хонадонга хизмат қилишига қарамай, ишдан бўшатилганди. Бу кўнгилсизлик юқоридаги ҳодисаларнинг магтикӣ давоми эди, холос. Шу боис хизматкорни бу ерга ёмғир қувиб келмаганди. Ёмғирда роса бўккан йигит Расёмон дарвозаси ичида қаерга борарини билмай ҳайронликда ўтирарди. Устига-устак, манави миждов об-ҳаво ҳам йиғлоқи туйғуларни чертар, анчадан бери ёғаётган ёмғир тина қолмаётганди. Тинишидан дарак ҳам йўқ. Мана хизматкор бўлса, алоғ-чалоғ хаёлларга ботганча ҳаммасига тупуришни истарди. Ҳеч бўлмаганда у эртанги кунни қандай ўтказишни ўйлаётганди. Бошқача қилиб айтганда, сира юришмаётган ишни юришпиришни истар, қулоқ солмаса ҳам, Сюззяку кўчасида шаррос қуяётган ёмғир шундоқ эшитилиб турарди.

Ёмғир дарвозани сувга бўктириб, шариллаб ёганча узоқ-узоқлардан бостириб келаётгандай эди. Кеч кириб қолган, бундан осмон янада паст туюлар, гўёки дарвоза томи оғир, қоп-қора булуғларга бир учи билан тегиб тургандай эди.

Ҳа, юришмаётган ишни юришпириш учун аввал чўнтак кавлаб кўриш лозим. Аммо бунга ҳожат қолмаганди. Агар буни ҳисобга оладиган бўлсак, шўрлик хизматкор, кўчадами, девор тагидами, очдан ўлиши керак. Кейин эса унинг жасадини итдай қилиб бу ерга судраб келишади-да, дарвозанинг юқори қисмига итқитишади. Агарда бу ҳисобга олинмаса... у чинданам неча бора бу ҳақда ўйлади. Мияси говлаб кетгунча ўйлади. Аммо ҳар сафар масала бир нарсага бориб тақалади. “Агар” эса “агарлигича” қолаверади. Очиғини айтганда, хизматкор пулни ҳисобга олмаган тақдирда нима бўлишини ўйлашга чўчиётганди. Ана шу “агар”га қулоқ тутадиган бўлса, табиийки, у ўғирлик қилиши керак. Буни эса тан олишни истамаётганди...

Хизматкор қаттиқ аксирди ва ҳорғингина ўрнидан қўзғалди. Киотода кечкурун изғирин турар, шу боис, одам иссиққина печкани ўйлаб қоларди. Шамол қоронғулик билан бирга дарвоза устунлари оралаб эмин-эркин эсаверарди. Қизил, локланган устунда ўтирган чигиртка ҳам қаёққадир гойиб бўлибди.

Хизматкор кўк кимоно устидан, сарғиш нимча олиб олганди. У совуқ еб, бўйнини қисганча атрофга назар ташлади: қани энди шу ерда ёмғир тазийқидан, бегона кўзлардан панада тўйиб ухлашга жой бўлса, шу ерда қола қоларди, ўйлади у. Бахтидан бўлиб, минорага олиб чиқувчи кенггина, қизил рангда локланган зинапояга кўзи тушди. Тепада одамлар бўлган тақдирда ҳам фақат ўликлар экани аниқ. У белига осиб олган қиличи қинидан чиқиб кетмаслиги учун уни ушлаганча эҳтиёткорлик билан зинага қадам қўйди.

Орадан бир неча дақиқа вақт ўтди. Бу пайтда Расёмон дарвозаси минорасига олиб чиқувчи кенг зинада мушукдай икки букчайиб, нафасини ичига юганича, бир одам кўрқа-писа юқориги қаватни кўзлан кечирарди. Минорадан тушаётган хира ёруғлик унинг ўнг юзини ёритиб турарди. Худди шу юзидаги қип-қизил, йирингли ҳуснбузар калга соқоллари орасидан кўзга ташланарди. Аввалига у тепада майитлардан бўлак ҳеч ким йўқлигига амин эди. Аммо икки-уч зина юқори кўтарилгач, у ерда чироқ ёққан бир одам юрганани англади, устига-устак, сарғимтир хира нур бир ўнга, бир сўлга оғар, бу бир қарашдаёқ кўзга ташланар ва ўргимчак ин солиб ташлаган шифтларни ҳам ёритиб юборарди. Агар шундоқ ёмғирли тунда, Расёмон дарвозасида чироқ ёнятгими, демак, бу бежиз эмас.

Хизматкор овоз чиқармай, калтакесакдай ўрмалаганча зинанинг энг юқориги поғонасига чиқди-да, бўйнини чўзиб, кўрқа-писа ичкарига кўз ташлади.

Минорада миш-мишларда айтилгани каби, майитлар бетартиб чўзилиб ётар, чироқ озгина жойни ёритгани учун у ерда қанча ўлик борлигини хизматкор англолмасди. У шу нарсани билдики, мурдаларнинг бириси яланғоч, бошқаси

кийимда эди. Табиийки, аёлу эркак майит аралаш-қуралаш, устига-устак, қандай ташлаб кетилган бўлса, ўша аҳволда, қўллари ёзилган, жағлари очиқ ҳолда ётишар, шу туришда улар лойдан ясалган қўғирчоқни эслатар, уларнинг бир пайтлар тирик одам бўлишганига ҳатто шубҳа қиларди, киши.

Мурдаларнинг қўланса ҳидидан хизматкор ногаҳон бурнини қисди. Аммо орадан лаҳза ўтмай, у шу қадар ҳайратга тушдики, ҳатто ҳид билиш қобилиятини ҳам йўқотаёзди.

Фақат шундагина мурдалар орасида чўккалаб ўтирган одам шарпасини илғади. Бу ориққина, паст бўйли, маймунга ўхшаш кампир бўлиб, хиноки дарахти рангида кимоно кийиб олганди. У қўлида чироқ тутганча, бир мурдани кўздан кечираётганди. Афтидан, бу аёл кишининг мурдаси эди шекилли, узун сочлари тўзғиб ётарди.

Хизматкор ҳам қўрқув, ҳам азбаройи қизиққанидан, ҳатто нафас олишни ҳам унутиб қўйди. Солномачиларнинг ибораси билан айтганда у “бош териси шишиб кетаётганини” ҳис қилди. Бу орада кампир чирогини ўша ердаги пол ёригига қистирди-да, икки қўлини мурданинг боши томон чўзди. Кейин гўё боласининг битини титган маймундай, бирма-бир соч толаларини юла бошлади. Улар осонгина тортилиб чиқарди, шекилли.

Аёлнинг соч юлишни кузатаркан, хизматкор юрагидаги қутку босилди. Айни чоғда унда кампирга нисбатан мислсиз нафрат уйғонди. Зотан, “кампирга” деб айтсак, унча тўғри бўлмас. Дақиқа сайин умуман ёвузлик аталмиш ҳамма нарсадан жиркана бошлаганди у. Агар айни шу дамда ундан биров бояги, зинапояда ўтириб ўйлаган нарсаларини яъни очликдан ўлиш афзалми ёки ўғрилик қилишми, деб сўраганида, у ҳеч иккиланмай ўлишни танлаган бўларди.

Табиийки, хизматкор кампир мурданинг сочларини нега юлаётганини тушунаётганди. Демакки, у манتيқий фикрлар, буниг яхши ёки ёмонлигини ҳам билмасди. Аммо хизматкор учун ёмғирли тунда, Расёмон дарвозаси минорасида мурданинг сочларини юлишаётгани, шунинг ўзиёқ мислсиз ёвузликдай туюларди. Албатта, у ҳозиргина ўзи ҳам ўғирликка қўл уриш ҳақида ўйлаганини мутлақо унутганди.

Ниҳоят, хизматкор оёқларига куч бериб, бир сакраб ичкари ўтди. Қилич дастасидан тутганча катга-катга қадам ташлаб, зумда кампирнинг қошида пайдо бўлди. Табиийки, кампир жуда қўрқиб кетди. Хизматкорни кўриши билан тўндан отилгандай салчиб ўрнидан турди.

— Тўхта! Қаёққа? — хизматкор мурдаларга қоқилиб-суқилиб қочмоққа шайланган кампирнинг йўлини тўсганча, шундай деб валақлади. Шунга қарамай, кампир уни итариб юбормоқчи бўлди. Аммо хизматкор уни қимирлашга қўймади ва кампирнинг ўзини орқага итариб юборди. Иккови мурдалар орасида, сукут сақлаганча бирмунча фурсат роса олишишди. Зотан, бунда кимнинг қўли баланд келиши аввалбошданоқ маълум эди. Ниҳоят, хизматкор кампирнинг қўлларини қайириб, полга аеларди. Унинг қўллари худди товуқ панжаларидай ориқ, суяк устидан тери тортилгандай...

— Нима қилаётгандинг? Гапир. Агар айтмасанг, кўрадиганингни кўрасан!

Хизматкор кампирни туртиб юборди-да, қиличини суғурганча унинг ярақлаб турган ўткир тиғини кампирнинг кўзларига яқинлаштирди. Аммо кампир оғзини очмай жим тураверди. Қўллари титраб, қўрққанидан ҳансираб нафас олар, кўзлари соққасидан чиққудай олайган бўлса-да, гунг-соқов мисол ўжарлик билан сукут сақларди. Фақат шундагина хизматкор кампирнинг тақдир бағамом ўз қўлида эканини англади. Англади-ю, ундаги кампирга нисбатан нафрат бир оз сўнгандай бўлди. Фақат ҳар қандай иш яқунлангач, киши ҳис қиладиган қониқиш ва хотиржамлик қолди, холос. Кампирни бошдан-оёқ кўздан кечирди-да, эндиги сафар юмшоқроқ оҳангда деди:

— Мен шаҳар соқчиси эмасман, йўловчиман. Дарвоза ёнидан ўтиб кетаётгандим, холос. Шу боис сени ушлаш ниятим ҳам йўқ. Фақат бир нарсани айт, ҳозир, минорада нима қилаётгандинг?

Кампир шундоқ ҳам олайган кўзларини чақчайтириб хизматкорга қаради. Йиртқич қушникидай ўткир нигоҳини унга қадаганча қотди. Кейин бир нарса чайнаётгандай буришган, шу сабаб деярли бурни билан қўшилиб кетаёзган

лабларини қимирлатди. Унинг томоғидан қарғанинг қағиллашига ўхшаш бўғиқ, узук-юлуқ овоз эшитилди:

— Соч юлаётгандим... соч юлаётгандим. Ясама соч учун...

Оддийгина жавобни эшитиб, хизматкорнинг ҳафсаласи пир бўлди. Шу боис унда кампирга нисбатан бояги аламзадалик аралаш нафрат уйғонди. Афтидан кампир ҳам буни сизди. Майитнинг узун сочларини ҳамон қўлида тутганча вақиллади:

— Ўликнинг сочини юлиш ярамас иш, ростданам. Аммо бу ерда ётган ўликларнинг ҳаммаси шунга лойиқ. Масалан, манави, мен сочини юлган хотин, илонларни тўртга бўлиб, тилимлаб, қуритарди-да, кейин сарой соқчиларига балиқ ўрнида сотарди. Агар вабо тегиб, ўлмаганида ҳозир ҳам шу ишни қўймаган бўларди. Тирикчилиги шундан эди-да! Одамлар ҳам у сотадиган балиқларни мазали дейишарди. Соқчилар бўлса, уни доим газак қилиш учун сотиб олишарди. Масалан, мен уни ёмон иш қилган деб билмайман. Шунақа қилмаса, очидан ўларди-да. Демак, у муҳтожликдан қилган бу ишни. Шунинг учун мен ҳам ўзимни ярамаслик қилишман, деб билмайман. Шунини қилмасам, очдан ўламан. Демак, муҳтожликдан ҳаммаси. Бу хотин ҳам муҳтожлик нималигини яхши билан, мени тушунган бўларди, айбламасди балки.

Кампирнинг айтганлари шу бўлди.

Хизматкор қиличини қинига солиб, дастагидан тутганча кампирнинг ҳикоясини совуққина тинглади. Табиийки, ўнг қўли билан юзидаги йирингли ҳуснбузарини ўйнашини қўймасди. Зотан, кампирни тинглаётиб, унинг дилида мардлик уйғонаётганди. Худди боя пастда, зинапояда турганида етишмаётган мардлик. Ва бу жасурлик зинапоядан отилиб чиқиб, кампирни ушлагандаги ҳолатининг мутлақо акси эди. Энди у ўғирликни танлайми ёки очдан ўлайми дея мутлақо иккиланмаётганди: зеро, айни чоғда, у очдан ўлиш фикридан шу қадар узоқ эдики, ҳатто буни хаёлига ҳам келтирмасди.

— Демак, йўли шунақами ҳали! — кампир ҳикоясини тугатгач, заҳархандалик билан деди у.

Кейин олдинга бир қадам қўйди-ю, тўсатдан ўнг қўлини ярасидан олиб, кампирнинг ёқасига ёпишди-да, йиртқичдай наъра тортди.

— Унда сени тунаб кетгудай бўлсам, ўзингдан кўр! Акс ҳолда мен ҳам очдан ўлишим керак.

Хизматкор унинг кимоносини зўрлик билан ечиб олди-да, жон ҳолатда этагига ёпишаётган кампирни бир тепиб, мурдалар устига қулатди. Зинапояга беш қадамча қолганди. Хизматкор хиноки дарахти рангидаги кимонони қўлтиғига қистириб, кўз очиб юмгунча айланма зинадан тушди-ю, зулмат қаърига сингиб кетди.

Аввалига гўё жонсиздай қимир этмай ётган кампир, у кетгач, хиёл ўтмай яланғоч, абгор аҳволда ўликлар устидан турди. У ё йиғлаб, ёки бир нималар деб гудраниб чироқ ёруғида ташқарига аранг эмаклаб чиқди. Кампир пастга қариш ниятида шундай эгилдики, орқага турмакланган ошпоқ сочлари бутун пешонасини тугди. Дарвоза атрофи қаро тунга ботган. Хизматкор эса аллақачон ғойиб бўлганди.

*Мавлуда ИБРОҲИМОВА
таржимлари.*

КОБЕ АБЭ

ШОИРНИНГ ҲАЁТИ

Ғижж-ғижж... Ғижж-ғижж... калпаи саҳардан то ярим кечагача ўтгиз тўққиз яшар кампир шундоқ ҳам уйқуга ажратган жиндай вақтини яна ҳам қисқартириб, гўёки гавдасига машина жойлаб қўйгандек чархнинг мой суриб мойлаб қўйилгандек қоп-қорайиб кетган тепкисини босгани босан... Ошқозон шаклидаги ёғ қуядиган идишга аёл ҳар куни икки маҳал ёғ, яъни угра оши қўйиб туради. Бундан қўзланган бирдан-бир мақсади — машина тўхтаб-нетиб қолмасин.

Бир неча муддат вақт ўтади — аёл қўққисдан қараса, серажин тери қоп ичига жойланган, нами қочган мушаклардан ва сарғиш суяклардан таркиб топган машина бошдан-оёқ толиқиш чанги билан қопланибди. Буни кўриб аёл шубҳаю гумонларга ботади.

“Ичимдаги нарсаларнинг чиндан-да, менга дахли бормикин? Нима учун мен мана шу аҳволда ҳордиқ нималигини билмай ичим деб, қорним деб чарх тепкисини босиб умр ўтказмоғим керак? Ахир, нотаниш ҳаким резинка асбобини қўкрагимга қўйиб, саломатлигимни текшириб қўрмагунча, мен ичимда нима бор-нима йўқлигини билмайман-ку? Агар ичимда ўрнашиб олган толиқишни қаноатлантириш учун шу ишни қилаётган бўлсам, етар, бас, керагидан ҳам ортиб кетди. Бутун вужудим бунга ортиқ дош беролмаяпми. Ғижж-ғижж... Ғижж-ғижж... Оҳ, сира дармоним қолмади, бир ҳовуч увадага айланиб қолдим”.

Аёл хира чироқнинг шубласида ўтириб, кўнглидан шу хаёлларни ўтказиб турганида юнг тугаб қолди. Аёл тери қоп ичидаги машинага “тўхта!” деб буйруқ беради. Лекин — вожаб — гилдирак тўхташни истамай, айланаверади. Гилдирак йигиришни давом эттирмақ учун ишларнинг учларига тегина-тегина шафқатсиз айланмоқда эди. Йигирадиган юнг тугагани маълум бўлгандан кейин ишнинг учи кампирнинг бармоқларига ўралиб олди. Шунда кампирнинг толиқиш оқибатида увадага айланган танаси бармоқларининг учидан бошлаб титила бошлади ва гилдирак ёрдамида йигирилган ипга айлана бошлади. Аёл бошдан-оёқ буткул ипга айланиб бўлгандан кейингина гилдирак бир-икки ғижирлаб, ниҳоят тўхтади.

“Сизлар элик минг одамни ишдан бўшатиб, улар учун ҳам бизни ишлашга мажбур қилдинглар. Энди эса сизларнинг шармандагарчиликларинг тўғрисида очиқ гапиришга журъат қиладиган одам қолмаганига хурсанд бўлиб, бизни янада кўпроқ ишлашга мажбур қила бошладинглар ва оқибатда эллик миллион иен фойда кўрдинглар. Шундоқ бўлгандан кейин маошимизни ошириш ҳаракатига тушинглар-да”.

Ўтгиз тўққиз яшар кампирнинг ўғли ана шу варақани тарқатгани учун фабрикадан қувилди. У фабрикада қолган шўрлик ўртоқларининг манфаатини ўйлаб, бутун уззуккун гектограф учун қоғозга шундай сўзларнинг шаклини чекиб чиқдики, бу сўзлар ишчиларнинг қалбларидаги сўниб бораётган алангаларига куч берадиган тоза ҳаво бўлмоғи керак эди. У кун бўйи зўр бериб гектографнинг қулоғини айлантирди. Бу иш бутунлай ҳолдан тойгунча давом эди, сўнг ярим яланғоч гавдасининг устига газета варағини ёпди-да, чархнинг тепкисини ғижирлатиб босаётган онасининг оёқлари ёнига чўзилди, энди кўзи

илинган эдики, чархнинг гижирлаши бошқача бўлиб қолганини сезиб, дарҳол кўзини очди ва шу ондаёқ қора либос тагидан чиқиб турган оёқ учини кўрди. Чархнинг кичик тешиги уни сўриб, ямлаб кетмоқда эди.

— Ойижон!

Ёш кампирнинг анча ёшга борган ўғли панжаларини шу қадар қаттиқ қисдики, ҳатто тирноқлари кўкариб кетди. Шунда у қўққисдан бир нарсани эслади — ҳар гал ҳатто хаёлига келтириши мумкин бўлмаган нарса билан учрашганида, ҳар гал ҳатто қалбан ҳис этмоғининг имкони бўлмаган нарсага дуч келганда у панжаларини мана шундай чалкаштириб ўтириб олиб, уларни обдон ўйлаб кўрарди, ҳаммасини қалбан ҳис этишга ҳаракат қиларди. Сўнг бармоқлари орасидан сирқиб ўтиши мумкин бўлган нарсаларнинг ҳаммасини тугал ҳис қилиб бўлгач, у яна ётарди, лекин бу гал газета ўрнига кампирнинг иш кийимини ёпиб оларди. Мавжудликнинг жисмоний қонуни шунақа — у ҳеч нарсани ўзгартиришга изн бермайди, ҳорғинлик денгизининг тўлқинларидан қочиб қутулишга йўл қўймайди. Оёқларидаги кишанлардан бошқа ҳеч вақоси бўлмаган бу йигит шу кишанлардан халос бўлмоғи зарур бўлган бир шароитда ухламоқни ихтиёр этса, унга ҳеч нарса халақит бера олмасди.

Эртанги кун кўшни аёлнинг қадам товушларидан бошланди. Бу аёл ҳам фақиргина эди. У кеча кечкурун кампир йигириб қўймоғи керак бўлган ишларни олиб кетгани келган эди. Эрининг бир ўзи ишлаб топган пул беш кишилик оилани боқиб учун сира етмайди. Аёл олиб кетган ишларидан свитер тўқиб сотади, шу билан сал-пал тузукроқ кун кўришади.

— Онамиз уйда йўқмилар? Каллаи саҳарлаб қаёққа кетдиларикин? Ипни ҳам йигириб қўймаптилар. Аҳвол чатоқ-ку! Лекин мен жуда ошиқиб турибман. Борини олиб кетавераман. Онангга айтиб қўй.

Кекса йигит эсноғини босиб, яна панжаларини чалкаштириб ўтирди.

— Назаримда, сиз ишларни олиб кетсангиз, аҳволингиз анча ночор бўлиб қолади.

— Аҳволингиз ночор бўлиб қолади, дейсанми? Менга шунақа туюляпти, дейсанми? Сенинг назарингга ғалати нарсалар кўринар экан-ку! Сен назарингда, овқат ўрнига ҳаво ютиб қорин тўйғазиш чорасини топгандай бўлмаяпсанми? Фақат назарингга кўринаётган нарсалар тўғрисида жиддий киёфада гапиришга арзимамайди.

— Сиз ҳақсиз, гарчи сиз буни тушунаётган бўлмасангиз-да, аҳвол чиндан ҳам оғир.

— Бўлмасам-чи! Тушунганимда, бу ерга қадамимни босармидим? Сен ёши ўтинқираб қолган аёлга эртадан-кечгача гап отадиган ёшда эмассан.

Уч кундан кейин кампирдан тўқилган свитер битди.

Аёл уни тугунга туғиб, кўчага чиқди.

Фабрика жойлашган кўчанинг муюлишида туриб, у ўтган-кетганларга ёлбора бошлади:

— Акажон, шуни олиб кетинг. Минбаъд шамоллаш нималигини билмай ўтасиз.

— Мана, қаранг, ҳали тафти кетмаган.

— Ҳа, албатта, тоза жундан тўқилган.

— Деҳқоннинг хонадонидан унинг ўз кўли билан меринос қўйдан қирқилган юнган тўқилган.

— Ғалати-я... буни кимдир кийиб-кийиб, яқиндагина устидан ечганга ўхшайди-ку...

— Йўғ-е, унақа деманг. Кўрмайсизми, яп-янги-ку! Мен уни яқиндагина тўқиб битирдим.

— Балки юнгига ип аралашгандир?

— Берироқ келиб, кўлингиз билан ушлаб кўринг. Деҳқон хонадонидан унинг ўз кўли билан тирик меринос қўйдан қирқиб олинган юнг...

— Бўлса бордир... Ие, свитердан ғалати нағмалар эшитилияптими?

Эшитяпсизми? Нималардир гижирляпти, фарёд чекапти, маъраяпти. Тирик меринос қўйнинг юнгидан тикканинг учун шундай бўлмайтмикин?

— Ҳазилингизни қўйинг. Эҳтимол, ачиган ловия еб тўйиб олган бўлсангиз, сизнинг қорнингиз гўлдираётгандир?

Свитернинг ичида кампир пиқиллаб йиғламоқда эди. Свитернинг ичида кампир хўнграб юборишдан зўр-базўр ўзини тўхтатиб турарди. Свитерга айланиб қолган кампир ишга айланиб қолган мияси билан фикрлар, ишга айланиб қолган қалби билан ҳис этарди.

Шу пайт аёлнинг ёнига кампирнинг ўғли келди.

— Сотяпсизми? Назаримда, уни сотсангиз жуда мушкул аҳволга тушиб қоладиган кўринасиз.

— Мушкул аҳволга тушиб қоладиган кўринасиз, дейсанми? Бекорларни айтибсан. Савдо қилишимга халақит берадиган бўлсанг, сенинг ўзинг мушкул аҳволга тушиб қолишинг аниқ. Сенга ўхшаган бирор ялангоёқ телангда масҳара қилиб турганидан ёмони йўқ...

— Тўғри айтасиз. Ахир, свитерингизни сотгани тўқиганмисиз?

— Албатта-да! Агар уни ўзи кийгани тўқиган десангиз, жуда ҳам адашасиз. Акажон, берироқ келинг, мана, ўзингиз кўринг. Худди сизга тикилгандай. Қизлар кўрса ўлиб қолади. Буни кийган одам ҳеч қачон шамолламайди.

Аммо анчагина вақт ўтди-ю, харидор топила қолмади. Ҳолбуки, свитер жуда пишиқ тўқилган эди. Ўтгиз йил мобайнида аёл бармоқларидаги асаблар гўё свитер тўқийдиган жуволдизларга кўчиб ўтгандай эди. Бунинг устига, аёл жуволдиз ишлаганига жуда моҳир бўлиб кетганди. Свитер мавсуми ҳам авжида эди. Ҳадемай қиш бошланади.

Гап шунда эдики, теварак-атрофдагиларнинг ҳаммаси яланг қашшоқлар эди.

Аёл тўқиган свитерни олишга муҳтож бўлган одамлар жуда қашшоқ эди. Свитерни харид қилишга кўрби етадиганлар эса хориждан олиб келинадиган юқори сифатли кийимларни киядиган тоифага мансуб эди. Шунинг учун ҳам охир-пировардида свитер ломбардга тушди — ўтгиз иенга гаровга қўйилди. Ҳамма ломбардлар аллақачон свитерларга тўлиб кетган эди. Шаҳардаги ҳамма уйларнинг томлари остида эса свитерлари йўқ одамлар тўлиб-тошиб кетган.

Нима учун одамлар свитерлар борасидаги бунақа аҳволдан нолимайдилар? Наҳотки, одамлар аллақачон свитер деган нарсани буткул унутиб юборган бўлсалар?

Қашшоқлик ботқоғига ботган одамлар бочканинг тубида ётган тузламаларни эслатади — уларни чарм қоплардаги тузланган бақлажонлар эзиб ташлаган. Бу қопларда уларнинг жисмлари тажассум топган, шу қопга уларнинг орзулари, қалблари, ардоқли иштиёқлари оқиб тушган. Улар хўжайинларидан маҳрум, қалин туман янглиғ ҳавода сузиб юришади. Агар бирор кимсани свитерга ўраш зарур бўлса, айна ана шуларни ўрамоқ керак. Свитер харид қилишга имкон бермайдиган қашшоқлик одамларни шу даражада ночор қилиб қўйганки, улар свитер кийдириб қўйиш керак бўлган жисмларини бутунлай унутиб қўйишган.

Одамлар қашшоқликдан қашшоқроқ бўла борадилар.

Бунақа бемаъни қашшоқликнинг бирон-бир сабаби борми? Сен ўзинг аслида нимасан? Қаёқдан келиб қолгансан?

Бутунлай иситмайдиган, лекин гулдор расмлари бор, ингичка юнгдан машинада тўқилган хорижий свитерлар киядиган тоифага мансуб одамлар мулоҳаза юриштишади. Ҳарҳолда, свитерлар ҳам кўпайиб кетди-да! Эҳтимол, уруш-пуриш қилиш керакмикин? Ё свитерларни бирон хорижий мамлакатга сотган маъкулми?

Қуёшнинг тиззаси букилиб кетди, соялар узунроқ ва туссизроқ бўлиб қолди — қиш бошланди. Буеланиб, кўкка ўрлаган қалблар, орзулар, ардоқли истаклар бадқовоқ булутларга айланиб, кун-бакун қуёш нурларини тўсиб, ўтказмай ётишарди. Шунинг учун ҳам бошланган қиш жуда совуқ келди.

Япроқлар узилиб тушди, қушлар патларини янгилашди, ер шиша ойнадек силлиқ сирпанчиқ бўлиб қолди. Одамлар букчайиб қолишди, уларнинг бурунлари қип-қизариб кетди, сўзлари ва йўталлари оппоқ совуқ ҳовурга айланди, баъзан бу ҳовурни тамаки тутуни деб ўйлаш мумкин эди. Шунақа деб ўйлаган ўқитувчилар ўқувчиларини, халфалар эса шоғирдларини дарра билан савалашди. Қашшоқ одамлар кеч кириб, қоронғи тушшидидан безиллаб қолишган, улар тонг отишидан ҳам қайғуга тушардилар. Хорижда ишлаб чиқарилган свитерлар киядиган эркаклар ов милтиқларига ружу қўйдилар, хорижда ишланган свитерлар киядиган аёллар қимматбаҳо мўйналарга ўраниб, кун давомида ўттиз мартадан кўзгу олдида айлана бошладилар. Чанғичилар мумларини эритишга киришди, коньки учадиганлар конькиларини чархлайдиган асбобга мой сурдилар.

Сўнгги қалдирғоч учиб кетди, муюлишда турадиган кўмирфуруш бозорининг юришиб кетганидан мамнун бўлиб, кафтларини бир-бирига ишқай бошлади.

Метереология қонунларига илова тарзида буларнинг барини ичидан ҳам, ташидан ҳам ўша булутлар совутиб юборди. Бу булутлар ўзига орзулар, қалблар ва ардоқли истакларни синдириб олган ўша булутлар эди. Улар музлаб қолиб, қор учқунларига айландилар. Ниҳоят, бир куни улар қорга айланиб, ерга ёға бошладилар.

Синчиклаб қаралса, бир нарсани кўриш мумкин эди: қор ҳаммаёқни шу қадар тўлдириб ёғмоқда эдики, самонинг ўзи ерга оқиб тушяпти деб ўйлаш мумкин эди. Қор шаҳар ҳаётининг ҳамма товушларини ютиб юбормоқдайди. Орага чўккан ўлик сукунатда фақат тунга борибгина қор учқунларининг бир-бирига ишқаланишидан чиққан товуш ғира-шира қулоққа чалинарди. Бу товуш — овоз ютадиган ускуналар ўрнатилган улкан хонадаги кичкинагина — зиғирдай келадиган кўнғироқчанинг садосига ўхшарди. Орзулар, қалблар, ардоқли истаклар музлаб, қотишидан ташкил топган қор, табиийки, одатдаги қордан фарқ қилар эди.

Кристаллашиш ҳайрон қоладиган даражада кенг қамровли, мураккаб ва гўзал бўлган эди. Баъзи бир учқунлар худди бениҳоя нозик дид билан жило берилган чиннидек совуқ оқ рангда, бошқалари баайни фил суягининг бағоят юпқа қилиб кесиб олинган парчасидек хира-оқиш рангда, учинчилари юпқа садаф синиқларини эслагувчи товланадиган оқ рангда эди. Уларнинг баъзи бирлари кўринишларидан бир-бирлари билан ўттизта қилич орқали туташтирилган, баъзи бирлари — аралаш-қуралаш бўлиб қалашиб кетган планктонлардан иборатдай кўринади, яна бир хиллари эса ўзимизнинг оддий қоримиз зарралари бўлиб, худди биров чиройли қилиб ясаб қўйганга ўхшаб кўринадиган саккиз қиррали парчалардан иборат эди.

Қор суюқ ҳаводан кўра совуқроқ эди, баъзан унга тушган қор зарраси тутаяндай ҳовур чиқариб эриб кетарди. Қор бағоят қаттиқ эди. Мабодо унинг зарралари тиф шаклида кристаллашганда, у билан бемалол соқол олса бўларди.

Устидан машина юрганида қор нафақат эрирди, балки, аксинча, такроран музлаш принципига амал қилиб кескин чийиллаган овоз чиқариб, гилдирак резинкасини кесарди. Мавжуд нарса деб айтиш мумкин бўлган мавжуд нарсаларнинг деярли ҳаммаси бу кристалларни парчалошга уриниб кўришдан олдиноқ ўзи қирқилиб, майда-майда бўлакчаларга ажраб кетарди, бу кристалларни эритишга интилмасдан олдиноқ ўзи музга айланиб қоларди.

Бу совуқ тўғрисида ҳикоя қилиб бермоқ учун нимани мисол қилиб келтирса бўларкин? Ҳар томонини совуқ муз қоплаган боғда Верленга амал қилиб ёноқларини ёноқларига қўйиб турган ошиқ-маъшукларнинг қизиган чеҳраларига кўнган қор учқунларини айтмайми? Баайни Дали қаламига мансуб рангдор сиймоларга ўхшаб икки киши қимир этмай, бир-бирига қапишганча қотиб қолган. Ёки ғалати бир иситма оловларида тўлғаниб, ўлим тўшагида оҳ-зор чекиб ётган пешонасига тушган қор заррасини гапирайми? Ҳаёт билан ўлим оралиғида ётган бу бемор на у, на бу томонга йўналди. Ё девордаги ёруғ

орқали бир гадонинг зўр-базўр липиллаб ёниб турган печкаси устига тушган қор зарраси ҳақида сўзлаб берайми? Печкадаги аланга худди шишадан ясалган каби қотди-қолди.

Кунма-кун, ойма-ой, йилма-йил узлуксиз қор ёғаверди, ёғаверди, гўё бу Форд заводининг конвейери эди. Қор гўё бирор қўрғошин тахтасини дукиллатаётгандай гушиллаб, тинимсиз ёғарди.

Кўча бўйида ўсган дарахтлар бутоғига,
Почта қутилари устига,
Қалдирғочларнинг кимсасиз инларига,
Томларга,
Йўлларга...
Бўтана сувли ариқларга,
Қудуқлар қопқоғига,
Анҳорларга,
Пўлат кўприкларга,
Туннелларнинг оғизларига,
Далаларга,
Товуқхоналарга,
Кўмирфурушлар қулбаларига

Ва яна свитерлар сақланадиган ломбардларга ёғмоқда қор.

Ёққан қорлар устига яна қорлар келиб тушарди, кўчалар уюм-уюм қор тепалари билан қопланди. Бир неча кун, балки бир неча соат қор бўралаб ёққандан кейин қимир этмай, ҳаракатсиз қотиб қолади, гўё кино кўядиган усқунанинг майда тишли гилдиракчалари қайилиб қолди деб ўйлаш мумкин. Миньковский кенглигидан вақт ўқи ғойиб бўлиб қолди. Энди ёғаётган қорга қаршилиқ кўрсатиб, ёлғизгина текис тахта шаклидаги кенглик ҳаракат қилмоқда эди.

Белида осилиб турган қутичага нонушпасини солиб олган ишчи тавдасининг ярмини эшикдан чиқариб, осмонга қаради ва қимир этмай туриб қолди. Майдончада ўйнаб юрган бола осмонга ирғитган копток гўё кўзга кўринмас тўрга илингандай осмонда муаллақ туриб қолди. Бошини эгиб, сигаретини тутатиб олмоқчи бўлган йўловчи изгиринда ушикиб қолди. У қўлида ушлаб турган гутурт чўпининг алангаси худди шишадан ясалгандек қимир этмасди. Заводларнинг улкан мўриларидан қора чойшабга ўраниб олиб, шўхлик қилаётган шайтонбаччалардек, худди сувда қотиб қолган желятиндек осмонда муаллақ турардилар. Ҳавода совуқ қотиб золдирга айланишга улпурмаган чумчуқ ерга йиқилиб, электр лампочкасидай чил-чил бўлди.

Ва буларнинг бари яна қор билан қопланди. Симоб устунни тобора пастга тушиб борарди, натижада унинг ортиқ тушадиган жойи қолмади, ҳарорат ўлчагичнинг ўзи эса деярли бир хил ҳароратни кўрсатадиган аҳволга келиб қолди.

Ўқтин-ўқтин кўчалар узунасига ҳам, кўндалангига ҳам ёриқлар билан қошланиб турар, у ер-бу ерда тез-тез қор тўзонлари кўтарилиб турарди. Бироқ улар ҳам бир зумда тинар, ўринларида эса қор уюмлари ҳосил бўларди.

Аммо бошида баъзи бир оилалар музлаб қолиш хавфидан халос бўлишга муваффақ бўлдилар. Булар хорижий свитерлар кийиб юрадиган оилалар эди. Хорижий свитерларнинг ўзида бунга ёрдам берадиган ҳеч вақо йўқ эди, бу оилалар қашшоқ бўлмаганлари учун қорнинг оғирлигидан уларнинг уйларининг томи босиб қолмади, уларнинг печкасидаги олов ҳамиша лангиллаб ёниб турарди. Аммо улар ҳам бора-бора озиқ-овқат маҳсулотлари сақланадиган пештахталарнинг бўм-бўшлиги таҳдидли тус олаётганини сезмасликлари мумкин бўлмай қолди. Чирсиллаб ёниб турган печка теварагида ўтириб олишиб,

бир-бирларини кузатишиб, ким қанча овқат еяётганини чамалаб ўтиришарди. Кейин кўмирнинг камчилиги сезила бошлади, улар диванлардан ёғоч стулларга, ёғоч стуллардан мандарин солинган яшиқларга, мандарин солинган яшиқлардан полга ўтишди. Энди улар тахталарни бирин-кетин полдан ажратиб ола бошлашди. Электр чироқлар керосин чироқлари билан алмашди, керосин чироқлари ўрнини шамлар эгаллади. Сўнг бугунлай зулмат ичида ўтирадиган бўлишди. Ипақдек юмшоқ мўйналарга бурканган хонимлар озиб-тўзиб кетган тулкиларга айланди, банкдаги ҳисоб дафтарларини ўйлаб туриб, ов милтиқларини тозалайдиган зодагон жаноблар тулаган, бод касалига дучор бўлган итларга айланишди, уларнинг детектив романларни ўқийвериш, калласи шишиб кетган талаба ўғиллари ҳақиқий гангстерларга айланишди ва тўшпончалар билан қуролланиб, оналарининг ётоқларида яшириб қўйилган консерваларни ўғирлашди. Авваллари деразалардан оқочларига қаттиқ дашном бераётган уй бекаларининг овози, қартада омади келиб ютиб олганларнинг шодон хитоблари эшитилиб турарди. Энди эса чироқсиз, қоронғи деразалардан сўкишишлар, бақириб-чақиришлар, оғир буюмларнинг гурсиллаб тушгани, газмолларнинг тар-тар йиртилгани, ўлим олдидаги нола-фигонлар эшитилади, холос.

Оила бошлиқлари хонани электростанцияларнинг қуввати билан ишлайдиган радиотелефонлар орқали узлуксиз жазавага тушиб машаратлар қилишади ва оқибатда хориждан ёрдам сўрамасак бўлмайди, деган ҳулосага келишади.

Улар жўнатган радиограммаларга шундай жавоб келди: “Яна беш минг дона ғоявий қора-оқ чизиқларнинг сурати туширилган янги свитерлардан харид қилинг. Элликта атом бомбаси масаласига нима дейсизлар?”

Энди ҳар бир одамга оддий кўз билан қараганда ҳам равшан бўлиб қолди: хоҳлайсанми-йўқми камбағалларни меҳнат қилишга, заводларни ишлашга мажбур қилиб, уруш бошлашга тўғри келадиганга ўхшайди.

Шунда анча-мунча доно бир одам бир нечта таёқни бир-бирига улаб, учига эгилган темирни қотириб боғлашти ва илмоққа ўхшаган бу асбобини деразанинг ёруғидан ўтказиб, ташқарида музлаб қолган йўловчини тортиб олмоқчи бўлишти. Хорижий свитер киядиган оила аъзолари кўз очиб юмгунча ўзаро ғалваларини тўхтатишиб, нафас ҳам чиқармай дурбинларга ва радиотелефонларга ёпишиштилар. Аммо йўловчи миқ этган овоз чиқармай чил-чил бўлиб синиб кетишти.

Ўз-ўзини барбод этиш жазавасининг сўнгги портлаши. Ичидаги мурвати синган кўфирчоқ. Маънисиз моддионликка қайтишнинг энг қисқа йўли. Қилиниши зарур бўлган сўнгги оқилона нарса — деразани очиб, қўлини ташқарига чиқариш ва ўзини бир бўлак музга айлантариш бўлиб туюлганди.

Аммо энг ғалати жойи шунда эдики, энди — жамики мавжуд нарса музлаб қолиши керак бўлган бир шароитда ҳамон авваллари қандай яшаган бўлса, шу тарзда яшашни давом эттираётган каламуш қолган эди. Каламуш кампирдан тўқилган свитер ётган ўша ломбардда яшарди. Ҳадемай каламушнинг болалари туғилмоғи керак эди. У ана шу болаларига инни нимадан яшашини билмай юрганди.

Одамларга бир нарса хос — улар энг эҳтиросли истақларининг амалга ошишига халақит берадиган қашшоқлик нима эканини билишмайди. Каламуш ҳам бундан беҳабар ҳолда бир лаҳза ҳам иккиланмай ўша ажабтовур свитердан фойдаланди.

Свитерни эгаллаб олиб, уни тишлари билан тилка-тилка қила бошлади.

Бирдан каламуш ҳосил қилган йиртиқдан қон кўринди. Каламушнинг тишлари тасодифан ипга айланиб қолган кампирнинг юрагига санчилган эди. Каламушнинг бундан хабардор бўлиши мумкин эмас эди, шунинг учун у жонталвасасида инига қочиб кетди ва бола ташлаб қўйди.

Кампирнинг қони сирқиб ётарди. Орадан кўп ўтмай полнинг ҳаммаёғи қон бўлиб кетди, свитер эса ўз қонидан қип-қизил ранга бўялди.

Қўққисдан қор ёғиши тўхтади. Совуқ ўзининг энг авж нуқтасига чиққан бўлса ҳам ажаб эмас. Қор ярим йўлда музлаб, ёғолмай қолгандир.

Ана шунда свитер ҳали уйиб улгурмаган қизил қонини ялтиратиб, полдан энгилгина кўтарилди. Уни кўзга кўринмас одам кийиб олгандай туюларди. Свитер сирғалиб ташқарига чиқди. Сўнг ҳаракатсиз қор билан қопланган бўшлиқ кўйнида беозоргина сузиб кетди. Бу бўшлиқ кўйнида тунни кундан ажратишнинг иложи йўқ эди.

Кампирдан тўқилган свитер қорда ётган йигитга рўпара келди. Бу — кампирнинг ўғли эди. У завод дарвозаси олдида қўлтиғига қистириб олган варақаларини ичкаридан чиқаётганларга тарқатаётган ҳолида музлаб қолган эди.

Свитер унинг қаршисига тўхтади. Сўнг ёнида турган кўринмас одам свитерни йигитга кийгазиб кўйгандай бўлди. Свитер йигитнинг танасига ёпишиб, таранг турарди. Йигит тўсатдан мижжа қоқа бошлади. Кейин бошини астагина ўнги, сўлга бурди, кейин сал-пал қимирлаб кўйди. Ҳайрон бўлиб, теварак-атрофига аланглади, кейин нигоҳи ўзининг устидаги қизил свитерда тўхтади. Қўққисдан йигит ўзини шоир деб ҳис қилди ва мамнун жилмайди.

Йигит ҳовучига гижирлаб турган қорни тўлдириб, анчагача унга тикилиб қараб турди. Йигит ҳатто ҳовучида қорни кўтариб турганида ҳам музлаб қолмади. Ёки у қордан ҳам совуқроқ бўлиб қолгандир. Унинг кўзлари чақнарди. У қорни бир кафтидан иккинчи кафтига олди ва қор гўё қор эмас, илиққина ёқимли қумдек унинг қўлини жароҳатламади. Эҳтимол, унинг қўлининг териси пўлатдай мустаҳкам бўлиб қолгандир? У хаёлчан бошини эгди. Унинг қиёфасини ўзгаришга олиб келган йўлни эслаб кўриш керак.

У пешонасини тириштириб, эслашга ҳаракат қилди. У эслаши зарур бўлган нарса борлигини билар эди. Ҳатто музлаб қолганида узилиш содир бўлган бўлса ҳамки, ҳарҳолда, бу ҳар бир қашшоқ одамга маълум нарса эди. Бу қор қаёқдан келиб қолди?

Бу саволга жавоб беролмаган тақдирда ҳам, лоақал уни ҳис этишга муваффақ бўлади-ку! Қара-чи, ана шу ҳайрон қоларли даражадаги катта, мураккаб ва гўзал қор зарралари камбағаллар унутиб қолдирган сўзлар бўлмасин, тагин. Орзулар... қалблар... ардоқли истаклар кристаллари... Олти бурчакли, саккиз бурчакли, ўн икки бурчакли гуллар. Улар гуллардан ҳам гўзалроқ. Улар камбағаллар қалбларининг унсурлари жойлашган моддий қурилмалар...

Камбағалларнинг сўзлари ғоятда улкан, мураккаб ва гўзал, бунинг устига, улар табиий, тугал шаклга кирган, геометрик жиҳатдан оқил сўзлар. Фақат қашшоқларнинг қалбига кристаллашиши мумкинлиги ғоятда табиий ҳолдир.

Қизил свитер кийган йигит кўзлари билан қорнинг сўзларини тингларди.

У қўлтиғига қистириб олган варақаларнинг орқа томонига қорнинг сўзларини ёзиб кўйишга жаҳд қилди.

У бир ҳовуч қорни олиб, осмонга улоқтирди — қор жаранглаб кўкка учди ва пастга энаётганида яна жаранглаб, “Свитер! Свитер!” деди. Йигит кулиб юборди. Унинг қалби майин ва нурли оҳанг бўлиб, жиндай очиқ турган лаблари орасидан сирғалиб чиқди-да, юксак кўк бағрига сингиб кетди. Теварак-атрофида ётган жамики қор гўё унга жавоб бергандай акс-садо берди: “Свитер! Свитер!”

Йигит ҳар бир қор заррасини синчиклаб, биттама-битта кўздан кечира бошлади.

У сўзларни ёзиб ола бошлади, уларни таъкидлаб белгилаб кўйди, таҳлил қилди, статистика маълумотларини келтирди, чизмалар чизди ва яна қулоқ сола бошлади. Ҳамон унинг қулоғига қорнинг товушлари чалиниб турарди. Булар қашшоқларнинг товуши бўлиб, бу товушларда уларнинг орзулари, қалблари ва ардоқли истаклари ифодаланган эди. Йигит ажабтовур бир ғайрат билан узлуксиз меҳнат қиларди.

Буларнинг бари давом этар экан, қор аста-аста эрий бошлади. Афтидан,

йигитга ҳамма гапни айтиб бўлган қорнинг мавжуд бўлишига ортиқ эҳтиёж қолмаганди. Аввал ҳатто печкадаги оловни совутиб музга айлангириб юборган қор ҳикоясини тугатиб, одатда, қора заминга қўниб улгурмасдан эриб кетадиган навбахор қоридек ғойиб бўлган эди.

Ҳа, ҳақиқий баҳор бошланган эди. Баҳор йигитнинг қўлидаги бир даста қоғозни йилнома деб ўйлаб, шитоб билан яқинлашиб кела бошлади.

Гўзал кунлардан бирида қуёш шўх боладай паға-паға булутларнинг ораларидаги ўйиқлардан қўлини чиқарди. У бир замонлар кимдир унутиб қолдирган шаробли кўзачанинг тагидаги олтин узукни чиқариб олгандай, шаҳарни уйқудан уйғотди.

Ҳаракат бошланди. Чала фалаж одамлар гандираклаб чиқиб келишди. Улар йигитни кўриб, хурсанд бўлиб жилмайишди ва унга қўлларини чўзишди. Улар йигитга қўлларининг учини тегизишиб, “Свитер” деб шивирлаб, нари кетишарди. Орадан ҳеч қанча вақт ўтмай, унинг теварагида янги ва янги одамлар жуда кўпайиб қолди. Улар бутун шаҳардан йиғилиб келганди. Улар йигитга қўл учини тегизиб, “Свитер” дейишарди-да, жилмайиб тарқалишарди.

Ҳамма жойда шундай манзарани қузатмоқ мумкин эди: эгасиз қолган омборларнинг эшиклари ланг очилиб кетди ва улардан сон-саноксиз, кўпдан-кўп свитерлар чиқиб кела бошлади. “Свитер” — навқирон кучга тўла бу шодиёна мадҳия баҳор элчиларига — залворли қора заминга, эндигина оёғи чиққан уч яшар гўдакдек бесўнақай югураётган жилгага, у ер-бу ерда оролчадай сақланиб қолган қорлар орасида кўзга ташланадиган оч яшилликка хитоб қилиб, зўр қудрат билан янграрди. Гарчи баҳор келган бўлса-да, совуқ кунларда қашшоқ одамлар свитер кийиб юрмоқлари мумкин эди — буларни кўриш ғоятда гўзал эмасми, ахир?

Сўнги қорлар ҳам эриб битди, йигитнинг ишлари ҳам ниҳоясига етди. Завод мўриларидан тудоклар янгради. Унинг теварагида устига свитер кийиб, жилмайиб ишга кетаётган одамлар жуда кўп эди. Йигит уларнинг саломларини қабул қилар экан, ёзиб тугатган шеърлари тўпламининг сўнги саҳифасини ёшди.

Ва шу лаҳзанинг ўзида тўплам саҳифаларига сингиб, ғойиб бўлди.

ТАКАСИ ЦУДЗИН¹

САРҲАДЛАР ИНТИҲОСИ

Ўша кезларда Ли Ин Чу икковимиз бир университет, бир факультетда – иқтисодиёт факультетида таҳсил кўрардик. Икковимиз ҳам 1950 йилда туғилганмиз. Назаримда, бу ҳол икковимизнинг дўстлашувимизда алоҳида аҳамиятга эга бўлганди. Гап шундаки, биз университетга кирганда, Кореяда уруш бошланган, кейин бирин-кетин бошқа воқеалар рўй берабошлаганди. Биз Ижтимоий илмлар тадқиқоти жамиятига аъзо эдик. Ўз-ўзидан аёнки, жамиятимизда баҳс-мунозаралар қизиқ кетди. Урушнинг бориши масаласига келсак, бошида Шимол ҳужум бошлаган чоқда бутун Корея ярим ороли кўз очиб юмгунча босиб олинандигандек туюлганди. Аммо орадан бироз ўтгач, Инчхонга БМТ қўшинлари туширилди ва бир зумда вазият ўзгарди. Жамиятимизда марксист студентлар кўп эди. Улар социалистик мамлакатнинг босқинчи бўлиши мумкин эмаслигига астойдил ишонар эдилар, бироқ воқеалар буни бутунлай рад этмоқда эди. Шунинг учун мунозаралар узлуксиз давом этарди.

Мен Коммунистик ёшлар иттифоқининг аъзоси эдим. Лекин раҳбарият томонидан бизга белгилаб берилган ҳаракат дастури кўнглимда шубҳа-гумонлар уйғотган эди. Дастурда айтилишича, гўё Жанубий Корея Шимолий Корея ҳудудига бостириб киришга тайёргарлик кўраётган экан, Шимол ўз худудини ҳимоя қилмоқ учун ҳужум бошламоққа мажбур бўлган эмиш. «Ҳақиқат ана шунақа. Империалистлар ифвосига учин керак эмас» деб мен бизга юқоридан юбориладиган ҳужжатларни ғайрат билан тушунтириб берардим. Кези келганда шунини ҳам айтиб қўяйки, аввалги уруш вақтида ҳам япон ҳарбийлари ўз хатти-ҳаракатларини худди шунақа далиллар билан оқлашга ҳаракат қилишган эди. Ташкилот аъзоси бўлганим учун, мен интизомга риоя қилишга мажбур эдим. Биз махфий равишда ҳужжатлар тайёрлаб, уларни тарқатиш билан шуғулланардик. Бу ҳужжатларда АҚШ қуролли кучлари штаб бошлиқлари Кўмитаси раисининг Японияда ҳарбий базалар қуриш зарурлиги ҳақидаги гаплари бор эди. Раис бу ерга Янги йил байрамини ўтказгани келган эди. Шунингдек, варақаларда америка маршали Маккартурнинг Япония компартияси раҳбарларини таъқиб остига олиш тўғрисидаги буйруғи ҳам бор эди. Буйруқ 3-майда, ҳали уруш бошланганига икки ой тўлмасдан чиқарилган эди. Буларнинг бари Корея Халқ Демократик Республикасига қарши агрессия тайёрланаётганидан гувоҳлик берадиган ҳужжатлар эди. Бу тўғрида мен студентларнинг митингларида жуда кўп гапирар эдим. Ҳадеб гапираверганимдан бу гапларнинг ҳаммаси менга айни ҳақиқат бўлиб кўрина бошлаган эди.

Фронтларда гоҳ у томон, гоҳ бу томон муваффақиятларга эришиб туришги. Шунинг учун Совет Иттифоқи беш улуг давлатнинг сулҳ конференциясини ўтказишни таклиф қилди. Бу – студентлар ҳаракатининг жонланишига туртки бўлди. Биз тактикани ўзгарттирдик – урушни ким бошлагани тўғрисидаги баҳсларни йиғиштириб қўйиб, студентларни янги шиорлар теварагида жипслаштиришга киришдик. Бу шиорларда мамлакатда демократия оёқости

¹ Тахаллуси Такаси Цудзин бўлган Сейди Цудзини бутунги Япониянинг энг йирик бизнесчиларидан ва айни чоғда энг атоқли ёзувчиларидан бири. У ҳозир 79 ёшда. Ўнлаб нарий китоблар, теран мақолалар ва эсселар муаллифи.

қилинаётгани, бу эса компартия Марказий Комитети аъзоларини таъқиб қилишда намоён бўлаётгани, уларга қарши курашмоқ кераклиги айтилган эди. Мен бу фаолиятга бошим билан шўнғиб кетдим, негаки, отам билан жиндай жигиллашиб қолган эдик. Япония урушда мағлуб бўлгандан сўнг, отам Хитойдан қайтиб келди. У армияда махсус бўлимлардан бирига бошчилик қилган эди, шу сабабдан унга давлат ишларида масъул лавозимларда хизмат қилиш тақиқлаб қўйилган эди. Аммо отам истаган бизнеси билан шуғулланмоғи мумкин эди. Бутун умри давомида армияда хизмат қилиб ўтган зобитлар «Муқаддас Ямато давлати»нинг, «Худолар юрти»нинг мағлубиятидан бутунлай ўзларини йўқотиб қўйишганди. Уларнинг ҳаётдан ҳафсалалари пир бўлиб, ҳеч нарсага қўл уришга иштиёқлари қолмаган эди. Бундай шароитда отам ўзини сув ичидаги балиқдек ҳис қилиб, америка ҳарбийлари билан ҳамкорлик қила бошлади, тугилган юк машиналари билан садво-сотик қилишга ва арзонлаштирилган баҳода бензин сотишга ҳужжат олди ва мамлакатни иқтисодий қайта тиклаш ҳақидаги пиорларни дастак қилиб олиб, ҳар томонга елиб югура бошлади. Онам ҳам ҳарбий оилада туғилиб-ўсган, лекин шундай бўлса-да, чаққон, ишнинг кўзини биладиган отамнинг кетидан етишиб, елиб-югуришга ярамади. Отам эса худди онадан янги туғилгандай сира тиним билмай югуриб-елишда давом этарди. У уйда анча зерикиб қолди, шекилли, четдан ўзига бир жазман ҳам орттириб олди. Афтидан, бу ўша пайтдаги шароитда мутлақо табиий эди – одамнинг бемалол қорин тўйдириши ҳам амри маҳол бўлиб қолганди. Уруш эса бир неча миллион бева аёлни вужудга келтирди. Аммо бу воқеа мендан узоқда, аллақеъларда эмас, шундоққина менинг ёнимда, менинг хонадонимда рўй берди. Мен бу мавзуда фалсафий мулоҳазалар юрита олмас эдим. Ўрта мактабда ўқиб юрганимда мен Япониянинг давлат тизими илюхий эканига ишонар эдим, отам билан ифтихор этардим. Бироқ эндиликда аҳвол бутунлай ўзгариб кетган, кайфиятим ҳам янгилашиб, эски қарашлардан асар ҳам қолмаганди – инқилобий ҳаракатда иштирок этар эканман, нима тўғри-ю, нима хато эканини аниқ билиб олишга ҳаракат қилардим. Бошқа ҳеч нарса кўнглимга таскин беролмасди.

Ҳозиргина янги давлат тузилганини эълон қилган Хитой Корея фронтига кўнгилилар армиясини жўнатди. Бу ҳам бизга ўхшаган студентларнинг кўнглини кўтарди. Биз беш улуғ давлатнинг сулҳ конференциясини чақиришларига даъват этиб, бу даъватномага имзолар тўплашга қарор қилдик ва бу ҳаракатни бутун мамлакатга ёймоқчи бўлдик. Ижтимоий фанлар соҳасидаги тадқиқотлар жамияти ҳаракат дастурини белгилади. Дастурга биноан ташкилотчиларни танлаб, уларни ҳар хил жойларга жўнатиш керак эди. Ҳозирга қадар мажлисларда индамай ўтириб, кўпчиликнинг фикрига қўшилиб кетаверадиган Ли Ик Чу бу гал ҳаммани лол қолдирди – у паст, лекин қатъий овозда ўзининг қарши эканини билдирди ва ҳеч қачққа бормаслигини айтди.

– Нима гап ўзи, ўртоқ Ямада? – деди қаҳр билан Ясуи. У Жамиятнинг раиси эди, айни чоғда университетда коммунистик ташкилотнинг раҳбарларидан бири эди. У пайтларда Ли Ик Чу Масуо Ямада деган японча фамилияда юарди.

– Мен қарши бўлганим учун бормайман деяётганим йўқ. Мен курсимизнинг фикрини қўллаб-қувватлайман. Лекин, барибир, боролмайман.

Мажлисимиз хоналардан бирида ўтмоқда эди. Бу хонани талабаларнинг ўз-ўзини бошқариш Кенгаши университет катталари билан таллашиб-тортишиб юриб, зўрға олган эди. Хонани шифтида осилиб турган 40 ваттлик биттагина лампочка ёритиб турар, унинг ёруғида стол устида уйилиб ётган қўлбола плакатлар, варақалар босиш учун ишлатиладиган машинкалар кўриниб турарди. Ли Ик Чунинг қовоқ-тумшуги осилиб кетган. Кўнглида қандайдир алами борлиги сезилиб турарди. Унга гапиришни буюришди.

– Менинг отам Кенжуда туғилган. Кенжу Кемсан Пукто вилоятида жойлашган десам, сизлар, барибир, уни кўз олдиларингга келтира олмайсизлар. Кореяга тинчлик керак деган гапга қўшиламан. Мен бунга тарафдорман. Корея

ярим оролида нималар бўляпти, ўзи? Ҳозир кўпчилик японлар бунни билишни истайди. Бу урушда эса аллақачон менинг бир нечта қариндошим ҳалок бўлди.

Кўтарила бошлаган олағовурни босмоқчи бўлиб Ли кўлини кўтарди. У ердан-бу ердан одамларнинг «Хўш, нима бўпти? Уларни нима учун ўлдиринди?» деган гаплар эшитилди. Аммо Ли дардини баён эта боргани сайин унинг гаплари ҳам бир текис бўлиб, равонлаша борди.

— Аввал шимолликлар келишиб, жиянимга кафтларини очиб кўрсатишни буюришипти. Унинг кафтида қадоқлар йўқ экан. Шу сабабдан «сен ишчилар синфига мансуб эмас экансан» деб уни отиб ташлашибди.

Хонага жимлик чўкди. Лампочка ёдусида Лининг туртиб чиққан ияги ва бўрғиб турган яноқлари янада аниқроқ кўринди. Унинг таранг чеҳраси ҳали ҳам жуда ғамгин ва асабий ҳолатда эди.

— БМТ кўшинлари келишганда онамнинг тоғасини алашиб, душман одами деб ҳисоблаб отиб ташлашган. У оқсоқол бўлган эди.

— Хўш, нима бўпти? — деди мажлисга раислик қилаётган одам жерккансимон оҳангда.

Хонада ҳатто томоқ қиришлар ҳам тўхтаган эди. Ясуи партияда юксак рутбали раҳбарлардан бири эди. Афтидан, у истаган дақиқада ҳар қандай хатога зарба беришга тайёр эди. Булар менга жуда оғир ботди — руҳиятим жуда тушиб кетди.

— Мен бамайлихотирлик билан имзолар йиға олмайман.

— Миянг роса ириб-чириб кетганга ўхшайди-ку! — дея хитоб қилди Ясуи баланд овозда гўё ўзига ўзи далда бермоқчи бўлгандай. Лекин уни ҳеч ким қўлламади.

— Бунинг устига мафкуравий хато қиляпсан, — Ясуи ўтирган ўрнидан сагчиб турди-да, оёқларини кенг ёзиб, ҳайкалдай қотди. — Империалистик террор билан синфий курашни бир қаторга қўймоқ учун одамнинг мафкуравий савияси ғоятда паст бўлиши керак эди.

— Эҳтимол. Гапингиз тўғри бўлса бордир. Лекин сиз умрингизда бирон марта ўзингизни менинг мамлакатим одамлари ўрнига кўйиб кўрганмисиз? Ахир, улар устларига икки томондан ёпирилиб келаётган залварли машиналар остида мажақланиб кетяпти-ку! — Бу гал энди Ли хотиржам бошини кўтарди-да, Ясуига ўқрайиб қаради.

— Менинг бахтим шундаки. Буржуа гуманизми деган дардга чалинган эмасман. — Ясуи кўлларини кўксига қовуштириб, худди туфлаб ташлагандек, шу сўзларни оғзидан чиқарганда, Ли аста ўрнидан туриб, хонадан чиқиб кетди.

Кимдир уни тўхтатмоқчи бўлиб талпинди, Лекин Ясуи бунга йўл қўймади. Мен нима қилишимни билмай қолдим, индамай ўтиришдан бошқа иложим қолмаган эди. Юрагим сиқилиб, ўзимни мағлуб бўлган одамдай ҳис қила бошладим. Ли Ик Чунинг гаплари кишини ишонтирарди. Бироқ назарий жиҳатдан олиб қараганда Ясуи ҳам ҳақдай кўринарди. Мен унинг бежирим юзига тикилиб қарадим— юз ифодаларининг тиниқлиги ва қирғий бурни кўзларидан ёғиб турган совуқ қаҳрни жиндай юмшатиб турарди.

— Ямаду эҳтиросга берилиб кетди, — деди кимдир муросага чақиргандай оҳангда.

— Сиз эса бу олди-қочди гапларнинг ҳаммасини у қаердан олганини билмай ҳам қолдингиз, шундайми? — деб сўради Ясуи. — Унинг ҳамма қариндош-уруғлари жанубда яшайди. Биз сиёсий хушёрликни зинҳор-базинҳор эсдан чиқармаслигимиз керак.

Шу мунозарадан бир неча ой ўтиб, Япония компартияси иккига ажралиб кетди, ундан кейин кўп ўтмай, Ижтимоий фанлар соҳасидаги тадқиқотлар жамиятида ҳам ажралиш юз берди. Мен бу гуруҳларнинг ҳеч қайсисига кирмадим ва табиийки, ўз-ўзидан Коммунистик ёшлар иттифоқидан чиқиб қолдим. Ли билан дўстлашишимга эса, назаримда, менга инқилобий ҳаракатнинг парчаланиб кетиши курсатган таъсир сабаб бўлди. Ўзимнинг бутун талабалик ҳаётимни ўзгартириб чиқмасам бўлмай қолди — маърузаларга қатнаш

соатларимни ўзгартирдим, эшитган маърузаларимни пишиқлаб, китоб устида ўтирадиган вақтларимни сурдим, семинарларга қатнай бошладим. Шундай бўлдики, профессор О нинг ижтимоий тафаккур тарихи бўйича семинарида Ли ҳам қатнаша бошлади. Бундан бироз олдинроқ Кэсон деган корейс шаҳарида сулҳ бўйича конференция бошланди ва ёзги семестрдаги охириги семинаримиз тугагандан кейин биз Ли билан суҳбатлашиб қолдик. Учинчи курсни тугатаётган эдик. Келажакда қиладиган ишларимиз тўғрисида бир тўхтамга келиб олмоғимиз керак эди. Биз икковимиз ҳам гарансиб қолган эдик ва бирон жўяли маслаҳат бера оладиган одамга муҳтож эдик. Отамнинг изидан бориша унчалик раъйим йўқ эди. Мен имкони борича университетда тадқиқотчи лавозимида қолиб ишласам дегандим. Аммо бу — анча машаққатли йўл экани аввалбошданоқ маълум эди — илмий ходим бўламан деган одам бугун умри давомида ҳар бир тийинини санаб ўтмоғи керак бўлади. Бошқа сабаб ҳам бор эди: сўнгги икки йил мобайнида мен жуда ҳафсала билан ғайрат қилиб ўқидим. Лекин шунга қарамай, профессор бўлмоқ учун менда етари сифатлар бор эканига ишонч ҳосил қилолмадим.

— Кўп нарса тадқиқотларнинг қай соҳасини танлашингга боғлиқ, — деган эди Ли ўшанда ва турли илмий бўлимларда одам олиш-олмаслик борасида вазият қанақа эканини менга тушунтириб берди. Мен унга ҳайрон бўлдим — бу гапларнинг ҳаммасини қаяқдан билақолдидийкин? Унинг юзида меҳр балқиб турарди. Кўнглимдан «қани энди, шунақа бир меҳрибон дўстинг бўлса» деган фикр ўтди. Афтидан, у менга турмуш масалаларида соғлом фикрда эканини намойиш қилмоқчи бўлган экан, бу билан ўзининг очиқ йигит эканини, негаки, инқилобий ғояларни улоқтириб ташлагач, ҳар қандай эҳтиёткорликни йиғиштириб қўйганини кўрсатмоқчи бўлган эди.

— Эҳтимол, мен бир ўзим туришимга тўғри келар, — деб у ўзининг ҳамма гапдан боҳабарлигини изоҳламоқчи бўлди.

Ўша куни мен биринчи марта билиб олдим — Корея ярим оролида японлар хўжайинлик қилган кезларда унинг отаси расмий идораларнинг ишончини қозона олган экан ва япон банкларидан бирининг бўлимига бошлиқ бўлган экан.

— Менимча, у ватандошларимизни бир эмас, бир неча марта японларга сотган бўлса керак. Шунинг учун урушдан кейин отам Кенжуда қололмади ва Японияга кўчиб кетди. Мабодо, у бирдан қайтиб-нетиб қолса, уни қатл этишади. Беш ёшимдан мен бир таниш японнинг қўлида тарбияландим. У жон-жаҳди билан мени япон қилишга уринган эди. Негаки, корейс бўлиш қийин эди.

Ли бошини кўтарди ва энди гапини бошқача оҳангда давом эттирди.

— Мана, энди корейс тилини ўрганиб ётибман, — деди у менга қараб, жилмайиб.

Назаримда, ўша куни менга умримда биринчи марта «мен туғилган мамлакат» деган иборанинг маъносини тушунтириб беришгандай бўлди. Бу ибора кишида теран бир ғусса тулдирди, урушдан кейин «Шимолий» ва «Жанубий» деб иккига ажралиб кетган мамлакат эса бугунга қадар ўша аҳволда қолиб келмоқда. Мен «Ватан» деган тушунча нима эканини англаганимда. «давлат» деган тушунча мен учун нечукдир ғойиб бўлди. Шуниси ҳам борки, бу воқеа бевосита урушда Япониянинг мағлубияти билан боғлиқ бўлди дея олмайман. Коммунистик ёшлар иттифоқига аъзо бўлиб юрган кезларимда «истикқол» деган сўзни кўп мартабалаб такрорлаганман. Университетда яна аёвсиз баҳслар бошланиб кетди. Бу баҳслар, асосан, истиқбол ҳақида эди — қайси бири маъқул ва олижаноб? Бошқа мамлакатлар билан айирма қилиб алоҳида сулҳ тузганми ёки бошқа ҳамма мамлакатлар билан, шу жумладан, Совет Иттифоқи ва Хитой билан ҳам тўла сулҳ тўғрисида битимга келган маъқулми? Лекин бу гапларнинг ҳеч қайсиси мени тузукроқ қизиқтиргани ҳам йўқ. Гап фақат менинг талабаларнинг фаоли бўлишни йиғиштириб қўйганимдагина эмас эди, афтидан, менинг қалбимдаги қай бир муҳим мурват ишдан чиққан эди.

— Иккала мамлакат бирлашмай туриб, мен Жанубий Кореяга бормайман. Менимча, бормаслигим керак.

Мени ҳайрон қолдирган жойи шу бўлдики, Ли бунақа тақиқни ўзига ўзи белгилаган эди. Бу тақиқ Лининг онгида. «Ватан» тушунчаси нақадар теран ўрнашиб олганидан далолат берарди. Мен Лиға ҳатто жиндай ҳасад билан қарадим. Уша оқшомда мен Лиға ўзимнинг оилавий шароитим тўғрисида ва кечаги гоёлардан ҳафсалам пир бўлгани ҳақида, таъбир жоиз бўлса, реалликдан юз ўгирмоқчи эканим ҳақида ҳам гапириб бердим.

– Хуллас, социология, тарих, ижтимоий фикр деганлари менга тўғри келмас экан.

Мен ўзимнинг сарсонликларим ҳақида гапириб берар эканман, гапимнинг қайси бир дақиқасидан унинг фикрини сўраётгандай оҳангда гапира бошлаганимни анлардим.

– Умуман олганда, ҳар хил йўналишлар кўп – иқтисодиёт назарияси, ёки статистика дегандай... – деб жавоб берди Ли. Ўз-ўзидан аёнки, ҳар нима бўлганда ҳам эндиликда иқтисодиёт фани ривожланади. Лекин очигини айтиш керакки, бу фан менга унча ёқмайди.

Шундай бўлса-да, кейинчалик мен менежмент профессори бўлган бўлсам, бунга унинг ёрдамсиз эришдим – шароит шунақа бўлиб қолди – илмий раҳбарим шунга маслаҳат берди, илтифоқо, кафедрада ассистентлик ўрни бўшаб қолди ва ҳоказо... Назарий илмларга иштиёқни меникидан кўра ўн чандон кучлироқ бўлган Ли эса қўққисдан отаси вафот қилиб, у Японияда барпо этган уй-жойлар билан савдо-сотиқ қиладиган компанияга меросхўр бўлди.

* * *

Университетни тамомлаганимдан кейин мен анчагача у билан кўришганим йўқ. Мени амалиётчи-тадқиқотчи сифатида алмашув бўйича АҚШга жўнатганлари важдан Ли билан муносабатларимиз узилиб қолди. Ли ҳам компанияни бошқариш ишларига боши билан шўнғиб кетган бўлса ажаб эмас, негаки, у осмондан тушгандай пайдо бўлган бу компанияни ҳеч қандай тайёргарликсиз гарданига олишга мажбур бўлганди. Унинг шахримизга келиб, бир чеккасига ўртаҳол одам сифатида ўрнашиб олганини, кўп хонадонли уйлар қуриб, уй-жой савдо-сотиғи билан шуғулланганини кейин билиб қолдим. Буни билишимга ҳам унинг ўзи сабаб бўлди. Унинг Ли Сун Кен деган бўй этган қизи бор экан. У бизнинг университетимиз қошидаги олий тоифадаги мактабга имтиҳонлар топширмоқчи бўлипти. Бир куни Ли қутилмаганда университетга менинг олдимга келиб, бу ерда бирор одам билан таништириб қўйишимни сўради.

– Албатта, бажону дил, – деб жавоб бердим мен бу мактабнинг директори ва катта ўқитувчисининг башараларини зўра кўз ўнгимга келтириб. Мен уларни университетда аҳён-аҳёнда учратиб қолардим. Гарчи бу мактаб бизнинг университет тизимига кирса ҳам, унинг маъмуриятига менинг ҳеч қанақа алоқам йўқ ва мен бу мактаб ходимлари билан деярли учрашмас эдим.

– Менга ёрдам берасан деб ўйлаган эдим. Одатда, керак пайтда таниш ошна-оғайнилар топилмай қолади.

Ли менинг хонамда дағал стул устида хижолат чекиб ўтирарди. У қўлларини тиззасига қўйиб олган, улар билан гўё бир нималарни эзгилаётгандай ўтирарди. Лининг Ижтимоий фанлар соҳасидаги тадқиқотлар жамиятига аъзолиги пайтидаги фаоллигини эслаб, унинг одоб билан суҳбатлашиб, сипо ўтиришларига ҳайрон бўлиб термулардим. Биз кўришмагандан бери у анча юмшаб, хушмуомала бўлиб қолганди. Мен эса илмий одам сифатида анча эркин тарзда ҳаёт кечирар, университетнинг кишини толиқтирувчи маъмурий ишларидан узоқроқ юришга тиришар, бўш вақтимнинг ҳаммасини тадқиқотларга, мақолалар ёзишга бағишлар эдим.

– Шунақа пайтларда бекор юришга кўникиб, бепарво бўлганларинг панд бериши мумкинлигини ҳис қилар экансан, – дедим мен мактаб масаласида унга чинакам ёрдам беришим қийин эканини очиқ тан олиб.

– Сен сира ўзгармабсан, – деб жавоб берди Ли гўё ўтган кунларимизни қўмсаётгандай оҳангда. – Айтгандай, Ясуи нима қилиб юрибди?

Биз университетни тутатаётган кезларда собиқ раисимиз компартия

аъзолари билан чинакам коммунист деб аталиш ҳуқуқи учун аёвсиз жанг қилмоқда эди. Охир-пировардида, унга «ревизионист» деган тавқи лаънатни ёпиштиришди, у Япония компартиясидан ҳайдалди, ўзининг чоғроқ бир гуруҳини ташкил қилди. Ҳозир бир гуруҳ экстремист талабаларга ўзича маънавий устоздек бўлиб олган. Мен бу ташкилотнинг номини варақалардан билиб олгандим – уларни баъзан-баъзан университетда тарқатиб туришарди.

– Ҳа, Ясуи анча ўсибди, – деб ўзининг унга қойил қолганини билдирди Ли. Мен яна бир бор, кўришмаганимиз йигирма беш йил мобайнида, унинг нақадар хотиржам ва ўзига ишонган одамга айланганини, теварак-атрофидагиларга аниқ ва лўнда баҳолар бера олишини ўзим учун кашф қилгандай бўлдим. Ли тadbиркор эди. Эҳтимол, у ўзининг юрак майлларига хилоф равишда тadbиркор бўлгандир, лекин нима бўлганда ҳам хоҳласа-хоҳламаса қарашлари анча кенгайишти, феъли юмшапти, ўздан фарқ қиладиган одамларни ҳам тушунишга ҳаракат қилиб муомала қиладиган бўлиб қолишти.

Сўхбатимиз давомида мен Бостонда турганимда Лидан олган никоҳга тақлифномани эсладим. Эсимда қолгани шу бўлганки, унинг хотини ҳам Японияда истиқомат қиладиган корейс аёли эди.

– Мен тўйингга боролмадим – Америкада турардим ўшанда. Хотининг корейс тилида гаплашадими?

– Ҳа, у болалигидан ўртоқлари билан она тилида гаплашган. Ҳозир ҳам у корейсчани мендан кўра яхшироқ билади, талаффузи тоза.

Унинг гапларини тинглаб ўтириб, чамалаб кўрдим – Лининг хотини ундан ўн ёш кичкина эди. Ли унга уйланганда хотини 22 ёшда эди. Демак, уруш тамом бўлган йили у етти ёшда бўлган. Бинобарин, у ҳозир ифтихор билан ўзини корейс деб атайдиган одамлар авлодига мансуб. Ҳолбуки, буғунги Японияда ўзини корейс деб аташ ҳаммавақт ҳам осон кечмайди. Янги шароитда унга она тилини эгаллаб олиш унчалик қийин бўлмаган бўлиши ҳам мумкин.

Ўша куни мен Лига яна бир марта у билан учрашишга ваъда бердим ва мактаб билан боғлиқ ишларни бартараф қилмоқ учун бир ҳафта муҳлат олдим. Бахтимга, мактабда менинг собиқ шоғирдим дарс берар экан, у мени директор билан учраштириб қўйди. Мен унга Ли Сун Кен тўғрисидаги бир оғиз илтимосимни айтдим. Мени яна бир бора хурсанд қилган нарса шу бўлдики, бизнинг университетимизда анча-мунча эркинлик бор эди, расмийчилик йўқ ҳисобда эди, одамларни миллатига қараб ажратиш деган нарса буткул йўқ эди. Ли қизининг анкетасини қолдириб кетган эди, унга кўз югуртириб чиқиб, яна бир карра амин бўлдим: унинг хотини чиндан ҳам на урушни, на мустамлакачилик зулмини кўрган авлодга мансуб экан. Унинг исми Ен Хи эди. Афтидан, Сун Кен уларнинг ёлғиз фарзанди эди. Мен ишнинг натижалари ҳақида хабар қилганимда, Ли жуда хурсанд бўлиб кетди – назаримда, у телефоннинг нариги учиде туриб, хурсандлигидан менга тўхтовсиз таъзим бажо келтирарди. У мени зиёфат қилмоқ ниятини билдирди, лекин бу зиёфатни халфана йўли билан қилишга келишиб олдик, чунки ишимизга кўз тегмасин, дедик, негаки гап мактабни тугатиш ҳақида эмас, ўқишга кириш тўғрисида бормоқда эди-да. Зиёфат ўрнини Ли танлади – унга корейс ресторани маъқул бўлишти. Биз ресторанга кириб, стол теграсидан жой олдик. Июнь охираб қолган, ёмғир мавсуми эндигина бошланган. Футю шаҳаридаги бу ресторан Коскокайто деган катта йўлдан биров четроқда эди. Дарвозадан ўтиб, ресторан олдидеги корейсча услубдаги кенгина ҳовлига кириларкан, бизни олиб киришган хона деразасидан эса боғ кўришиб турар, унда анвойи гуллар яшнаб ётарди. Баргларида ёмғир томчилари ялтираб турган бу гуллар ҳатто оқшом гира-ширасида ҳам жуда чиройли кўринарди. Ли нафаси тикилиб, югуриб келди, мен унга телефонда айтган гапларимнинг ҳаммасини такрорладим: агар қизинг бизнинг университетимизни танласа, у бу мактабни тугатгандан кейин ўқишга киришда муайян имтиёзларга эга бўлади, дедим. Унга директорнинг гапини ҳам айтдим – муаллимларнинг хизматлари учун бериладиган инъом масаласига келсак, – деган эди директор, – буни хаёлга ҳам келтира кўрманлар – агар бундай қилинса, сира кераксиз гап-сўзлар

пайдо бўлиши мумкин деб уқдирганди у. Шундай қилиб, студентлар ҳаракатида бир замонлар бирга ишгирик этган икки оғайни боланинг мактабга кириши баҳонасида яна учрашдик. Учрашиб, замоннинг нақадар ўзгариб кетганини ҳис қилдик. Тамадди қилишга бошлаб ургурмасимиздан ресторанга Лининг хотини билан қизи кириб келиб, биз билан қуюқ кўриша кетишди. Ен Хи хоним гарчи ўрта бўйли аёл бўлса-да, унинг сиёғидан жуда шижоатли ва қамрови кенг экани сезилиб турарди. У билан танишмасдан олдин негадир Лининг хотини жуда камсуқум ва хокисор аёл бўлиши керак, унинг бутун қуввати ҳам айни шу камсуқумлигида бўлмоғи керак деб ўйлагандим.

– Менинг эрим ишидан бошқа ҳеч нарсани билмайди. Ҳар хил бўлар-бўлмас илтимослар билан сизнинг ҳам роса бошингизни қотиргандир. Ижозатингиз билан қизимни таништирай. Сун Кен. Қани, ўрнингдан туриб, тузукроқ таъзим қил-чи!

Бу сўзларни бидирлаб айтиб бўлиб, қўли билан қизининг бошини эгмоқчидай ҳаракат қилди. Қиз ҳам бунақа муомалага кўникиб қолган кўринади. Жиндай хижолат чекаётган бўлса-да, менинг кўзларимга тик қараб, қиз бироз бошини эгди-да, исмини айтди: «Менинг исмим Сун Кен». Қиз менга маъқул бўлди. У жуда хушрўй эди, бирварақайига онасига ҳам, отасига ҳам ўхшарди. Ҳаммадан кўпроқ Лининг ўзи хурсанд эди – у узлуксиз равишда кафллари қовуштириб, таъзим бажо келтирарди.

– Жуда яхши бўлди-да... Ҳаммаси жуда саз бўлди.

Мен она-болани дастурхонга таклиф қилдим, аммо улар шу заҳоти хайр-маъзур қилишди.

– Бугун ўзларинг бемалол ўтираверинлар. Эски қадрдонларсиз. Эркаклар ёлғиз қолишса, роса яйрашади. Майли, хафа бўлманлар.

– Мен кула-кула айтиб берсам, роса ҳайрон бўлсанг керак. – Ли ҳамон хурсандчиликдан чехраси ёришиб турарди, лекин энди ўзини анча босиб олиб, хотиржам гапирарди. – Мен, умуман, хафа бўлиш нима эканини билмайман. Оғир пайтларда бу менга жуда ёрдам беради.

Орадан кўп ўтмай, мендан мутахассислигим менежмент илмининг қайси соҳасидан эканини сўради. «Бошқарув социологияси бўйича мутахассисман, – деб жавоб бердим. Кўпчилик тизимлар назарияси ёхуд маркетинг назарияси каби техник муаммолар билан шуғулланишади. Лекин мен менежмент соҳасидаги илмий фикр тарихининг таҳлилини танлаб олдим. Авваллари буларнинг бари анча паст савияда ўрганиб келинган, аммо Япония иқтисодий ҳамманинг диққат-эътиборини жалб қила бошлагандан бери мени халқаро конференцияларга тез-тез чақириб турадиган бўлиб қолишган. «Япониядаги бошқарув тизими» тўғрисида маърузалар қиламан. Шуниси ҳам борки, мен бу масалани қанча чуқур ўргансам, шунча кўп қийинчиликларга дуч келяпман. Баъзан шундай туюладики, ҳатто сўл ҳаракатимизнинг маълумияти ҳам японларнинг коллектив онгининг хусусиятлари билан боғлиқ, бу хусусиятларнинг моҳиятини англаш эса амри маҳол.

Мен Лига ўзимнинг илмий қизиқишларим тўғрисида анча гапириб бердим. Кейин сўрадим:

– Сен ишлаётган жойда нималар бўляпти? Одамларга таҳсил бериш, бўлинмаларни бошқариш масаласида нималар қилиясизлар?

Ўйлашимча, у ҳамма ишларини президентнинг яққа ҳокимлик принциpidан келиб чиқиб уюштирган бўлса керак. Сўл ҳаракатнинг собиқ намояндалари диктатор бўлиб кетишади, чунки улар Ясуига ўхшаган одамлардан ибрат олишади.

– Мен ҳеч нарсани ўзгартирганим йўқ. Ҳамма нарса қандай бўлса, шундайлигича қолдирдим. Менинг отам нима учун уй-жой савдоси билан шуғулланганини ўзинг биласан-ку? – Ли ҳамма гапни очиқ гапирмоқда эди. – Бизнинг ишимизда ходимларнинг сони қанча кам бўлса, шунча яхши. Катта жамоалар керак эмас. Бунинг устига, Японияда корейсларни камситиш давом этмоқда. Жанубий Корея иқтисодий жиҳатдан янада бақувватроқ бўлиб олгач, ўшанда бизга ҳам бошқача кўз билан қарай бошлайдилар.

У бировларнинг гапни гапирётганини маълум қилди-да, Ли Жанубий Кореяда ҳали эски урф-одатлар бутунлай тугаб битгани йўқ, деди. Кўшгина

тадбиркорлар қасаба уюшмалар фаолиятига саркаш фарзандларнинг тентакликлари қарагандек ёқтирмай қарашади.

– Кошки эди сенга ўхшаган олимлар бошқарув илмидан Сеулда дарс берса... Кўп яхши иш бўларди-да...

– Йўқ, йўқ, бу гапинг бўлмайди, – дедим мен шоша-пиша. Мен Ленинг бизнинг ҳаракатимизни танқид қилганини эсладим. Тинчлик ҳақидаги хитобномамизга имзо йиғмоқчи бўлганимизда у бу ишимизга қўшилмаган эди. Шуни эслаб, мен унинг ўша даврлардаги исёнкорлик сифатларини изладим. Унинг ёшлигидаги ўт-оловлигидан ҳеч нарса қолмаганига сира ишонгим келмасди. Бунга ўзимнинг студентлик йилларим олдидаги масъулият тўйғуси ҳам аралашиб кетди.

– Ҳозирги диктаторлик тузуми шароитида ҳаёт кечириётган Жанубий Кореяга мен сира ҳам қадам босмайман. Эркинлик йўқ жойда илм-фан бемалол ривожлана олмайди.

Унинг башараси бужмайиб кетди. У ўтирган стулидан туриб, икки қўли билан столга таянди.

– Шу гапларнинг ҳаммаси сенинг оғзингдан чиқяптими? – деб сўради у паст овозда.

Лекин мен унга ён бермоқчи эмас эдим: бизнесмен бўлса нима, ишлари гуркираб юришиб турган бўлса нима, шунга таяниб, сўз эркинлигини рад этиш мумкинми?

Ли бир неча муддат ўз эҳтиросларини босиб, ўзини қўлга олишга ҳаракат қилгани сезилиб турди, кейин Жанубий Кореяда уруш вақтининг ҳамма азоб-уқубатларини бошидан кечирган халқ ҳар қанча қийин бўлмасин, ўз йўлини танлагани тўғрисида гапира бошлади.

– Албатта, эркинлик яхши нарса, аммо ҳеч илож қолмагандан кейин, айланиб ўтишга мажбур бўласан, киши.

– Бунчалик эмасдир, – дедим ўжарлигим тутиб. – Агар бунақа аҳволга индамай кўникиб кетаверилса, Япониянинг урушда мағлуб бўлганидан олдинги аҳволи такрор бўлади-ку.

– Мен Жанубий Корея тўғрисида гапиряпман, – деди қизишиб, столни мушгалаган ҳолда. – 38-параллелда Шимолга қарши турган Жанубий Кореяни айтяпман.

– Сен билан менинг ўртамыздан чегара ўтган, – деб гапимни бермадим мен. Шундоқ дедим-у, назаримда, бизни ажратиб турган орамиздаги стол устидан чиндан ҳам чегара чизиги тортиб қўйилгандай туюлди.

– Японлар ҳам баайни америкаликларнинг ўзлари бўлди-қўйди. Ўзларинг нима десаларинг ҳаммасини адолатли ва тўғри деб ҳисоблайсизлар. Халққа зулм қилиш тўғрисида, диктатура ҳақида менсимай, беписанд гапирасизлар. Авваллари ўзинглар айтиб юрган гапларни ҳам унутиб юборганга ўхшайсизлар.

Мен хафа бўлган Ленинг кўзлари жуда маънос бўлиб қолганини кўриб, бирдан бўшашиб қолдим.

– Э-э, гап буёқда дегин... – деб гудрандим талмовсираб. Менинг назаримда у жон-жаҳди билан ўзини ўзи бир нарсага ишонтиришга тиришмоқда эди. Ҳар ҳолда, мен адашаётган бўлишим мумкин эди. Лекин шундоқ бўлса-да, шунақа фикрлар билан ўзимни ўзим овутишга ҳаракат қилдим.

– Эҳтимол, сенинг ўзинг у ерларга бориб, муаллимлик қилсанг яхши бўлармиди? – деб таклиф қилдим мен бироз қитмирлик билан. – Сенинг амалий ишда ҳам тажрибанг бор. Жанубий Корея тушиб қолган вазиятни ҳам яхши биласан.

– Ўзим боришимнинг имкони бўлганида, сенга, овора бўлиб, шунча бақириб-чақириб ўтирармидим? – Энди Ли ҳам муроса йўлига ўта бошлаган эди. – Менинг отам японпараст бир одам бўлганини сенга гапириб бергандим, шекилли. – Ли менга бирдан хира тортган кўзларини тикди. – Бизнинг юртимизда Япония империяси ҳукмронлик қилган кезларда бунинг қандай маъноси бўлганини яхши биласан-а?

Унинг кўзларида қаҳр ва қайғу зуҳур этди. Ленинг отаси ўзини босиб олган, оғир одам эди. У оиласини жуда қадрларди. Ленинг отаси биров билан мушгалашишдан олдин уни тушунишга, бошига тушган ишни англашга ҳаракат

қиларди. Лекин японларнинг мустамлакачи расмийлари зулмидан эзилиб ётган ватандошлари унинг бу қилиғини қўрқоқликка йўйишар, курашмоққа юраги бетламайдиган иродасиз одам деб ҳисоблашарди. Ёшлик йилларида у отасини хоин деб ҳисобларди. Шу боис ундан япон ясамоқчи бўлгани учун отасига нафрати қайнаб тошарди. Аён кўриниб туришти – ёшлигимизда қай бир даражада бир-биримизникига яқин туйғуларни кечирган эканмиз.

– Истасам-истамасам отамдан мерос қолган иш билан шугулландим. Бу йўлда жуда катта қийинчиликларни енгиб ўтишга тўғри келди. Шу аснода тушундимки, отам халқига шу тadbиркорлик йўлида хиёнат қилган.

Хотиралар қаърига шўнғир экан, Ли тadbиркор одамнинг олдида кўпинча бир-бирига зид йўллардан бирини танлаб олиш зарурияти кўндаланг бўлишини айтди: шеригинг олдида зимманга олган мажбуриятларни бажариш ва шу билан ўз ватандошларинг манфаатига хиёнат қилиш керакми-йўқми? Хизматчиларинг тўғрисида қайғуриш, оиланинг гамини ейиш керакми ёки ҳар қалай биринчи ўринга ўз эътиқодларингга содиқ қолишни қўйган маъқулми?

– Буларнинг барини ўз тажрибамда бошимдан кечиргандан кейин, отамни кечирсам бўлар экан деган хулосага келдим. Лекин, барибир, бу ишдан кўнглим таскин тошгани йўқ.

Лининг гапларини тинглаб ўтириб, мен Вьетнам уруши вақтида университетда узлуксиз давом этган мазаи матрасиз, бефойда мунозараларни эсладим. Уруш бошланганда мен эндигина доцентликка ўтган эдим. Ушанда ҳукумат Қўшма Штатларни қўллаб-қувватлаган эди. Сон-саноқсиз мажлислар ўтказиларди, лекин диссидент номини олишни истамаган кўпгина профессорлар бирор тўхтамга келолмай аро йўлда қолишганди, студентлар орасида эса домлаларга ишончсизлик соат сайин ортиб бормоқда эди. Айни шу пайтларда «илм билан шугулланиш ҳар кимнинг ўз иши экани», бу соҳада қаҳрамонликка ўрин йўқлиги ҳақида сафсаталар жуда кенг тарқалган эди.

– Одамларнинг бари ожиз. Бироқ халқнинг жигига тегиб, заифлигини унутадиган даражага етказилса, бутун мамлакат барбод бўлади.

Ли бу гапни японларнинг мустамлака бошқаруви ўта шафқатсиз эканини ўйлаб туриб айтган бўлса керак.

– Сен Сеул билан Кенжуга қачон бораоласан? – деб сўрадим. Менинг саволим узоқ давом этган гурунгимизнинг охирида гўё шу оқшомга хотима ясагандай эшитилди.

– Ростини айтсам, ҳозир ҳам бораверсам бўлади. Лекин мен ўзимга ўзим буни ман қилишман. Отам билан боғлиқ можаролар аллақачон тарихга айланган. Лекин мен то мамлакат бирлашмагунча у томонларга бормаи туришга аҳд қилдим.

Мен бир нарсани англаб лол қолдим – унинг зиёфат бошланишидаги қарашлари билан ҳозирги қарашлари бир-биридан тубдан фарқ қиларди. Ли мендан Жанубий Кореяга жўнаб кетишни талаб қиларди-ю, ўзи бўлса ҳали-бери у ерга бориш ниятида эмас эди. Афтидан, унинг юраги шикаста, қалбида дарди кўп эди буни эса англамоқнинг имкони йўқ эди. Хуллас, мен унинг хатти-ҳаракатларидан, феъли-атворидан зиддият излашни бас қилдим.

Тўсатдан Ли менга айб иш қилиб қўйган одамнинг гуноҳқорона нигоҳи билан қаради ва олдинга талпинди.

– Мен Японияга беш ёшимда келиб қолган эдим, лекин ҳозир ҳам ватаним тўғрисида у-бу нарсалар эсимда қолган. Масалан, ўтини гуриллатиб, унда темирни қиздириб, болга билан уриб, унга шакл берган темирчи эсимда қолган...

Ли бир маҳаллий фабрика ишчиларининг офтобда қорайиб кетган баданлари тўғрисида гапирди, у ҳали уларнинг баданларидан қуйилиб турган тер ҳидини унутмапти, оқиш ва кўкиш ловиллаган алангани, лагча чўғ бўлиб билқиллаб ётган пўлатни эсидан чиқармапти. Афтидан, бу унинг Кенжудаги туғилиб ўсган уйдан унча узоқ бўлмаган завод эди.

– Яна майдоннинг ўртасидаги каттакон дарахтнинг танасига боғлаб қўйилган аравани эслайман. Унга карам ортилган эди. Ит, – деб давом этди Ли, – пашшасини қўриб, думини силкитарди. Отфобда карамнинг кўкиш

барглари ялтираб кўринар, дарахтлардан энсиз япроқлар узилиб, учиб тушарди.

Кўққисдан ҳикоясини тўхтатиб, қўлларини икки ёнига ёйди:

– Ҳа-я, мен яна битта нарсани эсладим. – Кейин у бошини чайқади. – Ҳа, майли... Бунинг унча аҳамияти йўқ.

Мен нима учундир Ли йўл ёқасида япон жандармлари томонидан калтакланган корейсларни элаган бўлса керак деб ўйладим, лекин индамай кўяқолдим.

Сун Кен имтиҳонларни яхши топшириб, университет қошидаги мактабга кириб олди. Унинг пайдо бўлиши билан Ли иккимиз ўртамиздаги дўстлик яна тикланди. Афтидан, онасидан ўтган шекилли, Сун Кен ҳам очиққина, бир пастда одамга киришиб кетадиган қиз экан. У бир зумда хотиним билан тил топишиб кетди. Отасининг рухсати билан мактабдан қайтаётганда бизникога тез-тез кириб ўтадиган бўлиб қолди, баъзан эса гаплари чўзилиб кетса, кечки овқатга ҳам қоларди. Лининг оиласи билан ҳам борган сари иноқлашиб бордик ва мен унинг қизининг университетга кириши устида ташвиш чека бошладим. Бу воқеа Рождество байрамида Сун Кен охириги синфда ўқиётганда рўй берди. Иккала оила биргаликда қувноқ бир ўтириш қилдик. Унга иккита ўғлимизни ҳам таклиф қилдик. Мен ота сифатида болалар имкони борича ҳар хил мамлакатлардан келган одамлар билан мулоқотга киришмоқлари ва ёшлик чоғлариданоқ хорижий одамлар билан муомала қилишни ўрганиб бормоқлари лозим деб ҳисоблар эдим. Иккала ўғлим ҳам университетда ўқир эди. Уларнинг бири савдо компаниясига ишга киришни орзу қилар, иккинчиси эса саноат факультетига ўқишга кирган бўлиб, муҳандис бўлиб чиқмоқчи эди. Мен уларнинг биронтаси ҳам олим бўлишга интилмагани тўғрисида кинояли пичинглар қилардим, ахир, бу ишга тишлари ўтмайди-да! Отамнинг вафотидан кейин унинг ерларининг бир қисми менга меросга қолди. Мен университет профессорига муносиб тарзда анча тўқ ва фаровон турмуш кечирмоғим мумкин эди. Агар шу бўлмаганда менинг бизнесмен Лининг оиласи билан борди-келди қилиб туришим анча қийин кечарди. Ахир, илмий ходимнинг топган-тутгани нима ҳам бўларди, дейсиз? Иккала ўғлим ҳам тинч замонларда туғилиб улғайишди. Бахтимга, ёшлар ташкилотларининг Умумияпон коммунистик Федерациясининг яшнаган даври ўтган кезларда университетга ўқишга киришди. Улар Ли билан менинг авлодимга мансуб одамлардан фарқ қилароқ, анча эмин-эркин ўсишди, одамлар билан ҳам жуда бемалол ийманиб, тортиниб ўтирмай муомала қилаверишарди. Ажнабийлар билан мулоқот масаласига келсак, менинг авлодим ажнабийлар билан муомала қилишда нақадар бесўнақай бўлганига яна бир марта ишонч ҳосил қилдим. Биз улар билан муомалада ўзимизни жуда жиддий тутардик, жиддийликнинг ҳам имомжиннисини чиқариб юборардик. Ҳозирги ёшларнинг Сун Кен билан бирга ажнабийларга нечоғлик эркин муомала қилишларини, улар билан шоду хуррам гаплашишларини, ҳар хил ўйинлар ўйнашларини, кенжа ўғлимнинг гитараси жўрлигида кўшиқлар айтишларини кўриб, суюнганимдан теримга сиғмай кетаман. Кечки таомдан кейин учта бола нималарнидир пичирлашиб гаплашишди-да, кенжа ўғлим эълон қилди:

– Энди биз Сун Кеннинг отаси ва онаси учун учта корейс кўшиғини айтиб берамиз.

Пианинони катта ўғлим чаладиган бўлди. Сун Кен кўшиқ айтишга чоғланди.

– Қани, хўш, ҳозир нима бўлади? Ҳа, ана, кўряпсизми, улар аллақайси қавақда репетиция қилиб тайёрланиб олишган, – деб ола-ғовур кўтаришди катталар шодонлик билан.

– Аввалига биз «Балзан кўшиғи»ни ижро этамиз, – деди Сун Кен. Лекин кутилмаганда унинг онасининг бутунлай ўзгарган товуши эшитилди:

– Шошманлар!

Унинг оҳангидан ҳамма бир зумда индамай қолди.

– Бу японларга қарши кўшиқ. Шундан хабаринглар борми?

Менинг иккала ўғлим ҳам турган жойларида тахта бўлиб қолишди, кейин

саросима ичида Ен Хига қарашди. Сун Кен лов этиб ёниб кетди ва кўзларини мадад излаётгандек отасига тикди.

– Ен Хи, – дея овоз берди Ли.

– Йўқ, бу ишни охирига етказмаса бўлмайди, – деди Лининг хотини ва кўшиқнинг маъносини тушунтириб бера бошлади.

– Иккинчи бандда куз шамоли ҳақида қўйланади. У гулларни томири билан кўпориб ташлайди. Шамол деганда улар япон жандармларини назарда тутишган. Ахир, улар ҳеч қанақа баҳона-ю сабабсиз бизнинг ватандошларимиздан миллион кишини ўлдиришган. Учинчи бандда «шимол шамоли, изғирин, қор» тўғрисида қўйланади. Эсладингизми? Бу сўзлар яна бир можаро ҳақида – корейслар япон императори шарафига «банзай» деб қичқиришдан бош тортишган эди. Менинг бобом...

– Ен Хи! – дея ўшқирди Ли аввалгидан кўра қаҳрлироқ овозда. Шундай деб у хотинини тўхтатмоқчи бўлди.

– Йўқ, бу жуда муҳим! – деб жавоб берди хотини.

Орага ноқулай сукунат чўкиши мумкинлигини ҳис қилиб мен ҳам гапга аралашишга жаҳд қилдим.

– Ен Хи хоним ҳақ, чиндан ҳам бу жуда муҳим. Японлар буни аниқ англаб олмоқлари зарур. Лекин шундоқ бўлса-да, бизнинг хотирасизлигимиз учун кўп жиҳатдан Американинг оккупацион армияси жавобгар.

– Қанақа оккупацион армия? – деб сўради Сун Кен. – Э-э, тушунарли...

Ен Хи ночорликдан бошини чангаллаб олди, менинг ўғилларим эса худди шуни кутиб туришгандай, ҳиринглаб кулиб юборишди. Ли ҳайрон бўлиб, гоҳ хотинига, гоҳ менга аланглаб қарарди. Мен унга дедим:

– Америка оккупацион армияси тарихий тадқиқотлар ўтказишни тақиқлаб қўйганди. Маршал Маккартур бир нарсадан кўрқарди – японлар ўз тарихларини билиб қолсалар, америкаликларни ёмон кўриб қолишади деб ўйларди. Лекин бу тақиқ оқибатида Осиёдаги япон агрессиясининг тарихи ҳам сояда қолиб кетди. Мана, Сун Кен ҳам ҳатто «оккупацион армия» деган атамани билмай ўтирипти.

– Ҳа, тарихимиз биздан узоқлашиб кетди, – деб Ли менга қараб бош ирғади. – Мана, биз ҳамма нарсани ойдинлаштириб ҳам олдик. Шундоқ бўлгач, келинлар, чин юракдан...

– Йўқ, яхшиси, келинлар, ичайлик... – деб мен ўрнимдан турдим.

– Япония билан Корея ўртасидаги тинч, эркин муносабатлар учун, манави учта ёшнинг порлоқ келажаги учун кўтарайлик! – деб хитоб қилдим мен бироз баландпарвоз оҳангда. Шу тарзда жиндай хижолатпазлик билан бўлса-да, студентлик давридан қолган бир-иккита баландпарвоз ибораларни ишга солдим.

Биз ичдик. Энди Ли ўрнидан турди.

– Бутун менинг кайфиятим жуда яхши. Шу яхши кайфият учун қадаҳ кўтаришларингни таклиф қиламан.

Сун Кен баланд, жарангдор овозда кўшиқ бошлади. Мен ўтган йили Нью-Йоркда опера мавсуми очилганда улоқни корейс хонанда аёл олиб кетганини эсладим. Яна бир миш-миш гап эсимга тушди – яқинда Японияга бутун дунёга донғи кетган бир скрипкачи аёл келган экан, қайси бир оркестр унинг Жанубий Кореяда туғилганини пеш қилиб, у билан бирга саҳнага чиқишдан бош тортипти. Эҳтимол, бу тўғрида Ли Ен Хига ўхшаб аниқ-равшан қилиб ошқора гапирмоқ керакдир, деб ўйладим мен таассуф билан. Афтидан, бу аёлнинг айни ана шундай феъл-атвори бу кичкина миллат вакилларига ҳар қанча қийинчиликларга қарамасдан, руҳан тушқунликка берилмай, қизи Сун Кенни самимий инсон қилиб тарбиялашга имкон берган. Бир неча йил муқаддам Жанубий Кореяга боришдан бўйин товлаганим учун Ли билан жиқиллашиб қолган эдик. Энди у ерда янги конституция қабул қилишди, президент сайланадиган бўлиб қолди, сирасини айтганда, у ерга бормоқдан бўйин товлаш учун менга ортиқ баҳона қолгани йўқ эди. Жиндай ширакайф ҳолатда «Лига у ерга бирга бориб келишни таклиф қилсам нима бўларкин?» деб ўйладим.

* * *

Кўп фурсат ўтмай, Жанубий Кореяга бориш имконияти ҳам туғилди. Менинг университетим Сеулдаги К. деган таниқли хусусий университет билан илмий ҳамкорлик тўғрисида битим имзолади. Кафедрада япон профессорлари пайдо бўлса, бунга студентларнинг муносабати қандай бўларкин деган маънода баъзи бир шубҳа-гумонлар ҳам бўлди. Шунинг учун ҳозирча илмий ходимлар алмашишдан бошлашга қарор қилинди ва шу ходимлардан бири сифатида мени танлашди. Кимпхо аэропортида мени К. университетининг бошқарув факультетида хизмат қиладиган жаноб Со кутиб олди.

— Жаноб Кацухико Уэдамисиз? Мен К. университетиданман. Менинг исмим Со Пи Сук, — деб таништирди у ўзини кутиб олувчиларни излаб тўрт томонга аланглаб турганимда.

Унинг тўша-тўғри менинг олдимга келганидан ажабланиб, жаноб Содан бунинг сирини сўрадим.

— Топдим-да, — деб жавоб берди у. — У жуда мулойим, хушмуомала одам экан. Беихтиёр кўнглимда унга нисбатан хайрихоҳлик пайдо бўлди.

Биз дарҳол университетга йўл олдик. У ерда менинг шарафимга дастурхон ёзилган экан. Мени тушликка таклиф қилинган профессорлар билан таништиришди. Уларнинг иккитаси билан биз илгари Токиода ҳам учрашган эдик. Қолган профессорлар ҳам япончани яхши билишар экан. Уларнинг гапига кўра, япон тилини билмай туриб, Японияни ўрганиш мумкин эмас. Бу одамларнинг феъли-атворида ва гап-сўзларида ҳеч қанақа гинаю кекдан асар ҳам йўқ эди — улар мустамлакачилик даврининг азоб-уқубатларини тортмагандай кўринарди. Уларнинг хатти-ҳаракатларига қараганда, иқтисодий тиклаш усули сифатида бошқарувнинг японча моделига ҳаммалари ҳам жуда қизиқиб қарар эдилар. Табиийки, мен менежмент бўйича мутахассис бўлганим учун, уларнинг саволларига жавоб бермоғим керак эди. Сўнги пайтларда мен бизнинг бошқарув моделимизни нозаонавийлиги ва қолоқлиги учун кўп танқид қиладиган бўлиб қолгандим. Шунинг учун замирида Японияга нисбатан самимий ҳурмат ётган саволларга тўғри жавоб бермоғим анча мушкул эди.

— Ташқи шароитнинг қулай келиб қолгани бизга қўл келди, кўпгина бағли тасодифлар жонимизга аро кирди. Бундан кейин ҳам Япониянинг кучли томонлари бўладими-йўқми, Япония уларни намойиш қила оладими-йўқми — буни айтиш қийин, — деб жавоб бердим мен, лекин менинг сўзларим уларни қаноатлантормади.

— Японча бошқарув тизимига берган таҳлилимизни тўлдирсак, дердик. Бунинг учун уни корейс олимлари қандай баҳолашларини билсак яхши бўларди. — Мен гапларимнинг оҳангини ўзгартирдим. — Жанубий Корея Осие аъналарини замонавий рационализм билан чамбарчас қўшиб юборганки, биз унинг бу соҳадаги тажрибасини ҳам бажону дил ўрганар эдик.

— Ҳеч қачон унута олмайман, — деб давом этдим мен. — Япония ўттиз олти йил мобайнида Корея устидан мустамлака зулмини юритиб келди, унга жуда катта зарар келтирди, азоб-уқубатлар чекишга мажбур қилди. Гарчи бу ишларни бизнинг оталаримиз қилган бўлса-да, бу жиноятлар тўлалигича Япониянинг бўйнига тушади.

Мени Жанубий Кореяга бориш учун танлаганларидан бери бу гаплар тўғрисида жуда кўп ўйладим, уларни айтсаммикин-йўқми, деб кўп иккиландим, ниҳоят, Ли Ик Чу билан ҳам маслаҳатлашдим.

— Сен Сеулдаги университетда шунақа дарс бермоқчисанми? Жуда соз-да! Буни сенга мен ўзим маслаҳат берган эдим, — деб хурсанд бўлди у. — Ҳойнаҳой, кўнглимда бор гапларни очиқ айтсанг, ёмон бўлмас. Лекин демократия ҳақида, умуман, Япония тўғрисида ўзинг гапириб юрадиган ёки ўртача даражадаги илғор зиёлиларга хос гапларни унчалик гапиравериш ҳам керак эмас, — деб қўшиб қўйди у киноя билан — афтидан, бир вақтлардаги баҳсимиз эсига тушиб кетди, шекилли. Менинг нутқимни эшитиб. К. университетининг профессорлари бирдан жимиб қолишди. Эндиликда мен шу профессорлар билан бирга тадқиқот ишларини олиб бормоғим керак эди. Кейин

улар бу гапларни тезроқ унутмоқчи бўлгандай, гапни бошқа томонга буриб юборишди.

– Сизга тайёрлаб қўйган квартирамиз маъқул бўлдими, профессор Уэда? Университет худудида ҳам ётоқ бор, лекин унга қўп ҳам яхши қарашмайди.

Японияда менга тушунтирганларига кўра, шаҳарда меҳмонхонада турсам, ҳақини ўзим тўламоғим керак бўлар эди, шунинг учун бу ердаги ҳамкасабаларимдан менга тўғри келадиган бирор турар жой топиб беришни илтимос қилгандим. Нима бўлганда ҳам бу ердаги ҳаётни яқинроқдан ўрганишим керак-да!

Менинг Жанубий Кореядаги илмий ишларим шу тарзда бошланди. Мен бу ерда ҳар икки ойда бир ҳафтадан туриб кетадиган бўлдим. Сеуллик ҳамкасабаларим билан мулоқотда бўлар эканман, борган сари ўзимда уларнинг таъсири ортиб бораётганини ҳис қилдим. Эҳтимол, Ли билан дўстлигимиз сабаб бўлдими ёки замоннинг беқиёс эврилишлари туфайлими, мен ўзим ҳам ҳаётимда бир чегарага яқинлаб қолганга ўхшайман. Эсимда бор – ёшлигимда гарчи ҳақиқий ишлаб чиқаришда ишламаган бўлсам-да, ҳар хил энгил-елли мақолаларни шариллатиб ёзиб ташлардим. Энди эса Жанубий Кореядаги меҳнат менда жуда катта таассурот қолдирди. Мамлакат иккига бўлинган эди, унинг бир қисмида социалистик давлат амал қиларди, бу ҳол тадқиқотчилар олдига мунтазам равишда кечиктириб бўлмайдиган вазифалар қўяр эди. Натижада Жунбий Кореяда бошқарув илми мафкуранинг бир қисмига айланиб қолганди. Худди шунга ўхшаган муҳит ўтган асрнинг иккинчи ярмида Японияда ҳам мавжуд бўлган бўлса, ажаб эмас. Ўшанда Японияда замонавийлаштириш жараёни бошланган эди, илғор ғарб илмининг ютуқлари университетларга етиб кела бошлаганди, у ерда мамлакатнинг мустақиллиги учун курашмоқ зарурлиги жиддий гаплар бошланиб кетди. Ана шундай эҳтирослар жўшқинлиги К. университетига ҳам яққол сезилиб турарди. Икки йил давомида Сеулга келиб кетиб юриб, бир нечта дўст орттирдим. Уларнинг орасида мени Сеулда биринчи кутиб олган Со Пи Сук ҳам бор эди. У сира иккиланиб ўтирмасдан осонгина қилиб, японнинг корейсдан нима билан фарқ қилишини, корейслар нимани қандай истеъмол қилишларини, совға-саломлар алмашаётганда нималар ўйлашларини, эр-хотинлар қандай жанжаллашларини менга гапириб берди. У ҳар қандай таққосларни чўчимай ишлатаверарди. У Кореяда яшаса-да, чиқиб келишига кўра япон эди (онаси – япон бўлиб, корейсга турмушга чиққанди). Бунақа таққослар ҳақида гапирар экан, унинг гапларида ғам-ғуссадан асар ҳам сезилмас эди, у нима тўғрида гапирмасин, худди илмий изланишларнинг натижаси ҳақида гапирётгандай жуда хотиржам ва бамайлихотир гапирар эди. Лекин менинг тахминимча, Сонинг турмуши ҳам у қадар ширин кечмаган – унинг ҳаётини Лининг Япониядаги турмушининг айнан акси деса бўлади.

Борган сари менинг университетдан ташқаридаги дўстларимнинг ҳам сафлари кенгая борди. Улар, айниқса, журналистлар, ноширлар орасида кўп эди. Кунлардан бирида – кузда Сеулнинг паст-баландига анча кўникиб қолган кезларимда Тондэман бозоридаги ола-ғовур одамлар орасида Сун Кенни учратиб қолдим. Эҳтимол, менга шундай туюлгандир – ҳар ҳолда унинг чехрасидан таажжуб, қувонч ва саросималик ифодалари лип-лип ўтгандек бўлди.

– Сун Кен! Ли Сун Кен! – дея чақирдим уни.

У худди онасиники каби нозик даҳанли чўзиқ юзини ерга қаратди.

– Мен ёзаётган ишим учун материал йиққани келган эдим. Ишимни ўқув йилининг охиригача топширмоғим керак. Сун Кен бу гапларни жуда тез бидирлаб айтди. Назаримда, у нимадандир хижолат чекмоқда эди. Икки йил аввал у менинг университетимнинг филология факультетига муваффақият билан кириб олган эди. «Нимани тадқиқ қиляпсан?» деб сўрамоқчи бўлдим-у, ўзимни тийиб қолдим ва унга Со Пи Кукни таништирдим.

– Агар қарши бўлмасанг, бироз гаплашайлик.

Хорижий шаҳарда таниш одамимни кўриб қолганимдан жуда хурсанд бўлиб кетиб, Сога имладим, у одамларни тирсаги билан туртиб-итариб оломон орасидан йўл очди. Бу шу ерда – бозорнинг ўзида очилган тўрт ўринлик

кафега кирдик. Сун Кен ишининг мавзусига янги даврдаги Япония билан Корея ўртасидаги муносабатларни мавзу қилиб танлаганини айтди. Унинг айтишича, Сун Кенни бу мавзуни олишга ундаган нарса Басёнинг «Ёмғир ва шамол вақтидаги саёҳат» деган туркумга кирган бир шеъри бўлипти.

Рассом корейсга эҳтиром ила
Нарадан келтириб сунитар қадаҳ.
Иккита кенжа монах...

Мен завқланиб Сун Кенга қарадим. Унинг кўзлари худди қўғирчоқникидек ялтираб чақнаб турарди. Бу вақт ичида Сун Кен балоғатга етган гўзал бир қизга айланипти. Уша куннинг ўзида иккинчи курсда ўқийдиган бу қиздан мен анча-мунча галати нарсаларни билиб олдим. XVII-XIX асрларда ҳали Япония ташқи дунё учун ёпиқ бўлган. Шунга қарамай, Япониянинг феодал ҳукумати Кореядан кам деганда йигирма марта делегация таклиф қилган экан. Японлар Шарқий Осиё ҳақида ахборот тўплаш борасида Голландия савдогарлариникидан бошқа алоҳида йўл тутишга ҳаракат қилишган экан. Айни чоқда улар ўзга юрглариинг маданий бойликларига ҳам етишиш орзусида бўлганлар.

— Қизиқ, ўша кезларда япон ҳукмдорларининг олий рутбалик маслаҳатчиси Хакусэки Арай ўз мамлакатининг ҳарбий ҳукмдорини «қирол» деб атаётган экан ва бу билан корейс подшоиси Сук Чонга ҳам, Хитойда ҳукмдорлик қилаётган Цинь сулоласига ҳам ҳақиқий ҳукмдор ким эканини кўрсатиб қўймоқчи бўлган.

У бу гапларни имтиҳонда профессорига жавоб бераётган толибадек гапириб берди. Сун Кеннинг гапларига қараганда, у бу фактларнинг ҳаммасини «Шикастланган қамиш қиссаси» деган асардан олган. Мен унга яна қойил қолдим ва беихтиёр шундай дедим: «Буларнинг ҳаммасини қачон ўқиб улгурдинг-а?» Унинг серғайратлилиги менга Ли Ик Чунинг талабалик йилларидаги ҳаракатчанлигини эслатди.

— Қадимий ҳужжатларни қандай қилиб ўқийсан? Сен инглиз адабиёти бўлимига кирган эдинг, шекилли?

— Бир тарихчи ошнам бор. Мен унга инглиз тилини ўргатаман. Бунинг эвазига у менга ёрдам бериб туради. Мен, албатта, инглиз бўлимида ўқийман. Аммо америкаликлар мендан тез-тез корейс маданияти ва тарихига доир саволларни сўраб туришади.

Унинг ҳикоясини тинглар эканман, Сун Кен менга алланечук алоҳида бир тарзда ёқиб кетди. Биз гўё бир қарашдаёқ бир-биримизни тўла тушуниб оладигандек эдик.

— Кечкурун меникига кел. Ўртоқларинг билан бирга келсанг ҳам майли. К. университетига сенинг ишинга ёрдам бериши мумкин бўлган тадқиқотчилар топилиб қолса ажаб эмас. Кел, буни жаноб Содан илтимос қиламиз.

Унинг чеҳраси ёришиб кетди ва Сун Кен анчадан бери айтмоқчи бўлиб айтолмай турган гапини айтди:

— Фақат илтимос, амаки, менинг бу ерга келганимни дадамга айтманг. Ўтиниб сўрайман.

У кафтларини жуфтлаб, отасининг дўстидан кўзини узмай, жовдираб қараб турарди, афтидан, илтимоси жиндай одоб доирасидан чиққанини ўзи ҳам сезган эди, шекилли.

— Бўпти, бу тўғрида оғиз очмайман. Сен амалий машғулотларни ўтказгани кишлоққа борганман, деб қўяқоласан.

Бу орада унинг Сеулга келиш тафсилотларини кейин суриштириб билиб оларман, деган фикр кечди кўнглимдан.

— Кечкурун, албатта, кел, — деб эслатдим мен.

Мен жаноб Сога Сун Кеннинг отаси билан мени нима боғлаб туриши ҳақида гапириб бердим, кейин тўсатдан бошқа бир фикр хаёлимга келиб қолди — ахир, анчадан бери сеуллик дўстимга хизматларимни қилдириб келялман-у, лекин бунинг эвазига бирон тўхфа бермабман.

– Бугун оқшом бу қизни корейсча таомлар билан меҳмон қилмоқчиман. Сен ҳам, албатта, келгин. Қаерда йиғилсак ҳам майли, фақат турунглашиб ўтирадиган жой бўлса бўлди.

Хуллас калом, ресторани танлаш вазифасини жаноб Сонинг зиммасига юкладим.

– Биладан, дадам жуда ҳам Корейга келмоқчи. Шунинг учун ҳам унга бу ерга ёлғиз ўзим келганимни айтишнинг иложини қилолмадим.

Унинг сўзлари замирида бугун бизнинг орамизда камдан-кам учрайдиган ноёб бир сифат – отасига гамхўрлик туйғуси яшириниб ётарди. «Дўстим Лининг қизи мунча яхши бўлмаса» деб ўйладим мен.

– Умуман олганда, – деб тўнғилладим мен, – отанг иззатталаблигини қўйиб, бу ерга келаверса ҳам бўларди.

Мен Со Пи Сукка қизнинг отаси ўз ихтиёри билан ватанига келишдан бош тортаётганини айтиб бердим – авваллари отасининг Япония империяси билан ҳамкорлик қилганидан хижолат тортарди, энди бўлса, Корейнинг Шимолий ва Жанубий қисмларга бўлиниб кетганини важ қилипти.

– Менинг авлодим тўғрисида гапирадиган бўлсак, – деди Со, – биз японлар ҳукмронлигидан азият чеккан эмасмиз. Тарих биз учун қуруқ сўз эмас, албатта, лекин ўша пайтларда нималар содир бўлганини кўп ҳам тушунавермаймиз. Масалан, мен жуда мураккаб аҳволда эдим, мени муттасил «япон империалист аёлининг ўғли» деб ҳақорат қилишарди. Аммо Корея уруши вақтида бундан ҳам бешбадтар аҳволга тушдим.

– Лекин, ҳар нима бўлганда ҳам Ли... – дедим-у, дадим ичимга тушиб кетди. Мен «Ли – ватанпарвар» деган гапни айтишга тилим бормади – бу ибора, назаримда, жуда ноўриндай туюлди.

– Ҳа, менимча, дадамини ватанпарвар деса бўлади, – деди менинг ўрнимга Сун Кен сира хижолат чекмай. Сун Кен инглизча ватанпарвар сўзини жўнгина япончага ағдариб қўяқолган эди, уни талаффуз этар экан, японлар учун бу сўз алоҳида миллатчилик мазмунига эга эканини хаёлига келтиргани йўқ эди.

Мен Сун Кенга, отанг яқин ўрталарда Корейга келиб кетишга баҳона излаб юрган бўлса керак, деб тушунтирдим. У ҳаддан ташқари қаттиқ тақиқларга жуда узоқ вақтдан бери риюя қилиб келади. Шунинг учун бу сафардан у жуда кўп нарсаларни умид қилмоқда. Агар шу кутганлари сароб бўлиб чиқса, ватанидан излаган нарсасини топа олмаса, жуда ҳам ёмон бўлади.

«Нақадар яхши-я! – деб ўйладим мен, – ҳозир уччовимиз ўтириб, фикрлар ва қарашларимизни ошқора таққосламоқдамиз. Сун Кен яқиндагина йигирмага тўлди, Со қирққа кирган, мен эса олтмишга яқинлаб қолдим». Мен ундан эрга тегиш-тегмасликни ўйлаясанми деб сўраган эдим, америкаликка ўхшаган бирор киши бўлса тегар эдим, деб жавоб берди. Со буни эшитиб, жуда ҳайрон бўлди.

– Дадам ва табиийки, онам ҳам куёвлари корейс бўлишини орзу қилишпти. Лекин менга катта хонадон бўлиб яшаш анъаналари ёқмайди. Ахир, мен Японияда тарбия қўрганман. Инглиз адабиёти бўлимида ўқийман, лекин ростини айтсам, америка адабиётига қизиқаман. Лекин бу гапларнинг ҳеч қайсиси эрга тегиш масаласига дахлдор эмас.

Мен яна бир бора ёшларни яхши тушунмаслигимни ҳис этдим: ахир, Сун Кен ўзининг майллари масаласида жуда катта хатога йўл қўяётганга ўхшайди, негаки, ҳар ҳолда Япония ва Корея муносабатлари тарихини ўрганишга киришган. Ва ҳамма муаммо «ватан» тушунчаси билан «туғилган мамлакат» тушунчасига келиб тақалди. Сун Кен учун давлат шунчаки жўғрофий тушунча эмас эди, у унинг ич-ичида, юрагида яшайдиган алланечук енгил бир нарсаси эди. Ҳеч шак-шубҳа йўқки, шу жиҳатдан қараганда, у ҳам япон, ҳам корейс миллатига мансуб эди. Агар ўйлаб қўрилса, Сун Кен америкаликка турмушга чиқишга интилишида батамом ҳақ эди. Шундай бўлса, у АҚШнинг бирор жойида хорижда яшовчи корейс аёлдай умргузаронлик қилишда давом эта олади. Ахир, ота-онаси унга шуни ўргатган-да!

Ли Ик Чуни Кореяга олиб келиш тўғрисида Сун Кенга берган ваъдам тўрт йил ўтгандан кейин амалга ошди — унга Сеул Олимпиадасининг Ташкилий кўмитаси томонидан таклиф жўнатилди. Ли Японияда ва Кореяда корейслар обрўйини кўтаришда катта хизматлари сингган арбоблардан бири сифатида тан олинди. Менинг К. университетида ишлайдиган дўстимнинг Ташкилий Кўмитада маслаҳатчи экани ҳам жуда қўл келиб қолди. Бир куни — ҳали Олимпиада бошланишига уч ой қолганда уйга анча кеч қайтдим. Хотиним Ен Хи икки марта кўнғироқ қилганини айтди.

— Бизга ҳукуматдан таклифнома келди, — деб хабар қилипти Лининг хотини. — Нима қилсак экан, профессор Уэда бизникага кўнғироқ қилса яхши бўларди. Ҳар қанча кеч бўлса ҳам майли.

— Мен унга «жуда яхши бўлипти-ку, албатта бориш керак» дедим. — Хотиним дарҳол гап нимада эканини фаҳмлабди — у менга бу гапларни айтиётганда юзида мамнуният туйғуси зухур этди.

Мен дарҳол Лига кўнғироқ қилдим. Тасаввур қиламан — у ҳозир зўр ҳаяжон ичида, баланд овозда хотини билан бу масалани муҳокама қилаётган бўлиши керак. Биз у билан жиндай баҳслашиб олдик, лекин менинг Жанубий Корея ҳукуматино ноқулай аҳволга солиб қўйиш ярамаслиги ҳақидаги гапларим Лига ҳал қилувчи далил бўлди, шекилли. Бир неча кундан кейин К. университетнинг ёрдами билан менинг масалам ҳам ҳал бўлди — мен ҳам эр-хотин Лилар билан бирга Олимпиаданинг очилиш маросимида иштирок этадиган бўлдим.

— Ҳозир мен Жанубга кетяпман. Қачонки, кўпроқ одамлар бемалол шимолга бориб келадиган бўлганларида, мамлакатнинг кўшилиш масаласи ўз-ўзидан ҳал бўлади.

Ли бу фикрни кўп марта такрорлади, лекин ҳар гал олдинги қарориди қолишини — Жануб ва Шимол узил-кесил бирлашмагунча доимий яшаш учун ватанига қайтмаслигини таъкидларди.

— Худди шундоқ бўлади, бунга ҳеч қандай шак-шубҳа йўқ, — деб унинг фикрига қўшилардим мен. Мен унинг студентлик давридаги ўжарлиги камайганини кўриб турардим. Эҳтимолки. Бугун ўша ўжарлиги тadbиркорлик соҳасида мақсад сари интилишида ёрдам берган бўлса, ажаб эмас. Бизнесменларнинг фикрлаш тарзидаги саришталикни ўрганиш бошқарув илмининг тарихини тadқиқ қилишимда менинг энг севимли мавзуим эди.

Ли сафарга чиқиш арафасида турган боладай чуқур ҳаяжонда эди: унинг кўп йиллик орзуси рўёбга чиқишга яқинлаб қолганди. Аксинча, Ен Хи хотиржам эди, у ҳатто корейсча миллий кийимларни олиб олсамми-олмасамми деб, Сун Кен билан баҳслашиб ҳам олди. Улар Япониядаги тантанали маросимлар вақтида анъанавий либосларни кийишарди. Ҳозир ўша либослар эскириб қолмадимикин деган андиша уларни ҳаяжонга солмоқда эди. Сун Кен Жанубий Кореяга бориб келгани ва у ерда ҳозир қанақа кийимлар кийишларини билиши ҳақидаги гап оғзидан чиқиб кетмаслиги учун кучи бор қадар тиришмоқда эди.

Олимпиаданинг очилиш куни биз маросим бўладиган жойга эртaroқ келдик. Мен жуда сергак эдим, ҳатто Сеулнинг ҳар доимдагидек босиқ ва тинч экани менга галатироқ ҳам туюлди. Олимпиаданинг очилиш вақти яқинлашган сари гурас-гурас оломон ҳаракатга келди. Мен унга қараб туриб, Токио Олимпиадасини эсладим. Мен унинг очилишига катта ўғлим билан бирга боргандим. Ўшанда у уч ёшда эди. Кираверишда менга кулоққа тутадиган радиоприемник беришди. Мен унинг мурватини бурадим. Приёмникдан Моцарт куйларининг оҳанглари янгради, улар гўё менинг асабларимга ором бермоқ учун янграётгандай эди. Стадионнинг ташқи ҳовлисида бир нечта ҳаво шари осмонга парвоз қилди. Улар Жанубий Корея байроғининг рангларига бўялган эди. Электр табло билан баҳайбат ноғоралар орасида «Тинчлик дарахти»нинг рамзи кўринди.

— Саксон йиллик танаффусдан сўнг биз яна халқаро майдонга чиқдик, — деди менга Ли хотинининг орқасидан энгашиб.

У бу сўзларини бир неча бор такрорлади. Ли ҳисоблаб чиқишти — Япония мустахлақчилик ҳукмини ўтказган замонлардан бери иккинчи жаҳон урушидан кейин ўтган даврни ҳам кўшса, саксон йил бўлар экан. Аллақерда орқа томонимизда қарсақлар янгради. Меҳмонларга аталган жойга турли давлатларнинг раҳбарлари кириб келишмоқда эди. Сўнгра мушаклар отилиб, салютлар берилди, экранда Хан дарёсига сузиб кираётган байрамонга тарзда безатилган кема тасвири пайдо бўлди. Кемада турли мамлакатларнинг байроқлари ҳилпираб турарди. Бу стадионнинг безакларига жуда мос тушган эди ва Олимпиадани бутун дунё муборақбод қилаётганидан далолат берар эди. Аёнки, Жанубий Кореяда яшайдиган одамлар шундоққина ёнларида истиқомат қиладиган ватандошларига буларнинг барини кўз-кўз қилишмоқчи эди. Бошлари арслонлар ва аждаҳоларникига ўхшаган кемалар шаклида ясалган аравалар майдонга кириб келди. Мен Ен Хининг кўзларига қараб, унга бош иргадим.

— Сун Кен ҳам шу ерда, аллақайда ўтирган бўлиши керак, — деди Ен Хи.

— Сун Кен қайси бир америкалик туристлар делегациясини олиб юрипти.

Ли буни билармикин-йўқми деб унга қарадим. Ли ўқгин-ўқгин қандайдир қувончли бир хитобни қичқириб айтарди. Кутилмаганда стадионни тўлдириб ўтирган болалар осмонга сон-саноксиз оқ ва кўк ҳаво шарларини учиршиди. Шу пайтнинг ўзида фавворалардан сув отилиб чиқди, ўнг ва сўл томонлардаги йўлакларда сурнайчилар ва ноғорачилар пайдо бўлди. Со Пи Кук бу томошаларда Кореянинг яратилиши тўғрисидаги ривоятлар тажассум топганини айтиб берди. Менинг хаёлимдан урушда мағлубиятга учраган Япония халқаро йиғинларда ўзининг қаҳрамонона ўтмиши ҳақидаги ривоят ва афсоналардан шунчалик фойдалана олмас эди-ёв деган фикр ўтди. Аввалига бизнинг мифларимиз, ўзининг машъум ролларини ўйнаётган чоқларда биз урушнинг такрорланишига йўл қўймаслик ҳаракатида эдик. Кейин эса оккупацион армиянинг ҳушёр нигоҳини эсдан чиқармасдан яшашга ҳаракат қилдик. Бу орада одамлар ўзларининг ўтмишларини унутиб қўйишди ва ҳозир ҳатто ўзлари хоҳлаганда ҳам тарихий тимсолларда ҳеч нарсани ифодамай олмас эдилар. Стадиондаги томошани кўриб ўтириб, фикрларим аста-секин Японияга кўчиб ўтганига ҳайрон бўлдим. Мен кишибилмас тарзда Лига ўқгин-ўқгин нигоҳ ташлаб ўтирар эдим. Унинг ёноқлари қизариб кетган, кўзлари чақнар эди. Унинг бунга ҳақи бор эди. Ахир, у эллик йиллик айрилиқдан сўнг ватанига қайтган эди-да!

Тезотар тўшлардан отилган мушаклар менинг фикримни бўлди. Тинчлик дарахти барг ёзиб яшнаб кетди. Марказда тўсатдан баланд минора қад кўтарди — у Олимпия оловига аталган эди. Осмондан ялтироқ тўзон ёғила бошлади. Тўзон миноранинг тепасидан туша бошлаган эди. Ли энгашиб, чўнтагидан дастрўмолини ахтара бошлади. Мен бошдан оёқ маросим муҳитига шўнғиб кетганимни ҳис қилдим. Ўзимни жуда шойиста сезмоқда эдим. Фақат бир нарсадан хавотирда эдим — ҳаддан ташқари ҳаяжонга тушган Ли бир бўлар-бўлмас нарсани бақириб айтмаса гўрга эди.

Спортчиларнинг кириб келишидан дарак бериб, мис карнайлар чалинди. Раққоса қизларнинг қўлида ипак матолар ҳилпиради — улар яшил, сариқ, қора, қизил, ҳаворанг рангларда бўлиб, Олимпия байроқларини эслатарди. Кейин юнон спортчиларининг командаси пайдо бўлди. Унинг олдида студентлар Олимпия ҳаракатининг ва Жанубий Кореянинг байроқларини кўтариб боришарди. Мен стадионни тўлдириб ўтирган юз мингдан ортиқ томошабин япон командасини қандай кутиб оларкин деб ташвишлана бошладим. Бу жараёнда Ли ўзини қандай тутаркин деган ўй ҳам менга тинчлик бермасди. Анчагина кўпчиликни ташкил қилувчи япон командаси деярлик маросимнинг охирида пайдо бўлди. Аввалига олачлақ қарсақлар эшитилди, аммо орадан кўп ўтмай стадион тинчиб қолди. Атрофимга аланглаб, биздан анча узоқ жойда океан қўйнидаги кичик оролчада ўтирган бир гуруҳ одамлар Кунчиқар ўлкасининг байроғини силкитаётганини кўрдим. Ундан кейин Тайваннинг командаси майдонга кириб келди. Гўёки ҳозиргина стадионни қошлаб турган сукутни парчалаб ташламоқчи бўлгандай гулдирос қарсақлар ва далда берувчи қийқириқлар янгради. Ниҳоят, маросим тугади. У можароларсиз ўтди,

японларни таҳқирловчи ҳуштакбозлик ҳам бўлмади. Президент Олимпиадани очик деб эълон қилди. У Олимпиаданинг шиори «инсониятнинг уйғунлиги ва тараққиёти» бўлади деб таъкидлади. Олимпия оловини кўтарган спортчилар пайдо бўлди. Маъшялани кўтарган паҳлавон йигит билан бирга унинг ёнида югуриб келишаётган қизлар тўхташди. Улар тўхташган майдонча аста юқорига кўтарила бошлади. Майдонча минора тепасигача кўтарилди. Ҳойнаҳой, бунақа баландликдан бошлар айланиб кетиши мумкин эди. Мен Олимпия олови ёнидаги майдончадан ҳеч ким қулаб тушмаслигини тилаб, тавалло қила бошладим. Бирданига шунақа гумбирлаган овоз эшитилдики, осмон чок-чокидан сўкилиб кетгандай бўлди. Реактив самолётлар эскадрильяси стадион устидан пастлаб учиб ўтди. Уларнинг ортида газлардан ҳосил бўлган беш рангдаги Олимпия ҳалқалари қолди. Одамлар оғизлари очилиб, қараб қолишди. Улардан юқорироқларда осмонда бир қанча вертолет айланиб юрарди. Мен уларни мабодо террорчилар ҳужум қилиб қолса, шуни қайтаргани учиб юришти деб ўйлаган эдим, йўқ, бирпасдан кейин вертолетлардан аллақандай думалоқ нарсалар ташланди-да, улар ҳам осмонда ранг-баранг Олимпия ҳалқаларини ҳосил қилди. Кейин парашютчилар вертолетлардан сакрашди. Улар стадионда кўнишга яқинлаб қолишгандагина ранги-рўйларини аниқ ажратиш мумкин бўлиб қолди.

—О-о-о-о! — дея завқини яшира олмай хитоб қиларди ёнимда Ли. Стадионнинг ҳамма минбарларидан бирваракайига қаптарлар парвоз қилганда уларни томоша қилишга ортиқ ҳолим қолмаган эди. Маросим охираб қолган эди. Мен англаб етдим — шу пайт мобайнида кўнглимда бир савол тинмай гимираб турган экан: «Ватан дегани надир?» Фақат бир нарсани аниқ эди — бу саволга қирқ уч йил аввал — Япония урушда ютқазган кезларда жавоб бермоқ керак эди. Гарчи мен ҳар куни университетда маъруза ўқисам-да, маърузамда давлатлар ўртасида савдо-сотик тўғрисида, хорижда хусусий компанияларнинг тарқалиши ҳақида гапирсам-да, Сеулдаги маросим вақтида ҳозиргина менга намоён бўлган «Ватан» тушунчасининг лоақал бир қисмини ҳам билмаган эканман. Бизда кўпгина ходимларимиз то уларни хорижга хизмат сафарларига жўнатмагунларича бу саволни хаёлларига ҳам келтирмайди. «Ватан» тушунчаси ҳамма учун бўлмаса-да, лоақал мен учун ҳаммаша ғайришуурий бир тушунча сифатида юрагимнинг энг овлоқ пучмоқларида яшаб келган. Сун Кен бу ерга туристлар билан эмас, ўз оиласи билан бирга келганда кўп яхши иш бўларди. Афтидан, Ли қизини ўзи билан бирга олиб келишни истамаган, мен эса унга шундай қилса, маъқул бўлишини тузукроқ уқдира олмаган кўринаман. Эҳтимол, у ўзининг саросималигини Сун Кенга кўрсатишни истамагандир. Эҳтимол, Ли бошқа нарсдан кўрққандир — яхши кўрган ва ифтихор қиладиган мамлакати унинг кутганидай бўлиб чиқмаса, буни қизига ҳеч нарсани деб изоҳлаб беролмаслигидан чўчигандир. Шунинг учун ҳам у аввал бу ерга фақат хотини билан келишни истагандир — бу Ли кўникиб қолган одатдаги тақиқлардан бири бўлган бўлса, ажаб эмас.

Маросимдан бир ҳафта ўтгач, биз Пусанда учрашдик. Мен К. университетидagi ўз кабинетимга қайтдим, эр-хотин Лилар ўзлари туғилиб ўсган Кенжу шаҳрига боришди. Пусандан Японияга биз бирга қайтишга аҳдлашиб қўйгандик. Меҳмонхона холлида Ли гўё биз кўп йиллардан бери кўришмаган қадрдонлардай мени кучоқ очиб кутиб олди.

— Уэда-сан, жуда ҳам Японияга қайтгим келиб кетди, — деди у кутилмаганда. Унинг товушида ёшлигида ёшлигида марксизм-ленинизм тўғрисида, халқаро вазият ҳақида гапиргандаги оҳангдан ному-нишон ҳам йўқ эди. Мен Кенжуда нимадир рўй берганини пайқадим ва Ен Хига қарадим. У бошини қуйи туширди. Кейин дабдурустдан ёрилди:

— Менга қаранг, бу одам — гирт девона. Сафаримиз давомида биз жуда кўп нарсдан ҳадиксираб юрдик. Аммо ҳеч нарсани рўй бермади. Ҳеч нарсани. Аксинча, Кенжуда бизни Сун Кен излаб топди, биз қариндошимиз билан учрашдик.

— Сун Кен дейсизми? Қариндошлар билан дейсизми? — ҳайрон бўлиб такрорладим мен.

— Ҳа, шунақа, — деб хотинининг гапини тасдиқлади Ли.

Уларнинг чалакам-чатти сўзларидан шунини тушундимки, улар Кенжуда Сун Кенни учратиб қолишипти. Сун Кен бир гуруҳ саёҳатчиларни Пулькукдаги буддавийлар эҳромини томоша қилишга олиб келган экан. Афтидан, онаси билан қизи бу учрашувни олдиндан режалаштириб қўйишган бўлишса керак. Қариндошларининг исми Ю Ен Хи экан. У Лининг отасига узоқ қариндош бўларкан. Бу одам ўзининг кўримсизлиги туфайли иккинчи жаҳон уруши тугагандан кейин японлар билан ҳамкорлик қилган одамларни таъқиб қилганларида ҳам, Шимол Жанубга бостириб кирган кезларда ҳам, кейин америка қўшинлари қайта ҳужумга ўтган чоқларда ҳам омон қолган. Унинг гапларига қараганда, оилавий ривоятлардан унга Япониянинг қаеридадир ишлари жуда юришиб кетган амакиси борлиги маълум экан. Ю Ен Хи қариндоши билан учрашмоқни ўзи учун шараф деб билишини айтди. Ли буни эшитиб, гоёта мутаассирланипти. Кечқурун таом тепасида учрашганларида Ли унинг болалиги тўғрисидаги ҳикоясини эшитишти. Унинг болалиги Корея уруши даврига тўғри келган экан. Ли одамлардан студентлик йилларидаёқ эшитган гапларида муболага йўқлигига ишонч ҳосил қилипти. Уруш тамом бўлган йили Ю Ен Хан энди беш ёшга тўлган экан. У японларнинг мустамлака йилларидаги ҳукмронлиги тўғрисида деярлик ҳеч нарсани эслаб қолган эмас. Афтидан, бу одам Японияда Лининг бошига тушган қийинчиликларни яхши тушунган эмас. У жуда қизишиб гапирар, гаплари анча туманли эди, қайси гапи жиддий-у, қайси гапини шунчаки манзират юзасидан айтяпти — ажратиб олиш қийин эди.

— Бизнинг мамлакатимиз билан Япония — бир-бирига қўшни. Модомики, улар Осиёда етакчи ўрин тутишар экан, ўзларининг дўстона алоқаларини мустаҳкамлашлари керак. Аминманки, Японияда ишлари юришиб кетган амаким бу борада жуда катта роль ўйнайди. Агар Ли амаким бу ерда — Кенжуда бирор иш бошламоқ ниятида экан, ижозатингиз билан бу ишда мен кўмаклашсам. Ахир, бизнес дегани чегара билмайди-ку.

Унинг сўзларига қараганда Кенжу қадимги Хитой пойтахти Сианга ўхшайди — унда ҳам қадимий тарихий ёдгорликлари кўп. Бироқ фурсати келиб, бу шаҳар ҳам дунё туристларининг машҳур марказларидан бири бўлиб қолади. Агар ҳозир кўчмас мулк соҳасига сармоя ётқизилса, жуда тез фурсатда бойиб кетиш мумкин ва «амаким, — деди Ю Ен Хан, — бу ерларга айни шу мақсадда келган».

Ли Соккурам чўққисига кўтарилди, Куен соҳилидаги қирол Мун Муниг сув остидаги мақбарасига қаради, Кенжу тез ривожланиб келаётган саноат марказига яқин ерда жойлашган эканига харитага қараб яна бир бор гувоҳ бўлди. Буларнинг бари унда мураккаб туйғулар ҳосил қилди, у ўз қариндошининг гаплари тўғри эканига яна бир марта ишонч ҳосил қилди. Жанубий Корея ҳукумати хорижий фуқароларга ҳали ерга эгалик қилишга ва хўжалик ҳаётининг кўпгина соҳаларида иштирок этишга руҳсат бергани йўқ эди.

— Юридик нуқтаи назардан мен бу ерда хориж фуқароси ҳисобланаман.

Буларнинг барини Ли мента Пусанда рестораннынг алоҳида хонасида ўтириб, гапириб берди. Пусан мол тилидан пиширилган шўрваси билан шухрат қозонган.

— Агар Ю Ен Хан билан ўртамазда ўтган гап-сўзларга қайтадиган бўлсак, мен тушунолмай қолдим — мени бу ерда ким деб қабул қилишяпти — ватандош дебми ёки япон дебми? Э Уэда-сан, сен нима деб ўйлайсан — чиндан ҳам тadbиркорлик чегара билмайдами? Бошқариш илми бу тўғрида нима дейди?

— Сирасини айтганда, ўйлаб кўрадиган бўлсак, бу ерда сенинг аҳволинг ўзига яраша устунликка ҳам эга, — деб жавоб бердим мен.

Буларнинг барчаси мени ҳам ташвишлантирарди. Лига далда бермоқчи бўлиб, ҳаммага маълум гапларни гапира бошладим.

— Умуман олганда, иқтисодиёт — байналмилал ҳодиса. Ҳамма нарсадан кўпроқ бу гап пулга тааллуқли. Сўнгги пайтларда Европа Иттифоқига кирадиган мамлакатлар ўз валюталаридан ташқари яна экио деб аталган муштарак валютадан ҳам фойдалана бошладилар. Негаки, шундай қилинса, қулайроқ. Менинг назаримда, ҳадемай шундай кунлар ҳам келадики, бир жойда мустаҳкам томир ёймаслик ҳар нарсадан яхши бўлиб қолади.

Ли менинг гапларимни тўхтатмоқчи бўлгандай олдинга талпиниб, залворли кўлларини кўтарди.

– Уэда-сан, мен-чи? Мен нима қилай энди? Мен Кенжуга бориб, у ерда одамлар билан бир неча соат мобайнида гаплашдим. Негаки, мен хотирамда ўрнашиб қолган шаҳарни излаган эдим. Бир қанча йўллар у ерда туташиб кетади ва ҳаммалари шаҳарнинг марказий майдонида бирлашади. У ерда жуда катта бир дарахт ўсади, ҳамма отини шу дарахтга боғлайди. Отлар пашшаларини кўриб, думларини қандай силкитганлари ҳали ҳам эсимда. Қишда бу ерга аравалар келади, уларнинг устига баланд қилиб карамлар ортилган бўлади. Булардан ташқари яна темирчилар бор эди. Улар болгалари билан қизиган темирларни уришганида, билаклари, мушаклари таранг тортилиб, ялтираганларини кўрганман. Уэда-сан, мен Кореяни ўзимча шундай тасаввур қиламан: азонлаб эрта тонгда бу ерда, албатта, хўроз қичқирмоғи керак, совуқ қиш тунларида эса олис-олислардан итларнинг вовиллашлари қулоққа чалиниб турмоғи лозим.

Ли кафларининг чизиқларида кўпдан йўқотган нарсаларини кўрмоқчи бўлгандай, уларни кўтариб кўзига олиб борди.

– Олимпиадада жуда яхши бўлди. Корея биринчи даражали мамлакатлар сафига ўтибди. Бу очиқ-ойдин кўриниб турипти. Бироқ мен нима қилмоғим керак? Мен қаерда бўлмоғим керак?

– Сен биров чарчабсан, дўстим.

Ен Хи ҳар қачонгидан ҳам назокатлироқ ҳаракат билан кўлини унинг кафларига кўйди. Лида бир вақтлардаги навқирон йигитдан ҳеч нарса қолмапти. У пайтларда Ли назариячи ҳисобланарди, ҳар масалада баҳсга киришаверарди, тенгқур талабалар ичида фақатгина марксизм-ленинизмнигина эмас, балки буддавийлик фалсафасини ҳам жуда чуқур билиши билан ажралиб турарди. Унинг бутун юзини иягидан бошлаб, қулогини тагигача чуқур ажинлар қоплаган эди, шунинг учун кўзлари, айниқса, ғоятда маънодор кўринарди.

– Ҳар нима деганинда ҳам, сен Кореяда биринчи марта бўлишинг. Бу ерда ёшларгина ўзини худди балиқ сув ичида ҳис қилгандек бемалол ҳис қилади. Мана, Сун Кен уч жуфт америкалик эр-хотинлар билан бирга келипти – инглиз тилини қачон бунчалик ўргана қолдйкин бу зумраша? Ажнабийлардан сира тап тортмайди-я! У америкаликларга қараб бир сайраб кетса, уларнинг оғзи очилиб қолади-я: мана, ҳозир биз Тахамун дарвозаси олдида турибмиз, энди Чхоньунка кўпригидан ўтамиз, кейин Покуньке кўпригидан сўнг буддавий эҳромлар дунёсига бориб қоламиз. Лекин ҳар қанча айлангирсанг ҳам, барибир, у — япон қизи. Жўгрофий номларни япончасига талаффуз этади. Шунинг учун ҳам бу ерда унинг тилига тушунаверишмайди.

Ен Хи Лини одатдаги қувноқ кайфиятига қайтаришга ҳаракат қиларди. Аммо дил-дилида у ҳам хориганини ҳис қиларди. Шунинг учун ҳам Ен Хи аёлларга хос назокат билан, гўё эҳтиросизгина бир тарзда ўз қизини япон қизи деб атади. Яна ким билади, дейсиз — эҳтимолки, она ҳам қизининг феъли-атворидаги эврилишларни пайқагандир ва у ҳам Япония билан Жанубий Корея тўғрисида Шарқий Осиёдаги бир-бирига яқин қўшнилари тўғрисида гапиргандек хотиржам гапира бошлагандир. Айтганча, ҳаётдаги ҳар хил шароитларда матонатини йўқотмайдиган Ли айни хотини кўчмас мулк билан садво-сотик қиладиган компаниянинг президенти лавозимида ўрнашиб қолганини назардан соқит қилиб бўлмайди. Ҳолбуки, менинг назаримда бу иш унинг табиатига унча мос келмас эди. Афтидан, биз дастурхон теvaraгида гурунглашиб ўтирар эканмиз, Ен Хи менинг япон эканимни паққос унутиб юборди, шекилли, бемалол мулоҳаза юрита бошлади:

– Моҳиятан олганда, японларни бошқалардан ажратиб турадиган жиҳати шундаки, уларнинг мамлақати ороларда жойлашган. Шунинг учун ҳам улар хорижий нарсаларнинг ҳаммасини рад этадилар — буни камситиш деб атаса ҳам бўлаверади.

Шу ерга келганда у бирдан хушёр тортди ва тилини тишлаб қолди.

– Вой шўрим, жаноб Уэданинг япон эканини паққос унутиб кўйибман-ку?

Хотинининг гапларини тинглаб ўтириб, Ли биров тинчиди шекилли, ё бўлмаса, маҳаллий шароб унга яхши таъсир кўрсатдимикан?

– Эртага жуда яхши бир сафар бор-да, – дедим мен. – Афсус, Ен Хи хоним биз билан бирга боролмайдилар.

Гап шундаки, эртасига эрталаб у ишини тугатган Сун Кен билан Японияга жўнаб кетмоқчи эди. Мен Ли билан ёлғиз қолишимни ўйлаб, бироз ташвишда эдим. Саёҳатимиз учун Жанубий Кореядаги кема қурувчи компаниялардан бири вертолет бериб турмоқчи эди. Мен бу компаниянинг бошқарув масалаларида илмий маслаҳатчи сифатида ҳар хил юмушларини бажариб турар эдим. Биз Ли билан бирга жанубга йўл олишга аҳд қилдик. Жанубда, денгизда ороллари кўп эди.

Эртасига эрталаб ҳаммамиз Пусандаги осмонўпар иморатлардан бирининг томига жойлашган вертолет майдончасига етиб борганимизда мен армияда махфий тарзда кучайтирилган тайёргарлик тартиби жорий қилинганини билдим. Денгиз томонидан террористларнинг хуруж қилиб қолишлари мумкинлиги тўғрисида ахборот олинган экан. Террорчилар Олимпиадага қарши кўпуровчилик ишларини амалга оширмоқлари мумкин экан. Юқларимизни тинтиб кўришди ва Олимпия ўйинлари билан боғлиқ одамларга берилган шахсий гувоҳномаларимизни яна бир бора кўрсатишни талаб қилишди. Учувчига учишнинг олдиндан белгилаб қўйилган йўналишига қаттиқ риоя қилиш тайинлаб қўйилгани кўриниб турарди. Ана шу ғалваларнинг ҳаммасидан кейин биз осмондан Пусандан Чезу оролигача бўлган жойларни томоша қилдик. Бу жойлар мен кутгандан ҳам манзаралироқ экан, миллий боғ эса Чолла Намдо вилоятининг ғарбий чегараларигача чўзилиб кетган экан. Кема қурувчи компания ўзига қарашли ерларда ижарага бериладиган уйлар ва меҳмонхоналар қурмоқчи экан ва бу ишни менинг дўстим Лига топширмоқчи экан. Ли эса Японияда кўчмас мулк соҳасидаги ишлари билан доврўқ қозониб, анча яхши обрў орттирган эди. Биз вертолётга чиқаётганимизда қўлимизга харита тутқазишди, унинг бир қанча жойи қизил қалам билан белгилаб қўйилган эди. Афтидан, улар меҳмонхоналар қуришга қулай деб ҳисобланган жойлар бўлса керак. Кема қурувчи компания уюштирган тушлик вақтида бизнеснинг янги шакллари бўйича ижрочи директор бизни анча-мунча хижолатга солди.

– Туризм учун чегара йўқ, бу соҳа билан шуғулланса арзийди. Агар жаноб Лига ўхшаган бир одам ватанига қайтиши тўғрисида ариза берса, менимча, унинг аризаси қондирилади.

Биз Пусанга қайтиб келдик, компания номидан бизга ҳамроҳлик қилган йигит билан меҳмонхона олдида хайрлашдик. Шунда боядан бери индамай келаётган Ли деди:

– Уэда-сан, агар чарчамаган бўлсанг, мента яна бироз вақтингни берсанг. Яна бир бора тоғ тепасидан туриб, денгизни томоша қилсам дегандим.

Мен ҳайрон бўлдим. Ли тушунтирди.

– Бу ердан Япония кўриниб турармикин-йўқми – шуни билмоқчи эдим.

Унинг қалбиди кўп нарса ўзгариб кетгандек кўринарди. Мен розилигимни билдириб, бош ирғадим, биз яна меҳмонхонадан чиқиб, йўловчи кутиб турган таксига ўтирдик. Ғарбда қуёш денгизга ботмоқда эди. Биз Хуэнтэт адирида турибмиз, бу ердан Пусан портининг манзараси яққол кўриниб турипти. Қуйида Суенган дарёси кўзга ташланади, олисда Нактонган денгизга қуйилмоқда, уфқда эса биз кундузи вертолётда томоша қилган хулудлар тепасида қуёш шуълалари ўйнарди.

– Япония қайси томонда?

Ли буни нечукдир ҳадиқсираб, аста сўради ва мен харитани очиб, Япония тўппа-тўғри чап томонда эканини кўрсатдим. Агар денгиз билан жануби-шарқ томонга борилса, Япониянинг Цусима оролига бориш мумкин. Бу орада мен кеча оқшом чоғи Ли хотини Ен Хиға айтган гапини эсладим.

– Баайни Уэда-сан бу ерда тутилган-у, мен хориждан келган одамдаймиз...

Япония томонидаги денгиз аллақачон тўқ бинафша рангга кириб бўлган эди, ботаётган қуёш эса тобора пастлаб борарди. Ли япон ороллариининг шакли-шамойилларини излай бошлади, шекилли. Кафтини пешонасига қўйиб, у гоҳ шарққа, гоҳ Цусима ороли томонига қарарди, мен эса унга орқамни ўгириб олиб, мириқиб қуёш ботишини томоша қилмоқда эдим. Денгизнинг соҳил

сари талпинган ҳар бир мавжида қуёш шуъласи аке этарди ва сон-саноксиз ялтироқ шуълалар биз томон елиб келаётгандай туюларди. Мен Олимпиада стадионида очилиш маросимининг охирида беш хил рангта бўялган ҳаво шарларини қўлларидан қўтариб олган кичкина болалар қор қўчкисидай ёпирилиб келиб, майдонни тўлдиришганини эсладим. Кейинчалик мен университет газетаси учун ёзган мақоламда бу манзарани шундай шарҳлаган эдим: «Деярлик саксон йиллик синовлардан сўнг Кореяга ёруғ кун келди. Бутун жаҳон ҳамжамиятига шундай давлат мавжуд эканини кўрсатиб берган ҳодисаларнинг биринчи қисми хотимасини топди. Гарчи бу давлат кўндан бери қаттиқ изтироблар чекиб келган бўлса-да, қуёш шуълалари кўйнида югуриб юрган болаларнинг овозлари бирдай жарангдор, тиниқ ва қувноқ эди».

Бу кечинмалар ҳали мени тарк этиб улгурмасдан мен қўққисдан фаройиб бир нарсани ҳис қилгандай бўлдим. Бу мени хушёр торттирди — менинг ёнимда турган Лининг кўзларидан ёшлари шашқатор оқмоқда эди.

— Қайтиш вақти бўлди, — дедим мен Лига деярлик шивирлаб.

— Кўринмаяпти... Нима қилиш керак-а? — У менинг шивирлаганимни гўё эшитмагандай, менга қарамади ҳам, ҳатто қилг этгани ҳам йўқ. У кўзини узмай, денгизнинг олис томонларига тикиларди — унинг назарида ўша ёқларда Япония ороллари бўлиши керак эди.

Унга «кўринмаётган» нарса нима эди? Менинг хотирамда Лининг Кореядаги урушга қарши хитобномага имзо тўшлашдан бош тортган пайтидаги чехраси липиллаб ўтди. Назаримда, Ли мени ҳозир нима учундир қоралаётгандай туюлди, мен яна унга орқамни ўгириб олдим-да, ўзимни бутун борлиғи билан кун ботишини томошо қилаётгандай қиёфага солдим. Олгин тусли ва кумуш рангли мавжлар анча камайиб қолганди. Улар қора уфқ томон елишар ва очиқ турган елпуғични эслатувчи осмон бағрига сингиб кетаётгандай туюлар эди. Ли «Япония кўринмаяпти. Ватан кўринмаяпти» деб тинмай пичирларди. Унинг сўзлари биз кўзлаб турган манзарага ва яна алланималарга тааллуқли эди. Бирдан қутгичанинг қопқоғи шилқ этиб ёпилгандай бўлди — денгизнинг ранги ўзгарди ва қуёш гойиб бўлди.

— Қани, кетдик, — дедим мен қатъийроқ оҳангда ва адирнинг пойига аста туша бошладим — у ерда бизни машина кутиб турарди.

*Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржималари.*

Абдурахмон МУНИФ

Олис йўлнинг сабоқлари

Роман

ТЎРТИНЧИ ҚИСМ

Буюк Британия аввал бошданоқ ўз иттифоқчиларининг экспанцион даъволарига қарши турмоғи керак эди ва бу халқаро сиёсат қонунларига зид эмаслигини уқдирмоғи лозим эди.

Британия фақат ўз манфаатларини ҳимоя қилмоғи даркор эди.

Климан, инглиз тарихчиси.

Британиянинг доимий дўстлари йўқ. Унинг доимий душманлари ҳам йўқ, Унинг фақат доимий манфаатлари бор, холос.

Англия Бош министри.

Гирром ғалаба ҳалол мағлубиятдан яхшироқ.

Лоуренс.

I

Лондон менинг таътил ҳақидаги илтимосларимни муттасил рад қилаётганига жуда ҳайрон бўляпман. Рэндли менга шундай деб ёзипти:

«Нега мунча икки оёғингизни бир этикка тиқиб олдингиз, Питер? Албатта, мен сиз келтираётган далилларнинг баъзи бирини тушунаман, аммо сизнинг ўз ўрнингизда туриб туришингиз бизга минг барабар маъқулроқ эди. Биз яқин ўрталарда кўпгина воқеалар содир бўлишини кутяпмиз. Мана шундай дақиқада, менга қолса, тарихнинг айни бурилиш нуқтасида буларнинг барини ташлаб кетиш даражасида енгилтак бўлмасангиз керак, деб ўйлайман. Сиз илтимосингизга важ қилиб, ўз нуқтаи назарингизни шахсан тушунтириб бериш истагини кўрсатасиз. Ишонаверинг, сизнинг мактубларингиз орқали ҳам, сўнги вақтларда бир неча марта ёнингизга бориб келган вакилларнинг сўзлари орқали ҳам, сизнинг нуқтаи назарингизни жуда яхши биламиз. Ишнинг боришидан хабардор бўлиб туришингизни таъминлайдиган яна бир қанча бошқа манбаларимиз ҳам бор. Шундоқ бўлганидан кейин бу масалада ташвиш чекмоғингизнинг ҳожати йўқ. Ҳеч қанақа англашилмовчилик рўй бермаслиги керак. Вақтинча Лондонга қайтиш фикридан воз кечиб туринг. Биз ғалаба қозониб, зиммангиздаги вазифа тугаши биланоқ биринчи самолётга ўтириб, Лондонга парвоз қилишингиз мумкин. Ҳозирча эса, азизим, файратингизни аямай, ҳаракат қилаверинг. Албатта, мен сизга маслаҳат берганимдай, кўнглихушликни ҳам эсингиздан чиқарманг. Иш билан андармон бўлиб, ўзингизни унутиб қўйишингиз ярамайди».

Охири. Боши ўтган сонларда.

Рэндли бу ердаги вазиятни баайни ёш боладек жуда жўн тасаввур қилади. Лекин мен билан мулоқотга киришганда ўзини донишманд пири комилдай тутади. Бунақа оҳанг кишининг гашини келтирмай қўймайди. Йўқ, ишлар улар ўйлаганчалик жуда жўн эмас. Аёллар билан алоқа ўрнатиш бобида бериладиган аҳмоқона маслаҳатларга, умуман, муҳтожлигим йўқ. Энди бир камим аёллар билан алоқа боғлашга улардан ижозат олмоғим қолган эди. Сендақа донодан ўргилдим. Ҳатто ақлсиз жониворлар ҳам бунақа ишларни бемаслаҳат қилишаверади. Мени Лондоннинг расмий қараши қизиқтиради. Уларнинг қўлида қанақа маълумотлар бор? Эҳтимол, мен ҳам уларнинг ихтиёридаги ахборот берувчи манбалардан биридирман, холос. Ундан ортиғига мени муносиб кўришмас. Ана шу нарсани аниқлаб олсам, жуда қизиқ бўларди-да! Агар Питер ҳам улар учун баайни Аббос, Мирза, бошқа ўнлаб шуларга ўхшаш одамларнинг ўзи бўлса, Лондони ҳам, Рэндлиси ҳам жаҳаннамга даф бўлмайдими! Бекорчиликда мияларига келиб қолган хом хаёлларни қоғозга тушириб, дарҳол Лондонга жўнатишдан бошқани билмайдиган бу бепаросат жанобларнинг ўлган пашшанинг қанотичалик ҳам вазнлари йўқ. Уларнинг ташвиши битта — тезроқ ҳокимият тепасига қайтсалар бас. Улар учун пулдан кўра қадрлироқ ҳеч нарса йўқ. Ҳокимият ва пул учун улар Иблиснинг ўзи билан ҳам ҳамкорлик қилишга тайёр. Бу одамлар аъмол деган нарсдан бутунлай маҳрумдирлар, уларнинг хатти-ҳаракатларидан қидириб, зиғирдай ҳам самимият топа билмайсиз. Агар Қария жиндай ҳокимият бериб, қўлларини хазина киссасига тикишга озгина эрк бериб қўйганда, уларга ҳеч қанақа Британиянинг кераги йўқ эди.

Агар Рэндли мени шу одамлар билан бир қаторга қўядиган бўлса, унга минг лаънат! Демак, у менинг руҳиятимни ва интилишларимни мутлақо тушунмайди, мен қандай вазиятга тушиб қолганимдан ҳам буткул беҳабар. Менда галабадан бошқа биронта мақсад йўқ. Шундоқ бўлгач, мен қандай қилиб унга эришиш йўлларини соатлаб ўйлайман.

Мен америкаликлар билан суҳбатлашганда ўзимни гўлликка соламан ва мушукдай эҳтиёткорлик билан олдинга силжийман. Буларнинг барини фақат бир мақсадда — ишларимиз бизга керак бўлган тарзда юришиб турсин деган мақсадда қиламан. Кошки эди улар тушунишса — Лондонда ёки Цюрихда яшаш — бу ерда — воқеалар қайнаб турган дошқозоннинг ичида бўлишдан бутунлай фарқ қилади. Эндиликда бу ерда кураш олиб бораётган одамларнинг ихтиёрини ўзларига бериб қўйиш, ўзларича ҳаракат қилишларига имкон яратмоқ керак.

Америкаликлар эса худди кўчиб юрган қушлар галасидек ҳамон келишда давом этмоқда. Ҳамма жойда телба-тескари кийиниб олган, ўзига бино қўйган бу каллаварамларни кўриш мумкин. Агар шу пайтга қадар бизнинг хатти-ҳаракатларимиз ва алоқаларимиз ҳеч кимнинг эътиборини жалб қилмаган бўлса, америкаликлар ўзларининг бетакаллуфликлари билан ҳамма нарсани расво қилдилар, нафақат бизга, ўзларига ҳам ёмон қилдилар. Ўзларини ҳеч балодан хабари йўқ сайёҳлар қилиб кўрсатишади, бўйинларига фотоаппаратларини осиб олиб, кўчама-кўча санқиб юришади, рўпара келган одамга аҳмоқона тарзда ишшайишади, дўконларда шахсий буюмларини унутиб қолдиришади, хуллас, улар бурунларини суқмаган биронта кавак қолмайди. Аммо бунақа раффи-рухсор билан ҳеч кимни лақиллата олмайсан. Расмий доиралар ҳозирча уларга қўл тегизишаётгани йўқ. Улар ҳозирча уларнинг ишни қаёнга буришаётганини диққат билан кузатиб туришипти. Улар арқонни узун ташлаб қўйишган, америкаликларнинг асл нияти нима эканини билиб олишмоқчи, кейин зарур пайтда арқондан бир тортишади-ю, ҳаммасига бир йўла чек қўйиб қўя қолишади.

Мен ўнлаб марта компаниядан келадиган чопарларга ҳам, Рэндлига ҳам «бу ваҳшийлар истилосидан ўзга нарса эмас» деб такрорлаганман. Ўзларининг портфелларида улар хавфли юклар олиб келишди. Лекин ҳеч кимнинг қулоқ солгиси келмайди. Парво қилишмайди. Компаниянинг Лондондаги асосий идорасидан менга қўйидаги мазмунда мактуб келди: «Биз сенинг кўп сонли америкаликлар келгани тўғрисидаги сўнгги мактубингга айтилган маълумотларни жиддий ўрганиб чиқдик. Ҳозирги пайтда улардан бизга ҳеч

қандай хавф-хатар йўқ. Улар томонидан бизни қизиқтираётган соҳалар ичига киришга ҳеч қандай уриниш йўқ. Биз юқорида амин бўлдикки, уларнинг асосий вазифаси «ўзгалар»ни кузатмоқ, уларнинг ниятлари нима эканини ва таъсир қилиш даражаси қандайлигини аниқлашдан иборат. Шунинг учун америкаликларнинг ортидан кузатиб юришга вақт ва ғайратингизни сарфлаб юрманг. Ортиқ бу масалага қайтиб юрмайлик». Мен Лондондан ана шунақа хат олдим. Бундан ташқари Рэндли менга узундан-узоқ ва жуда зерикарли хат ёзиб юборди. Мактубнинг бир жойида у шундай ёзади: «Улар аслида учтига чиққан аҳмоқ одамлар. Улар ҳатто дунёнинг ҳамма хазиналарига эгалик қилганларида ҳам шу аҳволда қолишади. Лекин, Питер, ҳамма нарсани ҳал қиладиган нарса кимнинг қўлида қанча пули бор экани эмас, балки маданий савияси ва ақл-заковатининг қай даражада эканидир. Улар жуда кўп елиб-югуришади, ҳаракат қилишади-ю, лекин бирор нарсани ёлчителиб уддалай олишмайди. Мен сизни ташвишга солаётган нарсаларни яхши тушунаман ва хавотирларингизни баҳам кўраман. Лекин ўйлайманки, ҳозир ҳамма диққат-эътиборни мавжуд сиёсий тузумни ағдариш учун олиб борилаётган курашнинг энг қизиган жойида туришга қаратган маъқул ва биз бой берган бойликларни қайтармоқ ҳаракатини қилмоқ керак. Агар сиз америкаликларни кузатишга, уларнинг гап-сўзларини тинглашга аҳд қилган бўлсангиз, бу сизни анча-мунча йўлдан чалғитиши мумкин. Сизнинг тасаввурингизда хаёлдан тўқилган рақиблар пайдо бўлмоғи мумкин. Бу шунга олиб келадики, ҳамма хатти-ҳаракатларимиз беҳуда кетади ва Қария ўз ўрнида қолаверади».

Лондон ана шундай жавоб беради, Рэндли ана шундай мактуб йўллайди. Мендан бир неча минг миля нарида турган одамларнинг мавқелари нима учун бунақа эканини тушунишга ҳарчанд уринмай, фойдаси бўлмади ва натижада фақат битта хулосага келдим — улар ортиқча мулоҳазалар юритиб овора бўлиб ўтиришни исташмайди. Гўё уларнинг ҳеч нарса билан ишлари йўқдай. Худди тушлагидек яшайверадилар — ўз хаёлларини реал ҳаёт ўрнида қабул қиладилар. Ўйласанг, қўрқиб кетасан одам...

Ҳа, сенга очигини айтиб қўя қолай — мен жуда хавотирдаман. Мен шундан қўрқаманки, мамлакатдаги ҳокимият эгалари учун қийинчиликлар туғдираётган ҳозирги бошбошдоқлик шароити ўзгариб қолиши мумкин. Агар ҳозирга қадар ҳокимият эгалари ўз муаммоларини ақл-заковат билан хотиржам кайфиятда ҳал қилмоққа мойил бўлган бўлсалар, улар исталган дақиқада ўз усулларини кескин ўзгартиришга мажбур бўлмоқлари, ўта кескин чораларни қўлламоқлари мумкин.

Бизнинг кучимиз мамлакатдаги аҳволнинг барқарорлигига тескари мутаносиб ва иқтисодий таназзулнинг чуқурлигига бевосита боғлиқдир. Яъни мамлакатдаги аҳвол қонуний ҳокимиятга таянган ҳолда қанчалик барқарорлаша борса, таназзул қанчалик муваффақиятлироқ енгиб борилса, бизнинг умидларимиз ва имкониятларимиз шунчалик камайиб бораверади. Кўп жиҳатдан мен Мирзага кўшиламан, Аббосни эса мижров ва маҳдуд одам деб ҳисоблайман. Вақт ўтиб борапти, биз эса ҳали ҳам ниманидир кутиб ўтирибмиз.

Икки дўстнинг ўзаро ғалвалари мени ҳали ҳам ташвишга солади. Уларни шу кўйга солган сабаблардан бири ҳафсаланинг пир бўлгани ва кутишнинг чўзилиб кетганидир. Менинг биргина таскиним бор, холос — Ширин деган кўзичоғим. У жуда ақлли жувон. Керакли вақтда ҳаммаша ёнингда. Унинг ҳуснидан кўра ҳам ақл-заковати кўпроқ таъсир қилади. Агар у бир ғазабланса ёки лоақал ўзини ғазабланаётгандай қилиб кўрсатса бас, Аббоснинг кайфияти дарров ўзгаради-қолади. У анча-мунча хотиржамланиб, мумлай юмшаб қолади ва ҳозиргина ўзи рад этиб турган нарсаларга қўшиладиган бўлиб қолади. Шириннинг ёрдамисиз аҳволим жуда ночор бўлар эди. Аввалларига унинг Мирза билан муносабатлари менга малол келар ва рашқимни кўзгар эди. Аммо Ширин Мирза билан алоқасини рад этиб, ёлгонни шунақа бошлар эдики, кўпинча мен унинг гапига ишонардим. Дастлабки пайтларда мен унинг Мирза билан алоқаси тўғрисида сўраб-суришгирсам, Шириннинг аччиғи келар ва ҳатто йиғига тушарди. Эшикни қарсиллатиб ёпиб чиқиб кетарди. У ҳамма ёқни тўс-тўполон қилиб чиқиб кетганидан кейин майда-майда қилиб йиртилган қоғозлар, синган стулларнинг оёғи, ағдарилган гул туваклари, пол устида

сочилиб ётган ҳар хил лаш-лушлар қоларди. Бир куни мен гап бошлаганимда, у деразанинг олдида дераза пардасини гижимлаб чангаллаган ҳолда менга тикилиб турарди. У жўшиб келаётган газабини зўрга босиб тургани яққол кўзимга кўришиб турарди. Бироқ у бунга муваффақ бўлмади. У дераза пардасини юлиб олди-да, полга отиб урди ва хонадан ўқдай отилиб чиқиб кетди.

Унинг чехрасидаги ифода ва Мирза билан ишқий алоқасини нақадар шиддат билан рад этишлари бу масалада менда ҳеч қандай шубҳа-гумонга ўрин қолдирмаган эди. Вақти-соати келиб у Мирза ҳақида гап бошласам, уни хотиржам тинглайдиган бўлди, ҳатто унинг номини тилга олганимда Ширин жилмайиб ҳам кўярди.

Бу аёл кишини лол қолдирмай қўймасди. Аввалига мен Рэндлининг маслаҳатларига амал қилиб ҳаракат қилдим. Лекин эндиликда ҳамма нарса мутлақо ўзгариб кетди. Ширин хатарли кўғирчоққа айланди. Бундан ҳам ёмони шунда эдики, у буни ўзи ҳам жуда яхши биларди.

Бир куни мен ундан сўраб қолдим.

– Мен Лондонга қайтганимдан кейин орамиздаги муҳаббат нима бўлади, Ширин?

Унинг юзида чинакамига изгириб туйғулари зухур бўлди. У маҳзун ҳолатда бошини сарак-сарак қилди ва шитоб билан ўрнидан туриб, деразанинг олдида борди. Биз анчагина фурсат индамай турдик. Ниҳоят, мен унинг ёнига бориб, елкасидан кучиб, юзини ўзимга қаратдим. Унинг яноқларида кўз ёшидан қолган излар сезилиб турарди. У мендан ўгирилиб, ваннахонага югуриб кириб кетди. У ваннахонадан чиққандан кейин жилмайишга уриниб кўрди, аммо кўзларида гусса қотиб қолганди. Ўша оқшом мен бизнинг ҳижронимиз мавзуга бошқа қайтмадим.

Аммо шундай дақиқалар бўлардики, унинг ўзи бу мавзуда биринчи бўлиб гап очарди. Аввалига у анча вақт кўзимга синчиклаб тикилиб турарди-да, кейин:

– Ишонмайман! Ишонмайман! Сен мени ташлаб кетмайсан! – деган сўзлар билан кучоғимга ташланарди.

Кейин яна анчагача бошини кафти билан қисиб олиб индамай қоларди. Мен унга тасалли беришга ҳаракат қилсам, у бунга парво қилмай ўтираверарди. Аммо бир лаҳзадан кейин ўзининг қайғули хаёлларидан уйғониб, янада кучлироқ эҳтирос билан менга ташланар эди. Бунақа пайтларда мен заррача қаршилиқ кўрсата олмай бўшашиб ўгириб қолардим. Ёввойи мушукнинг ўзгинаси эди у! Бир куни мен Ширинларнинг уйига борганимда, унинг менга шубҳали нигоҳ билан тез-тез қараб қўяётганини сезиб қолдим. Ёлғиз қолишим биланоқ у менга хужум бошлади:

– Ҳа, нима бўлди? Бошқа аёл топиб олдингми?

– Бошқа аёлинг нимаси?

– Ҳа... Ўзингни билмаганга солма...

Мен бу гапни қатъиян рад этдим, бу фикр унда қаёқдан пайдо бўлганига ажабланганимни айтдим.

– Ундай бўлса, нега қўнғироқ қилмай қўйдинг? Қорангни ҳам кўрсатмайсан?

– Мана, келиб турибман-ку, Ширин.

– Мен сен билан хилватда кўпроқ кўришсам дейман.

– Мен ҳам айни шуни хоҳлайман. Лекин ўзинг биласан-ку – иш бошимдан ошиб ётипти.

– Тўғрисини айтавер – мени яхши кўрмай қолгансан.

– Нега бунақа деясан?

– Ҳаммасини кўриб турибман. Фейл-атворинг ҳаммасини айтиб турипти.

– Хўп, майли. Лекин бу гапларинг тўғри эмаслигини исбот қилмоғим учун мен нима қилишим керак?

– Аввал қандоқ бўлган бўлсанг, яна ўшандоқ бўл.

У кайфияти бузилиб, индамай қолади. Нима учун унинг кайфияти бузилганини аниқламоқчи бўлиб, мен унга шилқимлик қила бошлайман

– Ҳамма эркаклар бир хил – ўлпудай худбин. Ёнингларда аёл киши турса, ундан бошқа ҳеч кимни пайқамайсизлар. Аммо у ёнингиздан нари кетгани биланоқ яна ўшандан ортиқроқ иштиёқ билан бошқа аёлга парвона бўла бошлайсиз. – У истеҳзо билан кулиб сўради: – Балки мен адашаётгандирман?

- Албатта, адашяпсан, Ширин.
- Яхши. Майли, мен адашаётган ҳам бўлай. Лекин сен жўнаб кетганингдан кейин нима бўлади?
- Кетишимга ҳали анча бор. Бирор эвини қилармиз.
- Сени кўндириш ҳам менинг бўйнимга бўлади, шекилли. Сени Лондоннинг совуқ ҳаволари ва туманларидан эҳтиёт қилиш учун орқангдан ўша ёққа жўнамасам гўрга эди.
- Ташвиш қилаверма. Албатта, бирон нарса ўйлаб топамиз.
- Қаёқдан ҳам ўйлаб топардинг? Шу ерда шунча юриб ҳеч нарса ўйлаб топмадинг-ку, энди у ерда ўйлаб топармидинг?

2

Лондон у ердан ҳар нима деб гапирмасин, барибир, бизнинг бу ердаги одамларимиз эси пастроқ, телса тебранмас ва ўта худбин одамлар. Уларнинг каллаларида бирор одамнинг паноҳига кириб олиб жон сақлашдан ўзга фикр йўқ. Улар балчиққа ботиб ўтирган бўлсалар-да, ўринларидан туриб, «покланиб олай» деган гапни хаёлларига келтирмайдилар.

Лондоннинг америкаликлар билан бир битимга келиши мумкинми? Ҳозирча улар у ерда «йўқ» деб туришипти. Буни Рэндлининг мактублари ҳам тасдиқлайди. Одам бунга ишонгиси келади. Лекин менинг хавотирлигим камаётгани йўқ. Теварак-атрофларимда кимлардир ҳовлиқиб нималардир қилаётганини сезаман.

Бундан уч кун бурун келажакнинг қандай бўлиши тўғрисида гурунлашиб ўтирганимизда мистер Фокс менга шундай деб қолди.

«Мистер Макдональд, сиз ҳозир юзага келган ҳолатни тан олмоғингиз керак. Энди унда бирон нарсани ўзгартирмоқнинг иложи йўқ. Буни қанча кеч тан олсангиз, шунча кўпроқ талофат кўрасиз ва бундаги ботқоққа кўпроқ ботасиз. Бундан ташқари, Америка Қўшма Штатлари бу ерда юзага келган вазиятдан кўз юма олмайди ва унинг ёмонлашишига йўл ҳам кўя олмайди. Бундай шароитда Қариянинг «ўзгалар» томонига ўтиб кетишдан бошқа иложи қолмайди. Менимча, Америка Қўшма Штатлари бу мамлакатга пул ва нарсалар билан ёрдам бермоқ ниятида эканидан биринчи навбатда сиз хабардор бўлмоғингиз керак. Сўнгги пайтдаги табиий фалокатлар важдан бу ният янада кучайди. Ўз-ўзидан равшанки, ёрдам беғараз бўлмайди. Бунинг замирида муайян мақсадлар ётгани аниқ».

Мен мистер Фоксдан яна бирор нарсани кавлаштириб билиб олмоқчи бўлдим, лекин у қоядай қимир этмай тураверди. Билмадим, ўзини фаросатсизликка солдимикин? Кейин у гапни сув ости овига буриб юборди. Бу ерда сув ости овига бир бориш унинг энг ардоқли орзуси эди. Унинг бу гапларидан шунақа диққинафас бўлиб сиқилиб кетдимки, ҳатто унинг гаплари кулоғимга кирмай қолди. У бунга пайқади ва гап мавзуини яна ўзгартирди:

«Сиз бир нарсани яхши англаб олмоғингиз керак, мистер Макдональд, сиз билан биз битта аравага қўшилганмиз. Қўшма Штатлар ўз дўстлари ва иттифоқчиларини унутмайди. Бир вақтлар биз бирга жанг қилганларимиз ва умумий манфаатлар бирлаштириб тургани ҳамон эсимизда... Дўстларимиз бемалол бизга суянмоқлари мумкин». Мен уни аниқроқ гапларни айтишга мажбур қилмоқчи бўлдим, лекин бу уринишларим беҳуда кетди. У гапларини ошқорроқ айтсин деган умидда уни жиндай қизитиб қўйишга уринишим биланоқ, у ранжиган қиёфада индамай қоларди. Ўнгайсиз сукутдан сўнг у деди: «Ғалати бир нарса: одамларнинг саъй-ҳаракатлари уларнинг манфаатдорлиги даражасига ва зиммасидаги масъулиятни нечоғлик англаб етганига боғлиқ бўлар экан. Мана, масалан, сизни олайлик. Манфаатдорлигининг анча қисми камайгандан кейин қай бир даражада масъулият туйғусини ҳам йўқотиб қўйдингиз. Шунинг учун ҳозир ҳаммага халақит беряпсиз, холос. Ўрнингизни бошқаларга бўшатиб беринг. Одамларни хотиржам яшаб, меҳнат қилишига қўйиб беринг-да...»

Мен Фокснинг сўзларини узоқ ўйлаб кўрдим. Уларни хайрихоҳлик билан идрок этишга, шундай гап чиқишининг узрли сабабларини аниқлашга ҳаракат

қилдим. Аммо улар бу ерда қандай ҳаракат қилишаётганини кўрганимда ҳар қанақа хайрихоҳлик ўзидан-ўзи ғойиб бўлади. Уларнинг иши ўзларини фош қилиб қўяди.

Бизнинг маълумотларимизга кўра, улар ҳамма жойда мислсиз даражада фаоллашиб кетишган. Қарияга ёрдам ваъда қилишди. Ундан ташқари, аллақандай лойиҳаларни ўрганиш учун ўз делегацияларини жўнатишди. Америкадан озиқ-овқат ёрдами етиб келганида, бу фактни ошириб-тошириб, мадҳ этишга киришишди, ҳамма ёқни бамисоли байрамга айлантириб юборишди. Модалан тушиб қолган америкача либосларнинг фото сувратлари, қоғизга бир-бирини қисишиб турган кўллардан тамға урилган ун, сут порошоги солинган кугилар... Келган юкларни топшириш дақиқаларида Америка элчиси билан иқтисодий масалалар бўйича маслаҳатчининг чеҳраларида жилва қилган табассумлар... Ёрдамнинг ўзидан кўра рекламаси ҳайбатли. Аммо америкаликлар билганидан қолишмайди — ҳамма ишни реклама бажаради! Бунақада бир эмас — бир кун аҳвол шу даражага етадики, реклама камбағал ва қашшоқ одамларни ажалидан беш кун бурун ўлишга чақиради, негаки, бахтли ҳаётни фақат нариги дунёда топиш мумкин. «Ўлинглар ва сизлар бунга амин бўласизлар!» Бу сурбетлар ҳамма нарсани рекламага айлантиришади, уни имкони борича пуфлаб шиширишади. Ҳатто энг оддий соқол оладиган писка ҳам уларнинг тасвирида баҳайбат тус олиб, нақд филни тилиб ташлайдиган шамширға айланади.

«Ишонаверинг, Питер... Теварагингизда бўлаётган воқеа-ҳодисалардан кўзингизни юминг, улар тўғрисида ўйламанг. Фақат Лондонга ишонаверинг!»

Ҳа, агар аҳвол шу тарзда давом этаверадиган бўлса, Буюк Британия бу ердан ҳам, дунёнинг бошқа пучмоқларидан ҳам суриб ташланади. Бунга қаршилиқ кўрсатишга интиланларнинг ҳаммаси, келгусидаги мағлубиятнинг олдини олмақчи бўлганларнинг бари орқаларига тепки ейишади.

Мен бизнинг асосий вазифамиз Қарияни ағдариб ташлаш эканига қўшиламан. Қолган ҳамма нарсдан кўз юмса бўлади ёки кечиктириш мумкин. Аммо бизнинг дўстларимиз ўзларини шу тарзда тутадиган бўлишса, ҳаддан зиёд муҳим бўлган бу вазифа бажарилмай қолиши мумкин. Океан ортидан келган дўстлар ва шу ердаги, мамлакат ичкарисидаги дўстлар... Сўнги пайтларда содир бўлган баъзи бир қотилликлар масаласига келсак, уларни яхши ниятлар билан қилинган деб оқлаб бўладими? Ёки бу бир-бирига яқин одамлар орасида бўлган ўзаро ҳисоб-китоб, орани очди қилишми?

Шахсан мен бизга Мирза сингдирмоқчи бўлган нуқтаи назарни қабул қилолмайман. Гарчи ўз вақтида бу масалада орамизда узоқ давом этган гурунлар бўлиб ўтган бўлса-да, биз уни қандай ҳал қилиш тўғрисида бир тўхтамга келган эмас эдик. Бинобарин, биз террорнинг янги тўлкини қардан келиб чиққанини ва уларнинг ортида кимлар турганини аниқлаб олмоғимиз керак. Мирза бағоят қизишган ҳолда бу ерда ҳеч қанақа сиёсий сабаб йўқ эканига, бу — оддий бир иш эканига мени ишонтиришга уринди. Жилла бўлмаса, бу қотилликлар хорижий давлатлар билан заррача ҳам боғланган эмас эмиш. Аббос кўрқиб кетиб, саросимага тушиб қолган эди. У кўзини кўзимдан олиб қочиб туриб деди:

— Ана, бошимизга кулфат ҳам тушди. Биз энди бу қотилликлар ортида ким турганини аниқламагунча ва улар қанчалик кенг тарқалиши мумкинлигини билиб олмагунча, ўз уйимизда бемалол ухлаётмаймиз.

Начора? Бу муаммони ҳам ҳал қилмоқ керак. Негаки, одамларимиз биздан шубҳалана бошлади. Ахир, ўз вақтида айни биз шунақа таклифни муҳокама қилган эдик-да, лекин кескин ихтилофлар туфайли мунозарани бирмунча вақтга кечиктиришга мажбур бўлган эдик.

Мирза шу кунларда ўзини одатдагидан кўра эҳтиёткорроқ тутаяпти. Баъзи бир учрашувларимизга умуман, қатнашмайдиган бўлиб қолди. Тўғри, бундай ҳолларда у гоят бандлигини айтиб, узр сўрайди. Мабодо қатнашадиган бўлса, умумий мавзудаги гап-сўзларга аралашилгани маъқул кўради, бирон муайян натижаларни кўзлаган мунозараларга аралашмайди. Ута ўжар Аббос эса буткул тушқунликка берилиб кетди. Деярлик ҳамма вақт оғзига талқон солиб олади. Мунозаралар давом этар экан, кўпинча ўрнидан туриб, дераза ёнига боради — бизни биров кузатиб турмаганига, гап-сўзларимизни бирон бетона одам

тингламаётганига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлади. Унинг кўзларида ҳамшиша кўрқув шарпаси.

Биз режаларимиз, усулларимиз ва алоқаларимизни қайта кўриб чиқмоғимиз керакми? Менимча, шундай қилмоғимиз керак. Тобора таҳдидли тус олиб бораётган сиёсий ва иқтисодий вазият ҳам шуни тақоза қилмоқда. Тўғри, намоийшлар анча камайиб қолди, лекин мен ўзимни сўнган вулқон устида ўтиргандай ҳис қиляпман. Бу вулқоннинг уйғониб қолиши ҳеч гап эмас. Ўтган йили жалалардан ва тошқинлардан зарар кўрган қашшоқ одамлар ўзларининг аҳволларидан ошкора норозилиklarини билдиришди. Уларнинг сабр-тоқатлари ҳам тоқ бўлган кўринади. Аммо бундай норозилиklar «лов» этиб ёнди-ю, дарров сўнди. Ҳозирга қадар ҳеч ким уларнинг муаммоларини ечишни хаёлларига ҳам келтиргани йўқ. Натижада уларнинг бардоши тамом бўлди. Эндиликда, айниқса, ҳозир сўл кучлар уларни исёнга ундаётган бир шароитда, — галаёнларнинг яна кўтарилишини кутиш мумкин. Сўл кучлар ҳар куни варақалар чиқаришади. Уларда дўқ-пўписалар ва таҳдидларни сира аямай қўллашади. Яқиндан бери мамлакатдаги сўл кучлар эзмалик билан ёзилган аввалги прокламацияларни чоп этмай қўйишди. Уларда мавжуд вазият узундан-узоқ таҳлил қилинарди. Энди улар бундан воз кечиб, одамларни кўпроқ ишонтирмоқ мақсадида кичик бичимдаги варақаларга ўтишди. Албатта, бунақа варақалар таъсирчанроқ эди, бундан расмий доиралар жиддий ташвишга тушиб қолишди. Варақаларда қуйидагига ўхшаш даъватлар бор эди: «Эй, халқ! Кўлинга қурол ол!». «Фақат қуролланган халқгина миллий ҳокимиятни ҳимоя қила олади». «Ватанпарварлик fronti — галабага олиб борадиган йўлдир!». «Умумий душман қаршисида сафларимизни жисплаштирайлик». «Миллий дастур, ватанпарвар кучлар ўртасидаги демократик муносабатлар — галабага олиб келади!». «Мустамлакачиларга нисбатан қатъиятсиз бўлиш, уларга ишониш маълубиятга олиб келади!»

Булар кўп сонли варақалардан баъзи бир намуналар, холос. Ҳолбуки, сўл кучлар шаҳарни бундай варақаларга тўлдириб ташлайди. Булар ҳокимиятни чинакамига кўрқитиб юборди. Натижада ҳокимият ўз мавқеини қайта кўриб чиқишга мажбур бўлса ҳам ажаб эмас. Умуман олганда эса вазият анча-мунча чалкаш, ҳар қандай кутилмаган оқибатлар рўй бермоғи мумкин. Бизнинг вазифамиз эса воқеалар ривожини синчиклаб кузатиб бормоқдир, токи улар тўсатдан содир бўлиб, бизни шошириб қўймасин.

Заиф ҳокимиятлар — хавфли ҳокимиятлардир. Лондонга ва мистер Рэндлига жўнатган сўнгги ҳисоботимда мен бу тўғрида батафсил ёздим. Уларнинг заифлиги кўпчиликни йўлдан уради. Заифликнинг ўзи ва буни енгиб ўтишга ҳаракат қилаётган ҳокимият одамларни шунақа хатти-ҳаракатларга ундайдики, уларнинг оқибатини олдиндан айтиб бериш жуда қийин. Шу пайтга қадар Қария жуда хотиржам, босиқ, ўз кучига ишонган одамдек кўринарди, бошқалар билан иш юритганда кўрқмасдан, иккиланмасдан, миллиатнинг отасидек комил ишонч билан иш юритарди. Лекин бу узоққа бормади. Менимча, у ё қатли ом сиёсатини қўллайди, мухолифат тарафдорларига ва ҳар хил бақироқ қаланғи-қасанғиларга қақшатғич зарба беради, оломонни жиловлаб олади, бош-бошдоқликка чек қўяди ёки халққа ён бериш сиёсатини тутади-ю, унда мухолифатнинг асирга айланиб қолади, шунинг учун ҳамма воситаларни ишга солиб, Қарияни шунга мойил қилмоқ керак. Агар иккинчи ҳол воқе бўладиган бўлса, биз сон-саноксиз мураккаблиklarга рўпара келамиз, негаки, энг оғир нарса «кўчадаги оломон томонидан бошқариладиган ва ҳар хил қаланғи-қасанғилар таъсирига тушиб қолган ҳокимият» билан иш юритишдир.

— Қандай қилиб биринчи вариантнинг амалга ошишига эришмоқ мумкин?
— Гап шунда!

3

Ўйин бошланди. Уни ким бошлаганининг аҳамияти йўқ. Муҳими — унинг бошлангани. Бу ўйинда биз ҳам ишгирок этмоғимиз керак. Агар биз бир чеккада томошабиндек қараб тураверадиган бўлсак, майдончадаги бизнинг ўрнимизни

бошқа биров эгаллаб олади. Унда биз ҳамма нарсани бой берамиз. Аббос ваҳимага тушиб қолган. Эртадан-кечгача саннагани-саннаган. Унинг кўзига ҳар хил даҳшатлар кўринадиган бўлиб қолди. Эҳтимол, бу қариб-чириганлик белгисидир, балки иши юришмай, синганининг оқибатидир, ёхуд ўзининг ожизлигини ҳис қилиш оқибатида шу кўйга тушгандир. Лекин ҳар нима бўлганда ҳам бундан буён биз унинг дийдиёсини эшитиш ниятида эмасмиз. Рэндли масаласига келадиган бўлсак, у киши ҳам устимизга бўлар-бўлмас қўлланмаларини ёғдираверишни бас қилсалар бўларди. Улар фақат қийинчиликлар ёнига қўшимча қийинчиликлар қўшади, холос.

Ҳозир энг асосий масала – биз ўйинни қандай олиб бормоғимиз керак деган масала. Кўз илғамас рақибларимиз билан қотиллик бобида мусобақалашасакмикин? Ёки варақалар ёрдамида психологик урушни бошлаб юборсакмикин? Агар борди-ю, буларнинг ҳаммаси биз учун жуда пухта ўйланган тузоқ бўлиб чиқса, унда нима бўлади? Бундай вазиятда нима қилмоғимиз зарур бўлади?

Бунақа саволлар менга тинчлик бермайди, асабларимни абгор қилди. Ширин «сен дам олишинг керак. Ҳордиқ – ишдаги энг яхши кўмакчидир», дейди. Эҳтимол, у ҳақдир. Ҳойнаҳой, асабийлашаётганим ишларимга панд бераётган бўлса керак.

Кеча биз Аббоснинг қайтишини кутиб, айвонда турган эдик. Ширин унинг мен келишимдан бир неча дақиқа аввал қаёққадир кетганини айтди.

– Сен анча ўзгариб кетибсан, Питер! — деди у.

– Ўзгарибманми?

Мен бу бемаъни саволни ғайришуурий тарзда бердим. Ҳолбуки, миямда турли хил саволлар чарх уриб ётипти. Ширин гўё ўтган куни кечқурун бошлаган гурунгимизни давом эттираётгандай эди. Ўша куни Ширин менга Мирзанинг бир гапини айтган эди. Мирза мени кейинги пайтларда жуда ўзгариб кетди дегди. Ширин бу ўзгаришларнинг бари сиёсат важдан бўлиши керак деган тўхтамга келипти.

– Нима учун Мирза мени ўзгариб кетган деб ҳисобляпти? — деб сўрадим мен жилмайиб.

– Сен қатъиятингни йўқотиб қўйган кўринадигансан. Одамлар билан қандай муомала қилишни билмай қолибсан. Модомики, сенинг қатъиятсизлигинг одамлар билан мулоқотингда, шу жумладан, менга муносабатингда ҳам сезилар экан, бундан буён сенга бу ерда жуда оғир бўлади.

Мен атайин енгилтак одам қиёфасига кирдим-да, овозимни кўтариб, кулиб юбордим.

– Азизим Ширин, қани, яқинроқ кел, ҳали анча бақувват эканимга ўзинг ишонч ҳосил қил. — Бирдан бемаъни гапириб қўйганимга ақлим етди-ю, Ширинга бундай имконият бермасликнинг ҳаракатида тушдим. — Айтганча, сен шундоқ ҳам буни жуда яхши биласан.

Ширин менга ажабланиб қаради-да, жиддий оҳангда деди:

– Кеча кечқурун Мирза Аббосга сен билан мулоқотда бўлиш қийин бўлиб қолганини айттипти. Нима бало, гапираётган гапни эшитмайдиган бўлиб қолибсанми? Гурунгимизнинг бошланишидаёқ шундай бўлган эди.

– Шу гапни Мирза айтдими?

– Ҳа. Яна айтгани шу бўлдики, сен анча қизиққон бўлиб қолибсан, бу эса ишда кўп хатоликларга олиб борар экан.

– Нима учун у бу гапларни шахсан ўзимга айтмадийкин?

– Нега бўларди? Бунақа гаплар кулоғинга кирмайдиган бўлиб қолган.

– Сен унинг шу гапига қўшилсанми?

– Наҳотки, ўзинг қанақа асабий ва қизиққон бўлиб қолганингни ҳис қилмасанг?

– Сенинча, мен қандай бўлмоғим керак?

– Аввалгидай бўлишинг керак.

– Авваллари қандай бўлган эдим?

– Э-э, бас қилсанг-чи, Питер.

Ширин кулиб юборди ва менга алланечук бошқача нигоҳ билан қаради. Мен унинг чеҳрасида хижолат ифодасини кўрдим. Афтидан, у бу гапни

айтганига пушаймон емоқда эди ёки зарур гапнинг ўрнига бу гап оғзидан чиқиб кетганига афсус чекмоқда эди.

– Сизлар Шарқ одамисизлар. Шарқ одами эса жуда хаёлпараст бўлади, – дедим мен паришонхотирлик билан. – Хаёлот кучи билан бир зумда ҳамма нарсани бадастир қилиб қўясизлар. Сизлар қийинчиликлардан қўрқасизлар, ҳаётнинг чин воқеаларидан ўзларингни олиб қочасизлар ва улардан хаёлингиздаги тўқилган дунёга яшириниб олишга уринасизлар.

– Бу гапларни сенинг оғзингдан неча марталаб эшитганман, – деди кулиб Ширин. – Сен ҳеч қачон Шарққа эл бўлмас экансан-да. Яққол кўриниб турипти.

– Сени қандай севишимни биласан-ку, Ширин, – деб аҳволни жиндай бўлса-да тузатмоқчи бўлдим.

– Сен севги нималигини билмайсан, – деди Ширин. Унинг чеҳрасидаги ифодадан бўлдимки, у чинданга бу гапга астойдил ишонади.

– Бунақа гапларни худа-беҳудага ишлатавериш ярамайди, – дедим мен ва ўзимни турмоқчидай қилиб кўрсатмоқ учун ўриндиқнинг дастасига қўл чўздим.

– Билиб турибман, сен мени чалғитмоқчи бўляпсан.

– Сени чалғитиб нима қиламан?

– Бўлмаса, менга нимани кўрсатмоқчисан?

– Ўтириб, дамнингни ол, азизим! – Ширин теварак-атрофига аланглаб қаради ва фитнакорона оҳангда илова қилди. – Бизни бошқалар кўриб қолиши мумкин. Кейин, Аббосни биласан-ку...

– Нега сен бугун мен билан бунақа оҳангда гаплашяпсан? – деб сўрадим ранжиган оҳангда.

– Ана кўрдингми, нақалар асабларинг қақшаган. Гапириб бўлмай қолипти сенга. Сен дам олишинг керак.

– Нима бало, ҳаммаларинг менга «дам ол, дам ол» деб ёпишиб олдиларинг? – Менинг чинакамига аччиғим келган эди. – Мени «ҳаддан зиёд толиқиб чарчаб қолипти» деган фикр мияларингга куйилиб қолипти. Назарингизда мен ҳар хил бемаъни ишларни қилишдан бошқага ярамай қолганман. Алам қиладигани шуки, сен ҳам шу гапларга ишониб ўтирибсан-а!

Мен юзимда истеҳзоли табассум ҳосил қилишга ҳаракат қилдим, ўзимни кўлга олмоқчи бўлдим. Лекин алал-оқибат Ширин ҳақ бўлиб чиқмоқда эди.

– Сизларнинг қиладиган ишларинг йўқ-да. Шунинг учун мистер Макдональдни ғийбат қилишдан бўшамай қолдиларинг. Шундоқ эмасми?

Ширин ўриндиқдан туриб, аста орқа томонимдан келди-да, елкамдан кучди. Кейин унинг кўллари кўкрагимга сирғалиб тушди-да, момик нарсадай осилиб қолди. Мен унинг маънос овозини эшитдим.

– Питер... Биласанми, очигини айтсам, келажакни ўйлаганда қўрқиб кетаман. Ҳаммадан ҳам шундан қўрқаманки, биз ўзимиз ўзимизни маҳв этиб қўймоғимиз мумкин. Душманларимиз айни шунга эришмоқ дардида юришипти.

Мен унинг кўлларини силадим ва нафис атир ҳиди анқиб турган нозик билагидан бўса олдим. Билага илиққина эди.

– Ширин, фақат сенга айтаман – ишлардан жуда толиқдим. Лекин одамнинг толиққани муҳим нарса эмас. Одамзод ҳаддан ташқари толиққан чоқларида ҳам анча-мунча ишни бажаришга қодир. Энг муҳими – саросималик ва кўрқув туйғусидирки, уни енгиб ўтмоқ зарур.

Мен унинг юзига қарадим. Назаримда, унинг юзи оппоқ булутга ўхшар, ундан севги ва ҳамдардлик нурлари таралиб тургандай эди.

– Толиққан эркаклар тўғри қарор қабул қилиша олмайди, – деди Ширин паст овозда.

Бу гапга нима деб жавоб беришни билмай қолдим. У менинг фикрларимни ўқиб олди. Бирдан уни бағримга босиб, бугун дардимни тўқиб солгим келди. Лондоннинг мавқеидан жуда-жуда норози эканимни, Рэндли қип-қизил аҳмоқ эканини, энг оддий нарсаларга ҳам фаросати етмаслигини айтгим келди. Агар бундан буён ҳам ишлар шу тарзда давом этавераётган бўлса, биз ҳамма нарсани бой берамиз. Бу гапларнинг ҳаммасини унга тўқиб солишимга сал қолди, фақат охириги дақиқадагина тилимни тишлаб қолдим.

– Менинг назаримда, – деди у жуда олисдан эшитилаётгандай паст овозда,

— агар сен ўзингга лоақал жиндай бўлса-да ҳордиқ берсанг, тинч шароитда хотиржам кайфиятда биров вақт ўтказсанг, бошқалар билан тил топишиб кетишинг анча энгил кўчади.

— Кимларни назарда тутяпсан?

— Мен Мирза билан Аббосни назарда тутяпман.

Эрининг номини тилга олишдан аввал у бир нафас тарадудланиб қолди. Назаримда, у фақат Мирзанинг номини айтмоқчи бўлган эди. Мен унинг бармоқларини қисдим.

— Мирза эндиликда аввалги Мирза эмас.

— Бизнинг ҳар биримиз бошқалар ўзгараверади-ю, фақат мен ўзим ўзгармайман деб ҳисоблаймиз.

У менинг кафтимдан қўлини олди ва айвондаги бир туп атир гул ёнига келди. Гулни узиб олиб, синчиклаб кўздан кечирди. Кейин гулни бурнига тутиб, муаттар ҳидини шимирди-да, деди:

— Бу одамнинг бунақа эркакча ўжарлигини сира тушуна олмадим-да!

— Кераги ҳам йўқ... Бўлди, бас, — дедим мен. — Бемаза баҳсларни яна қайтадан бошлама.

— Нима исташингни менга айт. Майли, мени аҳмоқ деб ҳисоблайсанми, бефаросат деб биласанми ёки ундан ҳам бадтарроқ фикрдамсан — ихтиёринг. Лекин, барибир, аёлларга қараганда эркаклар кўпроқ аҳмоқлик қилишади.

Ширин қулиб юборди. Унинг сўзларида ва бу кулписида алланечук яширин даъватни ҳис қилиш мумкин эди. Яққол кўриниб турипти — у ҳали ичидагининг ҳаммасини чиқаргани йўқ, ҳали кўп нарсаларни гапириши мумкин, лекин менга шундай туюлдики, у иккиланмоқда эди. Бу гапларни давом эттиришга арзийдими — йўқми, ишончи комил эмас эди.

— Мени бир нарсга қизиқтиряпти, — дедим мен. — Сен бу гапларни менга ўзингча гапирапсанми ёки биров сенга шуларни айт, дедими?

— Ким менга «айт» деб буйруқ бера олади?

— Масалан, Мирза бўлиши мумкин.

Ширин оғир хўрсинди, айвон панжарасидан узилиб, аста мен томонга юрди. Унинг кўзлари менга синчковлик билан қадалган эди. Қўлида бир дона атиргулни айлантириб ўйнамоқда. Айвондан эсаётган шабада унинг зулфларини энгил ҳилпиратади. У паришонхотирлик билан менинг ёнимдаги ўриндиққа ўтирди, оёқларини узатиб юборди ва туфлиснинг тумшуғи билан оёғимга энгилига тегиниб қўйди. Хаёлчан тарзда пастки лабини чўччайтирди. Мен унга қараб ўтириб, фикрларимни йиғиштириб ололмаётганимни ҳис қилдим. У билан бу ўйинни давом эттираверайми? Ёки нигоҳимни қаттиқ тикиб, эс-ҳушини ўғирлаб қўя қолсамми?

— Қўшиламан, Ширин, — дедим қўққисдан. — Айтган ҳар бир сўзингга қўшиламан.

— Наҳотки?

— Сен ўзинг шуни истаётганинг йўқми, ахир?

— Нимани «шуни»? — Унинг чехрасидан аллақандай нарсанинг сояси лип этиб ўтиб кетгандек бўлди. — Биласанми нима? Кел, қўй, бир-биримизни қийнашни бас қилайлик.

4

Бу ерга келганимдаги дастлабки кунларда миямда гимирлаган бир фикрни қайта-қайта такрорлашдан чарчамайман — сергак бўлишга интилиш шарқ одамларига хос бўлган муҳим сифатдир. Кўчадан кетиб борар экан, улар шубҳа-ғумон ва хавотирлик билан теварак-атрофларига аланг-жаланг қараб боришади. Утган-кетганларнинг юзига хавотирлик билан тикилишади, нигоҳлари билан дарахтларни, деворларни тимирскилайдилар. Менинг назаримда, улар ўқтин-ўқтин оёқлари остидаги замин ҳозирча жойида турганига ишонч ҳосил қилмоқ учун депсиниб ҳам қўйишади. Бармоқлари билан деворларга тегинадилар, бу аснода дуога ўхшаб кетадиган, тушуниб бўлмайдиган сўзларни айтишади.

Оддий фуқаронинг кўпчилигига хос бўлган бунақа бесаранжомлик яқиндан бери ҳокимиятга ҳам юқди. Ҳокимият эндиликда ўз мажлисларини кечаси

сурункасига бир неча соатлаб ўтказди. Ҳар хил рутбадаги одамлар узоқ муддатларга халойиқнинг кўзидан ғойиб бўлиб қолишади. Юксак мартабали амалдорлар энди хусусий машиналарда юришни афзал кўришади. Оддий шароитда буларнинг ҳеч қайсиси мутлақо эътиборни жалб қилмаган ҳам бўларди, аммо ҳозирги вазият ғоят кескинлашган, ҳаммаёқ ғийбатга ва фиску фасодга тўлиб кетган шароитда бу дунё зўрлари қўядиган ҳар бир қадам тўғрисида юзлаб бири биридан бемаъни ва бири-бирини инкор қиладиган миш-мишлар тарқайди. Агар биз Оврўпада ҳукуматнинг мунтазам ахборотларига кўникиб қолган бўлсак, бу ерда ҳукумат кўпинча сукут сақлайди. Агар борди-ю бирор нарса тўғрисида ахборот берилиб қолса, одамларнинг мутлақо ишончи комилки, бу ахборот бошдан-оёқ ёлгон. Уни атайин халқнинг олдига похол солиш учун тўқиб чиқаришган. Кўча-кўйдаги одамлар нафақат ҳокимият баёнотига ишонмайдилар, улар матбуотда эълон қилинадиган янгиликларга ҳам ишонмайдилар. Маҳаллий аҳоли кўпроқ бозорга келган ёки кўчалардаги қаҳвахоналарда ўтирган одамларнинг миш-мишлари-ю ғийбатларига ишонишади. Турли-туман янгиликлар бутун шаҳар бўйлаб яшин тезлигида тарқайди ва уларнинг чинлиги ҳеч кимда шубҳа туғдирмайди. Кўча телеграфининг янгиликларини одамлар бу ерда сабрсизлик билан кутишади. Бу ерда бошқа ҳар қанақа саволлардан кўра «нима янгиликлар бор?» деган савол кўпроқ учрайди. Мабода бирон одам бу саволга жавобан радиодан эшитган ёки газетадан ўқиган гапларини айтиб берса, бунга фақат битта ибора билан «Бунинг бари бирт ёлгон-ку!» деб жавоб берилади. Бу ерда матбуот сўзига ишончсизлик ошкор маълум қилинади.

Буларнинг бари биз учун қўшимча, қийинчиликлар туғдиради ва биз кўпинча нима қилишимизни билмай хуноб бўламиз. Матбуотни ўрганиш ва унда маълум қилинган янгиликларни текшириб кўришдан ташқари биз одамларимизни бозорларга ва қаҳвахоналарга жўнатишга мажбур бўламиз. Улар бу жойлардан энг сўнгги миш-мишлар ҳамда башоратларни йиғиб келишади. Бу миш-мишлар ва башоратлар уч-тўрт кун ўтиб-ўтмай тўғри чиқади.

Маҳаллий психологиянинг бу хусусияти менинг эътиборимни ўзига тортди ва мен ундан ўз манфаатларимиз йўлида фойдаланишимиз мумкин деган тўхтамга келдим. Одатда, бизнинг одамларимиз ҳар қандай янги ғояларга жуда ёқтирмай қарашади, лекин бу фикрни ҳамма яқдиллик билан қабул қилди. Курашнинг бунақа усулини таклиф қилишим биланоқ одамларимизнинг кўпчилиги дарҳол жангга киришишга тайёр эканларини билдиришди.

Бир қанча вақтдан кейин Рэндлидан мактуб олдим. «Мен тушунаман, Питер, сизларда аҳвол оғир. Йилнинг бу фаслида Оврўпанинг об-ҳавоси жуда ҳам соз бўлади — у одамнинг ҳаётий кучларини уйғотишга ёрдам беради. Лекин шунга қарамай мен сизнинг кайфиятингиз бузилиб, тушкунликка тушганингизни эшитишни истамас эдим. Нима бўлди ўзи? Нега бу қадар саросимага тушиб қолдингиз? Сўнгги икки ой ичида жўнатган ахборотларингиз ҳаддан ташқари зиддиятли характерга эга-ю, неқбинлик билан айтилган башоратлардан кейин бошдан-оёқ тушкунликка тўла гапларни ёзасиз. Сизнинг иккита мактубингизни кетма-кет ўқиган одам уларни иккита бошқа-бошқа одам ёзган деган фикрга келиши аниқ.

Энди қаҳвахоналарда ва кўчаларда тарқаладиган миш-мишлар масаласига келайлик. Улар бизни кўп ҳам қизиқтирмайди. Эҳтимол, улар сиз билан бирга ишлайдиган одамларга қизиқарлидир. Бунақа ғийбатларни тинглаш уларга хуш келиши мумкинлигини истисно қилмайман. Бироқ мен сизга тўқиб чиқарилган ҳар хил янгиликлар ва миш-мишларни тарқатиш борасидаги сизнинг режаларингизни амалга оширишга руҳсат берсам, мен шундай қиладиган бўлсак, ўзимизнинг дарвозамизга ўзимиз тўп уриб қўйишимиз мумкинлиги тўғрисида жиддий ўйлаб кўришимга тўғри келади, шекилли. Ахир, ўзингизга яхши маълум-ку, бизнинг рақибларимиз ҳам шу ўйинни ўйнашади ва афтидан, уларнинг бу соҳадаги тажрибаси ҳам, абжирлиги ҳам бизникига қараганда кўпроққа ўхшайди. Бунақада ўзимиз қазиган ўрага ўзимиз йиқилиб қолишимиз ҳам ҳеч гап эмас.

Азизим Питер! Давлат аппаратига, шу жумладан, қуролли кучларга ҳам имкони бор қадар теранроқ сингишиб кетишга ҳаракат қилинг. Бу жойларнинг

ҳаммасида сизнинг қулоғингиз бўлсин. Улар ҳамма нарсани яхшилаб эшитиб олсин. Негаки, ҳамма нарса айна давлат аппаратида ҳал қилинади. Одамларнинг хоҳиш-истаклари ёки орзу-хаёллари масаласига келсак, уларнинг икки пуллик аҳамияти йўқ ва улар ҳеч нарсани ҳал қилмайди. Бунга ўзингиз ишонч ҳосил қиласиз».

Майли, Рэндли истаган гапни жавраб, сафсата сотаберсин, Лондон ҳам. Бу ерда — воқеалар содир бўлаётган жойнинг ўзида ҳамма нарсани бошқача кўриб, бошқача эшитасан. Аввал-бошданок мен бошлиқларимдан ҳеч нарсани яширмасликни одат қилиб олгандим. Афтидан, энди бу хатойимнинг ҳақини тўлаб қўядиганга ўхшайман. Рэндлининг мактуби шундан далолат бериб турипти. У «ҳаддан зиёд тушкунлик», «хулудсиз неқбинлик!» деб ёзпти. Киноя қилипти. Аммо ҳар қанча бежаб-пардозлашга ҳаракат қилма, ҳақиқат шунақа. Ҳар қандай вазиятда шароитга қараб, икки томондан қараш мумкин. Бу ерда эса дунёнинг бошқа ҳар қандай жойидагидан кўра шароит мураккаброқ. Лоақал Қарияни олиб кўрайлик. Яқин-яқинларда ҳам у ўзига бениҳоя ишонадиган бир одам эди, жуда кучли шахсдай кўринар эди. Сўнги кунларда эса овчилар таъқибига учраган жонивордай ночор аҳволга тушиб қолди. Нима талбир кўришини, нима иш қилажagini ҳеч ким билмайди. Олисдан қараганда яхлит тошдан қурилгандай кўринадиган улуг эҳромлар ҳақиқатда унча қатта бўлмаган, лекин бир-бирига жуда мослаб зичлаштирилган айрим-айрим тошлардан қурилган. Сиёсат ҳам, айниқса, Шарқда ана шундай қурилоғи керак. Фақат турли-туман маълумотларни мисқоллаб йиғиш йўли билан, фақат одамларнинг нимани ўйлаб, нима қилаётганларидан муттасил хабардор бўлиб турибгина ҳукмдорларнинг нима тўғрисида ўйлаётганини етарли даражада аниқ билиб олиш мумкин ва аста-секин ҳокимият муҳитига сингиб бориш мумкин.

Баъзи-баъзида Рэндли менга гирт аҳмоққа ўхшаб кўринади. Бизнинг одамларимизни десант тушириш режасидан воз кечтиргунимча она сутим оғзимга келди. Бугун эса Рэндли бугунлай бошқача тарзда сайраб қолди.

Мен унинг бир фикрига қўшиламан — ҳақиқатан ҳам иқлим шароити шарқ халқларининг тафаккурига ҳам, табиатига ҳам таъсир кўрсатган. Бу жин ургур иқлим менга ҳам таъсир кўрсатган бўлса, ажаб эмас. Бу ернинг иқлими худди шаробга ўхшаб, дарров мияга уради. Эҳтимол, шунинг учундирки, мен Лондонга индамай қўяқолса ҳам бўлаверадиган нарсалар тўғрисида ҳам хабар бераверганман.

Сирасини айтганда, бунақа кўнгилни хижил қиладиган мулоҳазаларга вақт сарфлаб ўтиришнинг ҳожати бўлмаса керак. Ундан кўра, бориб америкаликлар билан бир қўл қарта ўйнаб келганим маъқул. Эртага эса ўзимизнинг одамларимиз билан учрашмоғим керак. Бамаслаҳат янги вазиятни баҳолаймиз. Мен учун энг муҳими — тилимни тийиб юришга ўрганиб олиш. Фақат талаб қилган вақтлардагина гапириб, ёзиш керак. Шунда ҳам, имкони бор қадар мухтасар қилмоқ керак.

5

Америкаликлар бизни ҳурмат қиладими ёки жинидан бадтар ёмон кўрадимми — буни айтиш қийин. Уларнинг бизга муносабатлари анча-мунча мураккаб. У бир қатор шарт-шароитларга боғлиқ. Ўзларининг бадавлат эканликларини ҳис қилиш уларнинг димоғини жуда шишириб юборган. Қўла олиш мумкин бўлган нарсанинг ҳаммасини эгаллаб олишади-да, бошқалар «бизнинг хизматимизни адо этиб турмоғи керак» деб ҳисоблайдилар. Бу нуқтаи назар ўқтин-ўқтин ҳатто шахсий мулоқотларда ҳам кўриниб қолади.

Кечаги оқшом гапати бўлди. Унда одатдаги америкача андешасизлик ҳукм сурди. Мулоқотлардаги беписандлик, нодонларча мулоҳаза юрийтишлар, баланд овозда қаҳқаҳа отиб кулишлар, бемаза романлардан парчалар келтириш, бейсбол тўғрисида боши-кеди кўринмайдиган гап сотишлар... Ўйлаш мумкинки, дунёнинг тақдири шу ўйинга қараб қолган. Димоғ билан гапиришади, худди каламушлардек ситараларини гажишгани гажишган,

«шошмай турунлар, ҳали бундан каттасини ҳам кўрсатамиз» демоқчи бўлаётгандай бетамизларча кўз қисиллар...

Айтганча, ўзи ёлғиз қолган кезларда америкаликларнинг биздан кўра бадавлатроқ ва кучлироқ эканини эътироф этаман. Бизнинг давримизда эса бойлик билан қудрат кўп нарсани ҳал қилади. Лекин ҳамма нарсани ҳал қилади деб ҳам бўлмайди. Америкаликлар, менинг назаримда, қимматбаҳо либосларга бурканиб олган ёввойи одамларга ўхшайди. Аммо ҳашаматли либослар уларни маданийлашган одамларга айлантира олмайди ва ҳатто, аксинча — уларнинг ёввойилигини янада ошкор қилади. Бу ёввойилар кўнглимиз тусанган нарсани қилсак ҳаддимиз сиваверади деб ҳисоблайди. Лекин, тўғри, улар ҳозирча бу ердан бизни сиқиб чиқариш учун келганларини ошкор этганларича йўқ. Аксинча, бунинг тескарсини гапиришди. Аммо мен учун уларнинг чинакам ниятлари жуда ҳам аён. Рэнди билан Лондондаги бошлиқларим буни ҳарчанд рад этишга уринишмасин, мен яхши биламан — аҳвол айнан мен айтганча. Уларнинг президенти бу ерга вакилини жўнатди. У аллақачон дипломатлар билан учрашди. У мен билан ҳам суҳбатлашиш иштиёқини билдирди. Эски одатига кўра биринчи марта учрашадиган одамимнинг ташқи қиёфасини олдиндан тасаввур қилиб кўришга ҳаракат қиламан. Шундан кейин ҳаёлимда пайдо бўлган образни ўша одамнинг ўзи билан таққослаб кўришга ҳаракат қиламан. Бу гал ҳам мен айнан шундай қилдим. Америкаликнинг шакли-шамойилини ҳаёлан тасаввур қилганимдан кейин уни элчимиздаги сувратлари билан таққослаб кўрдим. Сувратларга анчагача тикилиб ўтирдим. Унинг кўзларига, қўлларига разм солдим. Бошқа одамларга қандай қарашига, қандай ўтиришига, қандай жилмайишига, бўйинбоғини қандай боғлашларига эътибор бердим. Ҳатто уни сувратдаги бошқа одамларга солиштириб, бўйини ҳам аниқлашга муваффақ бўлдим. Одатда бу майда-чуйдаларга унчалик эътибор беришмайди, лекин улар жамланиб, одамнинг шахсияти тўғрисида тўғри тасаввур беради. Бу масалада мен анча-мунча муваффақиятларга эришганимни айтиб қўяй — мен ҳаёлимда яратган образ кўпинча ҳаётдаги одамга мос келарди.

Биз Америка элчихонасининг юқори қаватидаги хоналардан бирида учрашдик. Элчихонамизнинг иқтисодий масалалар бўйича маслаҳатчиси менга ҳамроҳ бўлиб борди. Биз кириб борганда Оқ уйнинг вакили аллақандай мактубни ўқиш билан банд эди. Биз унинг ёнгинасига бормагунимизча, у ўзини бизнинг кириб келганимизни пайқаманга солиб ўтирди. Яқин борганимиздан кейингина ўриндикнинг қўл қўядиган суянчигига таяниб ўрнидан турди, ўқиб турган қоғозини асабий ҳолатда кафтида гижимлади-да, биз билан саломлашди. Бугун учрашув давомида у асосан тингловчи ролини бажариб ўтирди. Ўзи айтганидек, муаммонинг моҳиятини аниқлашга ва бизнинг нуқтаи назаримизни билиб олишга интилди.

Мен унинг ёлғон гапирётганини билиб турардим, негаки, бизнинг нуқтаи назаримиз унга яхши маълум эди. Бу тўғрида Лондон менга маълумот берган эди. Унинг самимий эмаслигини ора-чора айтиб турган луқмаларидан ҳам билса бўларди. Бу луқмалар унинг ҳамма гапдан хабардор эканини ошкор қиларди. Шунга қарамай, у ўз-ўзидан равшан кўриниб турган масалалар тўғрисида бемаънидан-бемаъни саволлар берарди. Мен бизнинг талабларимиз ва таклифларимизни эслатиб қўйсам, гўё ўзи учун қандайдир янгилик кашф этаётгандай ҳаддан ташқари ҳайрон қолганини намоён этарди. Қария бу таклифларни муҳокама қилиб ўтиришмаёқ рад этганига ажабланарди. Мен ундан тавозе билан мулоҳазаларини биз билан баҳам кўришини илтимос қилдим — бу мулоҳазалар бизга тўғри қарор қабул қилишимизга ёрдам бермоғи керак эди. Лекин у ўзини илтимосини эшитмаганга солиб қўя қолди. Шундан кейин соатига қараб, типирчилаб қолди. Унинг асабийлашгани, юзида сохта ажабланиш ифодасининг пайдо бўлганига қараб, бу одамдан ҳеч қанақа гап чиқмаслигини сездим. «Биласизми, бу иш яна кўшимча ўрганишни талаб қилар экан, — деди у жилмайиб. — Қарши томоннинг нуқтаи назарини ҳам ўрганиш керак». У буни тавозе билан, лекин эътироз билдириб бўлмайдиган оҳангда кесиб айтди. Кейин дипломатия тартиб-қоидаларига риоя қилган ҳолда менинг

қанчадан бери шу мамлакатда эканимни ва маҳаллий иқлимга қандай дош беришимни сўраб-суришгирди. Хотиним бирга келганми ёки уни Лондонда қолдиришни маъқул кўрганманми – шуларгача сўради.

Мен хотиржам ва босиқ эдим, унинг саволларига бажону дил жавоб бердим. Бу ерда иқлим оғир эканини, лекин кўникса бўлишини, аммо аёلسиз анча қийин эканини айтдим.

Сўнги гапни атайин айтдим – бу билан совуқ расмиятчиликни жиндай бўлса-да юмшатмоқчи ва унга бошқа томондан ёндошмоқчи бўлгандим. У жиндай жонлангандай бўлди, лекин шу заҳотиёқ ўрнидан туриб, жилмайиб, иккала қўли билан кафтимни қисди. Шу чоқ хонага элчи кирди. У элчига мурожаат қилиб деди:

– Бу инглизлар истаган жойда яшаб кетаверади. Ҳар қандай иқлимга ҳам мослашиб олишади. – У баланд овозда кулди. – Фақат хотинлари Лондонда қолиб кетишган бўлсагина улар жуда қийналиб қолишади. Ҳа-ҳа-ҳа! – У пастки лабини чўчайтириб, менга саволчан назар ташлади. – А, лаббай? Нима дейсиз? Ё гапим нотўғрими?

Унинг олдидан жўнаб кетар эканман, америкаликлар биз билан гаплашишни истамаганларига ишонч ҳосил қилдим. Ҳатто поездларда йўловчилар ўртасида бўладиганга ўхшаш энг беозор суҳбатлардан ҳам ўзларини олиб қочишга ҳаракат қилишади. Агар биз – инглизлар бизга бевосита мурожаат қилишмаса, индамай ўтиришни афзал билсак, америкаликлар олдидан савол кўндаланг қўйилганда ҳам лом-мим деб оғизларини очмаслик санъатини яхши эгаллашган.

Шахсий мулоқот шуни кўрсатдики, мен сувратига қараб, вакил тўғрисида ҳосил қилган тасаввурим нотўғри экан. Сувратларда у меҳрибон, дилкаш, бироз эҳтиёткор одам бўлиб кўринган эди. Ҳаётда эса мен қаршимда бениҳоя муғомбир, кўп нарса биладиган, қатъиятли одамни кўрдим. Унда ҳатто жинойатчиға хос бўлган алланечук хусусият ҳам мавжуд эди.

Кечқурун мен америкаликлар билан қарта ўйнаб, виски ичишиб, у ёқ-бу ёқдан гап сотишиб ўтирдим. Улардан фақат Альбертгина ортиқча ичиб қўйди. У келиб чиқишига кўра итальян эканини, ҳақиқий исми Альберто бўлиб, яқин кунлардан бирида бутунлай Италияга қайтиб кетиш ниятида эканини қайта-қайта гапириб, ҳаммани безор қилди. Ўқтин-ўқтин у баланд овозда ибодат дуоларини ўқир, Рим папасини эҳтиром билан тилга олар ва бутун дунёда католик динининг галабаси учун ичишни таклиф қиларди. Унинг жаврашида нималардир менинг эътиборимни тортиди. Масалан, у ишни ўз аҳволига ташлаб қўйиш ниятида эмасликларини, албатта, Қариянинг бўйинини узиб ташлаш жакларини айтди. Мен унга қитмирлик билан саволлар бериб, қиздириб қўйган эдим. Бунга жавобан икки қадаҳ кўтарганда шулар орасида бояги гапни айтди. Альбертдан бошқа ҳамма ўзини одатдагидек тутарди: об-ҳаво тўғрисида, аёллар ҳақида, бейсбол ҳақида гаплашиб ўтиришди. Фокс жон-жаҳди билан мени балиқ овига таклиф қилди ва борсам пушаймон бўлмаслигимни уқдиришга тиришарди.

Бу бойваччаларга қандай муомала қилса бўлади? Уларга қай даражада ишониш мумкин? Альбертнинг оғзидан чиқиб кетган гапига жиддий эътибор берса бўладими-йўқми?

Бу тўғрида Лондонга маълумот берадиган бўлсам, яна бир дунё таъна-дашномлар эшитаман, улар ҳам етмагандек, бошимга яна сон-саноксиз насиҳатлар ёғилади, ақл ўргатиш бошланади. Индамай қўяқолсам-чи? Унда бирон қутилмаган воқеа рўй бериб қолса, Лондоннинг муносабати қандай бўлишини тасаввур қилиш унча қийин эмас. Уларнинг жағи очилади, жағ эмас, баайни аждаҳонинг коми. Суриштириш бошланади: «Сиз қаёқда эдингиз, мистер Макдональд? Нима учун бизга вақтида хабар қилмадингиз? У ерда сиз ишляпсизми ёки биз ишляймизми, мистер Макдональд?»

Бундай мураккаб шароитда мен ўзим муайян қарор қабул қилишим керак. Агар ҳаммаёқ тинч бўлса, Қария ҳам ўзини аввалгидай тутаётган бўлса, агар сийёсий қотилликлар содир бўлмаган бўлса, шаҳарни тўлдириб юборган варақалар тарқатилмаган бўлса, мен қандай ҳаракат қилишни яхши билган бўлардим. Шундай бўлса-да, мен ҳеч нарсага қарамай, чора топмогим зарур.

Бу зулмат ичида йўл топишга менга Ширин ёрдам бермасмикин?

6

Ширин ҳеч қачон бу қадар пинжимга тикилмаган эди. У гоҳ хушчақчақ кайфиятда, гоҳида эса кўрқувдан изтиробда. Кўзларига қараб ҳис этаман — унинг менга айтгандиган гапи бор. Гапи бўлганда ҳам айни ҳозир мен эшитишим зарур бўлган гап. Агар у мен билан очиқча муносабатларда бўлганда ва ҳозир бизнинг ишимизга фаол қўшилганда, мен унинг ёрдамида америкаликлар қароргоҳига кириб олган бўлардим. У менинг ҳар ерда ҳозир қулоғим бўларди. Рэндли шунақа қулоқни орзу қиларди-да... Одатда мен ундан тез-тез Мирза билан Аббосни сўраб турардим. Кейинги пайтларда Мирзадан фарқ қилароқ Аббос қандайдир серташвиш ва ҳадиксираган аҳволда юришти дедим. Мен унинг ташвишлари бесабаб эмаслигини биламан, лекин барибир уни буткул оқлай олмайман. Бошқа томондан қараганда, мен Мирзага ўхшаб шаҳарда бошланиб кетган қотилликларга энгил қараёлмайман.

Мен Шириндан Ашраф Оятуллани сўрадим ва у билан учрашишимга ёрдам беришини илтимос қилдим. Учрашув қанча тез содир бўлса, шунча яхши бўлади. Мен у билан баъзи бир ишларимизнинг ҳуқуқий томонларини муҳокама қилиб олмоғимиз керак, дедим. Ширинга тафсилотларини айтмай қўя қолдим. Менга унинг Ашраф тўғрисидаги, унинг Мирза ва Аббос билан муносабатлари замирида ётган нарсаларни суриштирдим, унинг ўзи билан Ашраф ўртасида алоқа бор-йўқлигини сўрадим. Баъзи бир майда-чуйдаларга қараганда ва бизнинг аввалги учрашувларимиздаги Шириннинг шамаларига қараганда, мен Шириннинг Ашрафга мутакаббирлик билан қарашини ва ҳатто ундан нафрат қилишини ҳам тахминлардим. Баъзан Ширин «бу хоним»нинг сифатлари тўғрисида, яъни Ашрафнинг мексикалик хотини, эри бу хотиннинг измидан бир қадам ҳам чиқмаслиги ҳақида гап очиб қоларди.

Менинг саволим Ширинни ҳайрон қолдирди, ҳатто бироз довдиратиб ҳам қўйди. У жавоб бермай, гапни бошқа томонга бурмоқчи ҳам бўлди «бу ишлар Ашрафни қизиқтирмайди, унга дахли ҳам йўқ, негаки, бу шаҳарда қотиллик янгилик эмас, болалик йиллариданоқ қотилликлар содир бўлганини эслайман», деди.

—Бунақа изоҳга сира қўшила олмайман, — дедим мен унга чекиниш имконини бермаслик учун. — Сўнги кунларда содир этилган қотилликлар аввалгиларига ўхшамайди. Шуниси эътиборга лойиқки, уларни аввалданоқ арзимас бир ҳодиса сифатида тақдим этишга уриниш бўляпти, атайин босди-босди қилишга уриниш бор.

Ширин кўзларини катта-катта очиб, юзида кўрқув ифодаси билан бу гапларни тингларди.

— Бу ҳолларда пуфлаб шишириш ва муболага қилиш ҳам уларнинг аҳамиятини пасайтиришга қаратилган ҳар қандай уриниш каби жиноятнинг қасдан қилинганидан гувоҳлик берувчи далилдир. Бу ҳаракатлар жиноятдан аввал-бошданоқ хабардор бўлишганини кўрсатади.

— Нечук бундай, Питер? — деди Ширин елкасига ташлаб олган тўр рўмолини кўкрагига босиб. Ҳаяжонга тушганда ёки жаҳли чиққанда у, одатда, шундай қиларди.

—Бу ўринда боридан кўра кўпроқ маъно излаб овора бўлмай қўя қол, азизим. Менинг саволим жуда ҳам жўн. Мен бор-йўғи бир нарсанигина билмоқчиман, холос: нима учун Аббос бу қадар кўрқиб кетган-у, Мирза эса лоқайд бўлиб қолган? — Мен унинг кўзларига синовчан нигоҳимни тикдим. — Менинг саволимни фақат шу маънодагина қабул қил. — Мен бошқа ҳеч нарсани назарда тутаётганим йўқ.

У таассуфни англатувчи ним табассум билан бошини чайқаб қўйди.

— Билмайман, эркаклар нима учун ҳамма нарсага шубҳа-гумон билан қарашади. Шунақа қилишмаса, умрлари ўтмайдами, нима бало? Ёлғиз сиёсат масаласидагина шубҳа-гумон қилишавермайди. Истаган масалада ҳам шу аҳвол. Уларни ҳатто ҳафта неча кундан иборат экани ҳам ташвишга солади. Ёки кеча

неча соатдан иборат бўлади-ю, кундуз неча соат бўлади деган масалада ҳам бош қотиришади. Шундай эмасми?

Мен кулиб юбордим, лекин бу кулгим билан уни заррача хафа қилиш ниятим йўқ эди. Шундай бўлса-да, шу заҳотиёқ унинг чеҳрасида аччиғланиш белгилари зуҳур бўлди. Мен дарров кулгини тўхтатиб аҳволни тузатиш йўллари қила бошладим.

– Бу фақат эркакларгагина хос хусусият эмас. Аёллар ҳам шунақа. Менимча, сен уларни ҳам, буларни ҳам назарда тутяпсан, шекилли. Агар одамзод ҳамма шубҳаларини йиғиштириб қўйса, ҳеч қанақа савол устида ўйланмаса, у одамликдан чиқиб қолади-ку.

– Масалани сиз шундай тасаввур қилар экансиз-да, мистер Макдональд?

– Нега энди бунақа пичинг билан гапиряпсан, Ширин?

– Сен билан бошқа яна қанақасига гаплашиш мумкин? Сенинг шубҳа-гумонларингга қанақа муносабатда бўлмоғим керак? Бошдан-оёқ шубҳа-гумонга ботиб кетибсан-ку, ахир!

– Ҳали бирон марта ҳам жанжалимиз бунақа даражага етмаган эди.

– Сен гапни Аббос билан Мирзалар тўғрисидаги саволлардан бошладинг, кейин Оятуллага ўтдинг, ундан кейин мен тўғрими гап бошладинг. Бундан бу ёнига энди ўзинг ўзингдан ҳам гумонсирай бошласанг керак.

– Нима, Аббоснинг ҳадиклари тўғрисида гап бошлаб нотўғри қилдимми?

– Гап сенинг хато қилганинг ёки ҳақлигингга эмас. Гап масаланинг қай тарзда қўйилишида: ҳар гап гапингнинг тагида гап бор, қандайдир шубҳалар, гумонлар бўлади.

Ширин индамай қолди. Унинг чеҳраси менга кўққисдан толиққан кўринади. Унинг юзининг қони қочган эди. У менга орқасини ўтириб, нигоҳини деразага қаратди. Рўмоли сирғалиб тушиб, битта елкасида осилиб қолди. Мен уни астагина олиб, яна жойига ташлаб қўйдим.

– Шундай бўлса-да, Ширин, менинг назаримда аёлларнинг аччиғи бурнининг учида бўлади. Сал нарса уларга тегиб қолаверади. Эркакларга қараганда улар ўн баравар ортиқроқ даражада тегма-нозик бўлишади, – дедим мен. – Ундан кейин эркак кишининг шубҳасини тушунга бўлади. Уларга изоҳ бериш мумкин. Аёлларнинг эса нега хафа бўлганини англаш амри маҳол. Кўпинча уларнинг сабаб деб кўрсатганлари ҳаёлларидан тўқиб чиқарилган нарса бўлади.

– Шунақа, мистер Макдональд... – У мен томонга аста ўтирилиб, истехзо билан сўради. – Аёллар масаласида яна нималар дея оласиз?

– Бўлди, бас қил... Мени тўғри Питер деб атайвер.

– Ҳм... Ранжияпсанми, дейман?

– Ранжишга ҳаққим йўқми?

– Бошқаларнинг худди шунақа ҳақлари бор...

– Агар бунга етарли сабаблари бўлса...

– Сабабсиз ҳам бўларканми? Сабаб ҳамиша бўлади.

У бутун гавдаси билан ўтирилди-да, менга жуда яқин келди. Унинг нигоҳидан англадимки, менинг саволларим жавобсиз қолади ва у ўзининг ҳаракати билан менга гап-сўзларни бас қилишни таклиф қилмоқда. Бу гаплар унга ёқмай қолгани кўриниб турарди.

– Давом этаверинг, мистер Макдональд. Э-э, узр, кечирасиз, Питер...

Мен унинг белидан кучиб, кўзларига қараб, бетамизларча жилмайдим. Унга қаршилиқ кўрсатишга ортиқ ҳолим қолмаган эди.

– Давом этинг, дейсанми? Йўқ, Ширин. Менинг бошқа айтадиган гапим қолмади.

У кулиб юборди ва менинг бўйнимдан кучди. Одатдаги ишваси эди бу. Мен бу ишванинг олдида зинҳор тоб беролмас эдим. Акс ҳолда мен саволларимни давом эттираверардим ва эҳтимолки, бир жойга бориб, «поқ» этиб ёрилиб кетишим ҳам ҳеч гап эмас эди.

Сиполикни кўлдан бермасликка сўнгги бор уриниб, мен унга дедим:

– Азизим, менга қолса, орамиздаги муносабатлар соддароқ ва жўнроқ бўлса, дердим.

Бунга жавобан у кулиб қўя қолди.

«Маишат қилинлар, роҳату фароғатда яшанлар, — деган эди Рэндли. — Лекин бу жуда қийин бўлса-да, вақтида ўзинларни тўхтатишни билинлар. Негаки, аёл киши ўзининг устингиздан ҳукмрон бўлиб қолганини ҳис қилса, сизнинг таслим бўлганингизга ишонч ҳосил қилса, шу заҳотиёқ сизни кўлга олади. Унда сиз ортиқ унинг кучидан фойдалана олмайсиз. Бизнинг ишимизда эса, Питер, бизнинг манфаатларимиз йўлида, олдимизга қўйган мақсадларимизга эришиш йўлида имкони бор нарсанинг ҳаммасидан — аёллардан, пулдан, қотилликдан фойдаланмоғимиз керак. Агар шамолни, қушларни кўлга ўргата олсаларинг ёки бошқа истаган нарсани измингизга сола олсаларинг, сира иккиланмай бу ишни қилаверинг?»

Рэндли, албатта, ҳақ. Бироқ унинг маслаҳатлари ҳаминша мавҳум, бирон муайян вазият билан боғланган эмас. Шунинг учун жуда аёвсиз, қаҳрли кўринади. Баъзан Рэндлининг ўзи темир-бетондан ясалгандай тасаввур ҳосил бўлади. Бир чўқим ҳам инсоний туйғу йўқ. Бундай дақиқаларда у мендан нима истаркин? Бу аёл менинг вужудимни тўла-тўкис эгаллаб олган бўлса, мен нима қилишим керак?

Вақти-соати келиб, мен Рэндли билан учрашганимда унга қаттиқ гапираман. Унинг ўзи ожиз қолган, ўз эҳтиросларининг қулига айланиб қолган даврлари тўғрисидаги ўзининг ҳикояларини эсита соламан. Кейин дейманки, унинг ҳамма насиҳатлари-ю, ҳамма ўғитлари бемаза китоблардан олинган пандларга ўхшайди. Инсон ғайришуурий тарзда қўлланмаларни бажарувчи одамга айланиб қоломайди — у бошқаларнинг буйруғи билан юриб, бошқаларнинг буйруғи билан тўхтаб қололмайди. Буни ҳар қанча исташмасин, ҳеч қачон бунақа бўлмайди.

Ширин мени ҳамма саволларим ва шубҳа-гумонларимни унутишга мажбур қилди. Эҳтирос қолган ҳамма нарсадан устун келди.

— Хўш, мистер Макдональд, — деб сўрарди у бундай дақиқаларда. — Сиз мени тарк этиб, бутунлай кетиб қола оласизми?

Мен нима деб жавоб беришни билолмас эдим. Шарқ менга енгиб бўлмайдиган эҳтирослар маконидай туюларди. Бу эҳтирослар қаршилик кўрсатишга бўлган ҳар қандай иродани эзиб-янчиб, одамни ўз ихтиёридан буткул маҳрум этади.

Бир куни Шириннинг ўзи кеча ундан сўрайвериб безор қилган саволларимга ўзи қайтиб қолди. Менга Мирза тўғрисида ҳам, Аббос ҳақда ҳам, Оятулла ҳақида ҳам гапириб берди. Уларнинг ҳар бири ҳақида батафсил гапирди. Аббосда ҳар нарсадан хавотир олмоқ учун етарли асос бор. Мирзанинг лоқайдлиги ҳам бесабаб эмас. Гап шундаки, Мирза билан Аббос иккита қарама-қарши кутубда турадиган одамга ўхшашади. Аббос жуда-жуда ўтмишга боғланган, уни кўмсайди, ўтган замонларнинг қайтиб келишини орзу қилади. Мирза эса келажакни ўйлайди ва шу келажакни барпо қилишга интилади. Бу ўринда улар масаласида фалсафа сўқадиган, бирининг ҳадиксирашлари-ю, иккинчисининг лоқайдлиги тўғрисида бош қотириб ўгиришнинг ҳожати йўқ.

Мирза исмининг қайта-қайта тилга олиниши мени яна маҳзун ўйларга солди. — Мирзага нисбатан сенинг юрагингда ҳеч нарса йўқлигига сира ишонмайман, — дедим мен. — Ораларингда ҳеч нарса бўлмаганига ишонинг қийин.

У менинг сочларимни чангаллаб, шунақа куч билан тортдики, оғриқдан қичқириб юбордим.

— Мени ҳар қанча қийнасанг ҳам, барибир, ишонмайман.

У сочларимни қўйиб юбориб, энсаси қотиб деди:

— Сенга минг марта айтган эдим-ку, эркаклар балиққа ўхшаган махлуқ. Агар улар шубҳа ва гумон денгизиде сузмасалар, кунлари ўтмайди.

— Демак, ораларингда ҳеч нарса йўқ, шундайми?

— Нима десанг, майли, деявер. Лекин сен бир нарсани билиб қўймоғинг керак: бу одам сен ўйлаганингдан кўра юз чандон яхшироқ. Айниқса, сенга у алоҳида хайрихоҳлик билан қарайди. У ўз тақдирини сен билан боғлаган. Агар бу масалада сенинг гумонинг бўлса, унда мен айбдорман — сенинг шунақа деб ўйлашингга қай бир тарзда баҳона бериб қўйибман.

- Шу гапдан кейин ҳам уни «севмайман» дейсанми?
- Сенга муносабатим билан унга муносабатим ўртасида жуда катта фарқ бор.
- Бу фарқ кимнинг фойдасига экан?
- У кафти билан оғзимни ёпди.
- Шундай эркаклар борки, улар севгига ишонмайдилар. Уларнинг ишонмоқлари учун севги уларни ўлдирмоғи керак. Сен, афтидан, менинг ҳам шундай қилишимни истайдиган кўринасан.
- Кейин мен сигаретимни тортиб, унинг кўзгу олдида пардоз-андоз билан шуғулланишини кузатиб ўтирдим. «Эсим кетиб қолганга ўхшайди, – деб ўйлардим мен. – Мен ҳеч нарсага ярамай қолибман. Рэндли кулогимдан чўзиб қўймаса гўрга эди».
- Ширин менга ўтирилиб деди:
- Менга бунақа қарашингизни бас қилинг, мистер Макдональд!

7

Шароит аввалгидек ёмонлашиб бормоқда. Қария бошдан-оёқ анави қаланғи-қасангиларнинг дўмбирасига ўйнайдиган бўлиб қолган кўринади. Унинг иборалари оломоннинг тилидан тушмайдиган гаплардан фарқланмай қолди. У асабийлашади, дўқ-пўписаларни аямай қўллайди, аллақандай сирли ҳужжатларни нижимлаб олиб, қўлларини силкитади. Афтидан, бу ҳужжатлар америкаликларни жуда қизиқтиради, шекилли. Қария баъзи бир кўнгил тортмайдиган одамлар билан учрашди. Бундан ҳам кўра сиёсат майдонидан баъзи бир расмий шахсларнинг ғойиб бўлиб қолгани янада ғалатироқ кўринади. Буларнинг барини тушуниш қийин.

Америкаликларни ҳар нарсадан кўпроқ қизиқтирган нарса – бу шахсларнинг нима қилиб қўйганлари-ю, тақдирлари қанақа бўлгани. Янкилар дипломатик қабулларни синчиклаб кузатиб боришяпти. Кейин бу қабулларда ким иштиради этмаганини ва бунинг сабаби нима бўлиши мумкинлигини ўзаро муҳокама қилишади. «Қизик-а, қабулда ташқи ишлар вазири бўлмади... Қизик, у мамлакат ичидамикин ёки бирон хорижий мамлакатга кетганмикин? Агар шу ерда бўлса, нима учун қабулга келмади? Жўнаб кетган бўлса, қаерга ва нима мақсадда жўнаган?» Уларнинг бошлари шунақа саволларга тўлиб-тошиб кетган ва улар ҳеч қачон уларнинг жонига тегмайди... Элчимизнинг менга айтишига кўра, бизнинг элчихонамиз ҳам бу масалаларга қизиқади ва улар тўғрисида имкони борича кўпроқ нарса билишни истайди, аммо инглизлар ўз табиатларига кўра донороқ ва бунақа нарсаларга ҳовлиқмасдан қарай оладилар. Улар воқеалар ва одамларга беғараз қарайдилар, хаёлот кучига эрк бермайдилар. Анави бойваччалар бўлса ўз хаёлотларига тўла эрк бериб қўйишади. Афтидан, океан ортидаги турмуш тарзи уларни ҳар доим ҳам нималарнидир искаб, ҳар балоларни топиб, билиб юришга одатлантириб қўйган бўлса керак.

Америкаликлар, даставвал, одамларнинг қаёққа ғойиб бўлишаётганини аниқлашга ҳаракат қилишди. Бизга эса Қариянинг ўй-фикрлари қанақа эканини, кўнгилида нима гапи борлигини, бундан буён қандай қадамлар қўйиш ниятида эканини билиш кўпроқ қизик. Яқинда Аббос менга шундай деб қолди.

– Бўлди. Ортиқ умидимиз қолмади. Қоғозларни ҳам, бошқа лаш-лушларни ҳам йиғиб, бу ердан жўнаб кетиш керак. Менинг қатъий қарорим шу.

Мен уни жиндай ҳовуридан тушириб кўришга ҳаракат қилдим, аммо у шу заҳотиёқ портлаб кетди. Қотилликлар ҳақида қичқира бошлади, бу ҳаммамизнинг интиҳомизнинг ибтидоси деб исбот қилиб, Мирза билан олишиб кетди. Бу олишув муштлашувга айланиб кетишига сал қолди. Аббос уни қотилликларни ташкил қилишда айблади, ўзи ташкил қилмаганда ҳам, барибир унинг хабари бор, Мирзанинг раҳнамолигисиз бўлган эмас, деган гапларни айтди. Лекин Мирза бу гапларнинг ҳаммасини мийғида кулиб, хотиржам қабул қилди. У Аббоснинг калласи шунақа хомхаёлларга тўлиб ётипти, деди. Айни ана шу хомхаёллар чиндан ҳам ҳалокатнинг сабаби бўлмоғи мумкин, чунки сиёсат билан хомхаёллар мутлақо бир-бири билан чиқишмайдиган нарсалар. Икковидан бирини танлаш керак. Мирзанинг

сўзларига қараганда, қотилликларни эса шу билан изоҳлаш мумкинки, кимларнингдир асаблари шалағи чиқиб қолган, шунинг учун қотилликларнинг аҳамиятини ҳаддан ташқари ортириб юбориш керак эмас. Агар ҳар ким уларни ўз хомхаёлларидан келиб чиқиб изоҳлашга киришиб кетса, бу ҳам, барибир, маълумиятга олиб боради. Шахсан мен қотилликларни изоҳлашда уларнинг икковлари кўрсатган баҳона-ю сабабларга қўшилмайман. Бу занжирли реакция жуда хавфли нарса, айниқса, кимнингдир қатъиятли кўли терроризмни йўналтириб турса, унинг хавфи ўн чандон ортиб кетади. Буларнинг барини асаблар ўйини деб изоҳлаш енгилтакликдан ўзга нарса эмас. Бунақа аноийлик ҳаммамизни жуда катта хатолар йўлига бошлаши мумкин, холос.

Ҳукумат қотилликларга керакли тарзда муносабатда бўлмади. Тўғри, матбуотда кимларнингдир қамоққа олингани тўғрисида хабарлар пайдо бўлди, аммо кейинчалик маълум бўлишича, қамалганларни жамоатчиликни тинчйтиш учун шунчаки номига сўроқ қилингандан кейин бўшатиб юборишгити. Худди шу мақсадда, яъни жамоатчиликнинг кўнгилни олмоқ учун ҳокимият баёнот эълон қилди. Унда айбдорларни қидириш ишлари билан ҳукумат жиддий шуғулланаётгани, уларнинг қаттиқ жазоланиши муқаррар экани айтилган эди. Бу баёнот ҳеч қанақа акс-садо бермади.

Ҳокимият қанақа аниқроқ тadbирлар кўради, деган савол ҳамон очиқ қолмоқда.

Қария юқорида зикр этганимдек, кейинги пайтларда анча сўзамол бўлиб қолди. У жамоатчилик ҳузурда тез-тез кўринадиган, нутқлар ирод қиладиган бўлиб қолди. Бунда, албатта, муайян бир даъваткорлик сезилиб турипти, шу билан бирга ҳозирнинг ўзидаёқ алланечук қатъиятсизлик анча аён бўлиб қолди.

Мустақиллик куни муносабати билан уюштирилган зиёфатда мен америкалик ҳамкасабаримиздан бирига шундай деган эдим: «Қария кўлида ўқланмаган милтиқ билан кураш олиб борапти. У милтиқни шунчаки номига пўписа учун силкитиб қўяди. Унинг ўзига худди жанг қиляётгандай бўлиб кўринади, аслида эса у кўпдан бери нима қилишини билмай қолган. Бунга бизнинг ишончимиз комил. У мана шундай аҳволда экан, унинг кўрган тadbирлари ҳам, амалга оширган ишлари ҳам сариқ чақалик қимматга эга бўлмайди. Агар у сўллар билан яқинлашса-ю, уларнинг экстремистик шiorларини амалга ошира бошласа, биз бундан чўчимаган бўлардик».

Бошқа бир америкалик ҳамкасабамиз Фокс орқа томонимиздан келиб қолганини мен пайқамабман ҳам. Гапимни тугатиб-тугатмай, у менинг тирсагимдан ушлаб олди-да, айвонга томон судради. Айвонда у айтган гапларимни такрорлашимни илтимос қилди. Мен биринчи марта ва эҳтимолки, сўнгги мартадир, америкаликнинг юзида чинакамига қизиқиш ифодаларини кўрдим.

Ўша куни биз зиёфат тамом бўлишидан анча аввал кетиб қолдик. Бу — Фокснинг ташаббуси бўлган эди. У ҳамон ўша кунги мавзудаги суҳбатни давом эттириш иштиёқида эди. Хуллас, биз у билан ярим кечагача гурунлашдик. Бу гал мен гапларимни анча асослаб гапирдим. Агар Рэндли бундан хабардор бўлиб қолса, менинг қулоғим тагида шовла қайнатган ва мени «ҳали бола экансан» деб койиған бўлур эди. Лекин мен уларнинг юксак самолардан заминга тушишларини, ниҳоят, ўзлари ўйлаб чиқарган хаёлий дунёда ҳаёт кечирини бас қилиб, амалий ишлар тўғрисида ҳам бош қотиришларини жуда-жуда истар эдим.

Ўта қизғин баҳс давомида мен муҳим бир нарсани аниқладим. Америкаликлар ҳар қандай қилиб бўлса-да, сиёсий кучларнинг бирлашишига, айниқса, сўл кучлар билан клерикал кучларнинг яқинлашувига тўсқинлик қилишга интилишмоқда экан. Уларнинг фикрича, бунақа яқинлик энг ҳалоқатли оқибатларга олиб келиши мумкин экан. Мен бунақа иттифоқнинг имкони йўқ деган фикрни айтдим, негаки, Қария реал ҳокимиятдан мосуво қилинган кўғирчоқ родини ўйнашига ўла қолса ҳам рози бўлмайди. Аллақачон кайфи бир жойга етиб қолган Фокс мента эътироз билдирди.

—Мистер Макдональд, сиз бу гапларингизни Лондонга айтсангиз бўлади, бироқ бизга гапирманг. Бизнинг назаримизда, вазият сиз тасаввур этаётгандан кўра хатарлироқ. Мен сизга айтиб қуяй — Америка Буюк Британия эмас. Бизни

ташвишга соладиган, ҳаяжонлантирадиган, ғашимизга тегадиган, яъни Америкага таҳдид соладиган нарсалар, эҳтимол, инглизларга унчалик муҳим кўринмас. Сизлар ҳамон бошқаларга панд-насихат руҳида гапирадиган одатларингиздан қутула олмаясизлар. Бизнинг зиммамизда эса батамом бошқача — оламшумул масъулият ётади ва биз бутунлай бошқача фикрлаб, бутунлай бошқача ҳаракат қиламиз. Уни ошкорликка ундар эканман, жиндай ёйинган ҳолда унга дедим:

— Агар биз — ҳаммамизни бу ердан бирваракайига ва доимийликка қувиб солсалар, сиз рози бўлармидингиз? Ўрнингизга «ўзгалар» келиб, бизни маломатларга қолдирсалар, «хўп» дермидингиз?

— Сиз бу тўғрида ўйлаб кўришингизни тилар эдим, мистер Макдональд. Яна бир гапни айтиб қўяй. Шунини билиб қўйингки, «ўзгалар» бу томонларга ташланмоқ учун, илиқ денгизларга етиб олмоқ учун бутун борлиқлари билан қулай фурсат келишини кутиб ётишингиз. Юзлаб йиллар мобайнида улар шунини орзу қилиб келишган ва ҳозиргача ҳам шу орзу билан яшашмоқдалар. Сиз эса ўз тафаккурингиз билан амалда уларнинг бу ерга суқилиб киришига, кирганда ҳам жуда қисқа муддатларда киришига ёрдам бераясиз.

— Жуда адашаясиз, мистер Фокс. Биз бунга халақит бермоқ учун ва ўзимиз шу ерда «сўнги томчи нефть қолгунча» қолмоғимиз учун қўлимиздан келган ҳамма ишни қилиб келдик ва қиламиз ҳам.

— Лекин ўзларингизни жуда бемаъни тутаясизлар-да. Нима учун?

— Нега энди «бемаъни» бўлар экан?

— Нима учун Қарияни сўл кучлар билан иттифоқ бўлишга, айни вақтнинг ўзида америкаликлар билан яқинлашишга ундаясизлар? Нима учун ҳамма нарса аслига — аввал қандай бўлса, шу ҳолига қайтишини талаб қилясизлар?

— Ие, сизнингча, биз бу ерда рўй бераётган воқеаларни муборакбод қилиб, қўл қовуштириб ўтира берайликми?

— Фаросатни ишга солиш керак. Оқилроқ бўлиб ҳаракат қилмоқ лозим.

— Фаросатли, оқил бўлиш керакми?

— Ҳа. Мен айни шунини айтмоқчи бўлувдим.

— Очирок гапирсангиз-чи?

— Қўйинг, очирогини кейин фурсати билан айтарман.

Мен яна ёриб ўтиб бўлмайдиган сукут деворига бошим билан урилдим. У ҳам бошқа америкаликлар сингари мени қизиқтирган мавзуда гапиришни истамади.

— Бас, мистер Дональд, ҳар хил майда-чуйдалар билан бошқаларнинг бошини қотираверманг, — деди у анча қуруқ оҳангда. — Бу майда-чуйдалар ҳаммани ҳам қизиқтиравермайди.

Рэндлиннинг огоҳлантирганига қарамай, мен суҳбат тўғрисида Лондонга батафсил ахборот ёзиб юбордим. Бу ишим билан хўжайинларнинг кўзига совуқ кўринган бўлсам, ҳам ажаб эмас.

Макгуб анча-мунча ҳаяжон билан ёзилганди: «Америкаликлар ҳужум қилишяпти, — деб ёздим мен анча ҳазин кайфиятда. — Улар ҳамма нарсани барбод қилишади. Биз уларга дилкашлик билан дўстона муносабатда бўлишга ҳаракат қилясиз, улар эса бутунлай бошқа нарсаларнинг ташвишида юришипти. Буни тан олиш керак ва шунга мувофиқ ҳаракат қилмоқ зарур. Яқинда АҚШдан экспертларнинг катта гуруҳи келди ва келган заҳотлари турли-туман шубҳали алоқалар боғлашга киришиб кетишди. Одамлар орасида яқинда тузилдиган аллақандай битим тўғрисида гап оралаб қолди. Бу битим мавжуд аҳолини тудан яхшилаб юборар эмиш. Америкаликлар ўтмишда кўрсатган ёрдам ва улар берган ҳавойи ваъдалар бу ерда жиддий қабул қилинган эмас эди. Бу гал эса, менинг назаримда, америкаликлар анча-мунча хавотирлик сезишяпти ва қандайдир жиддийроқ ишларни амалга ошириш ниятига тушиб қолишган. Мен сизни сўнги марта огоҳ қиляпман — сиздан илгимос — ниҳоят, тўғри мавқени эгаллаш учун масалани синчиклаб ўрганиб чиқишингиз керак».

Мен бу билан чекланмадим. Фокс билан турунгимизнинг деярлик ҳаммасини стенографик ҳисоботга ўхшатиб аниқ ёзиб, уларга жўнатдим. Бошқа одамларнинг ҳам фикр-мулоазаларини баён қилдим. Ахир, мен кимман ўзи? Питер Макдональдман! Империянинг ўғлиман! Жону танимни аямай

фидойилик билан, садоқат билан Буюк Британияга хизмат қилиб келаётган одамман. Бу юртга келишимдан мақсад — империянинг обрўйини сақлаб қолиш, унинг тожидаги бу жавоҳирларни яна унга қайтариш. Шунинг учун ҳам Лондондаги хўжайинларимнинг бу даражада хом-хатала фикр юритишлари ва иш қилишларининг сабабларини сира тушуна олмайман. Ҳолбуки, ҳарчанд уринсанг ҳам, уларнинг ҳозирги ишларини оқилона деб аташ жуда қийин.

8

Музокараларнинг сўнгги қисмларига оид материалларни ўрганиб чиққандан кейин, Лондон менга жуда мухтасар ва кескин жавоб йўшлади: «Махсус хабар етиб бормагунча музокараларни тўхтатиб туринг. Яқин кунларда ҳузурингизга бир одам боради, у ҳамма тафсилотларни маълум қилади».

Чидаб бўлмайдиган бир вазият вужудга келди. Бизнинг шоншомшошарлик билан қилган таклифимизни баъзи бир жузъий тузатишлар билан қабул қилса бўларди, лекин энди уни кун тартибидан олиб ташлаш керак. Лондон шуни талаб қиляпти. Ҳолбуки, атиги бир неча ҳафта бундан муқаддам у ердагилар бизнинг ўжарлик билан оёқ тираб туриб олмаслигимизни, йирик-йирик масалаларда ён беришимиз кераклигини тайинлашган эди. Ўтган ойда олган йўриқномамизда оққа қора билан шундай деб ёзилган эди: «Биз ҳамма нуқтаи назарларни диққат-эътибор билан ўрганиб чиқдик. Британия делегацияси томонидан олдинга сурилган баҳона-ю сабаблар жуда кескин ва улар жуда кескин мураккабликларга олиб келиши мумкин. Айниқса, бошқа томон уларни рад этса ва музокараларни тўхтатиб қўйса, аҳвол жуда мураккаблашади. Шунинг учун шерикларимиз томонидан олдинга суриляётган шартларга кўниш зарур деб ҳисоблаймиз. Уларни битимнинг янги лойиҳасини биз икки ҳафталик муддатда тақдим этамиз деб ишонтирмоқ керак. Шу йўналишда ҳаракат қилинг. Нозик ва хатарли вазиятларда сезгирлик билан иш тутинг».

Бу йўриқномани олгандан кейин, биз Британия лойиҳасининг қабул қилинишига кўмаклашмоқ учун унинг асосий кўрсатмалари ва қоидаларини синчиқлаб муҳокама қилдик. Лондоннинг ён беришларга розилиги мени ҳалдан ташқари лол қолдирди. Сўнгги дақиқага қадар мен кўлимдаги қартани очганим йўқ — аввал иккинчи томоннинг муносабати қандай бўлиши мумкинлигини яхшилаб билиб олмоқ керак эди ва у томоннинг битим тузишга тайёрлиги қай даражада эканини ҳам аниқлаб олмоқ зарур эди. Музокаралар вақтида бизнинг шерикларимиз келишувга ихтиёрлари борлигини намоён этдилар. Ҳатто Ашраф Оятулла ҳам сўнгги учрашувлар чоғида ўзини бошқача тутди. Одатда, у ўзини ҳар жиҳатдан тийиб ўтирар оғзига сув солиб олгандай, лом-мим демасди. У ўқтин-ўқтин бизнинг таклифларимизга қарши кескин эътироз билдириб кўярди. Музокаралардаги делегация бошлиғи ҳатто ҳаммага эшиттириб унга танбех бергандай деди: «Жаноб маслаҳатчи, ҳуқуқий мураккабликларни бир чеккага кўйиб туринг. Биламан, бундай қилиш сизга осон эмас, аммо муҳокама қилинаётган муаммо ҳуқуқшунослик сўзасомоллиги ҳудудидан ташқарида туради. Ҳозир принципда бир тўхтамга келиш муҳим, туб муаммоларни ҳал этиш масаласида битишиб олмоғимиз даркор. Бунга англаб олмоғимизга фурсат келди».

Ашраф эса бу нуқтаи назарга сира қўшилмасди. У ҳайратини яширмай, шундай деди:

— Бошқа томон ўз мавқеини ўзгартирганга ўхшайди. Агар ҳақиқатан ҳам шундай бўлса, бу бошқа гап. Унда масаланинг ҳуқуқий жиҳатларига эътибор бермаслик ҳам мумкин. Шу билан бирга, Ашраф Оятуллани ҳам назардан соқит қилаверинглар, чунки у қонундан бошқа ҳеч нарсани билмайди!

Музокаралар муҳити анча юмшагандай бўлди, одамлар чеҳрасида табассум пайдо бўлди. Ҳамма ишнинг ўлик нуқтадан силжиганидан хурсанд эди. Бизнинг ўртамизда, айниқса, кескин ихтилофлар туғдирган муаммолар иккинчи ўринга сурилиб қолди. Кутилмаганда янги истиқболлар очилди ва сўнгги икки йил давомида биринчи марта биз бир битимга келишга чин дилдан интилиб, бир-биримизга чинакамига инсоний муомала қила бошладик. Бунга ҳеч ким овоз чиқариб айтгани йўқ, лекин ҳамма шунга интиларди. Музокарадош

шерикларимизнинг раҳбари ҳаммани астойдил тушликка таклиф қилар экан, жуда хурсанд эди. У ҳазил-мутойибалар билан ҳамманинг кўнглини хуш қилишга интиларди. Унинг гап-сўзлари аллақачон одатдаги дипломатик ҳужжат доираларидан чиқиб кетганди. Ҳар қайси томон мамнуният билан кўрдик, қарши томоннинг вакиллари тушпа-тузук одамлар экан. Улар фаросатли, кўп нарсани тушунадиган, муомалага кўнадиган экан. Тўғри, биз келажак тўғрисида оғиз очганимизда, баъзи бир чехраларда ишонқирамаслик аломатлари зуҳур бўлди — инглизларнинг бу гаплари чиндан ҳам самимиймикан-йўқми? Уларга ишонса бўлармикин? Ҳамиша одамларнинг кўз ўнгида сизнинг ёнингизга бормаслигим ва сиз билан гаплашмаслигим керак деб юрадиган Ашраф Оятулла тушликдан кейин ҳамма қаҳва ичгани айвонга чиққанида ўз одатига хилоф равишда ёнимда пайдо бўлиб қолди.

— Келажак ҳақида гапиришга ҳали эрта, — деди у. — Инглизларнинг мақоли бор: «Дарёга етиб бормасдан туриб, сувга ташланма». Аввало ҳозирги жорий босқични тугаллаш керак, кейин бошқа ҳар хил гапларни гаплашса бўлади.

У бу гапларни гапирар экан, бошқа томоннинг делегация бошлиғидан кўз узмади. У биз билан ёнма-ён турарди. Бу гапларга рози эканини билдириб бош ирғаган делегация бошлиғи ҳаёл оғушига берилган ва олис нарсаларни ўйлаётгандай кўринарди. Аслида у нималарни ўйлаётганини аниқламоқчи бўлиб, мен унга дедим:

— Жаноб раис, келажак ҳақидаги гап-сўзлар, менимча, бугунги ишимизнинг узвий қисми. Ахир, ҳаммамиз ҳам келажакка хизмат қилаётган одамлармиз-ку! Бугунги воқелик эса кечаги ўтган воқеликнинг бир қисми. У ҳам ўтиб кетади, албатта. Унинг бирдан-бир вазифаси келажакка элтадиган йўлни очиб беришдир.

Делегация бошлиғи мenden эшитганларини Ашраф Оятулланинг гаплари билан боғлашга ҳаракат қилди.

— Начора! Бу икки тушунчани бир-биридан ажратиш қийин. Сирасини айтганда, бугун билан келажак тўғрисида ҳар хил иккита тушунча сифатида гапириш қийин. Улар яхлит нарса. Агар биз бир битимга келсак, бизнинг бу муваффақиятимиз бир вақтнинг ўзида бугунги воқеликка ҳам, келажакка ҳам дахлдор бўлар эди.

Сўхбатни шу руҳда ҳам давом этгирса бўлаверарди, лекин мен мавзуни ўзгартиришга қарор қилдим.

— Бу йил ёз иссиқ келадиганга ўхшайди.

Делегация бошлиғи менга шубҳали назар ташлади. Юзида унсиз бир савол зуҳур этди. Унинг чехрасидан пайқадимки, мен айтган иборани у кўчма маънода қабул қилипти, унинг тагида бошқа бир нарсага шама бор деб ўйлапти. Мен фикримни давом этгирдим.

— Ҳозирданки ҳаво шу қадар исиб кетди, кейин, масалан, августда нима бўлишини тасаввур ҳам қилиб бўлмайди.

Мен ҳеч нарсага шама қилмаётганимга ишонч ҳосил қилгач, у деди:

— Ўзингиз яхши биласиз, кўп белгиларга кўра, агар ёмғирлар фасли кечикса, ёз ҳам кечикиб келади.

— Яъни бу йилги ёз чўзилиб кетиши ва жазирама бўлиши мумкин дейсиз-да?

— Ҳа, шундай бўлиши мумкин.

Ашраф истеҳзо билан сўради — унинг истеҳзоси замирида бир нарсага шама бор эди:

— Сиз шунақа бўлишини истаяпсизми, мистер Макдональд?

Мен унга маънодор қараб қўйиб, жавоб бердим:

— Мен ёзнинг мўътадил келишини истардим. Ўтган ёзни жуда қийналиб ўтказдим. Яна бир марта шунақа ёз бўлса, жуда ҳолдан тойиб қолардим. — Жилмайиб яна қўшиб қўйдим: — Шундоқ бўлгандан кейин агар сиз зиммамдаги вазифани тезроқ ўташимга ёрдам берсангиз гоёта миннатдор бўлар эдим.

Ашраф Оятулла бу кичик ўйинни давом этгирди.

— Бу йилги ёзни сиз учун чидаб бўладиган даражага солиб берсак, сизга ёрдам бўларди. Шундай демоқчимисиз?

Биз кулиб юбордик. Делегация бошлиғи гапини аниқроқ қилиб айтишни маъқул кўрди.

— Агар сиз лойиҳага биз киритган тузатишларга рози бўлсангиз, унга ҳозирнинг ўзидаёқ имзо чексангиз бўлаверади. Шундай бўлса, бемалол таътилга чиқаверасиз-у, муътадил иқлимли бирон ёқимли жойда дам олаверасиз. — У менга муғомбирона қараб кўйди. — Сиз қайси бирини танлаган бўлардингиз, мистер Макдональд — ёзнинг иссиқ келганини ёки салқин келганини?

— Албатта, ёзнинг салқини яхши-да.

— Унда рози бўлаверинг. Имзонгизни кўйинг-да, бизнинг ҳатто об-ҳаво ва иқлимга ҳам таъсир қила олишимизга ўзингиз амин бўлинг.

Бу — орамизда нормал муносабатлар амал қилган ва бежавотир ҳамда зиммадан бир-биримизни чандиб олишга интилмаётган гаплашган ноёб фурсатлар эди. Бундай муҳит мени беихтиёр ўйланишга мажбур этди. Мен баъзи бир муаммоларга бошқа жиҳатлардан назар ташлаб кўрмоқчи бўлдим. Албатта, уларнинг ваъдаларига ишониб бўлмайди. Шунингдек, улар ёқтириб кўп гапирадиган баландпарвоз ибораларни ҳам жиддий қабул қилиб бўлмайди. Бироқ мен бой берилган ташаббусни қайта қўлга олмақ учун музокараларни олиб бориш усулини ўзгартирсак, чакки бўлмас эди деб ўйладим.

Буларнинг барини тузукроқ ўйлаб кўриш учун вақтим бор эди, чунки менга бир неча кун аввал телеграммада «музокараларни тўхтатиб, кейинги кўрсатмаларни кутиш» тавсия қилинган эди.

Мен одамларимизга нима дейишим мумкин эди? Ўша ҳамма нарса мен тасаввур қилгандан кўра мураккаброқ деб ўқирган Ашраф Оятуллага нима дейи? Ҳаёт нозик масалаларни муҳокама қилиб қанчадан-қанча бедор тунларни бирга ўтказган яқин одамларимизга нима дейман? Лондон мени бу ерда културган итдек ўлдириб юборишларини истаяпти. Ҳамма жойда муҳолифатнинг фикри узил-кесил устун келмоғи учун шундай қилмоқ керак деб ҳисоблашади, шекилли. Муҳолифатнинг фикри эса қуйидагича:

«Инглизлар ўзларини носамимий тутишяпти. Улар бизни алдаб лаққа туширмоқчи. Шу йўл билан ишончимизни қозониб, кейин шилишади ва қориб ташлашади. Уларнинг барча ваъдалари сариқ чақага арзимаёди».

Бизнинг янги қарашларимизни уларга қисма-қисм аста-секин баён қилиб беришга ҳар қалай ақлдим етди. Агар улар Лондоннинг дастлабки йўриқномаларидан хабардор бўлишганда, бу уларнинг энг ёмон ҳадиқларини ҳам тасдиқлаган бўларди. Улар ҳар қандай музокаралару учрашувларни дарҳол тўхтатишган бўларди. Ҳозирги шароитда узундан-узоқ тайёргарлик ишлари кўрилган бўлса, сон-саноксиз ваъдалар берилган бўлса, мен уларга нима ҳам дея олардим? Мен нима қилмоғим керак эди бундай вазиятда?

Агар иш музокараларда ҳар хил ғовларга чап бериш, турли тўсиқларни айланиб ўтиш зарурияти билан чекланган бўлганида, ўз вақтида Рэндли менга ўргатган нарсалардан фойдаланиб, вазиятдан чиқиб кетиш йўлини топар эдим. Мен ҳатто яна масхарабознинг маймуни ролида чиқишдан ҳам тоймас эдим — ҳар хил ғаройиб найранглар қилиб, уларни алдар, олдиларига похол солиб ҳанг-манг қилиб кўярдим. Аммо Лондондан махсус жўнатилган вакил бунақа имкониятларни буткул йўққа чиқарди.

У семиз папкасини очиб, ундан бир қоғоз олди-да, расмий оҳангда ўқий бошлади: «Шароитнинг аввалдан кўзда тутилмаган тарзда ўзгариши натижасида Лондон музокараларни тўхтатиб туришни зарур деб ҳисоблайди. Ихтиёримизда мавжуд бўлган маълумотларга кўра ҳозирги ҳукумат тез орада истеъфога чиқишини ҳисобга олган ҳолда биз ўз қарашларимизни қайта кўриб чиқмоғимиз даркор. Бу ҳукумат жорий қийинчиликларни бартараф қилишга ожизлик қилиб қолди. Сарой аввалги мавқеини тиклаш учун зарур тadbирларини кўради. Саройнинг вазифасини енгиллатиш учун сиз бетараф мавқеда туриб туришингиз керак. Бундай шароитда ҳозирги ҳукумат ортиқча шовқин-суронсиз истеъфога чиқади, қирол эса янги ҳукумат тузишни дўстларимиздан бирига топширади. Фақат шундан кейингина биз музокараларни тиклаймиз ва янги ҳукуматга ўзимиз учун маъқул бўлган таклифларни тақдим эта оламиз». Вакил ана шу сийқа гапларга қўшимча тарзда менга ҳеч нарса дея олмади. Бунақа гапларни мен илгари ҳам кўп эшитганман. Ҳар эшитганда, Лондон

қанақа фактларга асосланганини тушунишга ҳаракат қилардим, лекин бу ҳаракатим доим зое кетарди. Вакилнинг исми Брод Гарет эди, анчагина ёш эди, бир неча йил Жанубий Африкада ишлаб, яқинда у ердан қайтиб келганди. Мен билан у юқоридан келиб гаплашди, афтидан, Жанубий Африкада ишлаб юрганида одамлар билан шунақа оҳангда гаплашишга ўрганиб қолган, шекилли. Кўринишидан у ҳамisha бирон нарсадан хавотир олиб юрадиган асабий одамга ўхшарди. Бизнинг гаплашувимиз бошиданоқ баланд оҳангларда бошланди.

– Мистер Макдональд, мен бунақа масъулиятни бўйнимга ололмайман. Сиз ҳамма гапларингизни мактубда баён этишингиз мумкин. Мен уни Лондонда компания бошқарувига етказаман.

– Бироқ мен бу ерда нималар содир бўлаётганини ўзингиз кўришингизни истар эдим. Ишлар билан ўзингиз шахсан танишиб, ишонч ҳосил қилсангизки...

– Бунақа масъулиятни зиммамга ололмайман.

– Ишга жўнгина қизиқиш билан қараб танишиб чиқсангиз, бунинг қанақа масъулияти бўлиши мумкин?

– Лондон менга мактубни етказишни топширган эди, бу вазифани бажардим.

– Мен эса сиздан бошқа нарсени илтимос қиляпман. Ва буни тушунишингизни сўрайман.

– Менга берилган топшириқ жуда аниқ ва муайян. Бу топшириқдан ташқаридаги ҳеч қандай масъулиятни зиммамга олмайман.

Охири бардошим тугади, тоқатим тоқ бўлди, мен норозилигимни ҳам, бу аҳмоқона ўйинга нафратимни ҳам ортиқ яшириб ўтирмай, унга дедим:

– Менга қаранг, ҳей!.. Мистер Гарет! Сиз айтган гапларнинг ҳаммасини жуда яхши англадим. Навбатдаги самолётга ўтириб, Лондонга равона бўлаверсангиз бўлади. Лондондагиларга айтинг – мистер Макдональд бу йўриқномалардан бирор нарса ҳам тушунгани йўқ ва қоғозни кўтариб келган ҳамда нўноқлик билан ўқиб берган мистер Гарет ҳам бирор нарсени унга ёлчитиб тушунтириб беролмади...

Мистер Гарет сапчиб ўрндан туриб кетди ва бу ерни тарк этишдан аввал, ўзининг Жанубий Африкада орттирган лўлимисол мижози билан жигибийрон бўлиб бидирлади:

– Бу тўғрида элчини ва Лондондагиларни хабардор қиламан. Мени таҳқирлаганингизни айтаман. Ҳар қандай оқибат-натижалар учун ўзимдан ҳар қандай масъулиятни соқит қиламан.

...Менга нимадир бўлаётганга ўхшайди. Бирон фикр устида диққат-этиборимни жам қилолмай қолдим. Ўзимни саросимага тушиб қолганимни ҳис қиляпман. Мен воқеалар шиддат билан ва яққол намоён бўлмайдиган сабабларсиз бунақа тус олишини тасаввур ҳам қилмаган эдим. Менинг маҳаллий ёрдамчиларим Лондоннинг кутилмаган қароридан ханг-манг бўлиб қолишганди. Аббос гапимни эшитиб, жуда руҳи тушиб кетди. Унинг пастки лаблари осилди. Лаблари сал-пал титрар эди. У сўлагини ютиб юбормоқчи бўлди-ю, улгурмади – сўлаги иягидан оқиб тушди. Кўриб кўнглим айнаб кетди. У бирон нарса деб оғиз очмади, асабий ҳолда сигаретасини тутатиб чека бошлади, ҳолбуки кулдонда ҳали чекиб тутатилмаган аввалги сигарета бурқсиб ётарди. Мирзанинг феъл-атвори эса босиқ эди.

– Аммо Лондоннинг ихтиёрида биз билмайдиган бошқа маълумотлар бўлиши мумкин, – деди у. – Шунинг учун жиндай сабр қилганимиз яхшимиди?

– Ундай бўлса, бизнинг режаларимиз, лойиҳаларимиз, юзлаб одамлар билан келишиб олган ўнлаб битимларимиз нима бўлади? – деб сўрадим мен.

У нима деб жавоб беришни билмай, елкасини қисди:

– Бизнинг ихтиёримизда кабинетнинг истеъфоси тўғрисида, сарой ҳукумат таркибида белгилаётган ўзгаришлар ҳақида бирон-бир янги маълумотлар борми?

Менинг саволимга жавобан Мирза елкасини қисди, жуда паст овозда, лекин дона-дона қилиб деди:

– Йўқ. Менинг ихтиёримда ҳеч қанақа янги маълумотлар йўқ. Мен ҳеч нарса билмайман.

– Сиз-чи, мистер Аббос? Сизда бирон гап борми?

Аббос бошини сарак-сарак қилиб, қўлларини икки томонга ёйди. Унинг

бу қилиғи жуда аянчли кўришиб кетди. Ҳеч нарсани эшитишни ҳам истамайди, бирон саволга жавоб беришни ҳам хоҳламайди. Нима ҳам дея олардинг — ёрдамчиларнинг аҳволи шу. Ана шунақа одамлар билан ҳамкорлик қилишга мажбурман. Жин урсин! Агар мен содир бўлиши мумкин бўлган воқеаларни олдиндан кўра билганимда эди, Лондондан жўнаб кетмай туриб, ҳамма шарт-шароитни батафсил келишиб олган бўлардим, гадойтопмас бу юртга жўнамасдан туриб ва бунақа туғуриқсиз одамлар билан ишлашга киришишдан аввал ҳамма вариантлар ва вазиятларни бир неча марталаб ҳар томонлама таҳлилдан ўтказган бўлардим. Агар Лондонда қандайдир янги гоёлар бўлса ва у сиёсатни ўзгартираётган бўлса, нима учун буни аввал мен билан муҳокама қилиб кўрмайди? Мен уларга ҳар ҳафтада, баъзан эса ҳатто ҳар куни жўнагиб турадиган маълумотлар ва ахборотларни улар нима учун жиддий эътиборга олишни истамайди?

Мен бу ерда сўнгги вақтларда кечган воқеаларни бирин-сирин хаёлимдан ўтказга бошладим. Қизиқ, Лондоннинг янги концепцияси нимага асосланар экан-а? Ахир, шаҳардаги вазият бир ой олдин қандай бўлган бўлса, ҳозир ҳам шундайлигича ўзгармай турипти. Қамашлар. Забастовкалар. Ҳукуматни кўллаб-қувватловчи сиёсий гуруҳлар ўртасида ихтилофлар юзага келди. Улар кўп жиҳатдан бизнинг фаолиятимиз туфайли майдонга келди. Биз жуда зўр уддабуронлик билан ўтказган операциялар оқибатида юзага келди.

Лондонда ҳукуматнинг истеъфоси ҳақидаги гап оғизлардан тушмай қолди. Энг тентак одам ҳам агар калласида мия деган нарсдан лоақал бир чимдим бўлса, бунга ўхшаш бемаъни гапга ишонмайди. Яқинда бизга дўст бир мамлакатнинг элчиси Қариянинг қабулида бўлиб чиқди. Қариянинг кўриниши жуда яхши, бардам, ўзига ишонган. Элчи Қарияга Курьони Каримни совға қилипти. Қария мадордан кетиб, жуда беҳол бўлиб қолган, ҳокимият жиловини қўлда тутишга ҳам қудрати етмай қолган деб ўйламоқ учун ҳеч қанақа асос йўқ. Ҳа, ҳеч қанақа! Маҳаллий газеталар бу қабул тўғрисида ахборотлар босишди ва Курьони Каримни топшириш маросимининг сувратларини босиб чиқаришди. Маълум бўлдики, қирол элчини бағрига босиб ўпишти ва туҳфани мусулмон ахлоқ-одобининг ҳамма талабларини бажо келтирган ҳолда қабул қилипти.

9

Мен гоё йўлида жон фидо қилган одамга ўхшамоқни ҳаммадан ҳам камроқ истар эдим. Бу менинг табиатимга тўғри келмайди. Лекин мен Лондон хоҳлагандай аҳмоқ бўлиб қолаверишни ҳам истамайман. Брод Гарет жўнаб кетгандан кейин уч кун ўтгач, мен қисқагина телеграмма олдим: «Мамлакатдан чиқмаслик шарти билан таътил олинг».

Табиийки, нима сабабдан Лондоннинг бунақа эриб кетганини билиб бўлмади. Элчи билан орамизда жуда яхши муносабатлар қарор топган эди. У жавоб беришдан ўзини олиб қочди. Одатда, ўзининг шахсий ҳаётидан гапиравериб, ҳоли жонимга қўймайдиган маслаҳатчи бемор бўлиб ётиб олди. Жигар оғриги тутиб қолган эмиш. Меҳмонларни қабул қилолмас эмиш. Гаплашиб ўтиришга ҳам мадори етмас эмиш. Шундоқ бўлгач, нима воқеа рўй бергани фақат Лондоннинг ўзига маълум-да! Бошқа ҳеч ким ҳеч нарсани билмайди ва билиб олишга журъат ҳам қилмайди. Мен элчига Лондонга бирров учиб бориб келиш ниятим борлигини айтганимда, у мени оталарча бу ишдан қайтаришга ҳаракат қилди.

— Сизнинг шу ерда бўлиб турганингиз маъкул. Лондон сиз билан биздан кўра яхшироқ биледи. Ҳойнаҳой, сизга бирон топшириқ тайёрлашаётган бўлишса керак. — Элчи қўлларини икки томонга ёйди. — Мени маъзур тугасиз, Питер. Ўзингиздан қолар гап йўқ, биз бор-йўғи мансабдорлармиз, холос ва бизнинг вазифамиз юқорининг буйруқларига бўйсунушдан иборат. Эҳтимол, Лондон сизга фавқулудда аҳамиятга молик бўлган бирор иш тайёрлаёттандир. Сиз, ахир, армияда кўп хизмат қилгансиз, биласиз, муҳим топшириқни энг охириги дақиқагача сир тутишди. Уни сизга маълум қилиб, йўл-йўриқ кўрсатишганда эса гўё қуюн келгандай, кийимни ўзгартириб олишга ҳам фурсат бўлмайди. Оёғингни қўлингга олиб, топшириқни бажаришга югурасан.

Ажабо, унинг сўзлари негадир менга малҳамдай ёқади. Ранжиш туйғуси борган сари гоийб бўла боради, негаки, бошимга оғир кунлар тушганда Лондон мени ўз ҳолимга ташлаб қўймайди, ўз одамнинг шубҳалар ва хавотирлар ботқоғига ботиб кетишига йўл қўйиб қўймайди, деган ишонч тобора ортиб боради.

Хуллас, менга кутишдан ўзга чора йўқ. Мен кутаман. Жонимдан ўтиб кетган кезларда ўз-ўзимга дейман: «Лондондагилар ўнг келган имкониятни бой бериб қўядиган даражада аҳмоқ бўлмастиклари керак. Мен юборган ҳисоботлар чанг босган архивларга ташлаб қўйилган ва ҳамманинг эсидан чиқиб кетган деб тасаввур қилиш жуда қийин. Шундоқ бўлган тақдирда ҳам ҳозирги шароитда уларни топиб, бу ёруғ дунёга олиб чиқишлари муқаррар. Ҳаммасини, ҳатто энг биринчиларини ҳам олиб чиқишади. Узил-кесил қарор қабул қилишдан аввал уларни синчиклаб ўрганиб чиқишади. Лондон менга катта ишни ишониб топшириб қўйганлар, шундоқ бўлгач, ҳозиргидай масъул пайтда мендан юз ўтирмайди. Кутишдан бошқа чора йўқ. Сабр-тоқат билан кутмоқ керак. Баъзан сабр-тоқат билан кутиш дегани голиб чиқмоқ дегани ҳамдир. Кимнинг бардоши мустаҳкамроқ бўлса, у душмани устидан голиб чиқади. Энди мен энг қийин, энг мушкул вазифаларни ҳам бажаришга қобил эканимни исбот қилмоғим керак. Улар қанақа одамни танлашганини билиб қўйишсин-да! Питер Макдональднинг ким эканини билиб қўйишсин!» Менинг мамлакатдан чиқиб кетмаслик шарти билан олган таътилим бу ерга Англиядан турли-туман делегацияларнинг қўллаб келишларига тўғри келди. Лондон уларни нима мақсадда жўнатганини сира тасаввур қилолмадим. Уларнинг таркибида собиқ ҳарбийлар ҳам, бизнесменлар ҳам, жўрофий-олимлар ҳам, археологлар ҳам ва худо билсин, яна аллакимлар бор эди. Қиладиган ишим йўқлиги вазидан дипломатлар билан гурунглашиб келгани элчихонага серқатнов бўлиб қолдим. Бунинг учун элчи мени койиб берди. У, албатта, жуда юмшоқ ибораларда. Малол келмайдиган қилиб койиди. Бир гал у мени биринчи котибнинг хонасида учратиб қолиб деди:

— Сиз маишат қилишни билмас экансиз, Питер. Мен ҳамisha йилнинг авжи шу фаслида таътилга чиқишни орзу қиламан. Негаки, шаҳарнинг бу губорли ҳавосидан нафас олиб, чанг-тўзонини ютиб ўтириш ўрнига денгиз бўйларига бориш, тоғларга чиқиш мумкин. Айтганча, сиз ҳам шундоқ қилсангиз бўлади.

Мен денгиз соҳилига бориш иштиёқим йўқлиги вазидан у ерга отланмаётганимни айтдим, ҳозирги кескин вазиятда шаҳарни тарк этиш фикри, умуман, калламга келиши мумкин эмаслигидан уни огоҳ қилдим. Буни эшитиб, у ярим ҳазил маъносига деди:

— Ҳаммамизга йўл қўйиб қўйилган миқдордан кўра ортиқроқ даражада тентак бўлманг, Питер. Сизга маслаҳатим шу — жўнаб кетинг. Ҳеч нарсанинг ташвишини қилманг. Агар қўққисдан сизнинг шу ерда бўлишингизга зарурат туғилиб қолса, хотирингиз жам бўлаверсин, сизни ернинг тагидан бўлса ҳам топиб келамиз. Адресингиз бўлмаса ҳам топиб оламиз, бунга ишончингиз комил бўлаверсин.

Мен унга ўзимнинг энг жозибадор табассуларимдан бирини инъом этдим.

— Ҳа, ҳа, кулманг. Кетаверишингиз мумкин, — деди у. — Сиздан талаб қилинадиган бирдан-бир нарса шуки, адресингизни қолдириб кетинг. Ниҳоят, шаҳар ғала-ғовуридан мириқиб дам оласиз. Бу ғала-ғовур ҳаммани ва ҳамма нарсанинг жонини суғуриб олади.

Мен у билан фикримни банд қилиб ётган нарсалар тўғрисида гаплаша олмадим. Бунга элчи менга имкон бермади. Авваламбор, сўнги кунларда пойтахтни ва баъзи бир бошқа шаҳарларни босган янги ғалаёнлар тўлқини ҳақида гаплашмоқчи эдим. Бу ерга Англиядан келаётган делегациялар тўғрисида ҳам... У ҳамон ўша ярим ҳазил оҳангида гапини давом эттириб, менга оғиз очишга ҳам йўл қўймади.

— Мен яна бир нарсани жуда истардим, Питер. Сизни бир қатор мамлакатлар бўйлаб сафар қилишга кўндирсам, дегандим. Мен ҳатто сиз билан бирга сафар қилишга ҳам тайёрман. Афсуслар бўлмайким, имконим йўқ. Бизнинг унча осон бўлмаган дипломатик ҳаётимиз шунақа! Сиқилиб, ёрилиб

кетай дейсан! Бу ерга келадиган ватандошларимиз билан учрашувларнинг ўзи силлани қурилади. Тасаввур қила оласизми? Бир неча минг миля масофани босиб ўтиб келганлар мендан бу ерда қанақа гуллар, ўсимликлар ўсишини сўрашади, қанақа таомларни татиб кўрса бўлиш-бўлмаслигига, нималарни томоша қилиш кераклигига қизиқишади. Ҳайронман, шуларни сўраш учун шунча йўл босиб ўтиш шартмикан? У кулиб юборди, кейин яна шундай деди:

– Сиз яхшилаб дамингизни олинг, бемалол саёҳатингизни қилиб келинг. Унгача бу одамлар ҳам уй-уйларига жўнаб кетишади. Ана ўшанда икковимиз ўтириб, ҳамма нарса тўғрисида бафуржа гаплашиб оламиз.

Унга саволлар бериб, ёпишиб олишимга имкон бермаслик учун у шу заҳотиёқ биринчи котибга мурожаат қилди:

– Гарольд, марҳамат қилиб, бу келганларни ўзингиз зиммангизга олинг. Худо ҳаққи, уларнинг дастидан ўлар бўлсам ўлиб бўлдим. Агар борди-ю, бирортаси тихирлик қилиб, мен билан учрашмаса бўлмаслигини айтиб туриб олса, унга учрашув жуда қисқа бўлишини уқдиринг. Элчининг вақти жуда зиқ деб айтинг, бир жойларга бориши, кимлардир келиши керак денг. Ахир, улар ҳам тушунмоғи керак-ку – элчи ҳам худди уларга ўхшаган тирик одам, у ҳам дам олмоғи керак.

У кўлини силтаб чиқиб кетди.

Унга ишонсамикин ёки таваккал қилсам?

У билан бошқача гаплашиб кўрсамикин? Лекин Лондоннинг хоҳиши шундай бўлиб турганда, элчининг кўлидан нима келарди? Мен биламан – элчи ҳақиқий инглиз сифатида Лондон белгилаб қўйган ишга аралашмайди. У артист янглиғ ўз ролини ижро этавериши, ҳазил-мутойибалар қилиши ёки мушғуми билан столга қарсиллатиб уриши мумкин. Хуллас. юқоридан берилган кўрсатмага қараб, вазиятга кўра ҳаракат қилади. Мен-чи? Ўзим ҳам шу ерга келганимдан бери айти шунақа иш билан машғул эмасманми? Баайни маймуннинг ўзи: куламан, аччиқланаман, овозимни кўтараман, ғазаб отига минаман ёки маънодор тарзда индамай тураман. Шароит тақозо қиладиган бўлса, йиғлагинг келиб турган бўлса, йиғлаш ўрнига куласан, ёмон кўрган одамнинг мулозимлик билан тиржайсан. Э-э, нимасини айтасан! Мен ҳаммаша одамлар кўпчилик ҳолларда амал қиладиган энг оддий инсоний қоидаларга хилоф тарзда ҳаракат қилганман. Баъзан шундай бўларди: Аббоснинг гапларини диққат билан тинглаб турган бўламан-да, ўзимни кулгидан зўрга тўхтатиб қоламан – унинг гапирishi тарзини масхараласам, сўзларининг устидан майна қилиб кулгим қистайверади. Бироқ кулгимни босиб, ўзимни бениҳоя эътибор билан тинглаётганга, унинг гапларининг маъносини чақаетганга соламан. Агар у бирор нарсанинг устидан кулса, мен ҳам зўр бериб унга кўшилиб кулишаман. Ахир, айнан маймуннинг ўзи эмасманми? Хўш, бўлмаса, нима қилмоқ керак? Эҳтиёжнинг ўзи мени шундай қилишга мажбур қилипти. Бошқалар ҳам худди шунақа ишларни қиладиган бўлсалар, мен уларни қоралай оламанми? Хўш, кимга нисбатан шундай қилишса? Масалан, Питер Макдональдга. Билмадим-ов... Ҳозирча бир нарса деёлмайман. Лондондагилар билишади. Шунинг ўзи етарли. Шундай сирлар борки, улар ҳеч қачон очилмайди. Бунақа нарсаларнинг сирини одамлар ҳаммаша кўз қорачиғидай асрашади. Бундай сирларни бошқаларга маълум қилиш ҳаддан ташқари хатарли. Лекин шундай сирлар ҳам борки, уларга зинҳор-базинҳор яқинлашмаслик керак, иложи борича улардан узоқ юрган яхши. Сирни эшитдингми – демак, елканга тоғдай масъулият ағдарилди деб ҳисоблайвер. Бу масъулиятни кўтариб юришга сенинг чоғинг келмаслиги мумкин. Ҳаётим давомида мен аллақачон бир неча марта шунақа сабоқ олдим. Бизнинг ишимизда ўз фикрингни кўқларга кўтариб, унга сизиниб юрсанг бўлмайди, ўз туйғуларингга ҳам ишонавериш бўлмайди. Бунақа иш услуби менинг қалбимни жароҳатлайдими-йўқми? Менга ноқулайликлар келтирадими? Мен бунақа саволларни кўйишга ҳам ҳаққим йўқ.

Элчи билан кўп нарсалар тўғрисида гаплашгим келган эди. Мен биринчи котибнинг ҳузурда ўтирган чоғимда элчидан баъзи нарсаларни суғуриб олишга муваффақ бўлдим. Биз ўзaro янгиликлар тўғрисида гаплашдик. Англиядан ташриф буюрган анави галати одамларни муҳокама қилдик.

Элчи менга уларнинг келиши менга берилган топшириқ билан боғлиқ

эмаслигини, бу ерда гап бутунлай бошқа нарсада экан. Унинг ҳузурда бир неча фурсат ўтирганимдан кейин мен кўққисдан бир тўхташга келдим.

— Майли, шу бутуноқ тушликдан кейин денгизга кетганим бўлсин.

У мени маъқуллаган маънода бош ирғади.

— Тасаввур қиласизми? Қаерга кетишимни ҳали ўзим ҳам билмайман. Ҳа, майли, жин урсин! Қаер маъқул тушиб қолса, ўша ерда қолавераман-да! Сизга адресни маълум қилиб телеграмма юбораман.

Мен денгиз соҳилида кўпгина сўлим жойларни билардим. Танлаб оладиган жой кўп эди, лекин қай бирида тўхташ керак? — бу масалада калаванинг учини йўқотиб қўйдим. Биринчи котибнинг менга айтганига қараганда, элчи яқинда худди Болгариядаги каби Олтин кум деб аталган жойда жуда мириқиб дам олган экан.

— Шарқда денгиз бўйидаги чўмиладиган ҳамма кумлоқ жойларни «олтин» деб аташади, — дедим мен унга. — Менга одам гавжум бўладиган машҳур жойлар керак эмас, бирон хилватроқ жой бўлса бас...

У менга ҳайрон бўлиб тикилди, мен эса яна қаттикроқ тайинладим:

— Номада ҳеч қанақа олтини бўлмасин!

Котиб кулиб юборди ва мулоимлик билан деди:

— Борди-ю, сиз бунақа одам қадами етмаган тинчгина хилват жойни излаётган бўлсангиз, унақа жойни топишингиз билан дарҳол бизга адресини маълум қилинг. Ва яна... — у бир зум тараддуланиб қолди, — ва яна, Мистер Макдональд, қайтганингиздан кейин бизга бу жой тўғрисида батафсил гапириб берасиз. Шунақа қилсангиз, биз бунақа хилват жойни ўзимизча кашф этмоқ учун овора бўлиб юрмаймиз.

10

Ёлғизлик — кўпинча телбаликка олиб борадиган йўлдир. Айниқса, бу ёлғизлик муайян ички ҳолатлар туфайли туғилган бўлса, шундай бўлади. Масалан, одам бу дунёдаги елиб-югуришларининг беҳудалигини жуда ўткир ҳис қилади, ҳамма нарса жонига тегиб кетган бўлади, асаблари қақшаб, чидаб бўлмайдиган даражага етади. Атрофидаги одамлар ҳар қанча кўп бўлмасин, улар билан алоқа буткул узилган бўлади.

Тонг отар-отмас йўлга тушиб, қош қорайганда денгиз бўйида жойлашган кичкина бир қишлоққа етиб келдим ва меҳмонхонага ўрнашдим. Афтидан, бу меҳмонхонада менга ўхшаган хилватни кўмсаган одамлар, яна рассомлар турар экан. Очиғини айтганда, бу жойлар менга унча ёқмади, лекин бўлар иш бўлиб, бўёғи сингиб бўлган эди. Аллақандай ивирсиган бир кимса — меҳмонхонанинг супир-сидир ишларига қараб юрадиган хизматчи бўлса керак — теварагимда бирор суяк илинжида айланиб юрадиган кучук боладай гирдикапалак бўлаверди. У хушомадгўйлик билан жилмаяр, бирон оғиз гап-сўз сира мени бениҳоя омадим чошганига — жуда ажойиб меҳмонхонани танлаганимга ишонтирмоқчи бўларди. Унинг ясамалиги кишининг кўнглини оздираб даражада эди. Иккинчи қаватдаги балкони денгизга қараган номерга келсак, у нимаси биландир менга занг босган эски сандиқни эслатар эди. Бу ерда ҳамма нарса, ҳатто шифтдаги тўсинлару дераза ромларигача эскириб, чириб кетган эди. Маъдан ҳиди келади, ваннахонада эса ҳамма нарса ювган билан кетмайдиган қалин кир қатлами билан қошланган. Хонадан сира шабадалатиб турилмайдиган зах уйларга хос бўлган қўланса ҳид анқийди. Албатта, буларнинг ҳеч қайсиси кайфиятимни яшилагани йўқ. Меҳмонхонадаги ҳамма нарса мени ижиргантирди. Хонага кириб, биринчи қилган ишим деразани очиб бўлди, кейин ваннага сув қўйдим. Шошганда лаббай топилмас, деганларидек, бармоғимни нима биландир кесиб олдим ва полга бир неча томчи қон тушди. Бу мени бадтар нижинтирди. Менга бу нохушликларнинг ҳаммасига бояги хизматкор сабабчидай бўлиб туюлди. Мен унга қаттиқ ўқрайиб қарардим, унинг бутун вужуди жунжикиб кетгандай бўлди. Унинг юзидан қўрқиб кетгани яққол сезилиб турарди. Ялтоқи жилмайиши бирдан ғойиб бўлди. Мен ундан «тузукроқ хона йўқми?», деб сўрадим. У дудуқланиб, таклиф қилди.

— Бўш хоналарнинг ҳаммасини ўзингиз кўриб чиқиб, кўнглингизга

ёққанини танлаб олинг. Марҳамат! — У таассуф билан елкасини қисди. — Мени кечирасиз-у, энг яхши хонамиз шу эди.

У гўё сўзларининг тўғрилигига яна бир карра амин бўлмоқчидай, хонани бошдан-оёқ кўздан кечириб чиқди.

Эҳтимол, бу тафсилотларнинг ҳеч қайсиси қаламга олиб, тасвирлаб ўтиришга арзимас, лекин мен кўникилган муҳитимдан алоқани узганимдан кейин нақадар оғир аҳволга тушиб қолганимни эндиликда теварагимни қуршаб турган одамлар ҳам, буюмлар ҳам нақадар нафратимни кўзгаганини билдириб қўймоқчиман, холос. Ҳолбуки, мен денгизни жон-жаҳдим билан яхши кўраман. Ҳаётимда денгиз билан боғлиқ ҳодисалар жуда кўп бўлган. Уруш пайтида бир кемада хизмат қилганман. Балиқларнинг ҳаракатини кузатардик. Ўшанда ихтиологияга қизиқиб қолганман. Балиқларнинг хусусиятларини, кўчиб боришларини, уруғ ташлашларини кузатар эканман, китобимни тезроқ ёзиб тутатишга ошиқардим. Китобнинг охир-кети кўринмайдигандай туюларди. Мана, бугун мен денгиз бўйидаман. Уни эҳтирос билан яхши кўришимга қарамай, кўздан бери бутун вужудим билан денгиз сари талпинганимга қарамай, ҳозир бу учрашув менга қувонч бахш этгани йўқ. Афтидан, бунақа сафар учун бошқа вақтни танлаш керак эди, шекилли. Ҳозир эса ўзимни қандай тутишни билмай қолган эдим. Ҳатто хариталарда ҳам белгиланмаган, худо беҳабар бу овлоқ жойда нима билан машғул бўлмоғим керак? Одам гавжум, ҳаёт қайнаган шаҳарни тарк этиб, пастқам, япасқи жойга келишининг нима ҳожати бор эди? Хилватгалаб бўлиб қолувдимми? Ундоқ бўлса, бундан тузукроқ жой топса бўларди-ку? «Бу мамлакатга қадам қўйган вақтдан бошлаб ҳозирга қадар рўй берган ҳамма воқеалар ва ҳодисаларни яна бир карра ўйлаб кўрмоғим керак, — деб ўйлардим мен. — Ўтган воқеаларнинг ҳаммасини бир тартибга келтириш керак, улардан тегишли сабоқлар чиқармоқ лозим. Буни амалга оширишнинг энг яхши йўли — ёлғизлик, ҳар қандай ташвишлардан холи бўлишдир. Хилватнишинлик ҳам бир неъмат...»

— Ҳа, зўр неъмат... — дедим мен овозимни чиқариб ва мийиғимда кулдим. — Муқаддас неъмат...

Ва шу заҳотиёқ хаёлимга яна бошқа бир фикр келди: «Тахминан, ўша малъун концлагердаги каби. Ёки боши ҳам, охири ҳам йўқ ўрмондаги каби. Мен эса бу ўрмондаги дарахларни тадқиқ қилиш ниятида юрибман-а! Уларни тасниф қилмоқчи бўлибман. Э-э, суф-е...»

Мен яна ўзим ўзимга гапира бошладим (ёлғиз қолганимда шунақа гапирадиган одатим бор).

— Унда мен мажбур эдим. Мажбур эдим-у, лекин қўлимдан келмасди. Ҳеч нарса қилолмасдим. Шунақа. Энди-чи?

Энг беибо сўзларни айтиб, сўкким келди. Ҳаммаси жонимга тегиб кетган эди.

— Ҳеч нарса ўзгараётгани йўқ. Ахир, буни мен тушунмоғим керак-ку...

* * *

Шунга қарамай, мен ҳеч қаёққа жўнаб кетганим йўқ. Мен ҳатто яшаш тарзимни ўзгартиришга, бутунлай бошқача одам бўлишга ҳам уриниб кўрдим. Эрталаб вақтли тура бошладим, соҳилда сайр қилишни одат қилдим, денгизни тамоша қилдим, одамларнинг қандай яшашини кузатдим. Ҳаёт ўз ўзанида оқишда давом этарди. Мен эса, очигини айтганда, ақлдан озиб қолиб, ўзимни осиб қўймаслик учун дуч келган нарса билан машғул бўлишга ҳаракат қилардим. Бу даврда ҳаётимдаги ҳар хил муаммолар тўғрисида ҳовлиқмай, шошма-шошарликсиз, бафуржа мулоҳаза юритиб, ўйлаш имконига эга бўлгандим. Бунақа даврлар камдан-кам бўларди. Бундай ўйланишлар оқибатида мен ўзим учун анча нарсани кашф қилдим. Булар кишини ҳанг-манг қилиб қўядиган кашфиётлар эди деб айта олмайман, лекин улар мен учун қутилмаган кашфиётлар бўлди. Мен ҳозир уларни баралла айта олмайман. Журъат етолмайман. Аммо индамай туришнинг ҳам иложи йўқ, Теварак-атрофдаги воқеаларни индамай кузатиб туришга бардошим етмайди.

Юқорида бир айтган эдим — мен авлиё ёки фаришта эмасман, лекин

Лондон талаб қилганидек, аҳмоқ бўлишни ҳам истамайман. Ўз-ўзимга савол бераман — ичимдагини ҳаммасини айтсам, нима бўларкин? Иккинчи томондан, сўрайман — бунинг маъноси бўлармикин? Дардимни айтсам, кимга айтаман? Ахир, дунёда сўзлан муҳимроқ нарсалар ҳам бор-ку? Биров зўр, бировнинг зари бор, бировнинг таъсири катта. Улар ўз-ўзича ҳаракат қилаверишади, бизнинг истак-хоҳишларимизни инобатга олмаган ҳолда қаршимизда кўндаланг бўлаверишади. Сирасини айтганда, бунақа ишлар тўғрисида ўйламаган яхшироқ. Менинг вазифам — омон қолиш, тузоқдан бир амаллаб қутулиб кетиш, қопқон шаппа ёпилиб қолмасдан, бирор чора кўришга улгуриш, ниҳоят, бор овоз билан ҳайқариб, дардимни айтиш.

Мирза, Аббос ва Ашраф тўғрисидаги, биз билан ёнма-ён, биз томонда туриб ҳаракат қилаётган диний гуруҳлар, сўл кучлар ҳақида айтган гапларим эмасмикан Лондонни хавотирга солган? Шундан кейин Лондон баъзи бир чораларни кўрмадиммикан? Аббосни ёхуд биз билан ҳамкорлик қилаётган гуруҳлардан қай бирига мансуб бошқа бирон кимсани Лондоннинг қулоғига у-бу гапларни етказмаганмикин ва шу нарса Лондонни қатъий қарорлар қабул қилишга ундаган эмасмикин? Борди-ю, Лондон музокаралар масаласида ва у ёки бу битимга эришув имкониятлари тўғрисида менинг қарашларимдан фарқ қиладиган нуқтаи назарга эга бўлса-чи? Ундай десам, мен хўжайинларни талаб қилган ишларга хилоф ҳеч нарса қилганим йўқ-ку? Лекин ори рост — бу фикри чекланган ва икки пулга қиммат амалдорлар менга мажбурлаб олдимга кўйган ғоялар ва тўхтамлارнинг нечоғлик бемаъни эканини яхши англадим. Мен, албатта, уларнинг кўпчилиги кўрсатмаларини, тўғрироқ айтганда, ҳамма талаблари ва йўриқларини тўла-тўқис бажарардим, уларнинг мақсадга мувофиқ эмаслигига тўла ишонсам ҳам, барибир сидқидилдан бажо келтиришга уринардим. Эндиликда эса ана шу сабъ-ҳаракатларимнинг эвазига инъом тариқасида ўз ихтиёримдан ташқари таъғилимни шу худобехабар хароб бир масканда ўтказишга мажбур бўлиб ўтирибман.

Энди уч-тўрт оғиз америкалик дўстларимиз тўғрисида. Менинг бадарға қилинишимнинг сабабкори шулар эмасмикин? Бунақа ўйлардан жинни бўлиб қолиш ҳеч гап эмас. Кошки эди Лондон бу масалаларда бирон изоҳ берса — унда менга анча осон бўларди. Майли, жин урсин — уларнинг изоҳи мени узил-кесил ишонтира олмасин ҳам. Мен уларнинг ҳамма айтганларига гап-сўзсиз бўйинсунардим. Аммо Лондонда қалб деган нарса йўқ. Давлат дегани бу одамлар дегани эмас, балки жонсиз, ҳиссиз бир машина. У на бировнинг оҳи-фарёдини эшитиши, на дардини ҳис қилади, у йилт этган инсонийликдан ҳам маҳрум. У фақат ўзининг манфаатини билади. Агар одам шу машинанинг бир қисми бўлса ва унинг манфаатлари учун қилсагина, бу инсон давлат учун қай бир даражада қадрли. Шундай сифатга эга бўлган одамгина яшаш ҳуқуқига эга бўлади. Агар одам ўжарлигини намоён қилаверса, бу билан «манфаатлар»га халақит берса, бунақа одамни четлаштириш керак. Унинг бузғунчилик таъсири атрофдагиларни айнитиб ултурмасдан унга қарши курашмоқ даркор ва вақтида маҳв этиш лозим. Шу машина давлат деб аталадими? Ишонгиси келмайди кишининг. Бундай фикр менинг кўнглимга биринчи марта келди. Авваллари ҳамма нарса бошқача кўринарди. Ҳозир ҳам, умуман. Ишончим комилки, қандайдир англашилмовчилик содир бўлган ва уни, албатта, тузатадилар. Шунда ҳозир мени эрта-ю кеч таъқиб қилаётган елимдек ёпишқоқ ғоялар ўз-ўзидан ғойиб бўлади.

Соҳилда турганимдаёқ одамларни узоқ кузатдим. Мўъжазгина кишлоқ. Бошқа минглаб шунақа кишлоқларга ўхшайди. Бу ерда одамлар денгиздан нима кутишларини билмай, унга хавотир билан қарашади. Мен одамларни соатлаб кузатиб шунини пайқадим. Одамларнинг қиладиган ишлари бўлмаса, бир нуқтага кўзларини тикиб, узоқ вақт денгизга қараб туришлари мумкин. Юзлари қайғули. Уларга қараб туриб, бу одамлар бирон-бир даҳшатли ҳодисани кўриб туришти ёки хаёлан энг яқин одамнинг дафн маросимини кузатяпти деб ўйлашингиз мумкин. Анча вақтгача қимир этмай тураверишдан чарчаганларидан кейин гўё уйкудан уйғонаётгандай бошларини сарак-сарак қиладилар ва ҳали тирик эканликларига, ҳаракат қилиш қобилиятини йўқотиб қўймаганларига ишонч ҳосил қилмоқчи бўлгандай теварак-атрофларига аланг-жаланг қарайдилар.

Нималардир деб минғирлай бошлайдилар. Мен уларга бир неча марта саволлар бериб кўрдим, лекин ҳар гал тушуниб бўлмайдиган жавоблар олдим. Ҳарчанд уриниб, уларнинг нима деяётганларини, барибир, аниқлай олмадим. Улар мутлақо бемаъни нарсаларни минғирлаб айтаётган бўлишлари мумкин эмаску? Эҳтимол, бу бирон-бир диний тиловатдир, шу йўл билан улар ёвуз руҳларни қувлашар. Эҳтимол, уларнинг назарларида бу руҳлар ичларига макон қуриб олган ёки теварақларида айланиб юрган бўлишлари мумкин. Мен бу ҳодисанинг бир нечта изоҳини эшитдим, лекин улар менга ишонарли бўлиб кўринмади. Бир куни мен соҳилда анча вақtgача қимир этмай турган, кейин нималарнидир минғирлай бошлаган бир одамнинг ёнига бордим. Ёнимда инглизчани тушунадиган ва менга тилмочлик қиладиган одам ҳам бор эди. Унинг ёрдамида мен соҳилдаги одам билан гаплашдим ва унинг беш йилдан ортқроқ вақт мобайнида Ҳиндистонда бизнинг флотда хизмат қилганини билдим. Рост, назаримда, тилмоч ўзидан анча-мунча гапларни қўшиб гапиргандай бўлди. У, масалан, айтдики, Ҳиндистондаги одамлар айнан шунақа қилишар эмиш – соатлаб қимир этмай денгизга тикилиб туришар эмиш-да, кейин ўзлари эшитадиган тарзда нималарнидир гапиришармиш. Мен ундан денгизчининг оғзидан чиққан ҳар бир сўзни таржима қилиб беришни илтимос қилдим. Менинг бунақа инжиқлигим тилмочимнинг гапини келтирди ва у зарда билан деди:

— Бу гапларни таржима қилиб бўлмайди.

Унинг айтаётган сўзлари маънодан холи. У менга «сабр-қаноат», «нариги дунёда», «азиз-авлиёлар», «ризқи рўзимиз» деганга ўхшаш ва яна бир нечта ибораларни санаб берди.

Қишлоқдаги одамлар бир-бирига ўхшайди. Уларнинг афғи-башаралари ҳам, устларидаги кийим-кечаклари ҳам, ҳатто сув лабидаги чойхонада ўтиришлари ҳам бир-бирига ўхшайди. Мен болаларни кузатдим. Уларнинг ҳам башаралари бир-бириникига ўхшарди. Улар теварақ-атрофда чумчүкдек сакрашар, чирқиллашар, бир-бирларини сувга итариб юборишар ва ўзлари ҳам денгизга сакрашарди. Уларнинг офтобда қорайган таналари жуда озгин эди. Суяклари туртиб чиқиб турипти, қўл-оёқлари каттаққа ўхшайди. Кўзлари эса қизариб кетган, шилпиқ, кўзларининг оқида сарғиши кўп – у трахомадан ва жигарининг носоғлом эканидан нишона. Овқатланаётган пайтларида улар чала-чуша қўлга ўргатилган қушларга ўхшашади. Яшин тезлигидаги ҳаракат билан нонни қўлларига олишади, ўзларидан кичикроқ болаларнинг нонларини туртиб олишади.

Шу ерда қанча турган бўлсам-да, аёлларнинг чўмилаётганини кўрмадим. Фақат бир мартагина кўриб қолдим, холос. Бир марта анча олис масофадан учта аёлни кўриб қолдим. Улар қўйлақларини ечмай чўмилишарди. Узоқдан улар қора тюленларни эслатарди. Мен уларга яқинлаша боришим билан улар бирин-кетин сувдан чиқишди-да, ваҳима ичида қочиб кетишди. Улардан бири қоқлиб, йиқилиб тушди. Жуда гаройиб ва айни чоқда, гоёта аянчли манзара эди. Мен улар чўмилаётган жойга бордим ва уларнинг шу атрофда тўнқариб қўйилган қайиқ ортита яшириниб олишганини сездим.

Уларнинг турмуши бениҳоя ғарибона. Бу ҳаётда улар кўнгиллариини шод этадиган нимани кўрадилар? Ҳар куни бир хил иш, бир хил турмуш. Уларнинг ички дунёсига кириб борилса, яхши бўларди-да. Уларнинг фикрлаш йўсинига, турмуш тарзига бир назар солиб кўрмоқ керак эди. Бу ғурбатли зимистон қўйнида улар бахт деган нарсани қандай тасаввур қилишаркин?

Тонг-сахардан соҳилда ўсмир болалар уймалана бошлайди. Уларнинг энг катталари ўн тўрт ёшда. Уларнинг сочлари ҳеч қачон тароқ кўрмаган, юзлари кир-чир, кўзларида андеша йўқ. Улар тўхтовсиз тарзда бир-бирларига бақаришади. Катталари кичкиналарини қўйишмайди, тепиб-турткилашади. Олдиларидан бирон-бир катта ёшли одам ўтиб қолса, уни қуршаб олиб, тиланиб, ёлбориб, анчагача орқасидан эргашиб боришади. Кейин яна бир-бирларига ўшқаришлар, бақариб-чақаришлар, туртишишлар бошланади. Галвалари тугагач, топган-тутганларини ўзаро тақсимлаш бошланади, кейин яна «ишга» тушишади. Уларнинг «Тирикчилик»лари шундан иборатки, нигоҳлари тушган ҳамма нарсани – чекиб ташланган сигарет қолдиқларини,

бўшаган сигарет қутилари, чиғаноқлари калта-култа тизимчалар, денгиз соҳилга чиқариб ташлаган ҳар хил лаш-лушлар, одамлар ташлаган турли чиқитларни теришади. Шунга ўхшаш лаш-лушларни тўплашиб, уларни саралашади-да, ўзаро бўлишиб олишади. Бу бефойда буюмларни улар бошларига уришадими, нима қилишади — маълум эмас, лекин шунга қарамай, тақсимлаш вақтида, албатта, жанжал чиқади. Назаримда, бу ўсмирларнинг кўпчилиги катта бўлишганда жинойatchилик йўлига кириб кетади.

Мен эрталабки сайрларим вақтида уларни томоша қилишни яхши кўрардим. Аммо бир неча фурсат ўтгандан кейин маълум бўлдики, улар ҳам мени кузатар эканлар. Мен уларга яқинлаша бошлашим билан, улар гап-сўзларини тўхтагишиб, менга қараб ўзаро шивирлаша бошладилар. Бир куни мен чала чекилган сигарета қолдиғини ерга улоқтирдим. Уларнинг бари бирваракайига сигарета устига ёпирилди ва навбатма-навбат ҳузур қилиб, кулишиб, сигаретани торта бошладилар. Уларнинг такаллуфсиз тикилишлари мени хижолатга солар ва гашимни келтирарди. Уларнинг шакл-шамойилларини кўриб, беихтиёр ижирганиб кетдим. Улар қаерда ётиб-туришаркин? Нима учун бу қадар эрта туришаркин? Нега ҳаммалари бирга тўпланишади? Мен бу саволларга жавоб топа олмадим. Баъзан мен қишлоқнинг ичида сайр қилардим. Айланиб юриб, усти ёпиқ бозорга бориб қолардим. У ердан кишини димиқтирадиган қўланса ҳид анқирди. Мен бу ердаги ўсмирларнинг юзларига тикилардим, уларнинг орасидан саҳарлаб денгиз бўйида саланглаб юрадиган болаларни таниб олармикинман, деб тикилардим. Аммо уларнинг ҳаммаси — қиёфалари ҳам, уст-бошлари ҳам бир-бирига ўхшарди. Улар нимаси биландир паррандалар ёки жониворлар қиёфасини эслатарди. Тўғри, дастлабки кунларда менга катталар ҳам ҳаммаси бир-бирига ўхшайдигандек туюлди, аммо аста-секин синчиклаброқ қараб, уларни бир-биридан ажрата бошладим — кимнингдир бурни пачоқроқ, қай бириники катта, бировнинг лаби қалин, кимдир сўйлоқ. Лекин болаларни фарқлаб олишни барибир ўргана олмадим. Менимча, баъзан уларни ота-оналарининг ўзлари ҳам чалкаштириб юборадиган кўринади. Менга айтиб беришларига қараганда, баъзи бир қишлоқларда оталар бетона болалардан ажратиб олмоқ учун болаларининг оёқларига ёки бошларига белгилар қўйиб қўйишар экан. Бундан ташқари, бу ерда қўйиладиган исмлар ҳам унчалик турфа хил эмас — Маҳмуд, Али, Ҳусайн — бўлди, шу билан тамом. Бундай қарасангиз, ўнлаб одамлар қишлоқда бир хил исмлар билан аталади. Шу ваддан уларни фарқлаш яна ҳам қийин. Улар денгизда ҳаммалари бирваракайига кийим-бошларини ечиб чўмилишганда, худди балиқлардек сира ҳам бир-бирларидан фарқланмай қолади.

Баъзан сайр қилиб юриб, шимолроқдаги бир қўлтиққа бориб қоламан. Бу ерда балиқчилар тўпланишади. Тунги овдан қайтишгандан кейин улар шу ерда анжомлари ва ўлжаларини кемаларидан туширишади. Уларнинг хатти-ҳаракатлари бир маромда, босиқ, кўзларида ҳорғинлик. Ўз ўлжаларини сота бошлаганларида ҳорғинлик йўқолиб, уларга бирдан жон киргандай бўлади. Ҳар қайси балиқчи харидорга панд беришга, молини яхшироқ пуллашга ҳаракат қилади. Болакайлар ҳам шу ерда гирдикапалак — биронта адашган балиқни қўлларига киритиш илнжиди юришади. Қишлоқдаги бекорчихўжалар ҳам шу ерга келишади. Уларда денгизда қанақа шароитда балиқ овланганини, шамол қанақа бўлганини, денгизда тўлқин кўтарилдими-йўқми — шунга ўхшаган нарсаларни сўраб-суриштиради. Кейин нарх-наво масаласида талашиб-тортишиб бошланади, лекин охир-пировардида улар ҳеч нарса харид қилишмайди. Ҳаётдан олинган бундай манзаралар менда қизиқиш уйғотади. Уларнинг туриш-турмушлари, расм-русумлари, ўзаро муносабатлари тўғрисида, бундай аянчли шароитларда қандай кун кечиришлари ҳақида бирон нарса билиб олишни истайман.

Бу ерга келганимга қадар қишлоқ ҳаёти менинг тасаввуримда ҳаётда кўрганимдагига қараганда тузукроқ, чидаса бўладигандек кўринарди. Менинг назаримда, қишлоқ ҳаёти пойтахтнинг қашшоқлар маҳалласидаги ҳаётдан ҳеч нарса билан ажралиб турмайдиган кўринарди. Қишлоқ аҳолиси ўзини яшаш учун зарур бўлган озик-овқатга бошқа буюмлар билан осонроқ таъминлай олади деб ўйлардим. Ахир, уларнинг денгизи бор, ўрмони бор, ишлайдиган қўллари

бор. Пойтахтда мен рўпара келган заминдорлар, фаллоҳлар бемалол тирикчилигини қилаверишса бўлади, фақат меҳнат қилишса бас, деб айтишпан эди. Лекин уларни ўлудай ялқов дейишпанди, қўллари эгри эмиш, ўғирликка, эгриликка мойиллик қон-қонларига сингиб кетган эмиш.

Фаллоҳларнинг кундалик умргузаронликлари тўғрисида анча нарса гапириб берса бўларди. Мен уларни бозорларда, дафн маросимларида, ярмаркаларда синчиклаб кузатганман. Ярмарка деталларини алоҳида тилга олиб ўтса арзийди. Ажойиб кунлардан бирида бу ерга кўшни қишлоқлардаги фаллоҳлар ва саҳрода яшайдиган бадавийлар кўплаб тўпланишади. Улар олдиларига солиб ҳайдаб келган кўй-қўзиларнинг, эчки-улоқларнинг, товуғу қуёнларнинг сон-санови йўқ; қошларда ва саватларда турфа хил сабзавотлар, ҳар хил мевачевалар олиб келишган. Қишлоқнинг шарқий томонида ўз-ўзидан баҳайбат бозор ҳосил бўлди, қатор-қатор чайлалару чодирлар қад кўтарди, савдо-сотик авжига чиқди. Кечқурунга бориб, чодирлар йиғиб олинди, одамлар ҳар томонга тарқаб кетишди, ярмарка ўрнида уюм-уюм ахлат, овқатларнинг қолдиқлари, кўй-қўзиларнинг қумалоқлари қолди, холос. Менга айтишларича, мавжуд одатга кўра ҳар бир қишлоқ навбатма-навбат белгиланган куни шунақа ярмарка ўтказар экан, унга бутун вилоятдан гурас-гурас одамлар келаркан. Кўп ҳолларда бу ерда нарсалар пулга сотилмайди, балки минг йиллар аввал бўлгани каби, нарсалар нарсаларга алмаштирилади. Менинг диққатимни шу нарса жалб қилдики, қишлоқдаги ҳамма эркаклар десак лоф бўлар-у, лекин кўпчилик эркаклар кечқурун чойхонага тўпланиб, саводли йигитларга ҳар кунги газеталарни ўқитиб эшитишар экан. Менинг аллақачон маҳаллий матбуотга тишим ўтадиган бўлиб қолганди, даврий нашрларнинг номларини ва уларнинг сиёсий йўналишлари қанақа эканини билиб олгандим. Бу ерларда энг кўп қизиқиш туғдирадиган матбуот сўл матбуот экани маълум бўлди. Диний нашрлар кўп ҳам кўпчиликнинг қизиқишини уйғота бермайди, ҳолбуки бу ерларда ҳар бир одам ўзининг художўйлигини кўз-кўз қилишни ёқтиради. Расмий ҳукумат нашрлари ҳам одамларнинг диққат-эътиборини жалб қилмайди. Газеталар билан танишиб бўлгач, улар янгиликларни муҳокама қила бошлайдилар, қизгин баҳслар бошланади, баъзан бу баҳслар мушгилашиш билан тугайди. Баъзан шайхлардан бирортаси қўли билан ҳокимона ишора қилиб, даҳанаки жанг қилаётганларга тўхташни буюради ва радиодан янгиликларни эшитишга даъват қилади. Ҳамма жимиб қолади, кўпчиликнинг илтимоси билан радионинг овозини энг баланд пардага кўтариб қўйишади. Чойхонанинг хўжайини ўзини султон деб билади – ахир, у радиоприемникнинг эгаси, унинг овозини қандай хоҳласа, шундай кўтаради. Қишлоқ аҳли янгиликларни тинглар экан, ҳазил-мутойибалар билан уларни шарҳлаб боради. Ахборот тамом бўлиши билан шу заҳотиёқ бошқа станцияни ушлашни талаб қиладиган овозлар янграйди – шундай қилинса, ҳозиргина эшитган янгиликларини бу станциянинг ахборотлари тасдиқлаши мумкин. Чойхонада ола-ғовур бошланади, кимдир чой сўрайди, кимдир сув беришни илтимос қилади, кимлардир қаҳ-қаҳ отиб кулади, кимдир кимнидир чақиради. Ишқибозлар кимор ўйнашга туғинадилар, қолганлар шовқин-сурон билан ҳайбаракаллачилик қилиб туришади. Буларнинг бари менга ёт ва тушуниб бўлмайдиган бўлиб кўринади. Менинг ақлим бовар қилмайди – аянчли шароитларда яшайдиган бу ночор ва нодон одамлар нима сабабдан сиёсатга қизиқар эканлар, бу даражада ютоқиб радио тинглар ва газета ўқитиб эшитар эканлар! Ёки шу йўл билан улар ҳаётда маҳрум бўлган нарсаларининг ҳиссасини чиқармоқчи бўлишармикин? Ёки ёруғ кунлар келишидан дарак берадиган хушхабарлар эшитишдан умидвор бўлишармикин? Борди-ю, улар биронта сиёсий ташкилот билан боғлиқ бўлишса-чи? Ундоқ дейдиган бўлсак, бу одамлар уюшган ҳолда ҳаракат қила оладими ёки сиёсий иш талабларини ўзлаштириб ола биладими? Ва, умуман, улардан қандай фойда чиқиши мумкин?

Бошда мени жуда ётсираб, эҳтиёткорлик билан қарши олишди, кейин аста-секин бу эҳтиёткорлик камақ борди. Мен маҳаллий аҳолининг баъзи бирлари билан, айниқса, ақллироқ ва фаросатлироқ одамлар билан давомли баҳсларга киришиш имкониятига эга бўлдим. Аммо шундай бўлса-да, мен қаерга бормай, ўша жойда мудом уларнинг менга ишонмай қараётганини, ётсираб туришларини

пайқардим. Ҳамма жойда менга қизиқсинган нигоҳларини тикиб қарашарди. Мен билан уларнинг орасида кўз илғамас тўсиқ бор эди.

Бу олис қишлоққа қадам изи қилган ягона хорижлик мен эмаслигимни инобатга олганда, бу галати эди. Менинг улардан сўрайдиган саволларим кўп эди, мен уларнинг ҳар қайсисига жавоб олсам деган эдим. Мен бу саволларни қишлоқ оқсоқолига, полициячига, фельдшерга бериб кўрдим, аммо биронта тайинли жавоб ололмадим. Улар менга қараб мулоийим жилмайишар, кўзларимга мўлтираб қарашар, лекин мен ҳар гал уларнинг ишонмаётганини яққол сезиб турардим, эҳтимолки, бунинг замирида мени унчалик хуш кўрмаганликлари ҳам бор эди. Бир неча муддат ўтгач, шароитларнинг гаройиб тақозоси билан бу қишлоққа норвег ботаник олими келиб қолди. Биз суҳбатлашиб қолдик. Унинг айтишича, маҳаллий аҳоли уни мендан бошқачароқ қарши олипти. Дарҳақиқат, кўпгина бу ерлик одамлар сира иккиланмай у билан мулоқотга кираётганларини пайқадим. Тўғри, олим уларнинг тилини билар эди, гаширганда лаҳжа оҳанги сезилиб турарди-ю, лекин бу маҳаллий одамларга маъқул эди. Одамлар унга ҳар хил ўсимликларни қидириб, топиб олиб келиб беришар эди, натижада орадан кўп ўтмай, олим турган меҳмонхона хонаси чинакам дендрарийга айланиб қолди.

Қишлоқда яна ўнга булғор ва иккита грек бор эди. Улар қишлоқдан унча олис бўлмаган бир жойда қанд фабрикаси қуришмоқда эди. Уларни менга ўхшаган ажнабий одам деб аташ қийин эди. Уларнинг яшаш шароити жуда ўзига хос эди. Улар қишлоқдан ташқарида, қураётган иморатларининг биқинида яшар эдилар. Улар ҳафтада бир марта, баъзан эса ундан кўпроқ марта қишлоққа келиб туришарди, бундай пайтда қишлоқ ҳаёти жуда жонланиб кетарди. Уларнинг қувноқлиги ва хушчақчақлиги бир зумда ҳаммага юкарди. Бутун қишлоқ ўзгариб қолгандай туюларди. Улар ҳеч қачон якка-якка юришмасди, ҳаммаша тўп-тўп бўлиб юришарди. Кўп вақтларини қаҳвахонада ўтказишар, сира меъёрни билмаган ҳолда ичкиликбозлик қилишарди. Бу жиҳатдан улар бааийни менинг ватандошларимга ўхшашарди. Кўшиқ айтишар, бақириб-чақириб, ҳатто баъзан томоша кўрсатаётганга ўхшаб қилиқлар қилишар эди. Менинг улар билан жуда ҳам улфатчилик қилгим келди, лекин улар менинг инглиз эканимни билишлари биланоқ, инглизча билмаймиз деб туриб олишди. Менимча, гап бунда бўлмаса керак. Меҳмонхона барида мен улардан бирига рўпара келиб қолдим. У бизнинг норвег олими билан суҳбатимизга зимдан қулоқ солиб тургандай кўринди. Кўзимиз кўзимизга тушганда у хижолатга тушиб, қизариб кетди. Мен ундан биз билан бирга бир қултум-ярим қултум ичишни ишташ-истамаслигини сўрадим. У гапга тушунмаганини англамоқчидай, елкасини қисди. Мен унинг саломатлигига қадаҳ кўтарган эдим, у ўз тилида «раҳмат» деди-да, дўстларининг ёнига кетди.

Қишлоқ аҳли бу одамларга хайрихоҳлик билан қарайди. Улар ҳаддилари сиғиб, кўча-кўйда уларни тўхтаверадилар ва гарчи улар маҳаллий тилни билмасалар ҳам, улар билан бемалол суҳбатга киришаверадилар. Менга эса бошқача муомала қилишади. Қишлоқ одамлари менга хавотир билан қарашади, буни кўриб мен хафа бўламан. «Биз қаерда бўлганмиз, ўзи?» – деб ўзимга ўзим савол бераман. – Биз бу юртда нимани дўндириб кўйдик? Нега одамлар бизга бунақа муносабатда бўлишади? Кўп йиллардан бери қилаётган меҳнатимиз қаёққа кетди? Эҳтимол, бу ердаги одамлар табиатан ношукур одамлардир? Эҳтимол, бу хислат Шарқ одамига азалдан хосдир?» Лекин иккинчи томондан тушуниб турибманки, бунақа изоҳ ҳалдан ташқари жўн ва ҳатто бемаъни. Лекин шундоқ бўлса ҳам бу одамларнинг норвег олимига менга қараганда бугунлай бошқача муносабатда бўлишларини нима билан изоҳласа бўлади. Ахир, унинг мамлакати бу халқ учун, унинг юрти учун қўлини совуқ сувга ҳам урган эмас-ку?

Дўстларим менга қараб шундай дейишади: Тинчланинг, кўп ташвиш қилаверманг. Бу мамлакатнинг аҳолиси учун сизлар кўп ишлар қилдинглар. Уларга электр олиб келдинглар, тоза ичимли сув оқадиган водопровод бердинглар, қишлоқларда мактаблар қуриб бердинглар, хуллас, кўпчиликнинг фаровонлиги йўлида анча хизматинглар сингди. Лекин бу ердаги одамлар ҳеч қачон тўйдим демайди. Ҳеч нарса билан уларнинг кўнглини олиб бўлмайди.

Ҳамиша бирор нарсдан зорланишгани зорланишган, уларнинг талабларининг чегараси йўқ. Бунинг устига, улар ғирт нодон, истаган одамнинг орқасидан лақиллаб кетаверишади. Шунинг учун ҳам ҳозир — йирик муаммоларни ҳал қиладиган фурсатимиз келганда, биз сўлларга ва дин арбобларига таянишга аҳд қилдик. Энди улар бир дақиқа ҳам тўхтамай, ҳеч нарсдан тап тортмай, ҳамма нарсани ичдан емира бошлайдилар. Бизнинг одамларимиз ана шундай мулоҳаза юритишади. Мен уларнинг фикрига кўшилишга тайёрман. Аммо теварак-атрофда кўраётганларим менда афеусу надомат туйғуларини туғдиради ва мен ҳаммасини чапаничасига чангитиб сўкким келиб кетади. Мана, масалан, лоқал электрни олайлик. Кечалари электр лампочкалари зўра милираб ёнади, худди арча байрамида ўрнатилган чироқларга ўхшайди, гоҳ чарақлаб кетади, гоҳ хира тортиб қолади. Баайни астма билан оғриган беморнинг нафас олишига ўхшайди. Водопровод-чи? У ҳам электрдан бадтар. Пешингача сув келмайди. Ё пешиндан кейин сувни тўхташиб қўйишади. Ақл бовар қилмайдиган даражадаги аксил санитария аҳолини айтмайсизми? Қаёққа борсанг, ҳамма ёқда ахлат, кир-чир, пашша. Бунақа аҳвол Буюк Британиянинг шаънига доғ туширмайдими?

Дарҳақиқат, бу ерда кўпгина одамлар менинг гапимга қулоқ солишади, ҳар битга ҳаракатимни кузатиб боришади, мени эҳтиром қилишади. Шундай бўлса ҳам, уларнинг мендан нафрати бутунлай йўқ бўлиб кетмайди. Тўғри, у кўпинча парда остида, унча сезилмайди, аммо ўқтин-ўқтин парда кўтарилиб, у ошкор ҳам бўлиб қолади.

Бу совуқ фикр-мулоҳазалар билан нега ўзимни ўзим қийнар эканман — худо билади. Ахир, мен бу ерга тинчгина ўйинни ўйлаб, спорт билан шуғулланиб, ҳордиқ чиқаргани келганман-ку! Аммо компания нима учун менга чемоданларимни йиғиштириб, бадаргага жўнашни буюрди экан? Бунинг сирини жуда-жуда билгим келади. Билмасам, жоним жуда қийналиб кетяпти. Бу фикрлар бутун вужудимни чирмовиқдай ўраб олган. Мен ўз-ўзимни ҳали кўп нарсага қодирман, мени ҳисобдан чиқариш ҳали эрта деб ишонтиришга ҳаракат қиламан. Мен ҳали саҳнани тарк этиш ниятим йўқ ва ўзимни ўзгаларнинг ихтиёри бўйича ҳаракат қиладиган сўқир бир қуролга айлангиришларига йўл қўймайман. Менинг учун Буюк Британияга хизмат қилиш ҳамма нарсдан аввал шахсий шон-шавкатни, ўз-ўзига букилмас ҳурматни англатади. Агар ҳамма нарсага «хўп бўлади» деб турадиган, ўзининг фикрига эга бўлган, ҳар қадамда хўрланишга тайёр турган, ҳақоратларни лиққа-лиққа ютиб кетаверадиган одам керак бўлса, бу ишга мен ярамайман. Уни бошқа жойдан излаш керак. Мен бунга йўл қўймайман. Империянинг шарафи ҳар нарсдан буюкдир. Бу ўринда ҳеч қандай ён беришларга ўрин йўқ.

Менга «қани, жўнаб кетгин-да, ҳаракатга кириш!» дейишди. Мен ҳаракатга киришсам, «тўхта!» деб буйруқ беришди. У ерда улар нимани ўйлашаркин, билмадим.

Бу овлоқ жойга келганимга тўрт кун бўлгандан кейин, мен ниҳоят, элчихонамиз билан боеланиб, қаерда эканимни уларга маълум қилиб қўйишга қарор қилдим.

Мен қаерда эканимни биринчи котибга маълум қилганимда у қулоқларига ишонмади. Қайтариб сўради. Унинг овози худди радиодан эшитилаётгандай гоҳ баланд бўлар, гоҳ бутунлай эшитилмай қоларди.

— Мистер Макдональд! Адресингизни, марҳамат қилиб, ҳарфма-ҳарф айтинг. Қишлоқнинг оти нима эканини ҳеч англай олмаяпман.

Менинг овозим ҳам унга тўлқинланиб — бир кўтарилиб, бир пасайиб бормоқда эди. Қай бир дақиқаларда мен унинг зарда билан жекиришини эшитардим.

— Марҳамат! Ҳар ҳарфга битта-яримта сўз айтинг. Биласизки, авиакомпанияларда ишлашади-ку...

Мен телефон гўшагига қичқира бошладим:

— А-Андрэ! Б-Балтимер... Д-Деннис...

Мен унинг кулганини эшитдим ва мен ҳам кулиб юбордим. Унинг овози кўтарилди, кейин сувга пўнгигандай ғойиб бўлди, сўнг яна пайдо бўлди.

— Сиз «Сидней» дедингизми?

- Йўқ, «Жданов» дедим.
- «Адаманов»?
- Йўқ, йўқ, «А» эмас. «Ж» ... «Ж»... Жак... Жан!..
- Ҳа, ҳа, тушундим. Бўлди. У ёғини айтинг.

Шу тарзда биз баайни сайёр савдогарлар янглиғ, бир-биримизга бақиринишда давом этдик. Кейин мен у ерда қандай янгиликлар борлигини аниқламоқчи бўлдим. У гапни мухтасар қилишга ҳаракат қилди.

- Янгилик йўқ, мистер Макдональд!
- Лаббай?
- Янгилик йўқ деяшман. Ҳалемай кўришамиз.

Билмадим, бу ерда — Шарқда истиқомат қиладиган жойларнинг номларини қандай ўйлаб топишаркин? Биринчи дақиқалардан бошлабоқ мен бу қишлоқнинг номини эслаб қолишга ҳаракат қилдим. Аммо бу ҳаракатларим зое кетди. Мен бу сўзни қанақа қилиб талаффуз қилишимни эшитган норвег ботаниги ҳам устимдан кулиб юборди.

Мен бу қишлоқда бир ярим-икки ҳафта туришни чамалаган эдим. Аммо ҳали бир ҳафта ҳам ўтар-ўтмас, қишлоқнинг ҳамма теварак-атрофларини кўриб улгурмай, эрталабки ва кечки сайрларимни эндигина йўлга қўйганим ҳамон юрагим чидаб бўлмайдиган, асабларимни зир-зир қақшатадиган даражада сиқила бошлади. Балиқчиларни, болаларни, қишлоқ аҳлини кузата борганим сари улар жинимни бадтар кўзгай бордилар. «Афтидан, бошқа юртларни ўрганишни бошқа мавсумга қолдирсам бўларкан, — дедим мен ўзимга ўзим. — Бу ишни бошқача тарзда қилмоғим керакка ўхшайди. Манави норвегни кўринг — ўзининг ўсимликлари ва кўкатлари орасида у шунақа бахтиёрки, бу ерда мангу яшаб қолишга ҳам тайёр. Мен бундай қилолмас эдим...» Тобора тез-тез фикрларим мени Лондонга олиб кетадиган бўлиб қолди. Лондонда ўтган осуда кунларда тинчгина китобимни ёзиб юрардим. Бу ерда мен ҳатто ихтиология билан шуғулланганимда ҳам ҳеч қанақа кашфиётлар қила олмас эдим. Фикран балиқларни маҳаллий аҳоли билан таққослайман. Кошки эди булар тўғрисида бутунлай эсламасликнинг иложи бўлса...

11

Бу мамлакатга келган ҳар бир ажнабий одам биринчи қадамларидан бошлабоқ бошини қотирадиган битта жуда катта муаммага дуч келади. Бу — қай йўл билан янгиликлардан хабардор бўлиб туриш масаласидир. Гап шундаки, бу ерда хорижий мағбуот йўқ, маҳаллий ахборот манбаларининг гаплари эса асло бир-бирита тўғри келмайди, улар ҳамма нарсани бирон партиянинг манфаатидан келиб чиқиб, бутунлай бир томонлама тасвирлашади. Пойтахтда ва бошқа йирик шаҳарлардаки, аҳвол шу бўлганидан кейин, худо беҳабар бир овлоқ қишлоқдан нимани кутиш мумкин?

Бу ерга келгач, мен вақтинчалик сиёсатни бутунлай эсимдан чиқаришга, ҳатто радиодан янгиликларни ҳам эшитмасликка қарор қилдим. Руҳан бардамлигимни, ўзимга ишончимни тикламоғим керак эди. Бошқа одамга айланмасам бўлмасди. Аммо сўнгги икки йилда шаклланган одатлар ва кўникмалар халақит берарди. Мен беихтиёр одамларнинг чехрасига ўгирилиб қарашга, ундаги ифодаларга қараб, унинг бизга тарафдорми ёки аксинча, бизга қаршиси эканини аниқлашга ҳаракат қилардим. Кун ботганда сайр қилиб юриб, чойхонага кирардим-да, ким қайси газетани ушлаб олганига қарардим. Шу газеталарга қараб, уларнинг сиёсий қизиқишлари қай йўналишда эканини аниқлардим. Баъзан ўнг келиб қолган кезларда мен уларнинг ўзаро олиб бораётган баҳсларига қўшилиман. Буларнинг ҳаммасини қилишимдан мақсад — зиммамдаги вазифамни адо этишга ёрдам берадиган бирор янги нарсани билиб олишдир.

Шу тариқа қишлоқда бир ярим ҳафта умрим ўтди. Аҳён-аҳёнда дунёда қандай янгиликлар содир бўлаётганини билишга уриниб ҳам кўрдим. Аммо ҳар гал менинг бу уринишларим қишлоқ аҳлининг нодонлигига урилиб чилчил синаверди. Элчихонага кўнгироқ қилиб турдим. Биринчи котибдан менинг қайтишимга зарурат борми ва, умуман, қандай янгиликлар бор деб сўрардим. Бу саволимга ҳамма вақт бир хил жавоб олар эдим.

– Янгилик йўқ. Ҳеч қандай янгилик йўқ, мистер Макдональд!

Ўн биринчи куни менинг олдимга полициячи келди. Салом-алиқдан кейин, об-хаво, электр, нарх-наво ва шунга ўхшаш майда-чуйдалар ҳақидаги гап-сўзлардан кейин у таржимон орқали менинг бу юртларга нима мақсадда келиб қолганимни, нима сабабдан қанд заводига борганимни, нима ваздан балиқчилар кўрфазидидаги шимолий адирга серқатнов бўлиб қолганимни сўради. Унинг бу ташрифи мен учун муғлақо қутилмаган бир нарса бўлган эди. Бирор одамнинг мени бу тарзда сўроққа тутишга журъат қилиши ва мен унинг ҳамма саволларига жавоб беришга мажбур бўлишим етти ухлаб, тушимга ҳам киргани йўқ эди. Ҳатто менинг юрагим ҳашириқиб, ўйнаб кетди – йўқ, кўркувдан эмас, таҳқирлик вазиятидан, ўзимнинг пасга урилганимдан шундай бўлди.

Мен ўриндиққа ёстаниб ўтириб олдим, оёқларимни америкаликка ўхшаб, стол устига қўйдим ва белисанд оҳангда полициячига дедим:

– Нима бало, оғайни, мени саволларингизга жавоб беради деб ўйлаясизми?

У хижолат аралаш менга қаради – мен айтган гапни қандай қабул қилишга ҳайрон эди – бу унинг саволига берилган жавобми ёки унга қаратилган саволми?

Мен ҳақоратомиз истехзо билан кулдим.

– Сизга маълум бўлмоғи керакки, дипломатлар ҳеч қанақа саволга жавоб бермоққа мажбур эмас. Ҳатто бу савол менинг саломатлигимга даҳлдор бўлганда ҳам.

У ҳайрон қолиб сўради:

– Сиз жавоб бермоқчи эмасмиз?

– Истасангиз гапимни худди шу маънода тушунаверинг.

Шу билан гапимиз тамом бўлди. У чиқиб кетишга отланаётганда мен қўшиб қўйдим:

– Жавобимни катталарингизга етказиб қўйинг.

У бош ирғади.

– Албатта етказаман.

Пешиндан кейин оқшомга қадар элчихонага кўнғироқ қилишга беҳуда уридим. Линиядаги оператор мени элчихона билан боғлай оладими-йўқми тайинли жавоб бермади – у ҳадеб ниманидир қутиш кераклигини айтди. Эртаси куни эрталаб эса менинг хонамга уч киши кириб келди. Уларнинг биттаси инглиз тилида тузуккина гаплашар экан. У менга дарҳол қишлоқдан чиқиб кетишим кераклигини маълум қилди. Менинг норозилигимга жавобан улардан бири – япасқи афти-башарасидан қаҳри қаттиқ одам экани кўриниб турган одам менга ошкора душманлик руҳида қараб деди:

– Яхшиси, ортиқча шовқин-суронсиз машинангизга ўтиринг-у, жўнаб қолинг. Агар баҳслашиб, тортишадиган бўлсангиз, биз батамом бошқача ҳаракат қиламиз.

Мен заҳархандалик билан кулиб қўйдим ва «йўқ» деган маънода бошимни чайқадим. У ҳам истехзо билан кулди-да, илова қилди:

– Унда биз сизни мажбуран кўтариб машинангизга чиқариб қўямиз – то пойтахтга етиб боргунча тўхтамай кетишга тўғри келади. Сизга шу маъқулми?

Мен тушундим – баҳслашиб ўтиришнинг фойдаси йўқ эди. Афғидан, сўнгги кунларда бирон воқеа рўй берган бўлса керак. «Бунақа одамлар билан адибади айтишиб, обрўйингни тўкиб ўтирма, – дедим мен ўзимга ўзим, – уларнинг ўжарлиги ҳар қанақа жониворникидан ўтиб тушади. Уларнинг бағритошлиги аён кўриниб туришти».

Мен сўнгги марта уриниб кўрдим:

– Сизларда мени чиқариб юборишга ёзма ордер борми?

Шу пайтга қадар индамай турган одам жавоб берди:

– Мистер Макдональд, биз сизни яхши биламиз. Бунақа талашиб-тортишишларингизни йиғиштириб, зудлик билан жўнаб кетишга отлансангиз тузукроқ бўлар эди.

– Тегишли кўрсатмаларсиз-а?

Япасқи одам деди:

– Ҳамда тегишли ҳужжатларсиз.

Баҳсни давом эттиришнинг маъноси қолмади.

Мен норозилигимнинг белгиси сифатида ва ортиқ уларнинг гапини тинглашга тоқатим йўқлигини билдириш учун, қўлимни силтадим-да, уларга орқа ўтириб, буюмларимни йиғиштира бошладим. Чемоданимни жойлар экан, хатти-ҳаракатларим билан уларга бугун нафратимни тўкиб солишга интилдим. Мен гоҳ жуда имиллаб қимирлардим, гоҳ қўлимга илинган навбатдаги буюмни газаб билан чедоманга отиб урардим. Улар индамай кузатиб туришарди. Шарқда одамларнинг индамай хўмрайиб туриши яхшиликдан дарак бермайди. Индамай турадиганлар тўғрисида авваллари мени огоҳлантириб айтилган гапларни эсладим. «Шарқда энг хатарли одамлар — индамас одамлар. Уларнинг индамай туриши — сенга қарши бирор кирдикорни бошламоқчи эканларини кўрсатади. Бунақа ҳолларда улар билан ади-бади айтишиб ўтирмай, улардан нарироқ юрганинг маъқул».

Менинг таҳқирланишим ёнига яна кўрқув туйғуси қўшилди. Бу менинг ҳаётимдаги энг нохуш дақиқалардан бири эди, лекин мен лоақал номига бўлса-да ўзимнинг мастақиллигимни сақлаб туришга ҳаракат қилдим. Мен ўз-ўзимни мажбурлаб, содир бўлаётган воқеаларни мени атайин, билиб туриб ҳақорат қилишга деб эмас, шунчаки бир англашилмовчилик деб қабул қилишга мажбур қилдим.

Чамоданимни йиғиб бўлгач, уларни мазах қилиб сўрадим:

— Мен лоақал нонушта қилиб олсам бўларди. Ёки оч қорин билан жўнаб кетаверайми?

Пакана жавоб берди:

— Қорингизга сиққанича еб-ичишингиз мумкин.

Денгизга қараган балконда турар эканман, ўша август кунининг субҳидамида мен ниҳоят Буюк Британиянинг Шарқ одамлари учун нимага айланиб қолганини англадим. Мен узил-кесил амин бўлдимки, ўнлаб йиллар мобайнида калламга жо бўлиб қолган ҳамма хаёллар, орзулар, ҳамма умидлар бир лаҳзада кунфаякун бўлди. Бу жараённи энди ҳеч ким тўхтата олмайди. Ва мен — Питер Макдональд — ана шунга ўхшаган хомхаёллардан бири, ниҳоят, кўзим очилди. Офтобнинг кўзни қамаштирувчи чарақлаган нурлари остида очилди.

Мен жонҳолатда ҳар хил ўйларни ўйтай бошладим — улар менинг пойтахтга етиб олишимга йўл беришармикин ёки мени йўл-йўлакай бирор жойда гумдон қилиб қўя қолишармикин? Агар эсон-омон етиб борсам, шаҳарда қола олармиканман ёки бошқа инглизлар билан бирга мени ҳам мамлакатдан чиқариб юборишармикин? Агар шундоқ бўлса, нима қилмоғимиз керак? Нонуштани олиб келишларини кутиб, айвонда ўтирар эканман, ўнлаб саволлар миямни пармадек ўйиб борарди. Анави уч киши мен билан бирга нонушта қилишдан бош тортиб, хонанинг бир чеккасида ўтиришарди.

Улар ўзаро шивирлашиб гаплашиб ўтиришар, ўқтин-ўқтин менга қараб қўйишарди, мен эса бу нигоҳларнинг маъносини чақишга уринардим.

Шундай қилиб, ҳаммаси тамом бўлдими? Ёки бу қандайдир янги бир нарсанинг бошланишими? Уларнинг шу тахлитда ҳаракат қилишларига йўл қўйган қандай воқеа рўй берганикин? Ёки менинг бу ерда пайдо бўлишим, хулқ-атворим уларда шубҳа туғдиргану, бу шубҳа ҳозирги интиҳого олиб келдики? Ёки бу шунчаки бир қасд олишмикин? Мен энди фақат бир нарсага ишонч ҳосил қилдим: Англияга ва инглизлар билан боғлиқ бўлган жамики нарсаларга қарши уруш бошланиб кетган эди.

12

Денгиз соҳили бўйлаб машинани ҳайдаб борар эканман, кўнглимда ана шунақа фикрлар гужғон ўйнарди. Ўқтин-ўқтин кўзгуга қараб қўяман. Ҳарбий машина бир қадам орқада қолмай изма-из келяпти. Баъзан мен уларни синамоқчи бўлардим — тоҳида қоидани бузиб бўлса-да, тезликни анча оширардим, баъзан эса тошбақадек судралиб имиллаб юрардим. Афтидан, бундай дақиқаларда ҳарбий машинада ўтирганлар гоётда асабийлашарди. Шу ҳам иш бўлди-ю, менинг қилаётган ишим болаларча ўч олишдан бошқа нарса эмас эди. Аммо менинг нима ҳам иложим бор эди? Бу тентаклар Питер Макдональднинг Буюк Британия учун қанчалик қимматли инсон эканини

билишармикин: Автомобил олдимдан чиқиб қолган бир чуқурга қарс этиб тушди. Мен чуқурни охирига дақиқада пайқаб қолдим, айланиб ўтишнинг имкони бўлмади. «Сирасини айтганда, — дедим мен ўз-ўзимга, — мен аллақачон Англияга керак бўлмай қолганман. Эҳтимол, бу овлоқ жойда мени бир ит каби уриб ўлдириб юборишса, Лондондагиларга маъқул бўлиши ҳам мумкин. Буни ўйлаб, қаҳ-қаҳ уриб кулиб юбордим. «Автомобил ҳалокатида нобуд бўлди, — дейишади-қўйишади-да. Ёки бахтсиз ҳодисага йўйишади. Бир неча сатрдан иборат таъзиянома босишади. Лекин уни ҳеч ким ҳафсала қилиб ўқиб ҳам чиқмайди. Империяга хизмати сингган шавкатли рицарнинг буюмларини Патрицияга топширишади. Баъзи вақларда одамнинг бошига бир кулфат тушса, қоланлари ҳам ёпирилиб келаверади. Албатта, биронта қайғули мусибат тушиши шарт эмас, бу ёпирилиб келадиганлар туйғулар, хотиротлар, иштиёқлар, кўнгил совушлар ҳам бўлиши мумкин. Улар шу қадар чалкашиб, бир-бири билан бирикиб кетадики, одам ҳақиқатда ўзининг кимлигини, ўзи ўзи учун қандай қимматга эга эканини, бошқаларнинг олдида қандай қадри борлигини ҳам билолмай қолади. Шуниси яхшики, бунақа дақиқалар тез-тез бўлиб турмайди, лекин унинг ҳамма туйғулари бунақа пайтларда жуда ҳам авж нуқтага кўтарилган бўлади. Ана шундай туйғулар тугёнидан кейин одамнинг кўнгли бўм-бўш, ҳувиллаб қолади. Анчагача уни енгиб қайғули қийин бўлади ва яна бир неча муддат бу ҳолатнинг қолдиқлари одамнинг ҳамма хатти-ҳаракатларида ўз муҳрини қолдиради. У бирданига автомобилни паришонхотирлик билан бошқара бошлайди. Тез-тез кайфияти бузиладиган, тезда толиқиб қоладиган бўлади. Пойтахтга кетаётиб мен ҳам худди шу аҳволга тушиб қолдим. Биз кўл бўйидаги қишлоқларда тўхтамай, юз милядан ортиқроқ йўл босдик. Кейин мен кўққисдан қатъий равишда йўл бўйидаги бекат томонга машинани бурдим. Бундай бекатлар ёнида, одатда, олиста қатнайдиган юк машиналарининг ҳайдовчилари тўхтайди. Мени кузатиб келаётган соқчилар менинг тўхташимни мутлақо кутишмаган экан. Лекин мен уларнинг режаларини инобатга олиб иш тутиш ниятида эмас эдим. Машинадан тушиб дарҳол қаҳвахонага йўл олдим. Папшалар бемалол ғужғон ўйнаётган бу ошхонада мудроқ хўрандалар ўтиришипти. Улар шу даражада эринчоқки, ҳатто юзларидан ўрмалаб кетаётган папшаларни ҳайдашга ҳам ҳафсала қилмайдилар. Мен ичкарига кириш олдидан бироз тарадудланиб, орқамга ўтирилиб қардим. Ҳарбий жип юришини секинлатиб, яқинлашиб келарди. Бир қарашдаёқ яққол сезилиб турипти — ҳайдовчи ҳам, полициячилар ҳам бугунлай саросимага тушиб қолишипти. Улар менинг машинамни синиб қолди ёки мен билан бирон кутилмаган ҳодиса рўй берди деб ўйлаган бўлишлари ҳам мумкин. Жип менинг машинамга етиб олиб, тўхтади. Машина тўхтамасданоқ эшигини очиб олган полициячи сакраб ерга тушди. Қаҳвахона шунақа ҳам расво эканки, қўяверасиз. Стоканлари кир-чир, шу стаканларда сув, ичимликлар тортилади. Кўриб, кўнгил айнайди. Қаҳвахонадагилар менга саволчан назар билан тикилиб қолишди. Мен уларнинг бошлари оша аланглаб қардим. Олдимга бир ўсмир йигит келди. У йўл-йўлакай усти чиқиндиларга тўлиб кетган столдан стаканларни йиғиб олди — уларнинг тагида чой қолдиқлари ва шама бор эди. Унинг қўлидаги сочиғи ҳам пол ювадиган латтага ўхшарди — шу латта билан стол устини артиб, унинг кирини бадтар ҳамма ёққа суртиб юборди.

— Э, — дея мингирлаган бўлди у менга саволчан назар билан қараб. Мен унинг башарасини кўриб кўнглим озди ва елкамни қисдим. Бола жойидан қимирлагани йўқ. Шунда мен у тушунадиган бир сўзни айтдим — «Кока-кола» дедим.

«Улар фақат ҳамма нарсани расво қилишни билишади, — деб ўйладим мен хаёлан. — Ҳатто уларнинг теварагидаги ҳаво ҳам бадбўй, жуда губорли. Тезроқ қочиш керак улардан. Тезроқ нари кетмоқ керак. Бунақа нопокиза жойдан жўнаб қолмаса бўлмайди».

Жуда толиққан эдим. Ўриндиқда оёғимни чўзиб ялпайиб ўтириб хордиқ чиқарсам жуда яхши бўларди. Агар асабларим тинчиб, жойига келиб қолганда мен бу одамларга ҳам тавозе билан муомала қилишим мумкин бўлармиди? Улар бу ерда август ойининг шафқат билмайдиган қуёшининг оташ нурларидан қочиб ўтирган бўлишлари мумкин эди. Ёки шарқликларнинг севган одати —

ҳеч иш қилмаслик учун гап сотишгани йиғилган бўлсалар ҳам ажаб эмас. Уларнинг қимир этмай ўтирганларига қараб, денгиз остида яшайдиган актиния деган жониворга ўхшатса бўлади.

Улар менга худди бошқа дунёдан келган одамдай қарашарди. Олдин лом-мим деб оғиз очмай, тинчгина қараб ўтиришди. Кейин бир-бирларига сирли нигоҳлар ташлай бошлашди — улар гўё телепатик суҳбат қураётгандай кўринарди. Кока-коланинг тўғри оғзидан ичар эканман, уларнинг тушуниб бўлмайдиган узук-юлуқ иборалари қулоғимга кирди. Улар мен тўғримда фикр алмашаётган бўлишлари мумкин эди. Эҳтимол, улар менинг тўғримда аллақачон муайян тўхтамларга ҳам келиб қўйишгандир. Баъзи бирлари «ана, тўхташимиз тўғри эканми?» дегандай жилмайиб қўйишди. Мен эшик томон ўтирилдим. Қуёш шафқатсиз олов селини сепиб ётипти. Қуёш том маънода Шарқнинг энг қақшатқич нарсаси. Менинг бунақа хулосага келиб қўйганимга анча бўлган. Ҳатто бу ерда — денгиз соҳилида ҳам унинг тафти жиндай ҳам камайган эмас эди. Қуёш — бамисоли йиртқич бир ҳайвон, у асабларни тилка-тилка қилиб ташлайди, ҳужайраларни, танадаги бўшлиқларни оловга тўлдиради, инсонда мавжуд бўлган жамики олижаноб ва эзгу нарсаларни эзиб, мажақлаб, махв этишга уринади.

Бу ердан қараганда денгиз сатҳи ярқираб ётган бениҳоя катта тунукани эслатарди. Унинг ялтирашига узоқроқ тикилиб туриб бўлмасди, у дарров кўзга таъсир қилар, уни қамаштирарди. Бир зумда кўз ўнгингиз ошпоқ, қалин туман билан қоплангандай бўларди. На тинчланиш, на бирон нарсага диққатни жамлаш мумкин эди. «Бу дўзах оташида одамзод ўз хатти-ҳаракатларини бошқара олмай қолади», деб ўйладим мен. — Жинни бўлиб қолишим ёхуд ўз-ўзимни ўлдириб қўйишим ҳам ҳеч гап эмас».

Илимлик, чанқовни қондирмайдиган ичимликдан бир-икки қултум ҳўшладим. Бола стулнинг ёнида турар ва оғзини очганча мени кузатарди. Мен шишани ичидаги ичимликнинг ҳаммасини ичмай стол устига қўйдим. Унинг ёнига қайтимсиз қоғоз пул қўйдим-да, ташқарига чиқдим. Бу ерда жиндай тўхтаган бўлсам-да, асабларимнинг қақшабини камайтирди ва толиқишимни олди. Албатта, машинадан шунчаки тушиб, оёқнинг чигалини ёзишнинг ўзи ҳам кифоя эди. Мен полициячиларга ҳеч нарса деб оғиз очмадим, ҳатто улар томонга бир қараб ҳам қўймадим. Дарҳол рулга ўтирдим. Отини ниқтаб йўлга солган чавандоздек, орқамдан келаётган соқчиларга парво қилмай, турган жойидан машинага босиб газ бериб, учириб кетдим. Орқа томонни кўрсатадиган кўзгуда полициячиларнинг ҳовлиқиб қолишганини кўрдим. Улар чала ичилган чойларини ташлаб машинага югуриб қолишди. Яна қуёшни қувлаган итлардек кетимдан қувди-қувдини бошлашди. Тан олмоғим керак — ўзимни ҳар қанча ботир қилиб кўрсатишга интилмай, ичимни қўрқув кемирмоқда эди. Калламанда минг хил тусмоллар гужғон ўйнарди. Киши билмас тарзда тўшпончани олиб, ёнимга латтанинг тагига қўйиб қўйдим.

Ниҳоят, сафарим охирига етишга яқинлашиб, пойтахтга эллик миля қолгандагина юрагимдаги қўрқув тарқала бошлади. Барибир, қолган масофани ўтаётганда ҳам мен ўзимни бемалол ҳис қилганим йўқ. Пойтахтга яқин жойлар менга яхши таниш эди. Бу ерларга, одатда, оқшом чоғлари тез-тез Аббос ёки Ашраф билан келиб турардик. Ширин ҳаммадан ортиқ шу йўлни ёқтирар ва биз кўпинча унинг таклифи билан автомобилда айна шу йўлдан юриб, ҳордиқ чиқарардик. У менинг ёнимда тирсагимдан ушлаб олган ҳолда ўтирарди, баъзан эса тиззамга бошини қўйиб, ўзини мудраб кетаётганга соларди. Анча олдинда радио минора кўзга ташланди — демак, пойтахтга жуда яқин қолишти. «Қани, энди ҳушёр бўлларинг, эшпақлар, — дедим ўзимга ўзим. — Бир таъзирларингни бериб қўяй, ўзларинг туриб, балли денглар». Газнинг тепкисини босиб, машина тезлигини орттира бошладим. Машина уларнинг жипидан тез узоқлаша бошлади. Уларнинг машинасининг мотори кучсизроқ эди, ҳадемай улар кўринмай қолиб кетди. Йўл бир томонга айрилганини кўриб, машинани ўша ёққа бурдим. Полициячилар визиллаб ёнимдан ўтиб кетишди. Уларнинг қораси ўчгандан кейин яна катта йўлга чиқиб олдим-да, уларнинг орқасидан кетавердим. Бу найрангни мен икки марта ишлатдим. Бу менга жуда катта ҳузур бахш этарди. Улар учун эса бу юятда таҳқирли бир сабоқ эди — мен бу ношудларга кетимдан

пойлаб юришга уринишлари нечоғлик бемаъни нарса эканини кўрсатиб қўйгандим. «Уларнинг шарқона қолоқлиги шунақа-да, — деб ўйладим мен ўзимни аламдан чиққандай ҳис қилиб. — Улар дарахтларнинг кетидан, телеграф устунлари кетидан ёки паровозлар ортидан кузатишса тузук. Уларга кузат дейилса бас, кузатаверишади. Аммо бу ишни нимага қилиш керак, қандай қилиш кераклигига фаросатлари етмайди».

Аэродромнинг яқинида машинани тўхтатиб, ундан тушдим-да, ёнида туриб олдим. Кетимдан келаётган машина ҳам тўхтади. Бир неча муддат улар машина ичида мени кузатиб ўтиришди. Ниҳоят, ортиқ бардошлари етмади, шекилли, битгалари машинадан тушди. Мен унинг ёнига бориб, беписандлик билан дедим:

— Бу — аэродром, эҳтимол мушук-сичқон ўйнаганимиз етар? Нима бало, сизларнинг бошқа ишларингиз йўқми, дейман-да!

У гўё менинг гапимни тушунмагандек, елкасини қисди. Кейин шеригини имлаб чақирди. Шериги ҳам ёнига келганда, мен уларга истехзоли кулиб гапирдим:

— Ана, кўриб турибсизлар-а? Бу — аэродром. Биз пойтахтга етиб келдик. Бундан буёнига ҳам — то мен ётоғимга етиб бормагунимча менга ҳамроҳлик қилмоқчимисизлар? Ёки биргаликда қилган сафаримизни шу ерда тугата қоламизми?

У талмовсираб қолди ва сўзларни бузиб инглизча жавоб берди:

— Ҳа, жаноб. Бу — аэродром.

— Нариги ёнига ҳам кетимдан бормоқчимисизлар?

— Бизга сизни пойтахтга етказиб қўйиш топширилган.

— Ана, пойтахтга етиб келдик-ку?

— Бу — аэродром.

— Ундай бўлса, сизнингча, пойтахт қаерда?

У мужмал бир тарзда шаҳар томон қўли билан ишора қилди. Унинг қаттиқ хижолат чекаётгани сезилиб турарди.

— Меҳмондўстликларинг учун миннатдорман, менга улфат бўлиб, кўнглимни олганларинг учун раҳмат! Лекин ҳамма нарсанинг ҳам чегараси бўлади, энди бас, бўлди! — дедим мен киноя билан.

У ҳам, унинг шериги ҳам елкаларини қисишди. Уларнинг башараларида тараддуд ва шубҳа ифодаси зуҳур этди. Улар ўзаро бир нималар деб чуғурлашиб олишди. Бу гапларнинг маъносини тушунмадим.

— Бўлди, тамом. Энди қайтиб кетаверинг. Бориб катталарингизга айтинг — уни эсон-омон шаҳарга элтиб қўйдик, денг, — дея мен яна пичинг қилдим.

У менинг гапларимни тушунишни истамаётгандай кўринарди. Гап тамом, дегандай у ўтирилиб, машинасининг ёнига кетди.

Мен бу тафсилотларни эслаб қолдим, негаки бу тафсилотлар менга яна бир марта шарқ одамларининг хатти-ҳаракатларини олдиндан айтиб бериб бўлмаслигини намоён қилган эди. Кейин мен ўшандай майда алам олишларимни давом эттирдим — «мушук-сичқон» ўйинини давом эттирдим — икки-уч марта ён томондаги йўлларга бурилиб, таъқибчиларимни чалғитган бўлдим. Ниҳоят, ҳамроҳларимнинг буткул қораси ўчди, шекилли. Шундай қилиб, улардан ажрадим — узил-кесил ажрадим, шекилли.

* * *

Мен яна пойтахтга эдим — яна унинг гавжум кўчаларида, витриналарни томоша қилиб, саланглаб юрадиган бекорчихўжалар орасида, чойхонада ўтириб, умр ўтказадиган такасалтанглар муҳотида шовқин-суроннинг зўрлигидан қулоқларни қоматга келтирадиган усти ёпиқ тор кўчалар қўйнида эдим.

Мен котиб, маслаҳатчи ва бошқа таниш дипломатлар билан кўришмоқ учун тўғри элчихонага йўл олдим. Қишлоқда ўтказганим ўн кун менга ўн йилдек туюларди. Мен у ерда анча-мунча нарсани кўрдим, энди кўрганларимни уларга айтиб бериш эҳтиёжи дилимни ўртамоқда эди. — Ҳаётда нималар бўлаётганини, маҳаллий аҳоли Буёк Бригадияга қанақа муносабатда бўла бошлаганини, унинг фуқароларига қандай муомала қилаётганини аниқ фактлар мисолида билиб қўйишсин-да! Мен қанақа ўзгаришларни сезмай, бирон-бир гайриодатий

ҳодисани пайқамай, таниш кўчалардан кетиб борардим. Бадавлат маҳаллаларда одамлар ҳар доимдагидек сийрак эди. Бу ерда ҳам, яъни элчихонанинг ёни-берида куннинг шу вақтида ҳамма нарса одатдагидек эди. Элчихона дарвозаси ёнидаги машина қўядиган жойда ҳали ҳам ўша-ўша одамлар. Мен қатъий қадамлар ташлаб, элчихонага орқа томондаги эшикдан кирдим. Мен қўлимда бир чашка қаҳва билан биринчи котибнинг кабинетига ўриндикқа ўрнашиб ўтириб олганимдан кейингина элчихонада ҳукм сураётган алланечук бесаранжомликни пайқадим, стол устида уюлиб ётган даста-даста қоғозларга эътибор бердим. Бизнинг суҳбатимиз ички телефоннинг жиринглашлари билан узлуксиз бўлиниб турарди. Мен ушбу шароитда ҳам қандайдир ғайриодатий жиҳатларни пайқадим ва теварак-атрофга разм солиб қарай бошладим. Рэнди ҳақ эди — у ўз вақтида менга астойдил бир нарсани сингдирган — теварак-атрофинидагина эмас, ҳатто ўз ётоғимдаги жиндай ўзгаришни ҳам илғаб олишга ўргатганди. «Негаки, буюмлар орасидаги ҳар қандай тартибсизлик одамларнинг феъли атворидидаги зўр-базўр илғаб олиш мумкин бўлган ўзгаришлар ҳар қандай аҳмоқ учун ҳам бу ерда нимадир содир бўлганини сезиб олиш учун кифоядир.

Мен котиб билан салом-алик қилдим. Об-ҳаво тўғрисида, хат-хабарлар тўғрисида, икковимиз ҳам танийдиган ошна-оғайниларга оид янгиликлар тўғрисида гаплашдик. Кейин сафарим ҳақидаги ҳикоямни бошлайман деб, эндигина оғиз жуфтлаган эдим, хонага элчи кириб келди. У мени кўрганида юзида алланечук ҳайронлик белгиси зуҳур бўлди. Баайни у мени ҳеч қачон учратиб қолишни кутмагандек ёки жила бўлмаса, айна шу ерда ва айна шу дақиқада менга рўпара келишни сира хаёлига келгирмаган одамдек ғалати бир аҳволга тушди. Аммо бир лаҳза ўтар-ўтмас, дарров ўзини қўлга олди ва очиқ кўнгил, дилкаш бир одамдек муомала қила бошлади.

— О, кимни кўряпман! Мистер Макдональд!

У нордонгина жилмайди-да, давом этди:

— Кейинги пайтларда биз сизни анча-мунча соғиниб қолдик. — Шундан сўнг қувноқроқ оҳангда илова қилди: — Хўш, қалай? Таътилни яхши ўтказдингизми?

— Ҳа, ҳа, элчи жаноблари! Таътилим жуда гаройиб ўтди.

— Ана, кўрдингизми, мен сизга айтган эдим-ку! — У олазарак теварагига қаради ва унинг юзидан қандайдир соя лип этиб ўтиб кетгандай бўлди. — Қани, энди мен ҳам таътилга чиқсам... Биласизми, таътил деганлари шунчаки истироҳат эмас. Таътил — одамни ўзгартиради.

Нима учунлигини билмадим-у, лекин унинг сўзлари менга носамимий туюлди. Эҳтимол, элчининг нечукдир қисинаётгани, ўқтин-ўқтин менга ташлаб турган нигоҳлари туфайли менда шундай туйғу туғилгандир. Ёки бўлмаса, менинг мутгасил асабларимнинг тортишиб, тега нозик бўлиб қолганим шунга олиб келгандир. Мен ҳозир манзират юзасидан айтаётган иборалар бошдан-охир сунъий чиқётганини ҳис қилдим. Очиқ-ойдин, рўйи-рост гаплашиб олмаса, бўлмаслигини ҳис қилдим.

— Элчи жаноблари!

Афтидан, менинг овозим ҳам, гапимнинг оҳанги ҳам шу қадар ўзгариб кетган эдики, у менга «бу одам яна қанақа кутилмаган совға тайёрлаб қўйдийкин» деб тусмоллаб топмоқчидай элчи анчагача синчиклаб тикилиб қараб турди.

— Сиз билан холи гаплашсам бўлармикан? Бу унчалик кўп вақт олмайди.

— Ҳозир гаплашаман дейсизми?

— Агар бунинг имкони бўлса...

— Менга айтадиган бирон муҳим гапингиз борми, мистер Макдональд?

Бу пайтларга келиб, мен элчининг феъл-атворини етарли даражада билиб олгандим — ҳозир у гапни айлантитар экан, тушундимки, унинг мен билан холи гаплашишга унча раъйи йўқ эди ва менинг бу талабим унга хуш келмаётганини билдириб қўймоқчи эди.

— Сизга айтадиган анчагина гапларим бор эди, элчи жаноблари! У бир нарсани эслатаётгандай, қошларини чимирди, биринчи котибдан нажот кутаётгандай, унга илтижо билан қараб қўйди. Кейин совуққина деди:

— Майли, марҳамат, мистер Макдональд.

13

Ҳозир элчининг ҳузурда бўлиб, у билан гаплашиб чиққанымдан кейин, орамизда бўлган гапларни айтиб ўтиришимнинг ҳожати қолмади. Гарчи учрашувимиз мен учун гоёта ибратли бўлган бўлса-да, жуда ихчам ва мухтасар бўлди.

– Питер, сизнинг зиммангизда ҳали ҳам жуда муҳим ва масъулиятли юмушлар бор. Буни унутманг.

– Сиз шундай деб ўйлайсизми?

– Бунга шак-шубҳа йўқ, – У менга хаёлчан назар билан қараб қўйди. – Эътироф этмоқ керакки, Питер, биз энди ҳаракат қилиш монополиясига эга эмасмиз. Афсуски, бу ҳали ҳаммаси эмас. Бизнинг гоёларимиз, бизнинг услубларимиз жиддий тарзда қайта кўриб чиқишга муҳтож. Бунга қадар сизнинг алоҳида фикрларингиз бор эди, бундай фикрлар Лондонда ҳам бор эди. Лекин ҳозир биз ҳаммамиз бошқа бир вазиятга дуч келиб турибмиз. Мен ҳатто билмай қолдим – биз бу вазиятнинг уддасидан чиқиб бошқара оламизми ёки оқ байроқ кўтариб, ўзимиз – оролимизга равона бўламизми? Мабодо бундай бўлиб қолса, сиз ўз пушаймонингиздан ўлиб-негиб кетмасангиз, сизни Қария гўрга тикади. Бизнинг қаршимизда ана шунақа масала кўндаланг бўлиб қолди.

Элчи индамай қолди. Унинг ичини ит таталаётгани шундоққина юзидан кўриниб турарди. Мен унинг кўзларида биринчи марта қўрқув изларини кўрдим ва алланечук ички кураш асоратини пайқадим. Булар унга камлик қилгандай мен соҳилдаги қишлоқда кунларим қандай ўтгани, буюк давлатимиз номусини қандай булганлари ҳақидаги гап-сўзларим билан унинг ярасига туз сепмоқчи бўлиб ўтирибман-а! Унинг нигоҳи қаршисида ўзимнинг бор эътиқодимни оқизмай-томизмай очиб бермоқчи бўлиб ўтирувдим. Мен лўнда-лўнда қилиб талабларимни қўймоқчи эдим – ё мен Лондонга қайтиб кетишим керак ёки улар чинакамига таъсирчан чоралар кўрсинлар, самарали қадамлар қўйишсин. Бунинг ўрнига элчи менга ўзининг шубҳа-гумонларини баён қила бошлади. Мен элчининг аҳволини кўриб, табиийки, тараддуланиб қолдим, ниятимни баён қилсамми-йўқми деб иккиландим.

– Мени маъзур тутасиз, элчи жаноблари! – дедим мен. – Мен негадир гапларингизни яхши англаёлмаяпман. Агар ишлар ҳозир ҳам мен кетган пайтдаги сингари бўлса, хавотир олишга ҳеч қанақа асос йўқ деб ўйлайман.

Бу гап билан ундан кўпроқ аниқ ахборот олишни мақсад қилиб қўйгандим.

– Бу ерда қандай янгиликлар рўй берганини айтиб берсангиз, сиздан гоёта миннатдор бўлар эдим, элчи жаноблари.

У менга оталарча меҳрибонлик билан жавоб берди, аммо унинг овозида саросималик оҳанглари сезилиб турарди.

– Питер... Сизнинг қарашларингиз менга маълум. Америкаликлар масаласида қандай хавотирларингиз борлигидан ҳам хабардорман. Агар менинг фикрим сизни қизиқтирса, уни очиқ айтиб беришим мумкин. Мен ҳам сизнинг хавотирларингизга, туйғуларингизга шерикман. Афсуски, ҳозирги вақтда жуда ҳам хатарли тус олди, ҳамма нарса чигаллашиб, мураккаблашиб кетди. – Шундай деб у жиндай сукут қилди. – Питер, сиз қуйидаги фактни эътиборингизга олиб қўймоғингиз керак: кўп йиллар мобайнида биз бундан оғирроқ даврни бошимиздан кечирган эдик. Чиндан ҳам довга ҳамма нарса тикилган – ё худо «ол, қулим» дейди, ё ҳамма нарсани бой берамиз... – У жилмаймоқчи бўлди, лекин жилмайиши ўхшамади. – Афтидан, ҳамма нарсани бой бериб қўймаслигимиз учун, биз баъзи бир масалаларда ён беришга мажбур кўринамиз. Бир қатор талаблардан воз кечмоғимиз, улар билан иш юритиш услубларини ўзгартирмоғимиз зарур.

– Нечук? – деб юбордим ортиқ чидаёлмай. – Мен энди нима қиламан?

– Менга қаранг, Питер, менга қолса, сиз сўнги икки йил мобайнида қандоқ йўл туган бўлсангиз, ўша йўлда давом этаверсангиз дегандим. Менинг бурчим эса – йўриқномаларни бажариш. Сизнинг тўғрингизда «жиндай дамини олсин,

кейин у билан режаларимизни муҳокама қилинглр» деган кўрсатма бўлган. Шундоқ бўлгандан кейин, модомики, қайтиб келдингизми, мен сизга маълум қилиб қўяй — бизнинг янги ҳаракат режамиз бор. Бу режа сўнгги пайтларда ишларнинг янги ўзганга бурилиб кетгани туфайли тутилган. Ҳозир, таассуфки, уни батафсил муҳокама қилиб ўтирадиган вақт эмас. Лекин мен сизга энг муҳимини айтиб қўяй: Қария биздан узил-кесил юз ўгирди. Ҳа... Энди бағоят жиддий ҳодисалар пишиб, етишиб келяпти. Америкаликлар қўлларини қовуштириб ўтирмақчи эмас. Улар ҳар қандай вазиятда ҳам оғзидагини олдириб ўтирадиганлар хилидан эмас. Агар биз уларнинг пинжига кирмасак, хатти-ҳаракатларимизни бирлаштирмасак, биз ҳам, улар ҳам ютқазиб қўямиз. Лекин кўрқаманки, бу ўйинда фақат ўзимизгина ютқазиб қолаверамиз.

У баланд овозда уҳ тортди, худди елкасидан оғир юкни олиб ташлаётгандай хўрсинди ва хорғин кайфиятда илова қилди:

— Сиз билишингиз керак бўлган нарсалар ана шулар. Бу муаммони биз ҳали ҳал қилмоғимиз керак... америкаликлар билан бирга, албатта... агарда улгурсак...

Бу тактиканинг тўғрилигига унинг ўзининг ишончи нечоғлик комил эканини билиб олмоқчи бўлиб, анча кескин оҳангда сўрадим:

— Ахир, айтинг, нима рўй бердики, биз бундай бемаъни гапни дастуриламал ўрнида қабул қилишга мажбур бўляпмиз?

Элчи маънос жилмайиб қўя қолди.

— Атиги бир неча ҳафта аввал ишларимиз бинойидек юришиб турган эди, — деб давом этдим мен. — Лондон музокараларни тўхтатишни талаб қилмагунча шундай бўлди. Бундан ташқари, ўзингизга яхши маълумки, америкаликлар Қарияга ёрдам беришиб, унинг жонига ора киришди. Хўш, оқибат нима бўлди? Бундан буён Лондон иккинчи тоифадаги вагонда юришга рози бўлдими?

— Лондон лоақал поезддан тушиб қолмасак гўрга эди, деяпти. Ҳолбуки, поезд аллақачон ўрндан қўзғалиб бўлган. Тўғриси айтганда, билмадим-ов — бу бизнинг онгимизга етиб бордимиз, йўқми?

— Билмадим, элчи жаноблари! Сира ақлим етмай қолди! Бор-йўғи ўн кунлар ичида аҳвол шу қадар ўзгариб кетиши мумкинлигини ўйлаб, ўйимга сиздира олмаяпман!

Элчи бирдан кулиб юборди. Назаримда, худди Рэндли кулаётгандай бўлди. Гапираётганда ҳам овози ўзиники эмас, баайни цорихлик Қариянинг овозидай туюлди.

— Қўйинг, қўйинг, Питер! Ҳаддан зиёд муболага қилиб юбориш ҳам ярамайди. Ўзингиз яхши биласиз-ку — бу ерда — Шарқда бир кун ичида шу қадар кўп ҳодисалар содир бўлиши мумкинки, бошқа бирон мамлакатда кўлиаб йиллар мобайнида ҳам шунчалик бўлмас. Бу ерда ҳамма нарса худди портлаш каби қўққисдан рўй беради. Бизнинг Англиямизда бунақа эмас — биздаги умум палатамиз қонунларга жило бериб, уларни шунақа жилвирлайдики, ҳар қандай қонун ҳам кўзни қамаштирадиган даражада ярқираб кетади. Англия билан Шарқ ўртасидаги тафовутни илаб олясизми, Питер?

Мен уни жуда-жуда баҳса тортгим, Англиянинг вакили сифатида уни фош қилгим, ичимдагиларнинг ҳаммасини унинг юзига тўкиб солгим келган эди, лекин шу дақиқада ҳаддан зиёд толиққанганимни ҳис қилдим. «Унга бирон фикрни айтишдан фойда борми? — деб ўйладим мен. — Беҳудага уни қийнаб, алламбалолар қилгансан деб фош қилишга ҳожат йўқ-ку...

— Барибир, мен ҳеч нарсани тушунганим йўқ, — деб ўжарлик билан такрорладим мен.

Элчининг чеҳрасида ўзгариш юз берди. Бундай оҳангда гапирганим унга таҳқирли туюлди. У совуққина деди:

— Мистер Макдональд, мен учун сиз ҳамон таътилдаги одамсиз. Истасангиз хонанишин бўлиб уйингизда ўтиринг, истасангиз бирор ёққа жўнаб кетишингиз мумкин. Бунинг аҳамияти йўқ. Агар мен сиз билан янги вазият тўғрисида гаплашмоққа ўзимга изн берган эканман, буни мен фақат бир мақсад билан қилдим — сизни империя бошига оғир кунлар тушган ҳозирги шароитда унинг хизматларини бажо келтириш шарафига ноил бўлсин дедим, холос.

Шарққа иши тушган одам ҳар дақиқада ҳушёр турмоғи керак. Шарқ деганлари энг хатарли, энг қутилмаган, энг ўйланмаган ва ҳатто бўлиши мумкин бўлмаган нарсаларнинг калавасидан иборат. Бир қарашда у жуда дилкаш, очикқўнғил, ҳатто дўстона кайфиятдаги бир нарса бўлиб кўринади, кейин эса бир лаҳзанинг ўзида ўзгаради-қолади, отилиб турган вулқонга айланади, ундан чиқаётган лағиллаган олов дарёси йўлида учраган ҳамма нарсани қовжиратиб, кулга айлантиради. Бу олов дарёсида ўзи куйиб кетса ҳам майли. Баъзи бир анойи одамлар ўйлайдики, қўрқоқлик Шарқ одамларига хос нарса ва уларнинг ҳар қандай хатти-ҳаракати, иши ва фикри шу қўрқоқлик билан белгиланади. Улар, афтидан, билишмайдики, Шарқ одамлари бир ғазаб отига минса, йиртқич ҳайвонга айланиб кетади, уларнинг томирларидаги қон кўпириб тошади ва улар анча вақтгача ўзларига келолмай юришади. Бу ерда ишлар қон тўкишга бориб етса, бу ҳам улар учун оддий кундалик ишдай туюлиб қолади. Нима учун бу фикр менга тинчлик бермайди? Юрагимдаги қўрқув туйғуси қасддан келиб қолди? Мен, ахир, теварагимдаги кўплаб одамлар каби шунчаки жўн, хашаки бир кимса эмасман-ку? Тўрт йил мобайнида урушда қатнашганман, қотилликларни, жасадларни кўрганман, неча марталаб ажал билан юзма-юз келганман. Мен бу ерда содир бўлаётганларни ўша кўрганларимдан кўра, ҳаётим мобайнида ўзим неча марталаб гувоҳи бўлган зўравонликлар ва шафқатсизликлардан кўра мудҳишроқ ва тизгинсизроқ деб ҳисобласам бўладими? Эҳтимол, ўзимнинг бу воқеалар содир бўлаётганида шу ерда бўлмаганим, уларда шахсан иштирок эта олмаганим менинг фикрларимга, баҳоларимга таъсир қилаётгандир, уларда ўз муҳрини қолдиргандир.

Лекин ҳозир гап менинг нималарнидир оқлашим ёки изоҳлаб беришга уринишимда эмас. Ўша кезларда август кунларида бу ерда содир бўлган воқеалар менинг кутанларимдан, жамики башоратларимдан буткул ўзгача эди. Бир ҳафта ичида мамлакатнинг буткул ўзгариб кетганини кўриб мен ларзага тушдим. Кимга бўлмасин, бирор кимсага ёхуд бирор нарсага қандай қилиб бу қадар чексиз ва ҳудудсиз нафрат туйғусига эга бўлиш мумкин эканига сира ақлим етмайди.

Қирол саройи Қариядан истеъфога чиқишни талаб қилиши биланоқ ҳаммаёқ жунбушга келиб, қайнаб-тоша бошлади. Мен энди худога ҳамд-санолар ўқиб, шукроналар қилишман — дам олаётган қишлоғимдан жуда вақтида бадарға қилинибман ва пойтахтга эсон-омон етиб олибман. Худога минг қатла шукроналар бўлсинки, умуман, тирик юрибман... ҳозиргача!

Мен элчининг хонасидан бундан буён нима қилишим тўғрисида ҳамма тасаввуримни йўқотган ҳолда чиқдим. Бориб келган қишлоғим, денгиз соҳиллари, қишлоқ ярмаркаси, таққирланганларим — ҳамма-ҳаммаси калламдан чиқди-кетди. Элчининг янги вазият тўғрисидаги гапларидан кейин ўзимга келар-келмас, мен жўнаб кетиш режаларини туза бошладим. Навбаддаги самолёт билан Лондонга учиб кетиш менга ягона нажот йўли бўлиб кўринди. Айниқса, Аббоснинг кўнғироғидан кейин бу янада аён бўлиб қолди. Телефонда унинг овози жуда ҳорғин эшитилди. У ўзини жуда беҳол ҳис қилаётганини айтиб зорланди ва безгақдан қутила олмаётганини айтди. Шириннинг соғлигини суриштирсам, тушуниб бўлмайдиган тарзда бир нималарни минғирлади.

— У ҳозир бу ерда эмас, лекин қайтиб келади. Лекин қачон қайтишини аниқ билмайман. У кетаётганда, мен анча мазам қочиб ётган эдим.

Мирза телефонда менинг овозимни эшитиб, ҳаддан ташқари ҳайрон қолди. Мен унга «бир учрашайлик» деган эдим, телефонда шоша-пиша узрини айтди — қишлоқда қариндоши қазо қилиб қолипти, тезда шунга жўнаб кетмаса бўлмас эмиш. У дарҳол жўнаб кетаётганини маълум қилди. У ерда уч-тўрт кун қолар экан, ундан кўп бўлса кўпки, лекин кам эмас...

Ашраф билан гаплашгани унча ҳушим қолмади. Бундан ташқари мен ҳаммаша у билан Ширин ёки Аббос орқали, камдан-кам ҳолларда Мирза орқали боғланар эдим.

Шундоққина тумшугим олдида эшиклар ёпилиб қолди. Бошқалар билан

боғлансаммикан? Нима маъноси бор? Уларга нима дейман? Улар менга нимани айтиб қойил қилишади? Мирза билан гаплашиб бўлгач, телефон гўшагини ўрнига қўйдим-да, кўнглимда бир ўйни ўйлаб кетдим: «Мен бу малъун шаҳардан дарҳол жўнаб кетсам, империяга жуда яхши хизмат кўрсатган бўламан! Етар, бас! Ҳақиқилоғимга келди. Бу ипирикчи шаҳарга икки йил умримни бердим. Ўз ҳақимда ўйлашга ҳам фурсат етди».

Эртаси кунни шаҳар бамисоли ари уясидек гувиллаб ётарди. Қисқа муддат ичида шунча воқеалар рўй берипти! Қария ўзининг ихтиёрида аллақайси ваколатларини сақлаб қолишларини талаб қилиб, оёқ тираб туриб олди. Бундан ташқари, гап Қариянинг бу аёлни мамлакатдан чиқариб юборишга қатъиян қарши эканлиги хусусида ҳам бормоқда эди. «Шарқ деганлари ана шу-да!» деган ҳаёл кечди кўнглидан. — Албатта, бу аёл унинг учун Қуёш тангрисининг қизи. Бу тангри Парвардигори олам мен ўзимман, ҳаёт ато қилувчи ҳам, ундан маҳрум қилувчи ҳам ўзимман, бу дунё, зўрларнинг ҳаёт-мамоти ҳам менинг измимда деб ишонтирувчилар сирасидан».

Мана энди етти ухлаб, тушимизга кирмаган муаммо кўндаланг бўлиб турипти. Сарой билан Қария ўртасидаги ўзаро битишувга кўра кўндан бери кувгинда юрган бу аёл тўсатдан ўзга бир одамнинг номида пойтахтга қайтиб келипти ва энди мамлакатни тарк этишдан қатъиян бош тортаётган эмиш. Ақл бовар қилмайдиган бу сарой ўйини ҳозир энг авж пардасига кўтарилиб қолипти.

Мен таътил ҳақдаги ҳар қандай фикрни унутмоғим керак эди ва одам боласи ўйлаб топиши мумкин бўлган драмалар ичида энг нодир ва ноёби бўлмиш бу драмада ҳодисалар қандай ривожлана боришини кузатиб бормоғим лозим эди.

Августнинг айни биринчи кунлари воқеаларга ҳаддан ташқари бой бўлган эди. Кейинчалик мен умумий манзарани тиклашга уриниб кўрдим. Аммо ҳақиқатда содир бўлган воқеаларнинг нурсиз соясинигина тиклай олдим, холос. Менимча, Буюк Британия воқеалардан четга чиқиб тургани йўқ эди. Мен бундан батамом тасодифий тарзда хабардор бўлиб қолдим. Бу вақт ичида Ширин Лондонга бориб келиб улгурипти. Биринчи котиб овозида жиндай пўписа оҳанги билан мендан сўради:

— Мистер Макдональд. Элчи жанобларининг сўнги зиёфатида мен сизни бир аёл билан бирга кўрдим. Уша аёлни эслайсизми?

Ҳарчи мен гап ким тўғрисида кетаётганини англаган бўлсам-да, котибга ҳайрон бўлиб қарадим.

— Исми Ширин, — деди у. — Сиз уни жуда яхши биласиз, шекилли.

Мен индамай бош иргадим.

— Буни билиб қўйинг. У Лондонга учиб кетиши олдиан сизни суришгирди. Суришгирганда ҳам обдан, роса қизиқиш билан суришгирли.

— Нечук? Қачон? Нима деб суришгирди?

Котиб ўзининг хатосини тушуниб қолди ва шу заҳотиёқ уни тўғрилашга урина бошлади, бироқ унинг бу уриниши ҳам анча бесўнақай чиқди.

— Ҳа, энди ўзингиздан қолар гап йўқ, Шарқ аёлларини биласиз-ку! Уларнинг ҳаммаси, албатта, Лондонга бориб келган бўлмоғи шарт. Ҳм-м... Агар улар Англияга бориб келишмаса, ўзларини, умуман, саёҳат қилмаган деб ҳисоблашади.

У гапидан чалғиб, пойинтар-сойинтар тарзда хатосини тўғрилашда давом этаверди.

— Биласизми, у сафар визасини расмийлаштираётган вақтида сизнинг тўғрингизда сўраб-суришгирди. Афтидан, бирон илтимоси бормиди ёки тошширик бермоқчимиди?

— Бу аёл эсимда, лекин унинг Англияга сафари тўғрисида ҳеч нарса билмайман, — дедим мен дағалгина қилиб.

— Сиз денгизда юргангизда у Англияга учиб кетган эди.

Мен жилмайишимни тўхтата олмадим.

— Аёл зотининг қанақа эканини биласиз-ку, мистер Макдональд! Улар ҳаммаша шунақа, — деб хижолат ичида мингирлади биринчи котиб.

Ҳа... Менинг йўғимда бу ерда анча ҳодисалар содир бўлипти. Лоақал

Шириннинг қўққисдан қилган сирли сафарини олайлик. Нима учун элчи буни тилга олмадийкин? Наҳотки, уларни бу гуруҳ билан боғлайдиган ягона одам эмасман? Вой, жин уртурлар-ей! Борди-ю, мен ўлиб-нетиб қоладиган бўлсам ё қарши томонга ўтиб кетсам ё бўлмаса, умуман, ишлагани йиғиштириб қўйсам нима бўлади?

Наҳотки, менинг ходимларим Англия билан мендан ташқари ҳам алоқалари бўлса? Агар Буюк Британия манфаатларини ҳимоя қилувчи одам бўлмай қолсам, мен уларнинг назарида нима деган одам бўламан.

Бўлар-бўлмас саволлар билан ўзимни қийнаганим етар энди! Яхшиси, бу тўғрида ҳеч қанақа жавоб бўлмайди. Агар керак бўлса, мен яна янгидан қўлимга милтиқ олишга тайёрман.

15

Ҳодисалар қуони фикрларни жамлай олмоқ учун, фактларни таққослаб хулосалар чиқармоқ учун на вақт қолдирди, на имкон берди. Агар авваллари мен ё Рэндлининг маслаҳатларига асосланиб, ёхуд вазиятга мос келадиган адабиётлардан олинган ахборотларга таяниб, сиёсий башоратларимни ёзган бўлсам, эндиликда эса мен воқеаларни кузатишнинг ўзига зўра улгурардим, улар қаёқдан пайдо бўлиб қолганини ва қаёққа олиб боришлари мумкин эканини бир амаллаб англашга ҳаракат қилардим. Кошки эди, Буюк Британия ўз вақтида менинг гапларимга қулоқ солган бўлса? Кошки эди, мен нима истаганимни тушунган бўлса?! Надоматлар бўлгайким, давлатлар ўз табааларининг фикрларини эшитишга келганда қулоқларига пахта тиқиб олади. Табаалар эшитмоғи керак ўз давлатларининг фикрларини! Акс ҳолда, уларни дайди итларнинг қисмати кутади. Мен Қарияни ниҳоясиз бир лабиринтга олиб кирмоқчи эдим. Бу лабиринтдан фақат битта чиқиш йўли бор, уни фақат Британия қўриқлаб туради. Бу лабиринтга ким кириб, ким чиқиши мумкинлиги масаласида фақат Британиягина фармойиш бера олади. Аммо Буюк Британия мункиллаб қолди. У турли-туман пардозу андозлар билан ҳали ҳам ёшроқ қўринишга ҳаракат қилади, аммо назаримда, америкаликлар аллақачон ёш йигит қари кампирни чирпирак қилиб айлантирганларидек, ўзлари хоҳлаган қўйга солиб юришишпти. Америкаликлар унга ўргатилган маймунга қиладиган муомалани қилишади, бу маймун эса улар берган буйруқларнинг ҳаммасини бажо келтиради. Мени ич-ичимдан ранжитадиган нарса шуки, биз ана шу сурбет, фаросатсиз, худобезор одамларга бўйсуниб ўтирибмиз. Энди бизлар бу ишларнинг охири қачон келишини кутишдан бошқа иложимиз қолмади. Менинг мулақо ишончим комилки, бу интиҳо биз учун жуда аянчли бўлади. Биз гарчи буни тан олишни истамасак-да, Шарқни ўзимизнинг тентаклигимиз важдан бой берамиз.

Қандай қилиб биз тизгинсиз оломонга ҳамма нарсани кунфаякун қилишига йўл бериб қўйдик? Вазият устидан назорат ўрнатмоқ учун бирон чора-тадбир қўрмоққа саройнинг ўзи ожизлик қилиб қолди, унинг ўзи майда-чуйда иғволар ботқоғига ботиб қолди. Бугун фикри-зикри ўтмиш воқеалари билан банд бўлган фахрийларимиз эса саройдагилар қандай ўйласа, шундай ўйлашади. Улар тарих гилдирагини орқага буриб юбориш мумкин деб ҳисоблашади. Қандай қилиб улар бу беҳаёнинг қайтишига йўл қўйиб беришди экан? Ахир, улар Қария орзу қилган таназзулли вазиятни юзага келтиришда ёрдам беришган-ку! Қария эса бу вазиятда у аёлдан ўз мақсадлари йўлида фойдаланмоқчи бўлган. Икки йил мобайнида мен қиролнинг қай тарзда ўйлашини билиб олдим, қандай воситалар ёрдамида оломонни жунбўшга келтиришни ва ўз яқинларини ҳаракат қилишга мажбур этишини аниқладим. Биз уни жанг майдонидаги қутурган буқага айлантириб қўйдик. Бу буқанинг газаби теварак-атрофдагиларга ҳам юқади. Мен уларга қараб, овозим борича ҳайқиргим келарди: «Лоақал аёлларни ўз ҳолига қўйинглар! Тегманлар уларга!» Шарқ одамлари ўртасида аёл киши эркакка нисбатан пастроқ баҳоланади, негаки эркак аёл кишида ўзининг ҳайвоний нафсларини қондириш манбаинигина кўради, холос.

Шундай қилиб, Англия Ширин билан маслаҳатлашиб олмоқ учун уни Лондонга таклиф қилади. Айни ўша дақиқада унинг жўнаб кетишини

изоҳлайдиган бошқа бирор важни тополмади. Борди-ю Ширин ҳозир содир бўлаётган воқеаларнинг ҳаммасига дахлдор бўлса-чи? Бунга ишониш қийин.

Атиги икки-уч кун ичида шаҳар таниб бўлмас даражада ўзгариб кетди. Ҳамма жойда ғалаён, ҳамма жойда қўзғалиш, ҳаммаёқ жунбушга келган. Намойишлар на кечаси тинади, на кундузи... Одамлар кечалари ҳатто кўчаларда ухлаб қолишади ва эрталаб тонгданоқ ўз ҳаракатларини бошлашади. Гуруҳ-гуруҳ одамларни қамашади. Хуллас калом, буларнинг ҳеч қайсисидан дурустроқ бирон оқибат кутиб бўлмайди.

Хўш, америкаликлар-чи? Улар нима дейишади? Ҳеч кимга ва ҳеч нарсага раҳм-шафқат қилмайдиган бу исёнга улар қандай тайёргарлик кўришган? Бу тўғрида мен улардан сўраб-суришгирсам, улар оғизларига сув солиб олиб, ҳеч нарса деб жавоб беришмайди. Гўё истаган савол уларнинг фикр ишларини узиб юборадигандек, қандайдир режаларини барбод қиладигандек! Тан олиш керак – улар бизнинг одамлардан кўра ўзларини яхшироқ тутишади. Гўё ҳеч нарса бўлмагандек, ўзаро гап сотишади, баданларини офтобда тоблашади, пиво шимиришади, виски ичишади. Шунга қарамай, мен уларнинг бизга ўхшаб ётсираётганини мутлақо сезганим йўқ. Эҳтимол, шунинг учун бўлса керак, ҳар қандай саволлар ва баҳслардан ўзларини олиб қочадилар.

Агар ҳаммаси тамом бўлса, улар бу ерда нима йўқотадилар? Тубсиз нефть қудуқлариними? Ёки биз уч юз йил мобайнида бу ерда катта қурбонлар эвазига эришганимиз таъсир кучини йўқотишадими? Биз бу иморатнинг ҳар битта гишгини терамиз ва қонимиз билан териб чиққанмиз. Улар эса нимасини йўқотади? Шунинг учун улар энг ашаддий найрангларни ҳам ўйлаб-нетиб ўтирмай, бирор нарсанинг андешасига бормай, шартта амалга ошириб юбораверадилар. «Жин урсин бу Буюк Британиянгни!» дейишади улар ўзаро суҳбатларда. «У нефтни бошига урадими?» Бу гапни улар овоз чиқариб айтишмайди, лекин, албатта, шунақа деб ўйлашса керак. Бу зирагчани бармоғимиздан биз ўзимиз суғуриб олиб ташламоғимиз керак, бу ишда бизга ҳеч ким ёрдам бермайди. Америкаликлардан ёрдам кутиш эса – баайни ёмон този итга айланиб қолишдай гап. Бунақа ит ов қилинаётган ҳайвонни қувлаб ҳайдаш ўрнига фақат хўжасининг қўлига термулиб, ундан салақа кутади, холос.

Мен билиб турибман – ўзим билан ўзим гаплашяпман. Лекин бу мен учун ҳозир ўз-ўзимни унутишни, энг ёмон нарсалар тўғрисида ўйламасликнинг бирдан-бир йўли – шу. Мен келажакдан кўрқаман. Шунинг учун ҳам, уни қувиб етиб, ундан ўзиб кетсам дейман. Ва, афтидан, менинг бу югуришимнинг охир-кети йўқ, шекилли. Лекин келажакка назар ташлагим келади ва бир нарсани билгим келади – бўлғуси шафқатсиз кушхонанинг охири нима бўларкин ва унда менинг қисматим қандай кечаркин? Қария марра бошига чиқди. Бу – унинг сўнгги марраси. Буни у узоқ кутди. Кўп машқлар қилди. Ва биз унинг ҳафсаласини пир қилмадик, у орзу қилган имкониятни унга бердик. Узоқ вақтлардан бери орзиқиб кутилган кун етиб келди.

16

Миш-миш тарқади – кимлардир маликанинг махфий равишда саройдан чиқиб кетганини кўрган эмиш. Унинг устида зиёфатларда кийиладиган кўйлак, елкасига мўйнали манто ташлаб олган эмиш. Қўлида жажжигина сумка кўтариб олганмиш. Кўзларида – қора кўзойнакмиш. Ҳаракатлари асабийроқ эмиш. Унинг ёнида бир нечта одам ҳамроҳлик қилиб бораётганмиш. Малика Швейцарияга учиб кетганмиш.

Бу воқеаларни кўрган бошқа одамларнинг айтишича, малика подшо оиласига мансуб одам сифатида ошкора тарзда, иззат-икром билан мамлакатдан учиб кетган. У аэродромга келиб, хос одамларга аталган хоналарга кирган, у ерда ўтириб дам олган, чеккан, кулган, одамлар билан чақчақлашган. У ўзини мағрур тутган, таманно билан ҳаракат қилган, ҳатто божхонада қандайдир муаммолар чиққани учун самолётнинг учишини бироз кечиктирган ҳам. Унинг юки йигирма бешта чемоданга жой бўлган экан, малика уларни божхона ходимларига очиб кўрсатишдан қатъиян бош тортган. Узоқ тортишувлардан кейин божхона ходимлари маликанинг юklarини текшириб ўтирмасдан,

ўтказиб юборишга рози бўлишган. Миш-мишларга қараганда, малика самолётга чиқмасдан олдин яна аллақандай можаро рўй берган эмиш, лекин қанақа можаро эканини, у нима муносабат билан рўй берганини ҳеч ким билмасди. Бундан ташқари маликанинг тақдири ҳадемай рўй берган кейинги ҳодисалар олдида ҳеч гап бўлмай қолди. Бу ҳодисалар беқийёс даражада муҳимроқ эди. Қирол саройи маликанинг мамлакатдан чиқиб кетганлиги ҳақидаги ўз талабидан воз кечиши биланоқ, Қария шу заҳотиёқ бу кичик галабасидан фойдаланиб, янги ҳужум бошлашга ҳаракат қилди. У ўзи учун фавқулодда ваколатлар берилишини ва ўз иши билан шуғулланишни истамаётган парламентни тарқатиш юборишни талаб қилди. Аммо унинг талабига жавобан қирол жўнаб кетишга тайёргарлик кўраётганини айтишди. Аввалига гап қиролнинг ёзги қароргоҳга кўчиши тўғрисида бормоқда эди — бу ҳар йили ёзда такрорланиб турадиган иш эди. Аммо у ёзги қароргоҳга жойлашиб улпурмасдан ҳодисалар уни ошиғич равишда самолётга ўтириб, мамлакатни тарк этишга мажбур қилди.

Бу шарқ қироллари оддий одамлардан ҳеч нарса билан фарқ қилиб турмайди: ҳамиша писмиқлик билан иш юритишади, зиммасидаги ҳар қандай масъулиятни соқит қилиш пайида бўлади, энг муҳим масалаларни ҳал қилишни ҳадеб орқага ташлайверадилар. Лоақал шу қиролни олайлик. Ахир у ҳодисалар измига бўйсунмаслиги мумкин эди, курашса бўларди, воқеаларга жавобан қандайдир тadbирлар кўриши мумкин эди. Лекин у бундай қилмади, ўзининг ёзги қароргоҳига яшириниб олишга жаҳд қилди. Сўнг эса самолётга ўтириб, мамлакатни тарк этди. Мамлакатни кимга ташлаб кетди? Ниманинг илнжиди кетди? Ким яна шунақа иш қилиши мумкин? Ақл бовар қилмайди. Элчи билан бизнинг маҳаллий дўстларимиз ҳазилакамига ташвишга тушиб қолишгани йўқ. Улар дақиқа сайин ҳалокат юз беришидан кўрқишди. Шаҳарда намойишлар боряпти, шароит борган сари қизиб, мураккаблашиб кетмоқда. Аммо шундоқ бўлса-да, улар ҳеч нарсага қарамай, аввалгидай аллақандай бир ҳодисага умид боғлаб ўтиришипти. Бу ҳодиса уларни асраб қолармиш. Ажабо, бор пулини довга тикиб, энди ўйиннинг натижасидан умидвор бўлиб ўтирган қиморбозларга ўхшашади-я! Мен бир неча марта уларнинг мўлжали нима эканини аниқлашга уриниб кўрдим, лекин бундан ҳеч нарса чиқмади. Улар сукут сақлашар ва уларнинг сукутини ҳурмат қилмасликнинг иложи йўқ эди. Ахир, расмий мансабларда ўтирган амалдорлар айнан шу тарзда ҳаракат қилмоқлари даркор бўлса керак-да! Мен буни тушунардим, шунинг учун саволларим билан уларнинг жиғига тегаверишдан тийиндим. Лондондагилар мендан содир бўлаётган воқеаларни кузатиб туришдан нари ўтмаслигимни талаб қилишди. Мен бу талабга бўйсундим ва охиригача унга риоя қилиш ниятиданман. Қизиқ, буларнинг бари нимага олиб келаркин? Маликанинг қайтиб келиши ва бундан кейин кўп ўтмай, мамлакатни мажбуран тарк этиши, кейин қирол қошидаги биринчи шахснинг қочиши — буларнинг бари мамлакатда янги давр бошланиб келаётганидан дарак берарди. Элчихона биздан қатъият билан ўз уйларимиздан чиқмаслиқни, ўзимизни хатарга рўпара қилмаслик учун бозорларга ва бошқа жамоат жойларига бормаслигимизни талаб қилди. Аммо мен эски одатимга кўра воқеаларнинг энг қизғин жойларида бўлишга ҳаракат қилдим, имкони борича уларда иштирок этишга, жуда бўлмаса, уларни бевосита ўз кўзим билан кўриб, кузатишга интилдим.

Мен шуни сездимки, аввалига ҳукумат намойишларни ошқора қўллаб-қувватлади ва шу йўл билан омманинг мададини қозонмоқчи бўлди. Аммо қирол мамлакатни тарк этгандан сўнг бу ерда галаги ишлар содир бўла бошлади: пойтахтни бошбошдоқлик қуюни босди. Кейинги янгилик шундан иборат бўлдики, кўчаларда дин арбоблари пайдо бўлиб қолди. Улар ҳукуматни қўллашяптими ёки унга қарши чиқишяптими — англаб олиш қийин эди, лекин уларнинг «зарур бўлиб қолса жонларимизни фидо қилишга ҳам тайёрмиз» деган хитоблари оломонни жунбушга келтирмай қўймас эди. Воқеаларнинг янги ўзанига тушиб кетганидан кўрққан ҳукумат, кўча намойишларини тақиқлаш тўғрисида қарор қабул қилди. Шунда пойтахт марказида намойишларнинг янги хили пайдо бўлди: улар бир гуруҳ курулли одамлар бўлиб, қаёқдан келиб қолгани ва нима мақсадда йиғилгани маълум

эмас эди. Ҳар томонда ёнғинлар бошланди, кўчаларда талончилик ҳоллари кўпайди. Шаҳарда жинойатчи безорилар тўдалари ҳаракат қила бошлагани яққол кўриниб турарди. Тўғри, уларни одатдаги безори тўдаларидан ажратиб турадиган жиҳатлари ҳам бор эди — уларда тартиб-интизом жойида, иш яхши уюштирилган, қурол ишлатишга ҳам ғоятда моҳир эдилар. Мен элчидан содир бўлаётган ҳодисаларга бирон-бир даҳлимиз борми, деб сўраган эдим, у аччиғи келиб жавоб берди:

— Питер, бунақа саволларга жавоб бериб ўтиришга менинг вақтим йўқ. Мен ҳам сизга ўхшаган бир қузатувчи одамман. Бу воқеаларнинг ҳаммаси нималарга олиб келиши тўғрисида тариқчалик тасаввурим йўқ.

— Бироқ анави одамлар... Мен негадир улардан ҳеч бирини танимадим. Ҳеч қайсини эслолмадим. Ва, умуман, менга маълум бўлишича, биз бунақа ҳодисаларни бунақа кўламларда режалаштирган эмас эдик, шекилли.

— Хўш, бу саволингизга нима деб жавоб беришимизни кутяпсиз?

— Содир бўлаётган ҳодисаларнинг моҳияти нимада эканини англаб етмоқчиман, холос.

— Мен ўзим туну-кун воқеаларни кузатиб боряпман, лекин нима бўлаётганини мен ҳам мутлақо англай олмаяпман.

— Бироқ ҳукумат намойишларни тақиқлаб қўйиб эди-ку?

— Бу менга маълум.

— Буларнинг орқасида кимлар турган бўлса экан?

— Сиз ўзингиз ҳозиргина таъкидлагингиз — биз бунақа хатти-ҳаракатларни режалаштирган эмасмиз. Шундай эмасми?

— Тўғри... Режалаштирган эмас эдик.

— Шундоқ бўлгач, бу воқеалар ортида биз турмаймиз.

— Буни қандай тушунмоқ керак?

— Қандай истасангиз, шундай тушунаверинг. Бу ишларга бизнинг ҳеч қанақа даҳлимиз йўқ ва биз ҳеч нарса билмаймиз. Ҳозирча биз буларни шунчаки кузатиб турамыз, холос, кейинчалик эса миямизни ишга солиб, бу ошни ким пиширган-у, нима учун пиширганини билиб оламиз. Ана ўшанда биз ҳаваскор журналистга муносиб саволларингизга батафсил жавоблар берамиз.

— Изн берсангиз, бир фикр айтсам, элчи жаноблари. Бизда жуда кўп турфа хил ғоялар бор эди, аммо ҳозир содир бўлаётган ҳодисалар бу ғоялардан анча нари туради. Фақат шак-шубҳасиз бир нарса аёнки, бу воқеаларнинг ортида кимнингдир қўли ҳаммасини бошқариб тургани яққол сезилиб турипти.

Ҳарҳолда, содир бўлаётган ҳодисаларни қандоқ тушунмоқ керак? Келажак кунлар ўзи билан нималар олиб келаркин?

Мен одамларнинг чеҳраларига қараб, феъл-атворларини кузатиб, бозорларни айланиб юрганимда бир нарсадан даҳшатга тушдим — шаҳар фарёд уриб юборишига бир баҳя қолган эди. Кунлар ва тунлар қандайдир даҳшатли ҳал қилувчи ҳодисаларни кутиш билан ўтарди. Ўқларнинг қасир-қусуридан қулоқлар қоматга келганди, ажал қувиб юрганини ҳис қилиб, юраклар тарс ёрилиб кетадиган даражага келиб қолган эди. Ҳақиқатан ҳам, ҳар лаҳзада бирон дайди ўққа ем бўлиш ҳеч гап эмас эди. «Тез ёрдам» машиналарининг увиллашлари, ўт ўчириш машиналарининг қўнғироқлари ночорлик ва умидсизлик туйғуларини бадтар кучайтирарди. Буларнинг бари етмагандек, шаҳар оғизма-оғиз кўчиб юрган миш-мишлар, шивир-шивирларга тўлиб кетганди. Тахминлар кўп эди, лекин ҳеч ким эртага нима бўлишини аниқ билмасди. Бош вазир қиролни «севимли ҳукмдоримиз» деб атарди. Лекин аслида ўзининг унга нафратини яшириб ҳам ўтирмасди. Қирол мамлакатдан чиқиб кетиши биланоқ хориждан зоти олийларининг юксак мартабали кўрсатмалари етиб келди. Унда ҳукумат бошлиғини вазифасидан озод қилиш, генераллардан бирига янги ҳукумат тузишни топшириш, мажлисни чақириб, бир қатор қонунларни тасдиқлатиб олиш топширилган эди. Бош вазир ишнинг бунақа кескин тус олишини кутмаган эди. У ҳанг-манг бўлиб қолди, лекин бу ҳанг-манглик тез ўтиб кетди. У ўзига келгандан сўнг ўша куннинг ўзидаёқ радиодан чиқиш қилди ва ўзини аввалгидек бош вазир деб ҳисоблашда давом этишини, давлат ҳокимиятининг янги шакли ишлаб чиқилгунга қадар шу лавозимда

ишлаб туришини маълум қилди. Бу орада қирол томонидан тавсия қилинган генерал бир қанча ҳарбий қисмларни оёққа турғизиб, бир қатор муҳим объектларни босиб олди, энг муҳими эса — армия устидан ўз назоратини ўрнатди. Бир неча ҳукумат аъзоси қамоққа олинди. Эрталабдан бошлаб шаҳар кўчаларида ташвиқот машиналари пайдо бўлиб қолди ва улар радио карнайларидан эски ҳукумат ағдарилганини эълон этди ва армия ҳадемай янги ҳукумат таркибини эълон қилишини хабар берди. Яшин тезлигида содир бўладиган бунақа қўламдаги воқеалар истаган бошқа жойларда рўй берса шаҳар вайрон бўлар, буюк эҳромлар кунфаякун бўлиб култепаларга айланар, қудратли империялар мангута ер юзидан супириб ташланар эди. Аммо шарқ бошқача таркиб тошган, одамлар бу ерда сиёсий зилзилаларни бошқачароқ қабул қилишади, содир бўлаётган воқеаларни охиригача узил-кесил баҳолашни истамагандек, лоқайдина кузатиб тураберадилар. Масалан, кечагина ўзлари ёмон кўрган ва сира тортинмай, ошқора сўкиб юрган қирол бугун уларнинг назарида раҳм-шафқатга муҳтож, ҳамдардликка муносиб, аянчли шўрпешона бир кимсага айланиб қолади. Менга айтишларича, қиролнинг кетишини эшитиб, кўпгина одамлар кўз ёшларини тия олмадилар. Кейинчалик эса қиролга раҳм-шафқат билдирган ўша одамларнинг ўзлари бош вазирни ҳимоя қилиб гапира бошлашипти. «Биз бу шўрликдан юз ўгирсак бўлмайди, — дейишипти улар. — У ҳаётда жуда кўп қийинчиликлар кўрган, очлик азобини тотиган». Бошқалар эса «Ҳукмдорлар ўзаро талашиб-тортишиб ётишипти, бу ишларнинг бизга дахли йўқ!» дейишипти.

Воқеаларни кузатар эканман, кўзларимга ишонмайман. Менинг назаримда, бўлаётган воқеаларнинг ҳаммаси вақтинча гаплар ва келажақда буларнинг ҳаммаси, албатта, ўзгаради.

Аббос ҳали ҳам бетоб. Қизиқ, шароит ёмонлашгани сари унинг бетоблиги ҳам орта боради. Яқинда Англиядан қайтиб келган Ширин менга бугунлай бошқа одам бўлиб кўринди.

— Шундай қилиб, Англияга бориб келдим денг?

— Ҳа, шунақа бўлиб қолди.

— Жаноб Аббос бетоб экан, Лондонда жуда қисқа муддат бўлгандирсиз-да...

Аббос эпитмаслиги учун Ширин паст овозда жавоб берди:

— Мен айни унинг важидан Лондонга бордим. Лондонда уни хастахонага ётқизиш тўғрисида гаплашиб келдим. Шу ерда туришининг ўзи унинг соғлиғига ўнгарилмас зарар етказди.

— Хўш, бир тўхташга келиб, битишиб келдингизми? — деб сўрадим мен ҳам паст овозда истеҳзомни яшириб ўтирмай.

— Ҳа, мистер Макдональд. Бир неча кундан кейин улар телеграмма юборишади ёки кўнғироқ қилишади. Биз ўша заҳотиёқ жўнаб кетамиз.

Ширин Аббос томонга қиё назар ташлади. Шу пайт мен уни дил-дилимдан жуда ёмон кўриб кетдим. Вой, қари тўнка-ей! Қарда даволанишнинг сенга нима фарқи бор? Шу ердами, Англиядами — барибир эмасми? Фараз қитайлик, соғайиб қайтиб келади — унинг қайтишидан нима фойда? Мен имкони борича туйғуларимни яширишга ҳаракат қилдим, лекин у менга бир қараб, ҳамма гапни тушунди, миямда қанақа даҳшатли тусмоллар гужгон ўйнаётганини фаҳмлади ва шунинг учун бўлса керак, овозига аянчли тус бериб гапирди.

— Агар сиз ҳам биз билан бирга Лондонга борганингизда нақадар яхши бўларди, мистер Макдональд! Бизга ёрдамнингиз тегарди.

Мен жиндай пичинг аралаш жавоб бердим:

— Умид қиламанки, сизнинг хасталигингиз унча хавфли эмас. Мен бажону дил у ерда ҳам, бу ерда ҳам сизга ёрдам бераман.

— Ҳа, бу масалада сизга ишонса бўлади, — деб гапга аралашди Ширин. — Чиндан-да сизнинг бизга кўп ёрдамнингиз тегди, мистер Макдональд.

«Фаройиб дақиқалар! — деган мижгов бир фикр ўтди хаёлимдан. — Шунақа ҳам бўладими? Бу туйғу қаёқдан ва қандай қилиб келиб қоларкин? Тўғрироғи, туйғу эмас, балки, ҳаммаси тамом бўлганини, синиб битганини олдиндан сезиш. Шу синиқ парчаларда янги нарсалар пайдо бўлади деган тахмин...»

Мен гўё Ширинни биринчи марта кўриб турганимдай, унга бошқача кўз

билан қарадим. Бошқа аёл. Бегона аёл. Нима учун яқин-яқинларда юрагимни ўртаган, томирдаги қонларимни қиздирган мана шу бадан ҳозир бир қоп гўштдай кўринапти кўзимга! Мен шу кўзларнинг қаърига ботиб, улардан фароғат излар эдим. Ҳозир эса улар менга буткул бегона туюлади. Табассуми ҳам сохта, ҳеч қанақа маъно англамайди. Мен устимга ёпирилиб келаётган васвасани қийналиб бўлса-да, улоқтириб ташладим ва вазиятга мос келадиган оҳангда сийқа бир гапни айтдим:

– Шу кунлардаги иссиқ ҳар қандай одамни ҳам оёқдан йиқитишга қодир.

– Ҳа, мистер Макдональд, гапингиз тўғри. Бундан ярамасроқ иқлим бўлмайди, — деди Аббос.

– Фақат об-ҳаво эмас, ҳамма-ҳаммаси... — деди хавотир билан Ширин. — Содир бўлаётган воқеалар. Нақадар даҳшат... Одамлар қирилиб кетяпти...

У Аббоснинг каравотининг бир чеккасига омонатгина ўтирди-да, ясама бардамлик билан деди:

– Аммо мен ишонаман, азизим, ҳаммаси яхши бўлиб кетади. Сен тузалиб кетасан, ҳали қанча-қанча яхши кунларни бирга ўтказамиз.

Аббос унга изтиробли нигоҳ билан қаради. Мен масхараомуз оҳангда илова қилдим:

– Ҳа, жаноб Аббос, бу ҳодисалар сизни шу аҳволга солди. Аммо ҳадемай, ҳамма нарса ўрнига тушиб кетади, галвалар тутади. Сиз ҳеч қанақа гап эшитганингиз йўқми, Ширин?

У менга шундай нигоҳ ташладики, мен бу нигоҳнинг маъносини тушунмадим. У диққат-эътибор билан қаради, лекин унинг бу қарашини ногаҳоний эди. Мен унинг миясидан турли хил фикрлар ғужғон ўйнаб ўтганини ҳис қилдим.

– Нималар бўлаётганини ўзингиз кўриб турибсиз, — деди у. — Мамлакат барбод бўлмоқда. Кун-сайин бошбошдоқлик, анархия кучайиб бормоқда, буларнинг ҳаммаси нима билан тамом бўлишини ҳеч ким билмайди.

Аббос тоғдай уюлиб ётган ёстиқлардан жиндай бошини кўтарди ва тийрак овозда сўради:

– А, лаббай! Қанақа янгиликлар бор сўнгги пайтларда?

– Менга қаранг, охириги эшитган янгилигингиз нима эди? Ўшанга қараб, мен янгиларини айтиб берай-да, — деб жавоб бердим истеҳзо билан.

Мен Шириннинг жавобини эшитсам дегандим. Унинг жавобини эшитиб, кун сайин мураккаблашиб бораётган бу ўйинда менинг ўрним қаерда эканини аниқлаб олмақчи эдим. Аббос гапга аралашди.

– Шу пайтгача эшитганларим кишини қувонтирмайди. Ҳеч бир масалада кишига қатъий ишонч бағишламайди.

– Бу ишларингни йиғиштир деб сенга неча марталаб айтганман, азизим! — деди Ширин насиҳатомуз. — Шу ишлар туфайли касал орттириб олдинг. — У ҳамон эрига гапираётган бўлса-да, менга ўтирилиб олган эди. — Бу бемаъни сиёсатбозлик ўйинини бас қилиш керак, азизим. Бу ўйин туфайли асаббузарлик ва хасталиклардан бошқа ҳеч нарса орттирмайсан.

Менинг касал кўргани борганимда шунақа гап-сўзлар бўлди.

Ширин мени кузатиб чиққанда мен даҳлизда кўзгу олдида тўхтаб, Ширинни тузукроқ кўриб олмақчи бўлдим.

– Ҳамма нарса нақадар тез ўзгариб кетди-я, Ширин, — дедим унга. — Туриб-туриб ўзим ҳайрон қоламан.

Унинг чеҳрасида турфа хил туйғулар зуҳур этди — унда ғусса ҳам, мамнуният ҳам, ночорлик ҳам, яширин қувонч ҳам бор эди. У жилмайиб деди:

– Менинг назаримда ҳам шунақага ўхшайди.

Мен индамадим. Унинг бирор нарса деб илова қилишини кутдим. Лекин у гапини давом эттирмади. Мен гапни кавлаб, унинг ичидагиларни билиб олмақчи бўлдим.

– Ҳамма нарса ўзгариб кетди, бошқача бўлиб қолди. Ҳатто об-ҳаво ҳам бошқача. Одамлар ўзларини ўзгача тута бошлади. Билмадим, эҳтимол, биз ҳам ўзгаргандирмиз.

Мен унинг муносабатини илаб олишни хоҳлар эдим. Лоақал, киприкларини

пирпиратиб, менинг гапимга қўшилиш-қўшилмаслигини билдирса-чи! Ним қоронғи даҳлизда унинг овози бўғиқроқ эшитилди. Назаримда, унинг овозида нимадандир гаши келгани сезиларди. Гўё гапираётган у эмас, балки аллақандай нотаниш аёл эди.

— Ҳаммадан ҳам кўпроқ сиз ўзингиз ўзгарганга ўхшаяпсиз, мистер Макдональд. Гўё ҳеч ким ўзгармаган-у, ёлғиз ўзингиз ўзгаргансиз.

Мен вужудимни эгаллаб келаётган ташвишни босишга уриниб, кулиб юбордим. У совуққина деди:

— Сен кўнглингда сиққанича кулаверишинг мумкин, лекин чинини айтганда, ҳаммамиз ҳам ўзгарганмиз.

— Қандай? Анча ўзгарганмизми?

— Жуда қаттиқ ўзгарганмиз.

— На чора! Бошига мушкулотлар тушиб, одам ўзи хоҳлаган ишини қилолмай қолганда, тушкунлик туйғусини кечира бошлайди, қалбини ғусса босади. Бошқа одамлардан ҳам кўнглинг қолади, улардан ҳам шубҳалана бошлайсан.

— Мистер Макдональд, мен эътироф этишим керакки, ўзгаришлар фақат мистер Макдональд билан содир бўлди. Булар чакана ўзгаришлар эмас.

Мен ташвишимни ортиқ яшириб ўтирмадим.

— Бу бемаъ依ликларнинг ҳаммаси ўтиб кетади. Ўшанда биз ҳам ўзимизни яхшироқ ҳис қиламиз ва ҳамма нарсага некбинроқ кўз билан қарайдиган бўламиз. Бунга ишончим комил.

— Шунақа бўлармикин? — деди Ширин бепарвогина.

— Ноумид шайтон.

— Сен ўзинг нима деб ўйлайсан?

— Билмадим-ов...

...Эшик ланг очик. Қуёш кўзни қамаштириб чарақлаб турипти. Ташқарида августнинг ҳамма нарсани жизгинак қилиб юборадиган жазирамаси. Қайноқ ҳаво, қурғоқчилик нафаси. Нафас олишим оғирлашганини ҳис қилдим. Воқеликка қайтмоқ керак эди.

— Ширин, — дедим мен. — Бошқа бир вақтда учрашиб, кўп нарсалар тўғрисида гаплашиб оламиз. Гаплашганда ҳам бошқачароқ, яхшироқ гаплашамиз.

— Худо хоҳласа, мистер Макдональд.

17

Ҳозир гапириб бермоқчи бўлган гапларимни ташлаб кетса ҳам бўлаверарди. Аммо воқеалар менинг шубҳаларимни тасдиқлади. Менинг асабларим жуда қақшаб кетганди. Мен Аббосниқидан чиқиб, уйга равона бўлдим — тез уйга бориб, ҳаммомга тушиб, индамай ўзимга келиб олмасам бўлмасди. Аммо йўл-йўлакай бир можарога йўлиқдим-у, бу можаро мени яна шафқатсиз реалликка қайтарди. Уйга кетаётиб, бир неча чорраҳадан ўтганимдан кейин, шаҳарнинг марказий майдонида жуда катта оломонга рўпара келдим. Бир неча одам сояда ётар ва гўё муштлашган кишилардай оғир ҳансираб нафас оларди. Теварак-атрофда тартибсизлик излари: витриналар синдирилган, дўконлар ва магазинлар таланган. Бугун майдон шиша синиқларига ва тошларга тўлиб кетган. Илдизи билан кўпориб олинган ниҳоллар тўқмоқ ўрнида ишлатилган. Оломон орасидан аллақандай жон ҳолатидаги фарёдлар эшитилади. Мен тузоққа тушиб қолдим деб кўрқиб кетдим, менинг бу ерга келишим жоиз эмас эди. Дарҳол орқага қайтмоғим зарур эди. Аммо оломон зичлашиб, йўлимни тўсиб қўйди. Мен ўзимни жилмаяётгандай қилиб кўрсатишга уриндим, бироқ жилмайиш ўрнига башарамни қийшайтиргандай бўлдим, холос. Юзимга жиддий, хотиржам тус бердим. Эҳтимол, бунақа жиддий қиёфамни кўришса, менга жиндай эҳтиром бажо келтиришар ва менга тегишмас деб ўйладим. Борди-ю, тескариси бўлса-чи? Менинг жиддий қиёфам уларнинг гашини келтирса нима бўлади? Менга фақат шуниси етмай турган эди. Мен машинани йўл чеккасида қолдириб, уйга айланма йўллар билан пиёда кетишга қарор қилдим.

Бошим говлаб келди. Нима бўлганда ҳам, бундан бу ёнга машинада кетиб бўлмасди. Мен теварак-атрофимга алангладим ва лоқайд бир қиёфада

машинадан тушдим. Шундай қилсам, ҳеч нарса билан ажралиб турмайдиган оддий бир одам деб ўйлашади, дедим. Улар менинг нигоҳимдаги кўркувни ва саросимага тушиб қолганимни пайқаб қолишмасин учун уларнинг кўзларига қарашдан чўчидим. Нолалар, йиғилар, бақириб-чақирришлар... Оёқ остида ахлатлар шитирлайди, шиша синиқлари нижирлайди. Мен оломонни оралаб ўтиб бормоқда эдим. Борар эканман, кўзларим билан бирор тор кўчани қидирардим. Кўкқисдан теварагимдаги одамлар менга тикилиб қарашаётганини, орқамдан ҳам қараб, нигоҳлари билан кузатиб қолишаётганини сезиб қолдим. Одамлар орасида янграётган хитоблар қулоғимни батангга келтириб қўйганди.

Мен жуда ҳам ваҳимага тушиб қолдим. Мана, мен, ниҳоят, Шарқ билан юзма-юз тўқнашдим. Наҳотки, уларнинг нафратлари, телбаликлари бор кучи билан устимга ёпирилса, мени мажақлаб, янчиб ташласа? Ахир, улар одамни тилка-пора қилиб ташлаши ҳеч гап эмас-ку! Иккиланиб ўтиришмайди. Афсусланиб ўтиришмайди. Буюк Британия учун ҳалок бўлганлар рўйхатига яна битта исм қўшилади, тамом, – деб ўйладим. – Уларнинг ҳаммасининг кўкрагида қасос ўти ёнмоқда – шунақа тобда уларнинг қўлига мен тушиб ўтирибман. Керакли ўлжа айна керакли фурсатда илинди. Начора, куним битган бўлса, нима иложим бор?»

Битга кўркув бошқа кўркувни туғдиради. Кейинги, янги кўркувда эса ҳалос бўлишга йўл очадиган қалит бўлиши мумкин. Худди уйқудаги одамдай мен талмовсираб бир неча қадам қўйдим. Мен томон келаётган одамларни кўрдим. Оёқларим пахтадай бўшашиб кетди. Томирларимдаги қон тупириб, бошимга урди. Қизариб кетдимми ёки рангим ўчиб кетдимми – билмайман. Нима фарқи бор? Улардан бири – ўрта бўй, миқти гавдалиси менинг ёнимга келди. Чимирилган қонлари тагидан кўзлари ўқрайиб қарайди. Қарашни совуқ, таҳдидли. Ҳамма эшитсин учун баланд овозда сўради:

– Америкаликмисан?

Ўша пайтда қанақа туйғу билан ҳаракат қилдим, каллам қанақа ишлади – билмайман. Инглизча нималар деб минғирладим – билмайман. Бир нарсаларни сўраган бўлсам керак-да, ёки бир нарсалар деб жавоб бердиммикан? Бироқ бирданга ўнлаб қўллар мени чангаллаётганини сезиб қолдим. Бу қўллар оёғимни ерда? узиб олиб, ўзимни кимнингдир елкасига ўтқазиб қўйди. Бу иш жуда чаққонлик билан тез бажарилди. Мени қуршаб олган оломон ҳайқириб юборди.

...Бунақа туйғуни камдан-кам одам бошидан кечирган бўлса керак. Ҳозирнинг ўзида кўркувдан дағ-дағ қалтираб, тилим калимага келмай, адои тамом бўлиб туриб эдим, бирдан кўз очиб юмгунча юлдузга айландим-қолдим. Оломоннинг қаҳрамони! Бу – махсус уюштирилган намойиш эди. Энди менга бунда шубҳа қолмаган эди. Менга имо-ишоралар билан тушунтиришиб, майдонда мендан бошқа ҳам америкаликлар борлигини маълум қилишди. Менга зарқ билан, қойил қолиб, нималарнидир унсиз кутиб қарашарди. Менга бармоқлари билан қандайдир ишоралар қилишарди, лекин мен уларни тушунмас эдим. Ана, улардан бири чўнтагидан бир даста доллар олиб, менга кўрсатиб силкитди. Мен тушундим. Улар мендан доллар сўрашмоқда эди. Бу ерда шунақа ўйин бўлаётган экан-да!

Бу масхарабозликлар қанча давом этдию ва мен уларга неча доллар бериб қутулдим – буларнинг ҳеч қайсиси деярлик эсимда қолгани йўқ. Элчихонага кетаётганимда ҳушимга келдим. Ҳаммаси жой-жойига тушди. Ҳаммаси кундай равшан эди. Аввал бошданоқ бу – америкаликларнинг ўйини бўлган. Биз эса мураккаб ўйинда бор-йўғи пиёдалар эдик, холос. Жин урсин! Бизнинг қанақа ишгирикимиз тўғрисида гап бўлиши мумкин эди? Тушуниб турибман, энди элчи ё бошқа дипломатлар билан турфа хил суҳбатлар қуришдан ҳеч қанақа маъно қолмади. Улар нима ҳам қила олар эдилар? Ўша ўйиннинг ўзини давом эттиришсинми? Ёки бир чеккага чиқиб, оддийгина томошабин бўлиб туришсинми? Томоша қилиб, қачон парда тушади-ю, бу мудҳиш спектакл қачон тамом бўлади, деб кутиб ўтиришсинми?

Мен хотиралар уммонига жўнғидим. Бу ерга келган биринчи кунларимдан бошлаб, машинада элчихона томон кетиб бораётган кунимгача бутун тарихимни кўз ўнгимдан ўтказишга уриндим. «Аҳмоқсан! Қип-қизил аҳмоқсан,

Питер! Вой эси паст-ей... Ўйин қоидаларини аввалроқ англаб етиш керак эди, нодон! — дердим ўз-ўзимга. — Яхшилаб уқиб олмоқ керак эди. Сен ўзинг унда ишгирок этасанми, йўқми — бунинг аҳамияти йўқ эди. Мана, энди туман тарқади. Бу ўша сенга таниш туман. Бу туман ичида сен неча ойлар мобайнида яшадинг. Буларнинг бари бутун кундай равшан бўлди!»

...Мен элчихонага келиб, элчининг ҳузурига киришга истак билдирганимда биринчи котиб менга дона-дона қилиб деди:

— Мистер Макдональд! Элчи бутунга белгиланган ҳамма учрашувларини бекор қилди. Эртага ҳам шундай. Мен сизнинг ҳамма мулоҳазаларингиз ва ҳамма таклифларингизни эшитиб, элчи жанобларига етказишга тайёрман.

Авваллари биринчи котиб билан ўтириб, сафсата сотиш нақадар енгил эди. Бир-биримизга фикрларимизни айтардик, янгиликлар тўғрисида гаплашардик. Энди эса мен ҳаммага айтиладиган мана шу мулоийм сохта жавобни эшитиб ўтирибман.

Мен ҳаммасини тушунаман деган маънода бош ирғаб, дедим:

— Ҳа, албатта... Ҳозир элчининг иши бошидан ошиб-тошиб ётган бўлса керак. Ишлар қалашиб ётипти. Бироқ кўққисдан Питер Макдональд зарур бўлиб-нетиб қолса, тортинманг, истаган вақтингизда кўнгироқ қилишингиз мумкин. У уйда бўлади. Гўшакни ўзи кўтаради.

18

Энди умумий манзара равшан бўлиб қолганда, майда-чуйда тафсилотларини тушунтириб ўтиришга ҳожат қолмади. Радиодан ҳам, матбуотда ҳам кейинги пайтларда гаплар керагидан ортиқ гапирилди. Уларни майдонлар ва кўчаларда оғизларини тўлдириб роса айтишди. Гаплар турфа хил эди. Қария айтган гаплар ҳам бор эди, «ўзгалар» айтган гаплар ҳам бор эди. Бу орада биз етти ухлаб тушимизга кирмаган шароитлар борлиги ҳам аён бўлди. Маълум бўлдики, америкаликлар анча вақтдан бери бизга билдирмай зимдан иш юритиб келишаётган экан. Тан олиб айтмоқ керакки, беҳато иш юритишдан, негати, нима исташларини яхши билишган. Биз эса бу орада орзу-хаёллар орзусида яшаганмиз, ўтмишга маҳлиё бўлиб яшаганмиз, ҳолбуки ўтмиш ҳеч қачон қайтмайдиган бўлиб ўтиб кетиб бўлган эди. Ўжарлигимиз ўзимизга қаттиқ панд берди. Эндиликда биз тўлалигича ўзгалар қўйган шарт-шароитга кўниб яшашга мажбурмиз. Бу таъналарнинг ҳаммасини бус-бутун Қарияга нисбатан ҳам, унинг биринчи вазирига нисбатан ҳам, уларнинг ҳамма тарафдорларига нисбатан ҳам айтивериш мумкин. Қариянинг назарида у ўзининг бенуқсон обрўйи ва шахсий дадиллиги туфайли ҳамма нарсага эриша олдигандек туюлганди. У шахсан ўзим кўчага чиқсам кифоя, менга зарур бўлган нарсанинг ҳаммасида халқ менга мадаккор бўлади ва мен, албатта, ўз мақсадимга эришаман деб ўйларди. Ана шу сохта эътиқоди важдан у кўп нарсага, эҳтимолки, ҳамма нарсага бепарво бўлди. Агар уларни қайтариб, ўз даврасига қўшиб олганда амин бўлар эдики, уларни у мангу бой бериб бўлган. У ағдарилганда эса ҳеч ким унинг учун чинакамига куйгани ҳам йўқ. Шарқ одамларига нисбатан менинг доимий душманлигимга қарамай, улар ҳаддан ташқари матонатли ва ўжар эканини тан олмай туролмайман. Қария худди ярадор буқадай, сўнгги нафасига қадар майдонни ташлаб чиқиб кетгани йўқ. Бироқ шундай бўлса-да, жангни бой берди. Унинг сафдошлари сўнгги томчи қонлари қолгунча жанг қилдилар. Ахир, Шарқда қатъий бир эътиқод бор — жанг майдонида ўлганлар шаҳид кетади ва тўғри жаннатга киради. Баъзилар ишонадики, ҳатто улар қайтадан ҳаёт касб этишлари ҳам мумкин. Бу одамларнинг матонатини кўриб, мен ёқа ушлаб, таҳсинлар айтардим, холос. Курашдан воз кечганлардан ва айниқса, энг сўнгги паллада ундан ўзини олиб қолганлардан эса нафратланар эдим. Америкаликлар эса айни шунақа одамлардан мамнун бўлишди.

Шундай қилиб, Қария таслим бўлмай, курашни қўлдан қўймай мағлуб бўлди. Унинг мағлубияти мен ўйлагандан кўра жиддийроқ оқибатларга олиб келди. Бу воқеалар ҳеч кимни лоқайд қолдиргани йўқ, шу жумладан, хорижийларни ҳам. Улар бу ҳодисаларни туғдирган сабаблар тўғрисида чуқур ўйлаб кўришга мажбур қилди. Ватанимга қайтганимда уларни мен ҳам бир

таҳлил қилиб кўраман. Ўтган воқеаларда худди томчи сувда ҳамма жиҳатлар, унинг фикрлаш тарзининг жон фидо қилиб бўлса-да, зарба бера олиш иқтидори акс этди.

Бу кунлар жуда даҳшатли бўлди. Улар одамларининг миясида ҳам, қалбларида ҳам ўчмас из қолдиради. Бу кунлар менинг хотирамда ҳам умрбод ўрнашиб қолади. Эҳтимол, мен бундан буён ҳаётимда ҳеч қачон бунақа кунларни бошимдан кечирмасман, лекин шундоқ бўлса-да, мен улардан катта сабоқлар олдим.

Яна айтадиган нима гапим қолди? Гапим унча кўп қолгани йўқ. Ўтган ҳодисалар мени баъзи бир нарсаларга бошқача кўз билан қарашга мажбур қилди. Мен узил-кесил шундай эътиқодга келдимки, ҳокимият иқтидорсиз ва истеъдодсиз одамларнинг қўлига ўғиб қолса, улар ҳамма нарсани – маданиятни ҳам, ахлоқни ҳам, инсоний принципларни ҳам, умум фаровонлигини ҳам барбод қилишади, охир-оқибатда эса ўзларини ҳам, яқин дўстларини ҳам, иттифоқчиларини ҳам ҳалок қилишади. Улар томонидан ва уларнинг америкалик хўжайинлари томонидан амалга ошираётган бемаъни ишларини бундан бошқа бирон нарса билан изоҳлаб бўлмайди.

Сўнги кунларда ҳаёт аста-секин ўз ўзанига қайтиб, галвалар тинчиб қолгандай кўринган эди. Лекин қутилмаганда яна ҳамма нарса жунбушга келди. Янги ҳокимият яшириниб юрган собиқ бош вазирни қамоққа олган эмиш, деган миш-мишлар тарқади. Аммо у биқиниб ётган жойидан чиқиб, қорасини кўрсатишга улгурмай, ўнлаб ханжарлар унинг гавдасига санчилди. Ҳукумат доиралари бунини суиқасд деб эълон қилди – ғазаб отига минган халқ шундай қилган эмиш. Ҳозир вазир оғир аҳволда касалхонада ётган эмиш. Яна икки кундан кейин радио орқали ахборот беришди – бош вазирнинг устидан суд бўлишти ва уни ўлим жазосига ҳукм қилишшти. Бир-икки танишларим ҳам топилди – улар менга қатгъи жараёнини ўз кўзлари билан кўришганини айтишди. Собиқ вазир юриб боролмапти. Бир неча одам уни дор остига кўтариб боришти. Унинг афт-башараси ва кийимлари қонга беланган, кўзи моматалоқ бўлиб шишиб кетган эди. У жуда қийналиб, зўрға кўзини очипти. Сўнги дақиқада у теварак-атрофига аланг-жаланг қарабди-да, охириги кучларини йиғиб, жаллоднинг башарасига тупуришти. Кейин оёғи тагидан курсини ўзи тепиб ташлаб, осилиб қолишти. Тарихнинг яна бир даврининг танига мана шу тариқа чизик тортилди.

Улар бунақа ишни қилишга қандай журъат қилдилар? Нима учун бу ишга қўл урдилар? Бу бағритошликни мен сира ақлимга сиғдира олмадим. Уни ҳеч қарда ҳеч нарса билан оқлаб бўлмайди. Аммо ваҳшийларнинг хатти-ҳаракатини олдиндан айтиб бериб бўлмайди. Улар ҳамма нарсага қодир.

Ва, ниҳоят...

Менинг ҳаётимда бу қадар катта роль ўйнаган Рэндли... Орамиздаги ҳар қанча келишмовчиликларга қарамай, у мени кўп нарсага ўргатди. Сирасини айтганда, энг муҳими – у менга хатони қандай қилиб вақтида аниқлаб олиш йўлини ўргатди. Кейинчалик менга у билан яна бир бор учрашш иқтидорим насиб этмади. Агар учрашганимизда унинг сон-саногини йўқ назарияларини бирга муҳокама қилардик, уларнинг ҳеч нарсага ярамаслигини исбот қилиб берардик. Компания томонидан тарқатиладиган ҳафталик бюллетенда фавқулодда муҳим аҳамиятга эга бўлган янгиликлар ҳаддан ташқари кўпчилига қарамай, унинг вафоти тўғрисидаги ахборотни сиқинтириб жойлаштиришга имкон топишти. Некролог жуда муҳтасар. Лекин ғоятда таъсирчан эди. Мен кўздаги ёшларимни тийиб туролмадим. Биз биргаликда кўтарилаётган ёнбағирнинг қарама-қарши томони кўринмасдан олдин у дунёдан кўз юмишни афзал билди. Британия империясининг куёши уфққа бота бошлашидан олдинроқ кетди. У зах ер бағрида сарвар соясида мангу тинчини топди. Эҳтимол, у яхши кўрган швейцариялик аёл ёки бошқа бирон хотин унинг қабри устидаги империянинг бугун тарихи ўйиб ёзилган мармар лавҳа устига бир даста гул қўйгандир.

«Ўзгалар» масаласига келадиган бўлсак, мен улар тўғрисида гапиришни истамайман. Ўзимнинг бемаънилимни ошкор қилишга иштиёқим йўқ. Шунча ўз-ўзимни фош қилганларим етар. Биламан, бу қора кунларни тезда енгиб

ўтаман. Ўзимнинг китобимга қайтаман, ўтмишни унутмоқ учун унга бошим билан шўнғийман.

Алдандимми? Ҳа, алдандим. Ўзимни ўзим алдадим.

Мирза энди ўз тақдирининг хўжайини. Нима иш билан шуғулланаман деса, ихтиёри ўзида. Модомики, биз уни қўлга ўргатишга муваффақ бўлмадикми, у орзу қилган нарсаларни рўёбга чиқаришни эшлаёлмадикми, энди бутун ўзимизни оппоқ кўрсатиб, айбни унга ағдариш, уни ёмонотлиққа чиқариш керак эмас. Эндиликда Мирза ва Ашраф Оятулла иккови ҳам вазир. Ўз вақтида улар Британияга ҳалол хизмат қилишга ҳаракат қилишган эди. Бироқ, афсуски, у на ўзига, на уларга ёрдам бера олди. Шунинг учун улар нариги томонга ўтиб кетди. Америкаликлар уларнинг юксак малакаларини ва ҳавоси баланд одамлар эканини ўз вақтида баҳолай олдилар. Айни шунақа одамлар уларга зарур эди ва америкаликлар уларни топа билишди. Ёки эзоқ вақт мобайнида бунақа одамларни ўзлари учун ўзлари тайёрлаган бўлишлари ҳам мумкин. Билмадим. Аббос масаласига келсақ, ватанимга қайтишимдан аввал у билан гурунглашиб олдик.

– Бирдан-бир орзуим шуки, мистер Макдональд, – деди у, – ҳар нима қилиб бўлса-да, соғлигимни тиклаб олсам. Агар тузалиб кетсам, умримнинг охиригача, Англиянинг бирор қишлоғида яшаган бўлардим. Хотиралар ёзардим. Ёзаман десам, анча гапим бор. Мен кўплаб муҳим ҳодисаларнинг шоҳиди бўлганман, атоқли одамларнинг анча-мунчасини танир эдим. Фақат соғайиб кетсам бўлгани эди. Бирор тинчгина, осуда жойни макон тусам... – У истехзо билан қўшиб қўйди: – Янги босқич, биласизми, бошқа навдаги одамларга эҳтиёжманд.

Мен ҳам истехзо билан кулдим-да, сўрадим:

– Ширин-чи? У ҳам Англияда ёнингизда бўладими?

У менга саволчан назар ташлади. Унинг юзи аянчли тус олди.

– Ширин бу ерда қолади... Бир неча муддат шу ерда бўлиб туради. Кейин етиб боради.

Ширин қолди. Бу жуда яхши эсимда. Августнинг сўнгги кунларида – менинг жўнаб кетишимдан тахминан бир ойча аввал уларнинг уйида катта зиёфат бўлди – зиёфат бир воқеа бўлди – унинг тўғрисида зодагонлар даврасида гап-сўзлар анчагача тинмади. Ширин ўша оқшом бениҳоя соҳибжамол эди. У жуда қувноқ, дилкаш, ўз латофати ва меҳмондўстлигини ҳеч кимдан дариг тутмади. Қулай фурсатни топиб, мен унга сентябрнинг сўнгги ҳафтасида жўнаб кетишимни айтдим. У мулоийим, лекин лоқайд бир таажжу билан деди:

– Нега бизни бу қадар тез тарк этияпсиз, мистер Макдональд?

– Ишларим охирига етди. Жўнаб кетмасам бўлмайди.

У кулиб юборди.

– Ҳамма нарса бутунлай ўзгариб кетди, шундайми? Сиз энди Шарқнинг бошқа қиёфаси билан танишмоғингиз керак. Ғолиб ва қувноқ Шарқ билан.

– Шарқнинг ҳозиргача танишган қиёфасидан роса тўйганман. Менга анчага етади.

– Бу сиз учун етарли деб ўйламайман.

– Шарқнинг қиёфаси турфа хил, – дедим мен жиддий оҳангда. – Унинг ҳамма жиҳатларини билиб, уқиб олиш қўлимдан келмайди. Ҳатто бутун умримни шу ерда ўтказганимда ҳам буни эплай олмадим.

Ширин қиқир-қиқир кулиб сўради:

– Нима, Шарқ жонингизга тегиб кетдими?

– Йўқ, нега ундоқ дейсиз?

– Ундай бўлса, гап нимада?

– Ўзим ҳам билмайман. Ҳеч нарсага боқишга чоғим келмай қолди. Мен ортиқ ҳеч нарса қилолмайман. – Мен ҳам кулдим. – Ҳадеб мендан одамларнинг кўнгли қолавермасин. Етар энди. Шундоқ эмасми?

Миямда қандай фикрлар борлигини аниқламоқчи бўлгандай, Ширин кўзларимга астойдил тикилиб қолди.

– Мистер Макдональд! Сиз бунақа тушкунлик руҳига берилган ягона одамсиз. Сиз ҳали ҳам ўтмиш бағрида яшаётганга ўхшайсиз.

– Ҳа, энди, Қария бир ёқлик бўлди, лекин Шарқ муаммоси эндигина бошланиб келяпти-ку.

– Сиз шундай деб ўйлайсизми?

– Ҳа.

У лабини тишлаб қолди ва нигоҳини мендан олиб, бир лаҳза ўйга берилди. Кейин меҳмонларининг ҳар бирига диққат билан қараши керак бўлган уй бекаси сифатида зодагонлар оҳангида гапира кетди:

– Мистер Макдональд, биз бу гурунгимизни, албатта, давом эттирамиз. Майлими? Ҳозир эса меҳмонларнинг кўнглини олмоқ керак. Кўриб турибман, баъзи бир меҳмонлар зерикиб эснай бошлашди. О! Ҳамманинг қадаҳи тўлдирилган эмас-ку!

– Ўҳ-ҳў, мулозимларингиз ғоятда ялқов экан-ку! – дедим мен унинг гапини қўллаган бўлиб. – Мулозимларга кўз-қулоқ бўлиб, қистаб турмаса, бўлмас экан.

Ола-говур гаплар бошланди, қадаҳларнинг жаранг-журунги эшитилди. Ҳовлидаги паркдан қаҳқаҳа кўтарилди. Мен зиёфат бўлаётган жойдан машинада анча узоқлаб кетган бўлсам-да, қаҳқаҳа овози ҳамон қулоғим остида жарангларди. Кўз ўнгимдан эса меҳмонларнинг башаралари лип-лип ўтиб турди. Кейин уларнинг ўрнини бошқа манзаралар – хотира парчалари эгаллади. Наҳотки, буларнинг ҳаммаси ўнгимда содир бўлган эди?! Наҳотки, буларнинг ҳаммаси тамом бўлиб, ўтмишга шўнғиб кетди. Нима янги давр бошландими?

Байрут – 1975 йил.

Бағдод – 1978 йил.

*Озод ШАРАФИДДИНОВ
таржимаси.*

Любомир ЛЕВЧЕВ

Синдирмангиз юрак қанотларини

ЮЛДУЗЛАР — МЕНИКИ

— Юлдузлар — меники! —
айтгяпман бу гапни жиддий. —
Утинаман, кулманг!
Нима, менга ишонмайсизми?

— Болакай, юлдузлар йироқ, ахир!
Расмини чизишинг мумкин уларнинг,
сен ҳам бошқаларга эргашиб,
шунда балки юпанар кўнглинг!
Юлдузларга сира етиб бўлмайди!
Фусункордир улар
шунинг учун ҳам...

— Сизга қандай уқтирсам экан, улар
меникилигин!
Бўлсайди эшита билмоқ ҳиссингиз,
сиз ҳам илгардингиз сирли сасларни —
жамики тирик жон,
жами наботот,
ҳаттоки тошлар ҳам гапира олар.
Юлдузлар ҳам сўзлар ўз тилларида —
пшивирлашар улар менга ҳар оқшом:
— Биз — сеникимиз!

— Хаёлшараст, баҳсларингни қўй!
Шуни жуда хоҳласанг агар,
эгаси бўла қол уларнинг, майли!

Менга инонмаслар!...
Юлдузлар, улар — йироқ,
биз эса депсинамиз заминда ҳануз.

*Мирпўлат МИРЗО
таржималари.*

Болгар шоири Любомир ЛЕВЧЕВ (1935 й.) XX аср жаҳон шеъриятининг пешқадам вакилларидан биридир. Унинг шеърияти фикрчанлиги, рангин туйғуларга бойлиги билан алоҳида жозиба касб этади. Айни чоғда шоирнинг бетакрор шеърий олами унинг мисраларига гўзаллик ва ажиб сурур бахш этиб туради. Зеро, шоир “Мен сўз санъатида янгилик тарафдориман, янги оҳанглар ишқибозиман”, дейди. Поэзиядан журъат ва мардонаворлик, ҳаяжон ва тарангликнинг йўқолишини эса у шеърият инқирози дея изоҳлайди.

Замин, замин,
залварлисан сен,
лекин умидсизлик
сендан оғирроқ.
Замин, замин,
боғламоқ бўлганлар сени ҳам, ахир,
гарданига уч наҳангнинг...

О, синдирманг юрак қанотларини!
Бўлмасайди ўжар, орзуманд зотлар,
телбалар — аҳдидан чекинмас, қайсар,
бўлмасайди хаёл фидойилари,
ҳилпирар эдими байроқларимиз —
тонглар нашидасин туюб, музаффар?

Мен ҳам шу асрда топдим таваллуд.
Солдилар мени ҳам жанговор тuedан
тикилган даврнинг беланчагига.
Учкун порлар менинг кўзларимда ҳам!
Зеро аҳдим мени йўлламиш жангга,
бўлсин орзуларим жангари, мағрур,
мағрурроқ Спартак орзусидан-да!

Қалбим, иккиланма, эзилма,
кибри идрокнинг истеҳзосидан.
Биламан,
умидим соврилар менинг,
қачонки ер қуёш теварагида
чарх уришдан чарчаб,
тўхтасагина...

ЎЙЛАР

Ҳаммамиз,
ҳаммамиз, аслида, қурувчилармиз,
бўлак қисматдан гап очип
беҳуда,
худди юрагингни куйдириб турган
севги баёнидек ортиқчадир бу.

Кремиковицадамисан сен бугун,
ё “Восток-Марица” ТЭЦида,
ё қўшиқлар тўқилмайдиган
бўлак бир жойдамисан,
фарқи йўқ, сира.
Турибмиз исмсиз эрта олдида.
Текислар серҳафсала скрепер
иншоот заминини,
тенглаштирар кишилар ҳақ-ҳуқуқларин.
Гумбурлаб айланар бетонқорғичлар,
сўндириб тухматлар,
гиналар сасин.

Афсонавор ҳавозалар остида
бу кун ўз исмини олажак ҳар ким.
Аниқ.
Қисқа.
Режа сарҳисобин қайд этувчи
рақам сингари.

Ижобий қаҳрамонлар йўқ орамизда.
 Орамизда йўқ салбий қаҳрамонлар.
 Бизлар — одамлармиз.
 Ўқтам.
 Ёки ожиз.
 Жасур.
 Ёки қўрқоқ.
 Дилгир.
 Ёки хуррам.
 Ишонувчан.
 Ёки шафқатсиз.

Барчага керак бу ҳаққоний ҳукм,
 истиқбол остонасида турган барчага.
 Майли, зўр қудрат-ла айлана берсин
 буюк даврнинг тош майдалагичи.
 Ташла унга,
 Чақир тошларни ташла,
 ушбу кун бўғзингда тиқилиб турган
 ёки юрагингни эзган тошларни.
 Билсанг, чиқар шунда энг пишиқ бетон!

ҲОРҒИН АЁЛЛАР ҲАҚИДА БАЛЛАДА

Туришибди ҳорғин аёллар
 завод яқинидаги бекатда,
 улар автобусни кутишяпти,
 кутган каби кечикаётган
 жазманларини.

Шомлар изғиринли.
 Йўлнинг маълум нуқталарида
 порлар неонлар.
 Устундан устунга таралар хабар:
 Йўл бўлар кумуш ранг.
 Йўл бўлар кумуш ранг.
 Йўл бўлар кумуш ранг.
 Сўнгги бекатгача.

Беланар кумушга ҳорғин аёллар.
 Улар ҳорганларки шу қадар,
 чиройлироқ бўлишга ҳатто,
 мадорлари йўқ.
 Чунки қум элашган замбил элакда.
 Чунки хамир қорган улар бетондан.
 (Тўзонлар ялтирар сочлари узра.)
 Сўнг эса...
 Чунки улар тонгни қаршилаганлар.
 Чунки улар тўйинтириб қуёшни,
 уйқуга узатганлар...
 Келди автобус ҳам,
 олар уларни
 дим оғушига.
 Мизғийдилар улар тик туриб.
 Чайқаладилар.
 Жилмаядилар...

Янги хонадоннинг соҳибалари,
оналари — кенг коинотнинг,
тушларингизни ўпаман мен,
ўзингиз ҳам эслай олмовчи.

ЧАРЧОҚ ВАСВАСАСИ

Сафарлар.
Сафарлар.
Сафарлар.
Барча катта йўлда.
Барчанинг юзини кўйдирар шамол.
Талпинади барча олий мақсадга.

Бироқ чарчоқ хуруж қилар бир замон.
Кўёш —
қора қуртдек —
қора нурлари
билан вужудингни олади чирмаб.
Миянг қизиб кетар.
Элитар сени
ложувард чашманинг
қўнғироқ саси.

Итқигасан ортиқ нарсаларингни.
(Оғирлик қилади ҳатто мактублар.)
Етарми бардошинг?
Дадил бўлингиз!

Кўрдим шу сония
мурғаклигимдан
бирга иноқлашиб ўсган йигитни.
Болалигим дўсти
зимдан, сездирмай
итқитиб ташлади ўз юрагини,
залварли,
мусаффо юрагини, ҳа!

Сўнг жилмайиб ҳам кўйди у бадкор.
Ўзини енгил ҳис этди-ю, кейин
қувват-мадор кириб оёқларига
шаҳдам одим отиб кетди у йўлдан,
кетди шамолларга тутиб юзини,
кетди олий мақсад сари талпиниб...

Шамоллар,
тин олинг бир дақиқага!
Сукут қил, соат!
Жим!
Эшитгим келяпти ўз юрагимни,
қандай уряпганин эшитмоқчиман.
Ҳожати йўқ, бошқа нарсанинг.

МАНЗАРА

Кўёшим сўнар менинг ва ботар
сенинг руҳсиз юрагинг уфқига.

У энди қамаштирмас кўзни.
У энди — кўр бўлган кўёш.
Ва уни етаклайди булут
етақлаган каби сўқир одамни...

Ботаётган кўёшга
кўзи ожиз одам кўзига
тикилгандайин
мутлақо хотиржам
тикилмоқ мумкин.

Қабул айла менинг
сўнги ташаккуримни
“Машриқ қаерда?”
деб сўрагач сендан.

Мана
кўёш зарралари
шоҳчаларга қўниб
енгил мудрарлар.
Тафсилотнинг инжа шоҳчаларида —
Янги мевалари кўёшнинг...
Ва эсар мовий насим.

* * *

Шоир, нега ғамгин сукутга чўмдинг?
Шоир, сўйла бизга, қайдадир нажот?

Гарчи баҳслидир ҳозир ҳам шеъринг,
Лекин баҳсларга чорламас, ҳайҳот!

Телба исёнингга барча кўникди,
Янги усулингни барча олди тан...

Худди муҳаббатсиз бўсадагидек,
Бундайин итоат — лузумсиз, тубан.

КЎЗ ЁШИСИЗ

Қандай осон
йигирма ёшингда
севиш,
севгилингдан ажралиш...

Мен шамолларни қучдим...
Ўпдим ёмғирларни.
Қумуш ранг майсазорлар узра сирпандим.
Мени “алвидо” деган чоҳга итаришганда
ўлиб қоламан, деб ўйладим.
Лекин мени ҳар гал қутқариб қолди
мунаввар йилларнинг олтин тўрлари.

Ва мен уларда сакрадим,
болалар
юмшоқ тўшаклари узра
сакраганидек.

Чехрамга табассум ёйиларди,
Кўз ёшлар ювиб ташлаган.

Қизлар ҳам,
мўъжизалар янглиғ
ўралишарди теграмда.
Мен чалиниб айрилиқ дардига,
ўткирроқ ҳис этардим ҳурликни.

Қирқ ёшда севиб қолмоқ эса
бирам мудҳиш,
бирам мудҳиш,
севимли бўлмаслик ҳам.
“Алвидо” сиз.
Титроқларсиз.
Кўз ёшисиз.
Ва ато этмас бу айрилиқ ҳурликни...
Ўйламайсан ҳам
ўлиб қоламан дея.

НАФРАТ

Хоин қайтиб келди.
Жуда кўрқувда.
Уни ўқ кутмоқда.
Лекин отилмас, отилмас у ўқ.
Нега у мени танлади
бу ишни бажо айламоққа?
Билмайман.
Бироқ туяр қалбим —
у тинмай чорлар.
Мен биламан унинг шўрлик қисматин.
Мен унга таом тутмоқликка
ҳозир ҳам шайман.
Бироқ бундоқ кимсадан мен
ўқни аяйман!
Ҳа. Менинг ўқим
ерга урмас ўз шаънин!

ИЛТИЖО

Менинг ҳам юрагимда бордир
жароҳатлар,
жароҳатлар...
Бироқ битгасидан
оқиб борар умрим.
Оқиб борар сенинг табассуминг ва
“Ишонмасдим мен сени
чиндан севишингга”,
деган иқроринг.

Мен эса сени қайтадан
ўйлаб топишни истайман.
Иккинчи марта
муҳрланишимни истайман сенга.

Йигитликнинг зўр сурури-ла
янги сарғузаштлар тўқимоқни,
Сени ахтариб топмоқни,
Сени қутқармоқни истайман.
Мафтун қилмоқни,
ҳурматингни қозонмоқни
истайман.
Токи севгимдан тирил сен
мен учун...

Токи таҳликали шу осмон остида,
йироқ, юксак юлдузлар паноҳида
учрашайлик бизлар тагин.
Унда йўқолган изларимиз
тагин қайтарсин бизга
ўзининг бетакрор тароватини.

ОЗОДЛИК

Озодлик,
сингилгинам менинг,
кириб келди
туғилган кунинг...

Сийқа сўзлар пиллапоясидан
юқорига кўтарила бошлайман
чўчиб.
Бу оддий сўроқдан
қандоқ четлаб ўтиш мумкин?
Ахир, сўрайдилар мендан меҳмонларим,
Қандай совға келтирдинг, дея.

Мен болалар хонасининг
бурчагига яшириниб олгим келар,
дамимни ичга ютиб.
Бироқ мени сезмай қолишармиди —
ахир, сендан каттаман!

Мен сенинг қошингда
жимит кўринганим билан,
сендан каттаман.
(Зеро сендан ҳамма катта,
сен ёшлиқдан ҳам ёшроқсан!)

Озодлик,
синглим менинг,
сенга — қаҳрамонлар дуоси,
сенга — уларнинг юрак меҳри!

Қон кечган оталаримизнинг
Нолишларга вақти бўлмаган.
Улар даврни тозартдилар.
Улар тозаладилар замин ҳавосин
ва қоинотни сенга бешик қилиб
тайёрладилар.
Шу боисдан мен
ёнингда бўлишим керак ҳар қачон.
Сенинг кўлинидан етакладим.

Сенга қофиялар ва ўз орзуларимдан
аломат ўйинчоқлар ясадим.

Мен сени ҳимоя қилдим чучмал хаёллардан,
ўзинг даҳшатларин аён туйган.
Кейинроқ сенга
ўзинг юриш имконини бердим.
Бироқ сен, сингилгинам,
учиб кетдинг
нақ қуш мисоли.

Сенга мен бутун нима ҳадя қилишим мумкин?
Мен қўп заҳмат чекдим
ва тер тўқдим чинакам.
Ўзимга қозондим ажойиб дўстлар
ва қўп ганимлар.
Масалан, биламан, бир нишон ортида
қанча жароҳатлар яширинганин.
Яна биламан мен,
инсон бир ўзи
озод бўлолмайди ҳеч қачон.
Ҳамма ёки ҳеч ким.
Биламан, бунёд қилиш жуда мушкул иш.

Сенга нима ҳадя қилай бу кун?

Озодлик,
сингилгинам,
менга бир пиёла муздек сув узат.
Пешонамдан ўшиб қўй,
токи қўтариб борай сўнгги лаҳза қадар
миномёт янглиғ бу залварли
инсон табассуми қадрини.

В.А.ТЎРАЕВ

Инсониятга глобаллашув таҳдидлари

(Китобдан боблар)

ОЧЛИК ВА ҚАШШОҚЛИКНИНГ ТУГАТИЛИШИ

Курраи заминнинг ҳудудлари чекланган, шунинг учун иқтисодий ривожланишнинг чегараси бор деган тушунчага одамлар анча аввал келишган. Умуман олганда, ҳамманинг ҳам ақли етадиган ва ҳаммага ҳам тушунарли бўлган бу фикрни инглиз роҳиби ва иқтисодчиси Томас Роберт Мальтус XVIII асрдаёқ илмий ибораларда баён қилиб берган эди. Ер юзидаги аҳолининг миқдори ва ўсиш-кўпайиш қонуниятлари ҳақидаги китобида у шундай хулосага келади: одамларнинг озуқага бўлган эҳтиёжлари билан ернинг бу эҳтиёжларни қаноатлантириш қобилиятлари оралиғидаги масофа доимий равишда ўсиб борапти. Мальтуснинг фикрича, инглизларнинг нормал яшashi учун зарур бўлган озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш арифметик прогрессив тарзида ўсиб бормоқда. Англия аҳолисининг сони эса геометрик прогрессия тарзида ўсиб кетаяпти. Бу ердан хулоса келиб чиқади: бундай табиий номувофиқликнинг оқибати ўлароқ, эпидемиялар, урушлар ва бошқа бало-қазолар майдонга келадики, инсониятнинг уларга қарши кураш олиб боришидан ҳеч қандай маъно йўқ.

Албатта, СССРда бу хулоса одамхўрлик ифодаси деб эълон қилинган, мальтусчиликка эса буржуа назарияси деган тавқи лаънат ёпиштирилган эди. Ўша пайтдаги тарғиботчиларнинг фикрича, империалистик доиралар бу назариядан босқинчилик урушларини авж олдиришда фойдаланганлар. Мальтуснинг ҳозирги замондаги издошлари (неомальтусчилар) ривожланаётган мамлакатларда аҳоли сонининг юксак суръатлар билан ўсиши уларнинг иқтисодий-ижтимоий қолоқликларининг асосий сабабларидан бири деб ҳисоблайдилар. Шунинг учун уларнинг назариялари ҳам реакцион назария деб эълон қилинганда, негаки, унинг нотўғрилигини марксизм-ленинизм классиклари исбот қилиб берган деб ҳисобланганди.

Дарҳақиқат, унинг мамлакатига Мальтус башорат қилган «мудҳиш очлик» рўй бермади. Англияни уч омил бу фалокатдан асраб қолди: биринчидан, аҳолининг оммавий эмиграцияси (1815-1914 йиллар мобайнида мамлакатни 20 миллионга яқин одам тарк этди. Иккинчи омил аграр инқилоб, учинчиси эса саноатдаги тўнтариш бўлди. Буларнинг бари шунга олиб келдики, Британияда аҳоли сони 4 барабар камайди, миллий маҳсулот эса XIX асрда 14 барабар кўпайди. Афсуски, Англиянинг тажрибасини ҳамма ҳам такрорлашга муваффақ бўлмади. Ҳатто Британиянинг қўшнисини Ирландия ҳам очлик ва эмиграция важидан XIX асрнинг қирқинчи йилларига келиб аҳолисининг деярли бешдан тўрт қисмидан маҳрум бўлди.

Т.Мальтуснинг машҳур башоратлари XX асрга келиб, яна реал ҳақиқат белгиларини касб эта бошлади. Негаки, аҳоли сонининг ўсиши, айниқса, ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалиқ маҳсулотларини етиштириш суръатларидан анча-мунча ўсиб кета бошлади. Ўтган асрнинг 60-йилларининг

Охири. Боши ўтган сонда.

бошида бу масаладаги глобаллашув таназзулини кўп олимлар ХХІ асрнинг ўрталарида рўй беради деб башорат қилган эдилар. Тўғри, бу таназзулни sanoatнинг шиддатли суръатда ривожланиши билан боғлашган эди — бундай ривожланиш оқибатида қайта тикланмайдиган табиий бойликлар тамом бўлади деб ҳисобланганди. Бу даврда дунёдаги sanoat ишлаб чиқариши ҳар йили 7 фоизга, қишлоқ хўжалиги маҳсулоти 3 фоизга кўпайди, аҳолининг ўсиши эса 2 фоизни ташкил қилди. 70-йилларнинг бошидаги нефть таназзули инсоният учун чинакамига хавф солиб турган хатар энергия танқислиги деб ишонччи яна бир бор тасдиқлади. Озиқ-овқат борасидаги вазият бу даврда ҳали унчалик катта хавотирлик туғдирмаган эди. Жаҳон миқёсидаги деҳқончиликнинг имкониятлари чекланмаган деб ҳисобланарди. Бундай неқбинлик 50-йиллар охиридан самара бера бошлаган «яшил инқилоб»нинг ютуқлари билан боғлиқ эди. Генетика ва селекция бобида эришилган муваффақиятлар дунёда ҳосилдорликнинг анча-мунча ўсишига олиб келди. Галла экинларининг янги навлари барпо этилди, улар фотосинтездан ҳосил бўлган маҳсулотнинг кўп қисмини пояни ўстиришга эмас, бошоқларни бўлиқ қилишга сарфлар экан. Ўғитларнинг имкониятларидан ҳам тўлароқ фойдалана бошладилар.

Озиқ-овқат муаммосидаги энг сезиларли муваффақиятларга Осиёда эришилди. Шолининг янги навлари турли-туман касалликларга ва зараркунандаларга анча чидамли чиқди, унинг ҳосилдорлиги ҳам 2-3 барабар ошиқ бўлди. Жаҳон миқёсида гуруч ишлаб чиқариш 20 йил давомида (1963 йилдан 1983 йилгача) 257 миллион тоннадан 468 миллион тоннага кўтарилди. «Мўъжизакор гуруч» кўпгина мамлакатларни очликдан асраб қолди, уларнинг озиқ-овқат маҳсулотларининг импортига қарамлигини камайтирди. Сиёсий барқарорлигини таъминлашга ёрдамлашди.

Яшил инқилобнинг ютуқлари туфайли 80-йилларнинг ўрталарига қадар галла ишлаб чиқариш аҳолининг ўсиш суръатидан анча илдамлаб кетган эди. Шу давр мобайнида аҳолининг жон бошига ҳисоблаганда галла ишлаб чиқариш 247 килограммдан 342 килограммгача кўтарилди. Бунинг ҳаммаси шунга олиб келдики, озиқ-овқат муаммоси биринчи даражали аҳамиятга молик муаммо сифатида ҳисобланмай қўйилди. Қолаверса, бир қатор мамлакатларда маданий экинлар ҳисобига энергетика проблемалари ҳал қилина бошланди (автотранспортни бензиндан спиргга ўтказиш, — бу спирт жуда катта миқдорда Бразилияда маккажўхоридан, шакарқамишдан олинадиган бўлган). 80-йилларнинг ўрталаридан деҳқончиликнинг чекланмаган имкониятлари важидан туғилган кўтаринки кайфиятлар йўқола бошлади. Галла ва бошқа деҳқончилик маҳсулотларини ишлаб чиқариш изчил равишда пасая борди ва 1995-йилда энг кам даражани — жон бошига 299 килограммни ташкил этди, 80-йилларнинг охиридаги ноқулай об-ҳаво шароити таъсир қилди, бугдой ва шолининг аввалроқ ишлаб чиқилган янги навлари касалларга ва зараркунандаларга қаршилиқ қилиш қобилятини йўқотиб қўйишди. Донли экинлар етиштириш (галланинг ўсиши бор-йўғи 1 фоизни ташкил қилди) сайёра аҳолиси сонининг ўсишидан орқада қола бошлади. (аҳолининг ўсиши 1,7 фоизни ташкил қилди). Африка мамлакатларида озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқариш 22 фоизга кўпайган бўлишига қарамай, унинг ҳақиқий миқдори жон бошига тақсим қилинганда 8 фоизга қисқарди. Кўпгина ривожланаётган мамлакатларда очарчилик хавфи пайдо бўлди. Айниқса, дунёнинг иккита минтақаси — Жанубий Осиё билан Африканинг Саҳрои Кабирдан жанубга чўзилган қисми сурункасига озиқ-овқат маҳсулотларининг етишмаслигидан азоб чекмоқда. Об-ҳаво шароити ноқулай келган йилларда аҳвол тўғридан-тўғри ҳалокатли тус олади. Масалан, 1973, 1983-84-йилларда 1991 йилда Сахеля мамлакатларида (Шимолӣ Африка саҳроларининг жанубий чеккаларида) ва Эфиопияда ўн миллионларча одамлар оч қолди. Табиатдаги фалокатли ҳодисалар билан боғлиқ равишда бўладиган очликлар билан бир қаторда ҳар хил даражадаги кескинликка эга бўлган сурункали очликлар ҳам бўлади. БМТ ҳакамларининг жуда эҳтиёткорлик билан қилган ҳисоб-китобларига кўра, ҳозирги пайтда сайёрада 500 миллиондан ортик қисм одам қорни тўйиб овқат емайди ва бир миллиардга яқин одам овқатнинг етишмаслигидан азоб чекади.

Вазиятнинг жиддийлигидан лоақал қуйидаги факт яққол гувоҳлик беради: 90-йилларнинг ўрталарида атиги тўрттагина мамлакат (АҚШ, Канада, Австралия ва Аргентина) ғаллани экспорт қилиш имконига эга бўлган ва 120 тадан ортиқ мамлакат уни сотиб олишга мажбур бўлган. Жаҳон таназзули муаммоси индустриал соҳадан озиқ-овқат соҳасига кўчиб ўтди. Оммавий очликка йўл қўймаслик учун дунёда 25 миллион тонна ғалла етказиш керак, ҳозир амалда етказилаётган ғалла эса 15 миллион тоннадан ошмайди.

Ҳозирги пайтда озиқ-овқат билан етарли таъминланмаган асосий зоналар, юқорида айтиб ўтганимиздек, ривожланаётган мамлакатлардир. Бугун дунёдаги очларнинг ярмидан кўпроғи шу мамлакатларга тўғри келади. Лекин бу ерда ҳам ўзининг «рекордсменлари» бор. Африкадаги очларнинг учдан икки қисми, масалан, асосан, олгита мамлакатда жойлашган. Булар Эфиопия, Нигерия, Заир, Кения, Уганда ва Мозамбикдир. Осиёда ҳам тахминан шундай вазият ҳукм суради. Айниқса, Бангладеш, Бутан, Ҳиндистон ва Покистонда вазият шундай. Бу муаммо ўтиш даврини бошидан кечираётган мамлакатлар иқтисодиёти учун ҳам ва ҳатто баъзи бир ривожланган ва яхлит олганда тўқ, фаровон ҳаёт кечираётган мамлакатлар фуқароларининг кўп қисми учун ҳам муҳимдир. Масалан, АҚШда қишлоқ хўжалик вазирлигининг маълумотларига кўра, 31 миллионга яқин очлар ёки очлик ёқасида турганлар бор экан. Ишлаб чиқаришнинг ялпи пасайиб кетиши, молиявий беқарорлик, қишлоқ хўжалик соҳасида таназзул ҳодисаларининг ўсиб бораётгани бу муаммони бизнинг фуқароларимиз учун ҳам етарли даражада долзарб масалага айлангирди. Россияликларнинг учдан бир қисми яшаш даражасидан пастроқ даромад олишини эслатиб ўтишнинг ўзи кифоя. Агар 1990 йилда Россияда бир суткалик овқатланиш даражаси жон бошга энергетик эквивалент билан ҳисоблаганда 3 минг килокалорийни ташкил этган бўлса (бу, умуман, нормага мувофиқ келган), ҳозир бу рақам қисқариб, 2 минг килокалорияга тушиб қолди. Эслатиб қўйилик — овқатланиш даражаси бир минг кило калорийдан ошмаса, бундай одам оч ҳисобланади.

Яна шунини назарда тутмоқ керакки, очлик (таомнинг жисмонан етишмаслиги) ҳар қанча машаққатли ва оғир жараён бўлмасин, у жаҳон озиқ-овқат муаммоси деб аталадиган мулк тоғининг чўққиси, холос. Очликка қарши кураш бўйича ўтказилган халқаро ноҳукумат конференциясининг декларациясида («Белладжю декларацияси») қайд қилинишича, 90-йилларнинг охирига келганда дунёдаги озиқ-овқат вазияти қуйидаги ҳолатга эга бўлган: курраи заминда бир миллиард одам нормал меҳнат қилиш қобилиятини таъминлаш учун етарли миқдорда озиқ-овқат харид қилиш учун етарли пул маблағига эга эмас, уларнинг ярми ҳаддан ташқари қашшоқ — улар ҳатто ҳаётий фаоллигини энг паст даражада таъминлайдиган миқдорда озиқ-овқат харид қилиш имконига ҳам эга эмас. Олгита туғилган чақалоқдан биттаси болага нормал ривожланмоқ учун зарур бўлган вазндан кам вазнда туғилади, учтадан битга бола 5 ёшга етиб ҳам нормал вазнга эриша олмайди. Юзлаб миллион одамлар анемиядан, баязед хасталигидан ва зарур миқдорда темир, йод моддаларига ҳамда А витаминига эга бўлган овқатларни истеъмол қилмагани вазидан кўриш қобилиятларининг заифлигидан азоб чекадилар.

Бугунги дунёда глобал очлик муаммосини бугун жаҳон миқёсида ҳал қилишнинг йўллари қанақа? Биринчи қарашда, бунинг энг осон ва самарадор йўли — озиқ-овқат маҳсулотларини ишлаб чиқаришни кўпайтиришдан иборатдек кўринади. Табиийки, буни бугун шу муаммо энг кескин турган минтақаларда амалга оширмоқ жоиздир. Афсуски, бу ишни амалга ошириш зоҳиран жўндай кўринади, холос.

Ҳозирги пайтда бугун дунё миқёсида қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг имкониятларини учта омил чеклаб турипти. Биринчи омил — бунинг учун ярайдиган ернинг танқислиги. Бугун, қуруқликдаги ернинг атиги 11 фоизидагина деҳқончилик қилиш, 6 фойизидагина чорвачилик билан шуғулланиш мумкин. Шуниси ҳам борки, деҳқончиликка ярайдиган ерларнинг сифати жуда пасайиб кетган. Текширишлар оқибатида аниқланишича, бу ерларнинг атиги 3 фоизигина юқори ҳосилдорликка эга бўлган ерлар, қолган қисми эса ўртача ва паст даражадаги ҳосилдорликка эга ерлар экан.

Иккинчи ҳолат шундан иборатки, биологик ҳосилдорликнинг табиий чекланган жиҳатлари бор — масалан, фотосинтез учун ўсимликлар қуёш энергиясининг атиги 0,2 фоизидан фойдаланади, холос, қуёш энергиясининг қолган қисми акс этиб атмосферага қайтади, атмосферанинг қуйи қатламларини ва тупроқни иситишга сарфланади, сувларнинг буғланишига ва чучук сувлар ҳосил қилишга кетади. Бу ўринда қуёш энергияси қувватини фотосинтезга кўпроқ олишнинг иложи йўқ, фақат бу энергиянинг фойдали ҳаракат коэффицентинигина ошириш мумкин. Суғориш ишларини, селекцияни такомиллаштириш, ўғитлардан самаралироқ фойдаланиш ва бошқа илмий-ташқилий тадбирларни кенгроқ қўллаш йўлидан бориш мумкин. Аммо ҳозирги босқичда бу воситаларнинг имкониятлари амалда тугаб битган.

Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг самарадорлигини ошириш йўлидаги жиддий тўсиқлардан яна бири тупроқнинг аҳволидир. Ернинг тупроқ қатлами минг йиллар мобайнида микроорганизмлар, ўсимликлар ва ҳайвонларнинг фаолияти натижасида шаклланган. Одам деҳқончилик асбоб-ускуналари, суғориш, ношуд хўжалик юритиши билан табиий жараёнлардаги мувозанатни бузади. Бу тупроқ эрозиясига олиб келади. Сув ва шамол тупроқнинг юқори қатламини — энг ҳосилдор қатламини ювиб, учирай кетади. Натижада, экин майдонлари камаяди, далаларга ишлов бериш қийинлашади, тупроқнинг унумдорлиги пасаяди. Тупроқ эрозияси инсониятга беҳисоб кулфатлар келтиради. XIX асрдаги АҚШдаги қора қуюнларни эшлашнинг ўзи кифоя. 60-йилларнинг бошида бизнинг мамлакатнинг ҳам кўриқ ерларда эрозия муаммосига рўпара келди.

Тупроқнинг ҳолати кўп вақтлар мобайнида Ердаги аҳоли сонининг ўсишига жиддий тўсиқ бўлиб келган. XIX аср бошларида шу сабабларга кўра қишлоқ хўжалиги атиги бир миллиард одамнинг тирикчилигини таъминлай оларди, холос. XIX аср ўрталарига келганда одамлар эрозияни енгиб ўтиши, қишлоқ хўжалигини қайта тикладиган жараён сифатида юритишни, табиатдаги мувозанатни бузмасдан иш юритишни ўрганиб олишди. Илмий фикр бир жойда тўхтаб қолмайди, эҳтимол, яқин йилларда эрозияга ва ернинг шўрланишига қарши курашнинг янги шакллари таклиф қилинади. Бироқ бу келажакда бўладиган ишлар, ҳозирча эса тупроқ қатламининг емирилиши ҳатто айни ривожланаётган мамлакатларда шу даражага етдики, уларни тиклашдан ҳеч қанақа иқтисодий маъно йўқ.

Ҳозирги амал қилаётган деҳқончилик тизимида ҳам ривожланиш имкониятлари бор. Ғарбий Оврўпа ва АҚШ фермерлари жаҳон бозорида ғалланинг нархини тушириб юбормаслик учун ҳозирги пайтда миллионлаб гектар экиладиган ерларга ишлов берилмай келмоқда. Бироқ бу ерлардан фойдаланган ҳолда ҳам ривожланаётган дунёни очликдан халос этиш анча амри маҳол. Камбағал давлатларда озиқ-овқат учун тўлагани маблағ йўқ. Бадавлат мамлакатлар вазият жуда кескинлашган ҳолларда ғаллани сотмасликни, балки гуманитар ёрдам сифатида тарқатиб қўя қолишни маъқул кўрадилар. Аммо бу очликни бошидан кечираётган мамлакатларнинг ёрдам бераётган мамлакатларга қарамлигини кучайтиради холос ва бундан ташқари, аҳоли томонидан малол билан қабул қилинади ва шароитни беқарорлаштиради. Аммо ёрдам берувчи давлатлар индамай қўл қовуштириб томошабин бўлиб туролмайдилар, акс ҳолда, миллионларча очлар давлат четараларидан ёпирилиб ўтадилар ва бу оқимни тўхтатишнинг иложи бўлмайди.

Қайси томондан ёндашманг, муаммо ҳал қилиб бўлмайдиган жумбоқдай кўринади. Бу вазиятдан қутулишнинг энг яхши чораси — очликни бошидан кечираётган мамлакатларда экиладиган майдонларни кенгайтириш бўлур эди. Аммо бу амалга ошириб бўладиган иш эмас. Масалан, Осиёда аллақачон экиш мумкин бўлган ерларнинг 82 фоизи қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши муомаласига кирган. Африкада нам йўқ, у ердаги мавжуд экин майдонлари ҳам жуда тез нобуд бўлиб кетади. Лотин Америкасида бўш ерлар бор, бироқ бу ерлар ё камҳосил ёки тропик ўрмонлари билан қопланган. Бу ўрмонлар кесиб ташланса, бутун дунё жиддий экологик фалокатга — иқлимнинг глобал тарзда илтишига рўпара келиши мумкин. Қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида фойдаланиш мумкин бўлган ерларнинг бирмунчаси Шимолий Америка ва

Оврўпада (асосан, Россияда) ҳам бор, бироқ улар курраи Заминнинг тобора ўсиб бораётган аҳолисини анча вақт давомида таъминлаб туришга етмайди.

Ривожланган мамлакатларда қишлоқ хўжалик маҳсулотларини етиштириш ва қайта ишлаш жараёнидаги йўқотишларни камайтириш ҳисобига маҳсулот миқдорини анча кўпайтириш мумкин. Масалан, АҚШда экспертларнинг баҳоларига кўра, қишлоқ хўжалик маҳсулотларидан даладан истеъмолчининг дастурхонига етиб боргунча ўтиладиган босқичларда шу қадар кўп йўқотилар эканки, бу озиқ-овқат билан 50 миллиондан кам бўлмаган аҳолини бемалол таъминлаш мумкин экан. Шу тарзда фақат бир мамлакатдагина озиқ-овқат маҳсулотларининг беҳуда исроф қилиниши Украинадай мамлакатнинг озиқ-овқатга эҳтиёжини таъминлашга етарли. Бизнинг мамлакатимизда ҳам етиштирилган ҳосилнинг жуда катта қисми анъанавий тарзда исроф бўлиб туради. Россия Федерацияси Қишлоқ хўжалик министрлигининг маълумотларига қараганда, бу йўқотишлар 15 фоизни ташкил қилган ва бундай йўқотиш арзимайдиган йўқотиш деб ҳисобланган.

АҚШ ва бошқа ривожланган мамлакатларда озиқ-овқатларнинг беҳуда исроф қилиниши тўғрисида гапирганда шунинг ҳам инобатга олинмиши керакки, бу йўқотишлар кўпинча об-ҳаво шароитининг нокулайликларига экинга тушадиган хасталикларга, йиғим-терим вақтида техниканинг ишдан чиқишига ёки маҳсулотларни сақлаш вақтидаги бузилишига боғлиқ эмас. Қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг тиғизлиги ва унга кўп сармоя жойлаш имконияти бу мамлакатларда экинлардан шу даражада юқори ҳосил олишни таъминлайдики, агар шу даражадан кам бўлса, уни йиғиб олиш иқтисодий жиҳатдан фойдали бўлмай қолади. Оқибатда кўпгина мамлакатларнинг меъри билан ўлчаганда яроқли бўлган ҳосилни таг-тути билан ҳайдаб ташлашлари ёки ерга кўмиб ташлашлари ҳеч гап эмас.

Ривожланаётган мамлакатлар олдида бугундай бошқа вазифалар туради.

Уларнинг ичидаги энг муҳими — қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг маҳсулдорлигини оширишдир. Шарқий Осиёда ўғитларнинг 40 фоизи улардан укувсизлик билан фойдаланилгани учун керакли самарани бермайди, ҳосилнинг бешдан бир қисми уни транспортда нотўғри олиб юрилгани ва нотўғри сақлангани учун йўқолади. Бу мамлакатларда қишлоқ хўжалик ишларидаги унумдорлик ривожланган мамлакатлардагига қараганда бир неча баробар кам. Масалан, Африкадаги деҳқон бир йилда 600 килограмм галла етиштиради, бу эса Шимолий Америкадагига қараганда 1300 марта камдир.

Қашшоқ минтақаларда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришидаги унумдорликни қишлоқ хўжалиги соҳасига раҳбарликни яхшилаш йўли билан ҳам ошириш мумкин деб ҳисоблайди мутахассислар. Деҳқончилик маданиятини янги агротехник усулларни қўллаш, қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини механизациялаш ҳисобига ҳам анча ошириш мумкин. Аммо америка фермаларининг унумдорлиги яна бошқа сабабларга кўра ҳам юқоридир. Уларнинг ихтиёрида жуда катта экин майдонлари бор. Бу ерларда техникадан ғоятда самарали фойдаланиш мумкин. Бу ерда иқлим шароитлари қулайроқ, қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришининг ривожланган инфраструктураси барпо этилган.

Америка фермерларига ҳукумат жуда катта молиявий ёрдам кўрсатади. Уларнинг манфаатини Миллий Фермерлар Иттифоқи (МФИ) жуда самарали ҳимоя қилади. Миллий Фермерлар Иттифоқи ғоятда нуфузли сиёсий ташкилот бўлиб, у билан Конгресс, федерал ҳокимият ва штатларнинг ҳукуматлари ҳам ҳисоблашишга мажбур. Ўзининг сўнги съездларидан бирида МФИ (1989 йил) «Ўзгарувчан дунёда оилавий қишлоқ хўжалиги» дастурини ишлаб чиқди. Бу дастурда фермерларнинг кўпчилик қисмининг нафақат бугунги кун билан боғлиқ, балки анча олис истиқбол билан ҳам боғлиқ орзу-истаклари ўз ифодасини тошган.

Меҳнат унуми кўпгина жиҳатдан қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришида қанча одам банд экани билан боғлиқ. АҚШда фермаларда меҳнатта лаёқатли аҳолининг 2,6 фоизи меҳнат қилади. Бу рақам Канадада 2,9 фоизни, Австралияда 4,7 фоизни ташкил қилади. Канадада ҳар бир қишлоқ хўжалик ишчиси ҳисобига 120 тонна галла олинади. АҚШда 100 тонна, Англияда 80

тонна, Францияда – 50 тонна ғалла етиштирадilar. Россия Федерациясида қишлоқ хўжалигида аҳолининг 14 фоизи банд, унда ишлайдиган ҳар бир одамга 5 тонна ғалла тўғри келади. Хитойда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида мамлакат аҳолисининг 54 фоизи банд, ҳолбуки, улар 3,4 миллион америка фермери етиштирганча ғалла етиштиради.

Шуни назарда тутмоқ керакки, меҳнат унумдорлиги зинҳор–базинҳор ҳосилдорлик билан белгиланмайди, ҳатто ҳозирги замон агротехникаси билан ҳам белгиланмайди, балки у қишлоқ хўжалик ишларининг механизациялашиш даражаси билан белгиланади. АҚШ қишлоқ хўжалик фермаларининг умумий майдони 393 миллион гектарга тенг бўлиб, Ҳиндистон, Хитой, Покистон ва Бангладеш каби мамлакатларнинг биргаликда қўшиб ҳисобланган экин майдонларига тенг келади. Ҳозирги замон автотехника ёрдамида 3,4 миллион фермер унга ишлов беришади, ҳолбуки, юқоридаги саналган мамлакатларда шунча экин майдонида 600 миллион деҳқон ишлайди. Бунинг устига улар, асосан, қўл кучи билан меҳнат қилади.

Модомики шундоқ экан, эҳтимол, ривожланаётган мамлакатларда қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришини саноатлашиш йўлига кўчирган маъқулдир? Шундай қилинса, меҳнат унумдорлиги ошиб, очлик муаммоси ҳам ҳал бўларми?

Кўпгина мутахассислар муаммони бундай ҳал қилиш ривожланаётган мамлакатларнинг аҳолини оғирлаштиради, холос, деб ҳисоблайдилар. Гап шундаки, қишлоқ хўжалигини механизациялаштириш ўз-ўзидан экинларнинг ҳосилдорлигини кўтармайди ва экин экилган майдоннинг ҳар гектарига ҳосилни оширмайди. Қолаверса, у эрозияни кучайтиради. Амалиёт шуни кўрсатяптики, эрозия айни саноатлашган қишлоқ хўжалиги мажмуида юқорироқ кўрсаткичга эга. Механизациялаштириш сарфланадиган қўл меҳнатини қисқартиради, холос, кам одам билан катта майдонларга ишлов беришга имкон туғдиради. Ҳосилдорлик масаласига келсак, у айни қўл меҳнатидан кўпроқ фойдаланиладиган мамлакатларда юқорироқ. Масалан, Хитойда бугдойнинг ўртача ҳосилдорлиги (гектарига 3 тоннадан) АҚШ ва Канададагига қараганда (гектарига 2 тонна) бир ярим баравар ошиқ ва Австралиядоғига қараганда (1,5 тонна) икки баробар юқори.

СССРда 60-йилларнинг бошида агросаноат комплексининг барпо этилиши охир-пировардида мамлакатта ғаллани импорт қилишга олиб келди. Хитойда коммуналарнинг тузилиши бугун мамлакатни даҳшатли очликка олиб келди ва, аксинча, йирик коллектив хўжалиқдан воз кечиш, оилавий қўл меҳнатига асосланган майда индивидуал фермер хўжалигига ўтиш Хитойда очлик муаммосини ҳал қилибгина қўймасдан, бир неча йил ичида уни ғалла экспорт қиладиган мамлакатга ҳам айлантирди.

Озиқ-овқат таназзулининг олдини олмақ учун бағоят мураккаб бир муаммони ҳал қилмоқ керак, яъни энг кичик экин майдонида энг катта ҳосил олиш йўлини ўрганмоқ зарур. Бунинг учун қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришнинг америкача тараққиёт йўли ярамайди. Бизнинг мамлакатимиз тажрибаси ҳам жуда ишончли тарзда шундан далолат беради. СССР да деҳқонлар озиқ-овқат маҳсулотлари билан ўзларини ва шаҳар аҳолисининг анчагина қисмини оғир техникага ва алламбало машиналарга эга бўлган колхоз ва совхоз далаларида етиштиришлар маҳсулот билан таъминламаганлар, балки 15-25 сотих келадиган томорқаларида етиштирилган маҳсулотлар ёрдамида таъминлаб турган. Мамлакатнинг экин майдонида бу участкалар ишлов бериладиган ерларнинг бор-йўғи 1,6 фоизини ташкил қилган, улардан олинадиган ҳосил эса 70-йилларда жамики қишлоқ хўжалик маҳсулотларининг 35 фоизини ташкил қилган. Бугун ҳам ҳар бири ўртача ҳисобда 5-6 сотих келадиган 20 миллион чорбоқ участкаси қишлоқ хўжалик маҳсулотининг 52 фоизини бермоқда. Бугун Ҳиндистон ва Хитой қишлоқ хўжалиги айни ана шунақа майда участкаларга асосланган. Шунга қарамай, Хитой, масалан, ўзини ўзи боқибгина қолмасдан Россиянинг Узоқ Шарқдаги аҳолисини ҳам қишлоқ хўжалик маҳсулотлари билан таъминлаб туришти. Бу мамлакатларда қишлоқ хўжалигида банд ҳар қайси одам бошига меҳнат унумдорлигини тақсимласак,

у жуда паст кўрсаткичларга эга бўлади, бироқ ернинг ҳосилдорлиги (ҳар гектардан олинадиган маҳсулот ҳажми) АҚШ дагига қараганда анча юқори.

Шунинг учун ҳам ривожланаётган мамлакатларда очлик муаммосини ҳал қилмоқдаги бош йўналиш қишлоқ хўжалик инфраструктурасини ривожлантириш бўлмоғи керак, бироқ бу одамларни машина билан сиқиб чиқариш ҳисобига эмас, балки қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқаришида банд одамлар сонини кўпайтириш ҳисобига бўлмоғи керак.

Кейинги йилларда кўпгина мутахассисларнинг диққатини очлик муаммосини ҳал қилиш йўлларида бири сифатида биотехниканинг ривожини жалб қилмоқда. Биотехнология — тирик организмлар ёки ҳаётий жараёнлардан маҳсулот ишлаб чиқаришда ёхуд унинг шаклу шамойилини ўзгартиришда, ўсимликлар навини ва ҳайвонлар зотини яхшилашда фойдаланишдир. XX аср охирига келиб жаҳон глобал генетик революцияга рўпара келди. Бу революция инсон фаолиятининг жуда кўп жиҳатларини ўзгартиришга қодирдир. Биотехнологияда бир қанча истиқболли йўналишларни алоҳида таъкидлаб кўрсатиш мумкинки, улар аллақачон биотехнологияда фойдаланилаётган ёки яқин келажақда амалга ошириб қолиши мумкин. Масалан, қуёш энергиясини биоқонсервация қилиш, ўсимликларнинг фотосинтез қиладиган хусусиятларини ўзгартириш, ўсишнинг бактериал стимуляторларини қўллаш, экстремал шароитларга мослашиб, пишиб етиладиган ўсимликларни барпо этиш ва ҳ.к.

Бу соҳа муваффақиятининг асосларида фан томонидан генетик кодларнинг кашф қилиниши ётади. Ҳар бир организмда ҳар бир ген бирор сифатга ворисликни таъминлайди. Бундай генни организмдаги бирон ҳужайрага жойлаб, унинг қаршилик кўрсатиш қобилиятини ўстиради ёки параметрларини ўзгартиради. Биотехнология табиатни яхшилаш ва ўзгартириш имконини беради. Бунга қадар бундай вазифаларни селекция (чатиштириш) бажариб келган эди, бироқ бу йўл билан муваффақиятга эришмоқ учун анча вақт керак. Унинг ёрдами билан АҚШ 60 йил мобайнида (1930-1990 йиллар) маккажўхори ҳосилини 70 фоизга кўтаришга муваффақ бўлди. Биотехнология ёрдамида бунақа натижаларга бир неча йил давомида ва ҳатто бир неча ойлар ичида эришиш мумкин.

Ҳозирги пайтда биотехнология энг катта ютуқларига мўътадил иқлим шароитида экиладиган экинларни яхшилаш соҳасида эришди. Шу муносабат билан кўпгина биотехнология шаънига танқидий гаплар ҳам айтилиб турилади. Бу танқидларда биотехнологияни Осий ва Африканинг қурғоқ районларида ҳеч қанақа фойдаси йўқ, ҳолбуки, айни шу районлар озиқ-овқат маҳсулотларининг танқислигидан ҳаммадан ортиқроқ азоб чекади. Аммо сўнги пайтларда бу йўналишда ҳам анча-мунча умидбахш натижалар кўриниб қолди. Америка ва Польша тадқиқотчилари сорго экинини яхшилаш устида анча муваффақиятларга эришдилар — сорго Ҳиндистон, Африка ва Хитойнинг ярим қурғоқ районларида асосий озиқ-овқат маҳсулоти ҳисобланади ва шу жойларда сорго экиладиган майдон 48 миллион гектарни ташкил қилади. Бу минтақаларда лаборатория тажрибаларини қишлоқ хўжалик амалиётига кенг синдириш озиқ-овқат масаласидаги аҳволни анча-мунча яхшилаши мумкин, лекин энг муҳими шундаки, сорго қурғоқчиликка чидамли серҳосил маккажўхори навларини етиштириш учун зарур бўлган генлар манбаи сифатида хизмат қилиши мумкин.

Биотехнология бегона ўтларга ва ўсимликлардаги касалликларга чидамли бўлган унумдор чорва молларини тезкорлик билан етиштиришга ёрдам беради, уларнинг ўсишини тезлаштиради, азот тўшлашга ва шу йўл билан минерал ўғитлардан фойдаланишдан воз кечишга кўмаклашади. Аммо биотехнологияга бу қадар умидворлик билан қарар эканмиз, моҳиятан янги бир «зангори инқилоб»ни унга боғлиқ қилиб қўяр эканмиз, шуни назарда тутмоқ керакки, кўп ҳолларда бу бугунги эмас. эртанги муаммоларни ҳал қилишда қўл келади. Бундан ташқари, муваффақиятлар билан бирга қаршимизда янги муаммолар ҳам кўндаланг бўлади. Бугун ривожланган мамлакатларнинг чорвачилигида анча-мунча кенг қўлланилаётган ўсиш гармони гўштнинг ташқи кўринишини бузади, уни ҳар хил бўёқларга бўяшга мажбур қилади, бу бўёқлар ҳамма вақт ҳам безарар бўлавермайди. Бундан ташқари у одамнинг саломатлигига ҳам зарар етказиши мумкин. Клонирование бобидаги муваффақиятлар (Доли

¹ Сорго — оқ жўхори.

ва Полли деган кўзилар) шу йўл билан вужудга келтирилган жониворларнинг муддатидан олдин қариб қолишига олиб келяпти. Маданий экинларнинг гербицидларга чидамлилигини ошириш бу экинлардан фойдаланиш ҳудудларини кенгайтиришга имкон беради, бу эса теварак-атрофдаги ўсимликлар дунёсининг янада кўпроқ заҳарланишига олиб келади. Бизнинг мамлакатимизда қишлоқ хўжалик зараркунандаларига қарши курашда дустнинг кенг қўлланилиши ёввойи ҳайвонларнинг, ҳовузларнинг оммавий заҳарланишига ва улар орқали одамларнинг ҳам заҳарланишига сабаб бўлди. Натижада, ундан фойдаланишдан воз кечишга тўғри келди.

Экологларнинг фикрича, биотехнология инсоннинг экологик агрессивлигини кучайтиришга олиб келади. Агар биотехнология ёрдамида заҳарланган сувда бемалол яшай оладиган балиқни яратиш мумкин бўлса, сув ва ҳавонинг ифлосланишига қарши курашмоқнинг нима зарурати бор? Агар ўзгарувчан муҳитга мослаша оладиган ўсимлик навини яратиш мумкин бўлса, фермер табиат билан ҳамкорлик қилиб нима қилади? Биотехнология натижаларидан кенг фойдаланиш муқаррар тарзда биологик ранг-барангликнинг камайиб кетишига, табиий ўсимликлар ва жониворларнинг йўқ бўлиб кетишига, уларнинг ўрнини эса сунъий равишда яратилганлари эгаллашига олиб келади. Бунақа ишларга табиатнинг жавоби қандай бўлишини бугун айтиб бериш жуда қийин.

Биотехнологик революция давлатларнинг ўзаро алоқасида, мамлакатларнинг ички аҳволида қандай таъсир кўрсатиши мумкинлиги масаласида ҳам тўла аниқлик йўқ. Ҳозир биотехнологик дори-дармонларни ишлаб чиқариш йирик химийвий корпорациялар қўлида марказлашяпти. Жаҳонда бундай маҳсулотни ишлаб чиқариш ва экспорт қилишда энг йирик давлат бўлмиш АҚШда бу муаммолар билан, асосан 7 та компания шуғулланади. Булар «Майкоген», «Колгене», «Америкенбридерс сервис» ва бошқалардир. Уларнинг ҳар қайсиси ўзи ишлаб чиқараётган нарсанинг сирини қаттиқ сақлайди, уларнинг орасида муросабиз рақобат кураши боради, бу кураш давлатлар ўртасидаги ўзаро муносабатларни ҳам кескинлаштирмай қўймайди. Корпорациялар ўзларининг маҳсулотлари учун ривожланаётган мамлакатлардан жуда катта ҳақ талаб қилишади, уларнинг эса бунақа катта пуллари йўқ. Буларнинг бари корпоратив манфаатларни халқаро манфаатлардан юқорироқ қўйишга олиб келади, бинобарин, уларда халқаро кескинлик манбалари мавжуд деб ҳисобласа бўлади.

Келажакда биотехнология нафақат қишлоқ фермерларининг маҳсулотини кўпайтиради, балки синтетик овқатланиш маҳсулотларини ҳам яратади. Бундай мисоллар бугуннинг ўзидаёқ етарли даражада бор: биз бугун истеъмол қилаётган сарёғнинг аслини суриштирсангиз унинг ҳеч қанча сарёғлиги қолмаган, биз ичаётган қаҳва олимнинг лабораториясида бино бўлган ва ҳ.к. ва б.қ. Буларнинг бари муайян вазиятларда миллий иқтисодиётлар структурасини ҳам, миллионлаб одамларнинг анъанавий фаолиятларининг кўпгина турларини лузумсиз бир нарсага айлантириб қўяди, бу эса ишсизликнинг кучайишига олиб келади, олиб келганда ҳам биринчи навбатда қишлоқ хўжалиги ишлаб чиқариши соҳасидаги ишсизликни кучайтиради. Бу ҳолда миллионлаб одамлар нима билан шуғулланишади? Бундай вазиятда бу одамлар ўзларини қандай тутишаркин? Ҳозирча бу саволларга жавоб йўқ.

Биотехнологиянинг ривожланиши, шубҳасиз, АҚШ, Япония ва Оврўпа ҳамжамияти мамлакатлари ўртасидаги зиддиятларни янада кучайтиради. Уларнинг ҳаммаси бугун ўз қишлоқ хўжалиklarини ўзлари молиявий маблағ билан таъминлайди, негаки, аҳолини ўз мамлакатаи етиштирилган озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш — ҳамма жойда миллий ҳавфсизликни таъминловчи энг асосий омили ҳисобланади. Бу мамлакатларда қишлоқ хўжалигининг қудратли ҳомийлари бор. Биотехнология билан шуғулланувчи корпорациялар томонидан шундай таҳдид туғилганини ҳис қилишлари билан бу ҳомийлар ўз мамлакатларининг ҳукуматларига тазийқ кўрсата бошлайдилар ва охир-пировардида уларни вазиятни тузатадиган чора-тадбирлар кўришга мажбур қилади. Бу эса жаҳон миқёсидаги ўзаро муносабатларни янада кескинлаштиради.

Биотехнология муваффақиятларига майда деҳқон хўжаликлари ва йирик фермерлар бошқа-бошқа кўз билан қарайдилар. Йирик фермерлар, албатта,

унинг устунликларидан фойдаланишга уринишади, ўртаҳол фермерлар унинг натижаларига бирда ижобий, бирда салбий муносабатда бўлишади, кичик фермер хўжаликларига келсак, улар бугуннинг ўзидаёқ хўжаликни хонавайрон қиладиган ютуқларга қарши бош кўтаришмоқда. АҚШда қилинган ҳисоб-китобларга кўра, агар ўстирадиган буқа гармони ҳамма жойда жорий қилинса, мамлакатдаги сут етказиб берадиган фермаларнинг ярми кераксиз бўлиб қолар экан.

Биотехнологиянинг муваффақиятларига давлатларнинг ўзлари ҳам ҳар хил муносабатда бўлишади. Озиқ-овқат маҳсулотларини импорт қиладиган мамлакатлар унинг ютуқларидан бажону дил фойдаланадилар. Ортиқча озиқ-овқат бор мамлакатлар биотехнология важдан бозорларидан маҳрум бўлиб қолишлари мумкин. Ривожланаётган мамлакатларда биотехнология келтирадиган йўқотишлар ҳам, фойдалар ҳам аралаш-қуралаш тарзда бетартиб намоён бўлиши мумкин. Хитой, Ҳиндистон, Вьетнам каби мамлакатларнинг биотехнология муаммолари билан жиддий шуғулланаётгани бежиз эмас. Тўғри, ҳозирча улар бу ишларни лаборатория тадқиқотлари даражасида олиб боришяпти. Негаки, уларнинг натижаларини амалда тадбиқ қилмоқ учун жуда катта миқдорда пул керак, бу давлатларда эса бунақа пул йўқ, бундан ташқари, уларда бу иш билан шуғуллангани юксак малакали кадрлар ҳам етишмайди.

Биотехнологиянинг ривож ҳозирнинг ўзида биологик империализм каби бутунлай янги ҳодисани майдонга келтирди. Кимёвий корпорациялар ривожланаётган мамлакатлардан арзон-гаров нархларда генетик хомашё сотиб олишади, уларга эса жуда қиммат нархлардаги химиёвий маҳсулотлар таклиф қилинади. Ривожланган мамлакатлар учун какао, пальма ёғи каби ва бошқа нарсалар ўрнига уларнинг ясама нусхаларини оммавий тарзда ишлаб чиқариш ва экспорт қилиш бу мамлакатларнинг иқтисодиётига жиддий пуғур етказди, оммавий ишсизликни туғдиради. Масалан, сунъий каучук ишлаб чиқариш бугунги кунда Малайзияда каучукли дарахтнинг шарбатини йиғиш билан шуғулланувчи 16 миллион одамни ишдан маҳрум этиши мумкин. Бу ҳодиса ҳақиқатан ҳам воқе бўладиган бўлса, бу мамлакатдан сиёсий барқарорликни кундузи чироқ ёқиб ҳам топиб бўлмай қолади.

Шундай қилиб, биотехнологик революция очлик ва қашшоқлик деган глобал муаммони бир вақтнинг ўзида ҳам енгиллаштиради, ҳам мураккаблаштиради. Буни кўпгина мамлакатларда яхши тушунишади. Аммо шунга қарамай, жаҳоннинг кўпгина минтақаларида очлик масаласи шунақа кескин даражада кўндаланг бўлиб турибдики, ҳар қанча нуқсонлари ва кемтикларига қарамай, биотехнология бу муаммони ҳал қилишда энг жозибадор ечим бўлиб кўриняпти. Шундай бўлгач, у бундан кейин ҳам ривожланиб боришига шак-шубҳа йўқ. Аммо бошқа бир савол бор – жаҳон ҳамжамияти унинг оқибатларини бартараф қилишга қодирмикин?

Жаҳон қишлоқ хўжалик ишлаб чиқаришининг унумдорлигини ошириш, шу жумладан, ҳозирги замон техникаси ва фанининг ютуқлари ёрдамида ошириш жуда муҳим нарса, лекин у жаҳон миқёсидаги озиқ-овқат муаммосини ҳал қилишнинг ягона имконияти эмас. Шунинг эътиборига эришганда, очлик жаҳондаги кўпгина мамлакатларнинг ижтимоий-иқтисодий қолоқлиги оқибатида майдонга келадиган ҳодисадир. Оч мамлакатларнинг ўз-ўзини озиқ-овқат билан таъминлашига эришиш – бу муаммони ҳал қилишнинг бирдан-бир ва иқтисодий жиҳатдан манфаатли бўлган ягона йўли эмас. Жаҳон минтақаларининг кўпчилигида табиий-иқлим шароитлари қишлоқ хўжалигини ривожлантириш учун мутлақо қулай эмас. Бундай минтақаларда озиқ-овқат маҳсулотларини импорт қилиш мақсадга мувофиқ иш бўларди. Аммо бунинг учун давлат ва унинг фуқаролари бозордаги озиқ-овқат маҳсулотларини харид қила билмоқлари керак. Афсуски, ривожланаётган мамлакатларда бу нарса ҳаммининг ҳам қўлидан келавермайди. Оммавий ишсизлик, инфляциянинг юқори даражаси одамлари тўйиб овқат емайдиган мамлакатларда миллионлаб инсонларни жуда ночор аҳволга солиб қўйган. Жаҳон тараққиёт банки 80-йилларнинг ўрталаридаёқ аҳолининг йиллик энг кам миқдордаги даромади миқдорини жон бошига 370 доллар деб белгиллаган

эди. Фақат шу миқдордаги даромадгина инсоннинг нормал яшashi ва меҳнат қилиши фаолиятини таъминлай олади. Ҳолбуки, йилига бундан кам даромад оладиган одамларнинг сони ўша банкнинг ҳисоб-китобларига қараганда 1985 йилда дунёда бир миллиарддан ортиқ одамни ташкил қилар экан.

Ишсизлик оқибатида туғиладиган қашшоқлик, озиқ-овқат маҳсулотларининг тақсимоти ва истеъмолидаги катта фарқ, айниқса, овқатланиш рационининг таркиби ва сифатидаги тафовут иқтисодий етарли даражада ривожланган мамлакатларда ҳам озиқ-овқат муаммосининг ҳал қилинмаганидаги асосий сабаблардан биридир. Россиянинг турли районларидаги паст даромад оладиган 2720 оила бўйича олиб борилган тадқиқот шуни кўрсатдики, уларнинг 15 фоизи, умуман, гўшт истеъмол қилмайдилар, 26 фоизи балиқ, 35 фоизи сут ва сут маҳсулотлари, 56 фоизи пишлоқ истеъмол қилмайди, 55 фоизи бўлса, умуман, ҳеч қачон шарбат ичмаган. Пала-партиш овқатланиш натижасида саломатлик ёмонлашади ва унинг оқибати ўлароқ одамларнинг ўртача яшаш вақти қисқаради ва ўлим кўпаяди.

Озиқ-овқат муаммосини ҳал қилишда у ёки бу давлатдаги сиёсий тузумнинг характери ҳам чакана роль ўйнамайди. Бошқарувнинг демократик шаклига эга бўлган, сиёсий институтлар ва фуқаролик ҳуқуқларининг кенг ривожланган тармоқлари мавжуд бўлган мамлакатларда (шу жумладан, ривожланаётган мамлакатларда ҳам) одатда, очлик оммавий ҳодиса тарзида кўринмайди. Муҳолиф партиялар, оммавий ахборот воситалари томонидан ошқора танқид қилиш имкониятининг мавжудлиги бундай мамлакатларнинг ҳукуматларини ўз фуқароларининг қўли қисқароқ қисмига эътиборлироқ бўлишга, ўз хатги-ҳаракатлари учун масъулият тўғрисида ҳис этишга ундайди. Аксинча, тоталитар тузумга ёки ҳарбий диктатурага эга бўлган мамлакатларда очлик муаммоси ҳатто бунга етарли асос бўлмаган шароитларда ҳам жуда кескин тус олмоғи мумкин. Хусусан, кўпгина тадқиқотчилар Сахели мамлакатларида озиқ-овқат борасида юзага келган оғир вазиятни асосан, шундай сабаб билан изоҳлайдилар. Очлик муаммосининг сиёсий тузумга боғлиқ эканини кўрсатадиган ишонarli мисоллар бизнинг мамлакатимизнинг яқин ўтмишида ҳам кўп бўлган. 1932-1933 йилларда Украина ва Қозоғистондаги оммавий очликнинг сабабчиси қишлоқ хўжалигини коллективлаштириш вақтида Сталин барпо этган сиёсий тузум бўлган. Турли ҳисоб-китобларга қараганда, бу очлик оқибатида уч миллиондан беш миллионгача одам нобуд бўлган.

Бутуннинг ўзидаёқ инсоният очликни енгиб ўтишга имкон берадиган жуда катта илмий-техник қувватга эга, унда етарли моддий бойликлар ҳам бор. Лекин ҳамма бало шундаки, бу имкониятлардан озиқ-овқат муаммоларини ҳал қилишда фойдаланилмайди, балки айрим давлатлар ва сиёсатчиларнинг ғоятда шубҳали, ўта худбинона мақсадлари йўлида фойдаланилади. Очликка қарши курашда энг муҳим ва, шак-шубҳасиз, ҳал қилувчи омил иқтисодийтн ҳарбий кишанлардан халос этиш бўлур эди. Ҳозирги пайтларда дунёда ҳарбий мақсадларга бир триллион долларга қадар пул сарфланмоқда. Мутахассисларнинг фикрича, бутуннинг ўзида озиқ-овқат муаммосини узил-кесил ҳал қилишга етмаслиги мумкин, лекин лоақал унинг кескинлигини бир қадар юмшатиш учун кифоя қиларди. Бироқ дунё ва, айниқса, ривожланаётган мамлакатлар бутунлай тескари йўналишда ҳаракат қилмоқдалар. Халқаро беқарорлик шароитида, сиёсий, диний, ҳарбий масалаларда ўзаро ихтилофлар давом этаётган бир муҳитда Ҳиндистон, Покистон ва яна бошқа бир қатор мамлакатлар миллиардлаб миқдордаги пулларни ҳозирги замон қуролларини харид қилишга сарфламоқдалар. Ҳолбуки, бу мамлакатларда очлик муаммоси бутун кескинлиги билан кўндаланг турибди. Қурол экспорт қилиш жаҳон иқтисодийтининг энг муҳим соҳаларидан бўлиб қолди. Қурол ишлаб чиқарувчилар ўз маҳсулотларини ўтказиш учун тобора янги-янги бозорлар излайдилар ва мақсадларига эришмоқ учун дунёнинг турли минтақаларида атайин кескинликни барпо этишга уринадилар. Шунинг учун ҳам тинчлик ва хавфсизлик масалалари, халқлар ва давлатлар ўртасида ишонччи мустаҳкамлаш масалалари айни чоғда очлик муаммосини ҳал қилишнинг ҳам гаровидир.

Кўриниб турибдики, бу муаммони ҳал қилиш бошқа кўпгина омиллар билан яқиндан боғланиб кетади. Шунинг учун бу муаммони ўз ривожда орқада қолган мамлакатлар аҳолисини озиқ-овқат маҳсулотлари билан таъминлаш масаласи сифатидагина қараш ярамайди. Жаҳон миқёсида озиқ-овқат муаммоси жуда муҳим, аммо унинг муҳимлиги дунёнинг ҳамма давлатлари учун ҳар хил. Бу — гоётда мураккаб, биологик, иқтисодий, ижтимоий, демократик ва сиёсий жиҳатларга эга бўлган муаммодир. Бу муаммо ҳанузга қадар бор бўйича тўла идрок этилгани йўқ. Унинг ҳал қилиниши бир неча даражадаги ҳар хил ечимларни тақозо қиладик, буларнинг ҳар қайсига мос келадиган алоҳида стратегия ҳам, тактика ҳам бўлмоғи керак.

Глобал даражада жаҳон миқёсида озиқ-овқат сиёсатининг энг муҳим йўналишлари — жаҳон озиқ-овқат заҳираларини барпо этиш муҳтож мамлакатларга кўрсатиладиган халқаро озиқ-овқат ёрдами тизимини белгилаш, озиқ-овқат савдосида халқаро миқёсда адолатли қоидаларни ишлаб чиқиш, оч мамлакатлар ривожини тезлаштириш йўли билан ундаги оч аҳолининг сонини қисқартиришга эришиш кабилар бўлмоғи керак.

Давлат даражасида асосий йўналиш — миллий озиқ-овқат хавфсизлигини таъминлаш, асосий озиқ-овқат турлари билан ўз-ўзини таъминлашга эришиш, уларнинг заҳираларини, айниқса, галла заҳирасини барпо этиш, ташқи савдо механизмини барқарор қилиш, аҳолининг энг қашшоқ қисмини давлат томонидан муҳофаза қилиниши бўлмоғи лозим.

Минтақавий даражада устивор аҳамиятга эга бўлган нарсалар — жаҳон миқёсида озиқ-овқат ишлаб чиқаришнинг тақсимланиши, унинг заҳираларини ўрганиш, товар сифатидаги озиқ-овқат оқимларининг манбаларини ўрганиш, фалокат ҳолатларида озиқ-овқатларни тақсимлашнинг самарадор схемаларини ишлаб чиқиш ва ҳоказолар бўлиши керак.

Ривожланаётган мамлакатларнинг энг қашшоқлари ёлғиз ўзи мустақил равишда очлик ва қашшоқликни бартараф қила олмаслиги бир неча ўн йиллар бундан олдиноқ жаҳон ҳамжамиятига маълум бўлган эди. Ўша пайтнинг ўзидаёқ мутахассислашган халқаро ташкилотларни шакллантириш иши бошланган эди. Бу ташкилотлар муаммони ҳал қилишда жаҳон ҳамжамиятининг фаолиятини марказлаштирмоғи лозим эди. Ҳозирги пайтга келганда БМТ доирасида бунақа ташкилотлардан ўнтачаси фаолият кўрсатмоқда. Уларнинг орасида энг танилганлари — БМТ қошидаги Озиқ-овқат ва қишлоқ хўжалик ташкилоти, Бутун жаҳон озиқ-овқат кенгаши, БМТ нинг савдо-сотик ва тараққиёт бўйича конференцияси, Бутун жаҳон озиқ-овқат хавфсизлиги бўйича қўмитаси, озиқ-овқат ёрдами кўрсатиш бўйича сиёсат ва дастур қўмитаси, Қишлоқ хўжалиги ривожланиши Халқаро жамғармаси ва ҳоказолар.

ЭКОЛОГИК ТАНАЗЗУЛНИ ЕНГИБ ЎТИШ

Экологик таназзул дегани — жўрофий муҳитнинг унинг ичида содир бўлган ўзгаришлар туфайли инсон яшаш учун маъқул бўлмаган ҳолатга келмоғидир. Табиий муҳит инсон ва умуман, жамиятнинг яшаш шароитини таъминлайдиган асосий манба бўлгани учун экологик таназзул муқаррар равишда ижтимоий-иқтисодий, маданий таназзулга айланади.

Экологик таназзулнинг иккита асосий сабаби бор: булар иқлимнинг ўзгариши ва атроф муҳитга антропоген (яъни инсон томонидан) босим ўтказишдир. Ҳар иккала ҳолда ҳам жамиятда жиддий ўзгаришлар содир бўлади.

Инсоният тарихи жуда кўп экологик таназзулларни бошидан кечирган ва уларнинг ҳар қайсиси жамиятда жуда жиддий эврилишларни майдонга келтирган. Инсоннинг табиий омиллардан қарамлиги жуда узоқ вақт мобайнида ташқи кучлар таъсирининг оқибати сифатида қабул қилиниб келинган, инсоннинг теварак муҳитдаги ўзгаришларга муносабати стихияли характерга эга бўлган. Ҳабашистонда муссон ёғинларининг кучайиши Нил ўзанини ботқоқлаштиришга олиб келган ва аҳоли жанубга кўчишга мажбур бўлган. Куйи Миср қашшоқлаша борган ва минтақадаги сиёсий ва минтақавий

аҳамиятидан маҳрум бўла борган. Иқлим қурғоқроқ бўлса, одамлар жойларига қайтишган ва қадимги Миср давлатининг қудрати яна ўса бошлаган.

Қадимги шумерлар ҳаддан зиёд кўп суғориш нағижасида Тигр ва Евфрат дарёларининг куйи оқимида тузларнинг кўпайиб кетишига сабабчи бўлишган ва Шумер маданияти барбод бўлган. Эндиликда фақат археологларгина Мессопотамияда энг қадимги цивилизациялардан бири бўлганига гувоҳлик беришлари мумкин.

Инсон — биологик турлардан биридир, шунинг учун ҳам у истаса-истамаса табиат қонунларига бўйсунишга мажбур. Биронта ҳам жонли тур ўзининг экологик муҳитида яккаю ягона хўжайинга айланиб олса, у экологик таназуллардан ҳеч қасққа қочиб қутула олмайдди. Унинг ихтиёрида фақат учтагина чора қолади: ёки унда орқага кетиш — тириклай чириш ҳолати юз беради ва охир-пировардида, унинг мавжудлиги барҳам топади; ёки ўзгариб, ўзининг янги тарздаги феъли-атворини ишлаб чиқади, табиат билан янги алоқаларини барпо этади, янги экологик муҳитни шакллантиради ё ўзи учун янги бир ватан қилади, янги маконни яратиб олади.

Авваллари бундай эврилишлар айрим минтақаларда содир бўлган. Қадимги Шумер экологик таназулдан чиқиш йўлини топа олмади ва ҳалок бўлди. Суғориладиган деҳқончиликнинг янги шакллари топан (сув куйилган чекларда шולי етиштириш ва айни вақтда балиқ урчитиш) қадимги Хитой экологик таназулдан ўтиб олди ва бойиб кетди. У ўз цивилизациясини барпо этди ва турмушларини қайта куриб, таназулдан ўта олмаган кўшни халқларни ҳақли равишда варварлар деб ҳисоблай бошладилар.

Кўешнинг фаоллигига боғлиқ тарзда содир бўладиган намликнинг даврий ўзгаришлари кўчманчи халқлар ўртасида оммавий миграцияларни вужудга келтирган, бу эса Евразиянинг сиёсий қиёфасини тубдан ўзгартириб юборган. Халқларнинг катта-калон кўчимлари оқибатида турли ихтилофлар туғилган, урушлар келиб чиққан, бир хил давлатлар барбод бўлган, уларнинг ўрнида бошқалари пайдо бўлган. Л.Н. Гумилев узоқ муддат мобайнида (мелоддан аввалги III асрдан мелодий XVII асрнинг охиригача) Дашти кабирдаги намланиш ҳудудларининг ўзгаришларини таҳлил қилиб чиқиб, унда жуда аниқ қонуният бор эканини кашф этган. Ҳар гал навбатдаги қурғоқчилик бошланиши билан кўчманчилар қадрдон даштларини тарк этишган. Қудратли қабилавий иттифоқлар парчаланиб кетган, одамлар кичик-кичик гуруҳларга бўлиниб сув излашган, ўз олдларига чорвани суғориш ва ўз қорнини тўйдиришдан бошқа мақсад қўйишмаган. Ва аксинча, «дашт зоналарида намликнинг ортиши билан, — деб ёзади Л.Н. Гумилев, — кўчманчилар оталарининг юртига қайтишган, тўрт туёқли бойликларининг миқдори орта бошлаган, мўл-кўлчилик оқибатида сиёсат бобида ҳам жангарилик кучайган, сиёсатдаги асосий ниятлар ўзгарган, асосий интилиш, мақсад энди омон қолиш эмас, устун бўлиш иштиёқига айланган».

Антропоген таъйиқ оқибатида табиий шароитларнинг ўзгариши ҳам цивилизацияон марказлар ўрнини ўзгартирибгина қолмай, давлат ва ҳокимият тизимининг янги шакллари ҳам вужудга келтирган. Бунинг ёрқин мисоли — XV асрнинг бошларида Россия давлатининг бошига тушган экологик таназул эди. У ноқулай иқлим шароитлари туфайли, шунингдек, ландшафтга ҳаддан зиёд ортиқча антропоген босим ўтказиш ва демографик портлаш оқибатида майдонга келган эди. Шу пайтга қадар Русда яшаш шароитини таъминлаб келган асосий омил ўрмонлар ва бошқа ўсимликларни ёндириб ер очиш йўли билан қилинадиган деҳқончилик бўлган. Аммо XV асрга келганда у кўпайиб кетган аҳолини ортиқ боқолмай қолган. Русда ижтимоий-иқтисодий таназул бошланган. Бундай таназул вақтида ҳаминша битта универсал қоида амал қила бошлайди — агар одамлар турмуш даражаси ва яшаш сифатининг муттасил пасайиб боришини ўзлари тўхтата олмасалар, жамият ва давлатнинг ихтиёрига ислоҳотлар ўтказиш ҳуқуқини бериб қўядилар. Бундай ҳолларда давлат жамиятга нисбатан чекланмаган ҳуқуқларни ўзлаштириб олади. Ҳокими мутлақлик босқичма-босқич кучая бошлайди, таназул шароитида жамият ривожланишнинг сафарбарлик йўлига кўчирилади. Унинг асосида эса ҳаминша хўжалик юритишнинг иқтисодиётдан ташқаридаги омиллари (мажбурлаш),

табiiй бойликлардан экстенсив фойдаланиш, мустамлакачилик ётади. В.Ключевскийнинг сўзларига қараганда. Айни ана шулар рус тарихини тутиб турувчи устунга айланди.

Бунинг оқибатида Россияда янгича экологик муҳит вужудга кела бошлади, унинг асосида эса янгича типдаги деҳқончилик ётарди. Ўз вақтида Фарбий Оврўпа ҳам бу йўлни босиб ўтган, бироқ у ерда бу давр нисбатан анча қисқа муддатни эгаллаган. Имкони бор ерларнинг ҳаммаси тезгина ҳайдалиб бўлинган ва бу ҳол одамларни ҳосилдорликни оширишнинг янги йўларини излашга ундаган, яъни улар интенсив деҳқончиликка ўтишга мажбур бўлишган. Россия давлатининг ривожланиши бошқа йўлдан кетди. Бу ерда майдон катта эди, бемалол уларни кенгайтиравериш мумкин эди, шунинг учун мустамлакалаштириш ва янги майдонларни ҳайдаш даври бир неча асрга чўзилиб кетди. Аммо давлат чегараларини кенгайтириш ҳамма вақт марказлашган давлатни кучайтиришни, алоҳида ижтимоий муносабатларни талаб қилади. Мана шуларнинг ҳаммаси Россиянинг сиёсий тарихининг ўзига хос хусусиятларини белгилаб берган.

Кўрамазки, инсониятнинг иқтисодий ва сиёсий тарихи ҳаминша табiiй шароитларга боғлиқ бўлиб келган. Муғлақо аёнки, бизнинг давримизда ҳам инсон билан унинг атрофини қуршаб олган муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатлар ҳозирги замон тарихи учун муайян аҳамиятга эга бўлади. Айни ана шу муносабатлар турли хил ихтилофларни майдонга келтирмоғи мумкин, негаки, инсоният ўзи қилиши мумкин бўлган ишларнинг сарҳадига етиб келди. Келажакда рўй бериши мумкин бўлган ихтилофларнинг акс садолари бугуннинг ўзидаёқ қулоқларга чалиниб қолди – давлатларнинг Ироқ, Каспий нефти учун кураши, жаҳоннинг нефть чиқадиغان бошқа ҳудудларидаги аҳвол бунинг далилидир.

Яна шуниси ҳам муғлақо аёнки, турли давлатлар табиат томонидан қўйиладиган чеклашларни турлича қабул қиладилар ва турлича тарзда бундан кейинги ривожланиш йўларини излайдилар, бу эса экологик таназзулни енгиб ўтиш ҳаминша муқаррар тарзда сиёсий моҳият ҳам касб этган бўлади.

Бутун сайёрамиз ва жаҳон ҳамжамияти ривожланишнинг муғлақо янги босқичига қадам қўйганини биринчи бўлиб, аниқ фанларнинг вакиллари гапира бошлади. XX асрнинг бошларида таниқли рус олими В.И.Вернадский инсоннинг хўжалик фаолиятини табiiй ўзгаришларни яратувчи кучларга таққослаган эди. Орадан кўп ўтмай, Э.Леруа ва Л.Тейер де Шарден ноосфера тушунчасини (ақл-идрок сфераси) мулоқотга киритдилар. Инсоният тарихининг ҳозирги босқичи ноосфера даври деган ном олди. Бунинг маъноси шундаки, ҳозирги даврда ҳамкорликдаги, мувозанатдаги ривожланиш Ер юзиде инсоннинг сақланиб қолишининг энг зарур шарти деб қаралади: В.И.Вернадскийнинг фикрига кўра, ноосфера – биосферанинг янги олий босқичидир, бу босқич унда инсониятнинг пайдо бўлиши ва ривожланиши билан боғлиқ. Инсон табиат қонунларини идрок этиб, техникани мукамаллаштириб бориб, Ер юзиде ўзининг таъсир кучи етадиган жойларда жараёнларнинг боришига муайян тазйиқ кўрсата бошлайди, бунинг натижасида ўз фаолияти билан уни анча-мунча ўзгартиради. Шунинг учун ҳам В.И.Вернадскийнинг фикрига кўра, жамиятнинг бундан кейинги ривожланиши фақат битта шарт билан рўй бериши мумкин – инсоният на фақат жамиятнинг ўзининг ривожини учун, балки бутун биосферанинг тараққиёти учун ҳам масъулиятни зиммасига олмоғи зарур.

Ноосфера тушунчасидаги энг асосий нарсa – жамият билан табиатнинг ўзаро алоқасини оқилона тарзда ташкил қилиш заруриятидир. Бу зарурият теварак муҳитни ёмонлаштиришга олиб келадиган табиатга стихияли, ваҳшийларча муносабатга қарама-қарши қўйилади.

Агар аср бошида жамият ва табиатнинг янги босқичга ўтиши зарурлиги ҳақидаги қараш унча катта бўлмаган бир гуруҳ олимларнинг илмий башорати бўлган бўлса, бугунга келиб, у жуда кенг кўламда жамоатчилик қатламлари томонидан тан олинган. Бунинг далили сифатида Рим клуби фаолиятининг фавқулодда даражада кенг шуҳрат тошганини, экологик ҳаракатнинг жаҳон миқёсида жуда кенг тарқалганини, бир қатор йирик халқаро талбирларни,

шу жумладан, 1992 йилда Рио-де-Жанейрода ўтган экологик конгрессни (унда жаҳондаги давлатларнинг мутлақ кўпчилиги иштирок этган эди) кўрсатиш мумкин.

Истаган тирик жонзотнинг ривожланиши теварак муҳит параметрларидаги ўзгаришларнинг миқдори жуда қаттиқ чекланган шароитдагина амалга ошмоғи мумкин. Бу чеклашлар даражасини белгилаш учун академик Н.Моисеев илмий муомаллага, «экологик императив» деган тушунчани олиб кирди. Императив дегани — хулқ-атвор, қатъий талаб, умумбашарий маънавият қонуни. Унга ҳамма одамлар бўйсунмоғи даркор. Кант этикасида императив шундай ҳаракат қилишни тақозо этадики, сенинг хулқ-атворинг ҳаммага муштарак қонунчилик учун ибрат бўлиб хизмат қилсин. Буни экология соҳасига татбиқ қиладиган бўлсак, шундай маъно келиб чиқади — инсон фаолиятининг тигизлиги ва унинг табиатга тазйиқи жуда қаттиқ чекланган бўлмоғи ва назорат қилинмоғи керак. Инсон фаолиятига маълум чегарагача йўл кўйилади. Ҳеч қандай шароитда унинг бу чегарадан ташқарига чиқишга ҳақи йўқ.

Экологик императив ҳаммиса мавжуд бўлган. Ҳар хил халқларда у турлича бўлган. Айниқса, инсоният ривожининг илк босқичларида унинг табиатга муносабатини белгилайдиган маънавий талаблар жуда қаттиқ бўлган. У пайтларда одамлар ўзларининг табиат қаршисидаги ожизликларини, унинг қаҳрига дуч келганларида ночор қолишларини жуда ўткир ҳис қилганлар. Табиатга бундай муносабатнинг ёрқин мисоли сифатида Шимолда, Сибирда, Узоқ Шарқда яшайдиган кам сонли туб аҳолининг экологик императивини кўрсатиш мумкин. Бу императивнинг кўпгина белгилари бугун ҳам сақланиб қолган. Даставвал, бу табиатга жонли мавжудот деб қараш. Табиатнинг ҳар бир объекти жонли мавжудот сифатида қабул қилинади. У ҳам одамга ўхшаб изтироб чекади, оғриқни ҳис этади. Шунинг учун ҳам одамларнинг феъли атвори, муносабатлари қатъий қоидалар қолиғига тушган: табиатдан яшашинг учун зарур бўлгандан ортиқ ҳеч нарса олма, жониворни бир ўқ билан узил-кесил қулатишга имонинг комил бўлмаса, унга ўқ узма, ўсиб турган дарахтни кесиб ўтин қилма, бунинг учун қуриган шох-шаббалардан ва қулаган дарахтлардан фойдалан ва ҳ.к. ва ҳ.к.

Ўзига ҳос экологик императив неолит инқилобидан кейин ҳам мавжуд бўлган — бу пайтларда инсоният теварағида ҳозирги экологик муҳит шаклланиб бўлган эди. Синовлар ва адашишлар оқибатида, аввалига стихияли тарзда, кейин илм-фан ёрдамида одамлар ўзларининг феъли-атворларини ва фаолиятларини йўлларини ўрганиб олдилар. Дарахтлар ўтқазиб, ҳимоя тўсиқлари қила бошладилар, дарёларининг манбаларида ва қирғоқларида дарахт кесишни чеклаб кўйдилар ва ҳатто тақиқладилар ҳам. Тўғри, бу гаплар айрим минтақаларга ёки ҳўжалик фаолиятининг айрим соҳаларигагина тааллуқли эди. XX асрда инсоният шундай бир ҳудудга етиб келдики, умумсайёра кўламида феъли-атвор нормаларини ишлаб чиқмаса, инсон билан теварак-муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатлар тўғрисида муштарак қонун яратилса илож йўқлиги равшан бўлиб қолди. Ҳозирги жамият билан табиат ўртасидаги энг асосий зиддият — табиатдаги ҳаракатчан мувозанатни бошқаришга уринаётган инсоннинг табиатни ўзгартириш бобидаги фаолиятининг ҳалдан ташқари зўрайиб кетганидир. Дарё ҳеч кимга зиён-заҳмат етказмасдан, айтайлик, бир бочка саноат чиқиндиларини ўзига синдириб, йўқ қилиб юбориши мумкин, лекин у бунақа бочкаларнинг миллионтасини ўзлаштиришга ожизлик қилади-да! Бундай бўлса, у ҳамма тирик махлуқотни қириб ташлашга қодир бир оқова ирмоққа айланиб қолади. Биосферани яхлит оладиган бўлсак, унинг ҳам ўз чегараси бор ва бугун ана шу чегарага етиб келинган. XX асрнинг 60-йилларидаёқ МДУ профессори В.М.Ковдо томонидан амалга оширилган ҳисоб-китоблар инсоният 2000 йилда келиб чиқишига кўра органик характерга эга бўлган чиқиндиларни табиатдан кўра ортиқроқ чиқарган экан. Бугун биосфера инсон фаолияти билан курашишга ожизлик қилиб қолди, унда қайта ўнгарилмайдиган ўзгаришлар бошланди. Атмосфера таркиби ўзгаришти, ҳаво таркибида кислотод камайиб боряпти, нафасни бўғадиган ва бошқа хилдаги захарли газлар кўпайиб кетмоқда. Бунинг оқибатида кислотали ёмғирлар ёғадиган бўлиб қолди, кислотали ёмғирлар ҳайрон қоладиган даражада мунтазамлик билан гоҳ дунёнинг бир

минтақасига, гоҳ иккинчи минтақасига ёғиб турипти. Бу эса ўз навбатида сув ҳавзалари ва туپроқ таркибидаги кислотани кўпайишига сабаб бўлмоқда, шу билан бира уларнинг унумдорлиги ҳам камайиб кетмоқда. Атмосфера таркибида зарарли газларнинг кўпайиб кетиши оқибатида «иссиқхона таъсири» («парник эффекти») деган ҳодиса кучаймоғи аниқ. Бу ҳодисанинг моҳияти шундан иборатки, атмосферада қалинлашган углерод қатлами Куёш радиациясини Ерда бемалол ўтказиб юборган ҳолда иссиқлик нурланишининг атмосферанинг юқори қатламларига қайтишини тўхтатиб қолади. Шунга мувофиқ атмосферанинг куйи қатламларида ҳарорат кўтарилади. 70-йилларда моделлар ясаб ўтказилган тадқиқотлар шуни кўрсатдики, атмосферада тўшланиб қолган захарли газ икки баробар ошса, бунинг оқибатида ерда ҳарорати ўртача 2,9 градусга кўтарилар экан. Бу ҳолда кутб ҳудудларида, мангу музликларда муз ва қорларнинг эриши муқаррар бўлиб қолади, океан сатҳи кўтарилади. Денгиз бўйларидagi куруқ ерларнинг жуда кўп қисмини сув босади. Денгиз сатҳи атиги 1 метр кўтариладиган бўлса, масалан, Бангладеш ўз ерининг 11 фоизини йўқотади. Миср худуди 15 фоизга қисқаради, Мальдив ороллари ва Хитойнинг денгиз сатҳидан куйида жойлашган дарё ҳавзаларидagi худудлари деярли тўла тарзда сув остида қолади. Ҳозир бу худудларда бир неча ўн миллионлаб аҳоли яшайди, уларнинг бошига қочоқлар қисмати тушмоғи мумкин. Бундан ташқари, ҳароратдаги мувозанатнинг йўқолиши туфайли кўпгина турдаги ўсимликлар ва жониворлар дунёсининг вакиллари зурриёд бериш қобилиятидан маҳрум бўлади. Бу ҳолда жаҳон қишлоқ хўжалигини қандай қисмат кутаётганини олдиндан айтиб бериш жуда қийин.

Сайёрада ҳароратнинг исиб кетиши атмосферада ҳаво оқимларининг ҳаракати жараёнига таъсир кўрсатади. Бу эса сув тошқинлари, қурғоқчилик каби ҳодисаларни вужудга келтиради. Шу пайтгача ҳеч қачон қаттиқ совуқ бўлмаган жойларда қиш совуғи жуда қаттиқ бўлиши мумкин. Буларнинг бари гоянда ҳалокатли ҳоллардир. Қурғоқчилик ва сув тошқинлари дунёнинг кўпгина минтақаларида очликни туғдиради. Очлик эса қуролли моҳаролардан кўра кўпроқ одамнинг жонига қасд қилиши мумкин. Иқлимнинг ўзгариши бўйича ҳукуматлараро Комиссия шундай хулосага келганки, агар ишлаб чиқарилаётган зарарли газларнинг миқдори дарҳол 60 фоизга қисқартирилмаса, табиат юз бераётган ўзгаришларга мослаша олмайди, инсон эса уларни назорат қилишни эшловмай қолади.

Иқлимдаги ўзгаришлар иқтисодиёт соҳасида ҳам жуда оғир оқибатларга олиб келиши муқаррар. Атмосфера таркибидаги захарли газларнинг икки баравар кўпайиши натижасида иқлимда содир бўладиган илиш баъзи бир ҳисоб-китобларга қараганда, жаҳон иқтисодиётига йилига 300 миллиард доллар зарарни ташкил қилади. Шу жумладан, бу зарар Оврўпа учун 63,6 миллиард долларни, АҚШ учун 61 миллиард, Хитой учун 16,7 миллиард долларни ташкил қилмоғи мумкин. Шунингдек, ўртача глобал ҳароратнинг 2,5 градусга кўтарилиши йилига кўшимча тарзда 215 минг одамнинг вафот этишига, безгак билан кўшимча равишда 200 миллион одамнинг ҳасталанишига, иқлимнинг илиши билан бавосита боғланган очлик эса 2010-2030 йиллар оралиғида 900 миллион одамнинг ўлимига сабаб бўлиши кутилмоқда.

Нисбатан яқинда яна бир жиддий хавф-хатар аниқланди. Ишлаб чиқаришда ва кундалик турмушда фреоннинг оммавий тарзда қўлланиши Ернинг озон қатламини барбод қилар экан. Озон қатлами эса Ерни радиациянинг ультра бинафша нурларидан ҳимоя қилувчи экран вазифасини ўтайди. Бир қатор тадқиқотчилар тери рақининг кўпайиб кетганини инсонга ультрабинафша нурларининг таъсири кучайгани билан боғлайди. Куёш радиациясининг Ердаги ҳаётга ҳалокатли таъсири шу қадар жиддийки, 1987 йилда кўпгина мамлакатлар 2000 йилга бориб, фреон ишлаб чиқаришни тўхтатишга рози бўлишди. Ривожланган мамлакатлар эса ривожланаётган мамлакатларга янги технологияга ўтиш учун зарур бўлган харажатларни қошлашни бўйинларига олишган.

Сўнги ўн йилликда сайёрадаги ҳаётнинг ранго-ранглигини асраб қолиш муаммолари фавқулудда долзарб аҳамият касб этмоқда. Аввалги 400 йил мобайнида Ер юзидан ҳар ўн йилда битта тур йўқ бўлиб кетарди. Ҳозир эса Ер ҳар йили биттадан турдан маҳрум бўляпти. Энг ёмони шуки, бу турни одам «еб» битираётгани йўқ ёки унга онгли равишда қирон келтиргани йўқ,

балки бу тур ҳаёт кечирishi мумкин бўлган шарт-шароит йўқолиб кетди. Ҳаммага яхши маълум бўлган лосось дарёларнинг юқори ўзанига увулдириқларини кўйишади. У ерда сувнинг ҳарорати 14 градусдан ошмаслиги керак. Сувнинг ҳарорати ярим градусга кўтарилса, бас – увулдириқ нобуд бўлади, ундан балиқ чиқмайди, балиқнинг бутун бир авлоди қирилиб кетади. Бу ердаги энг хатарли нарса шундаки, бирор жонли турни йўқотар эканмиз, биз, эҳтимол, инсониятни навбатдаги бирон-бир оғир мусибатдан халос этиш мумкин бўлган имкониятни бутунлай бой бераётгандирмиз, чунки бу турни тузукроқ ўрганиб чиқмай туриб, ундан жудо бўламиз.

Сайёрада чучук сув заҳиралари ҳалокатли тарзда камайиб бормоқда. БМТ маълумотларига қараганда ҳозирги пайтда замин аҳлидан 1,3 миллиард киши сифатли ичиладиган сувга зор бўлиб яшамоқда. Ҳозир шаҳар аҳолисининг 20 фоизи ва қишлоқ аҳлининг 75 фоизининг сувга бўлган эҳтиёжи қондирилмайди, шунинг ҳам айтмоқ керакки, сувни истеъмол қилиш ҳамма минтақага ва яшаш даражасига боғлиқ равишда суткасига бир кишига 3 литрдан 700 литргача бўлган миқдорни ташкил этади. Хўжалик эҳтиёжлари учун инсон йилига жаммики жаҳондаги чучук сувнинг 5 фоиздан ортиқроғини истеъмол қилади. Лекин бундан ташқари яна унинг 40 фоизи ифлосланиш натижасида истеъмол қилмоқ учун яроқсиз ҳолга келади. Кўп мутахассисларнинг ҳисоб-киتابига кўра, бу жараён давом этадиган бўлса, XXI асрнинг ўрталарига бориб сайёрада тоза чучук сув бойликлари бутунлай тамом бўлади. Чучук сув на фақат одамларга, балки ўсимликларга ҳам, ҳайвонот дунёсига ҳам керак. Чучук сувсиз, умуман, ер юзида ҳаёт йўқ. Бундан ортиқ бўлса ортиқки, лекин сира кам бўлмаган даражада хатарли нарса ички сув ҳавзаларида ҳар хил иссиқ оқова сувларни ташлаш натижасида сувлар ҳароратининг кўтарилишидир. Ҳозирги пайтда ариқларга, анҳорларга ташланадиган бунақа оқова сувларнинг миқдори йилига 6 миллион тоннадан ортиб кетди. Бундай шароитда сувда яшайдиган организмларнинг табиий яшаш шароити ўзгаради, бунақа сувларда кислороднинг эриш миқдори камаяди, моддалар алмашинувининг тезлиги ўзгаради. Дарёлар, кўллар ва сув омборларининг кўпчилик аҳли нобуд бўлади, қолганларининг ривожини сустрашади. Экиладиган тупроқ қашшоқлашиб бормоқда. Инсоният аллақачон 20 миллион гектардан ортиқ экиладиган ердан ажради. Бу бутун фойдаланилаётган ердан кўпроқдир.

Аҳоли учун уй-жой қуриш, саноат корхоналари қурилиши, транспорт йўллари, кон ишлари, ерларнинг чўл ва саҳроларга айланиши, шўрланиш ва хўжалик фаолиятининг бошқа оқибатлари ҳар йили экиладиган ерлардан 70 минг квадрат километри хўжалик оборотидан чиқиб кетмоқда. Фақат экин майдонининг қисқариши ҳисобига инсоният ҳар йили 30 миллион тонна галла йўқотади. Тупроқ ресурсларига қишлоқ хўжалигининг ўзи ҳам ёмон таъсир кўрсатади. Деҳқончиликни юритишдаги ношудлик, агротехниканинг ибтидоийлиги сув ва шамол эрозиясига олиб келади. Эриган қор ва ёмғир сувлари ҳар йили денгиз ва дарёларга миллионлаб тонна тупроқ таркибидаги чириган гўнлар ва бошқа қимматли нарсаларни оқизиб кетади. Бутун дунёда экиладиган ерларнинг 35 фоизи эрозияга чалинган. Бизнинг мамлакатимиз кўриқ ерларни ўзлаштириш бошлангандан сўнг кўп ўтмай, шамол эрозиясининг жуда хунук оқибатларига дуч келди. Жуда катта майдонларда тўзонли бўронлар ернинг ҳосилдор қатламини учириб кетди. Юз минглаб гектардаги кузги экинлар ҳам худди шу сабабдан нобуд бўлиб кетди. Шимолий Кавказда, Куйи Поволжьеда шундай бўлди. Мутахассисларнинг айтишига кўра, тупроқнинг емирилиши сабабидан мамлакат, 15-20 йил мобайнида, ўзининг ҳамма унумдор ерларидан ажралиб қолади.

Сайёрадаги ўрмонлар йилига 6 миллион гектар тезлик билан йўқолиб бормоқда. Бунинг оқибатида атмосфера ҳар йили 75 миллиард тоннага қадар кислородни кам оляпти. 70-йилларнинг бошидаёқ АҚШ ерларидаги ҳамма ўсимликлар ишлаб чиқарган кислород саноат, транспорт, ҳайвонлар ва одамлар истеъмол қилган кислороддан камроқ бўлган. Мана, бир неча ўнлаб йилдири, бу давлат кислород истеъмол қилиш бобида бошқа давлатларнинг боқувида яшайпти. Юз йил муқаддам АҚШ ҳудудидаги ерларнинг тўртдан уч қисми ерлар билан қопланган эди. Ҳозирги пайтда эса бу ўрмонларнинг тўртдан бир қисмигина қолди, холос. Биргина 1996 йилнинг ўзида 150 минг кв. км.га

яқин майдондаги ўрмонлар кесилган. Сўнгги йилларда Амазонка дарёси ҳавзасида, Индонезияда, сайёранинг тропик ҳудудларида ўрмонларни интенсив тарзда кесиш ишлари олиб борилмоқдаки, бу аҳвол давом этса, қурраи замин ўзини нафас олишига имкон бериб турган яшил ўпкасидан бутунлай маҳрум бўлади.

Бизнинг кўз ўнгимизда Жаҳон океани қашшоқлашиб бормоқда. Ҳар йили инсон ундан 70 фоизгача турли хилдаги балиқ ва денгиз маҳсулоларини олади. Бундан 30-40 йил аввал бутун жаҳон миқёсида балиқ овлашда анча катта ўрин тутган баъзи бир турдаги балиқлар (кўмир балиқ, тўнғиз балиқ, иваси, лососларнинг айрим турлари, усачлар) бугун одамларнинг хотирасидагина қолди.

Жаҳон океанининг биологик маҳсулдорлигининг аста-секин пасайиб бораётганига сабаб унинг инсон томонидан эксплуатация қилинаётганидагина эмас, балки ифлосланишида ҳамдир. Бугуннинг ўзида Атлантик ва Тинч океани сатҳининг 2 дан 4 фоизгача нефт пардаси билан қопланиб бўлган, бунинг оқибатида, олимларнинг ҳисобига кўра, океаннинг биологик маҳсулдорлиги ҳозирги пайтда 10 фоизга қисқарган. Яқин 20-25 йил ичида Жаҳон океанининг ифлосланиш кўлами 1,5-3 баробар ошмоғи кутиляпти. Натижада унинг бирламчи биологик маҳсулоти айрим йирик районлар бўйича 20-30 фоизга камайди. Қайта тикланмайдиган бойликлар захираси ҳам камайди — инсон уларсиз ҳаёт кечира олмайди. Булар нефть, кўмир, рудалар. Қурраи заминда минерал бойликларнинг нотекис жойлашиши давлатларнинг иқтисодий ривожланиш даражаларидаги тафовутларга қўшилиб саноат жиҳатидан ривожланган мамлакатлар билан ривожланаётган мамлакатлар ўртасида табиий бойликлардан фойдаланиш, ёнилғи ва хом ашё савдоси борасидаги зиддиятларнинг кескинлашувиغا олиб келади. Шу заминда халқаро кескинлик ўсади, кўпдан-кўп ихтилофлар туғилади, бу ихтилофлар нафақат бир минтақа миқёсида, балки глобал миқёсда ҳам қуролли тўқнашувларга айланиб кетиши ҳеч гап эмас.

Табиатдаги қайтариб бўлмайдиган ўзгаришлар рўйхатини яна узоқ давом эттириш мумкин. Бунинг оқибатида инсоният борган сари кескинроқ шаклларда тўлақонли озик-овқат, тоза сув, ҳаво, минерал ресурсларнинг етишмаслиги каби ҳолатларга рўшара келмоқда. Ҳадемай у яна бир танқислик билан — кислороднинг етишмаслиги билан тўқнашади. Буларнинг бари экологик таназулнинг характерли белгилари ва аён нишонларидир. Табиатнинг емирилиши билан бирга инсониятнинг ҳам емирилиши бошланди. Рак, СПИД, юрак-томир хасталиклари — бир қатор олимларнинг фикрича, ҳали ҳолва, ҳамир учидан патиргина, холос. Булар бўлғувси реал ҳалокатдан дарак бераётган биринчи қалдирғочлар.

Биосферага антропоген таъйиқнинг миқдорий сифатлари иккита омил билан — Ер аҳолисининг миқдорию инсоннинг иқтисодий фаолиятининг кўлами билан ўлчанади. Ернинг имкониятлари чегарасини баҳолаш учун ҳозирги пайтда жаҳон тизимининг икки моделидан фойдаланилади. Булар — ресурслар модели ва биосфера моделидир. Уларнинг иккови ҳам масаланинг марказига аҳоли сонининг ўсишини кўяди. Ресурслар модели (у Д.Х.Медоуз ва бошқаларнинг «Ўсиш чегаралари» деган китобида анчагина тўлиқ баён қилинган) Ер аҳолисининг миқдори энг кўп бўлса, 8 миллиард бўлиши мумкин деб ҳисоблайди. Биосфера модели эса (унинг муаллифи В.Г.Горшков) ер юзидаги аҳолининг йўл қўйиш мумкин бўлган миқдори атиги бир-икки миллиардгина бўлиши мумкин деб ҳисоблайди. Бинобарин, биосферанинг барқарорлик чегарасидан ҳозирнинг ўзида 5-7 марта чиқиб кетилган.

Бу ҳалокатли жараёнда гарчи ҳар хил тарзда бўлса-да, жаҳоннинг ҳамма мамлакатлари иштираётган эгмоқда. Улардан ҳар қайсисининг «ҳиссаси» қандай эканини баҳоламоқ учун антропоген босимнинг индексидан фойдаланилади. Бу индекс у ёки бу мамлакатнинг антропоген босимининг зичлиги, умуман, бугун сайёрадаги қуруқликка кўрсатилаётган антропоген босимга қандай нисбатда эканига қараб аниқланади. Бунда биосферага антропоген босим биологик ва энергетик истеъмолнинг бирга қўшилган қуввати сифатида тушинилади. Бунда инсониятнинг табиатга кўрсатаётган антропоген босими

шартли равишда ё деб қабул қилинди. Шунда коэффициент рақамларда ифодаланганда, индекс шуни кўрсатяптики, ҳар қайси мамлакатнинг ўз ҳудудида биосферага кўрсатаётган босими бугун инсониятнинг жамики биосферага кўрсатаётган босимига қараганда бир неча марта ортиқдир. 80-йилларнинг охирида бу нисбат қуйидагича кўринишга эга эди. Япония – 15,8; ФРГ – 14,5; Буюк Британия – 12,2; Италия – 8,1; Франция – 5,3; Ҳиндистон – 4; АҚШ – 2,8; Хитой – 1,9; СССР – 0,85; Бу рақамларга қараб ҳукм қилинадиган бўлса, собиқ Совет Иттифоқи аҳолисининг ўз биосферасига кўрсатган босими бугун инсониятнинг жамики биосферага кўрсатган босимига қараганда камроқ, бироқ бу собиқ СССР ҳудудларининг жуда катталиги билан изоҳланади.

Биосферанинг емирилиши, қайта тикланмайдиган табиий бойликларнинг тобора камайиб бораётгани учун асосий жавобгарлик ривожланган мамлакатлар ва трансмиллий корпорациялар гарданига тушади. Иқлимнинг ўзгариши билан шуғулланадиган Ҳукуматлараро комиссиянинг маълумотларига қараганда, атмосферага чиқарилаётган заҳарли газларнинг 74 фоизи уларнинг ҳиссасига тўғри келар экан. Агар жон бошига ҳисоблаб кўриلسа, бу ривожланаётган мамлакатлардагига қараганда 10 баравар кўпдир. Шақ-шубҳасиз, бу жиҳатдан етакчи мамлакат АҚШдир. 1987-йилда атмосферага чиқариладиган заҳарли газларнинг 17,6 фоизи уларнинг ҳиссасига тўғри келади (Атмосферага автомобиллардан чиқариладиган зарарли газлар бўйича-ку дунёда бу мамлакатта тенг келадигани топиламайди). Иккинчи ўринда собиқ СССР турарди – 12 фоиз. Улардан ташқари ҳавони булғовчи мамлакатларнинг биринчи бешлигига Бразилия – 10,5 фоиз, Хитой – 6,6 фоиз ва Ҳиндистон – 3,9. Албатта, бу мамлакатларнинг ҳар қайсиси сайёрадаги ҳароратнинг глобал кўтарилишига ўз ҳиссасини қўшади. Ҳиндистон билан Хитой жуда кўп кўмир ёқади. Бразилия ўрмонларини ёндириб, атмосферага жуда кўп микдорда заҳарли газ чиқаради. АҚШ билан собиқ СССР углекислота ва метандан ташқари атмосферага хлорфтор углерод «етказиб берувчи» асосий мамлакатдирлар. Бу газ эса иссиқликни углекислий газга қараганда 16 минг марта самаралироқ ютади).

Ривожланаётган мамлакатларда бораётган жараёнлар ҳам сайёрадаги иқлимнинг келажаги учун жиддий хавотир чекишга мажбур қилади. Учинчи дунёнинг кўпгина мамлакатларидаги тезлаштирилган иқтисодий ўсиш дастурлари табиатда беқарорликка олиб келадиган жараёнларни кучайтиряпти. Бу ерда 1990-1995 йилларда атмосферага углерод чиқиндиларини чиқариб ташлаш 21,3 фоизга ошиб кетди. Бу – саноати ривожланган мамлакатлардагига қараганда 7 баравар кўпроқдир. Илмий башоратларга қараганда 2030 йилга бориб, ривожланаётган мамлакатлар Япония, Фарбий Оврўпа ва АҚШни бирга олдандагига қараганда атмосферани кўпроқ булғар экан. Ривожланаётган мамлакатларда табиатдан фойдаланишдаги таназул умумжаҳон миқёсида жуда катта экологик хатарга айланади.

Ҳозирнинг ўзида экологлар табиий муҳитни булғаганда қатъий чеклашлар жорий қилишни талаб қилишмоқда. 1997 йилда Хитойда бўлиб ўтган иқлимдаги глобал ўзгаришлар бўйича Халқаро конференция баъзи бир ривожланган мамлакатлар зиммасига атмосферага заҳарли газлар чиқаришни қисқартиш мажбуриятини юклайдиган қарор қабул қилинган эди. Масалан, Оврўпа Иттифоқи мамлакатлари уларни 8 фоизга, АҚШ 7 фоизга, Япония билан Канада 6 фоизга камайтиришлари керак. Улар бу қарорни бажарадимми-йўқми – ҳали маълум эмас. Иқлимдаги ўзгаришларга ҳиссалари, айниқса, катта бўлаётган трансмиллий корпорациялар бу қарорларга ижобий муносабатда бўладими-йўқми – бу ҳам муаммо. БМТ қошида ташкил қилинган ТМК бўйича махсус марказ жуда қаттиқ экологик қоидалар ишлаб чиқди, бу қоидалар уларнинг фаолиятини муайян қолипга солмоғи керак. Аммо корпорациялар манфаатига хизмат қиладиган кучларнинг ҳаракати билан бу қоидалар амалга киритилмай қолди, орадан кўп ўтмасдан, Марказнинг ўзи тутатиб юборилди.

Бугун инсоният олдида яна бир кечиктириб бўлмайдиган вазифа кўндаланг бўлиб турипти. Бу – янги экологик муҳит қидириш, тўғрироғи, мавжуд экологик муҳитни тубдан қайта қуриш вазифасидир. Одамларга бир замонлар илмий-техник инқилоб ёрдамида бунақа муаммони ҳал қилишга тўғри келган

эди (неолит инқилоби). Инсоният бунинг учун фан ва техниканинг ютуқларидан яна бир марта фойдаланишга қодирми? Мутахассисларнинг кўпчилиги бу саволга салбий жавоб беришади. Фан ва техника экологик таназзул муддатини орқага суришпагина қодир, холос. Чиқиндисиз технологиялар, чиқиндиларни қайта ишлашдаги янги усуллар, дарёларни тозалаш, соғлиқни сақлаш ишларини яхшилаш, энергиянинг янги манбалари катта қарорларни излаб топиш учун жиндай кўшимча вақт топишга ёрдам беради, холос. Гап шундаки, инсон фаолияти оқибатида табиат жараёнларидаги мувозанат бузилган эди. Уни бутун ихтиёримизда бўлган усуллар билан қайта тиклашнинг имкони йўқ.

Табиатда бундай можаролар лемминглар (тундра сичқонлари) қонуни бўйича ҳал қилинади. Уқтин-ўқтин уларнинг миқдори ҳалокатли тарзда кўпайиб кетади, шунда оммавий миграция бошланади. Юз минглаб, миллионлаб дала сичқонлари бамисоли дарё оқимидай йўлдаги ҳеч қанақа тўсиқларни писанд қилмай, Шимолий муз океани томон ҳаракатланадилар. Ва ўша ерда – океан сувларида улар оммавий тарзда қирilib кетади. Гарчи ночор вазиятларда одамнинг ижтимоий моҳиятидан биологик моҳияти устун келса-да, бунақа усул инсониятга тўғри келмайди. Ночор вазиятларда инсонда биологик ибтидонинг устун келиши бўлмаса, мазҳабпарастлар ўртасида оммавий тарздаги ўз-ўзини ўлдиришлар, Токио метросидаги ҳар қандай маънодан маҳрум бўлган газ билан одамларга ҳужум қилиш, оммавий ахборот воситаларида ҳар куни хабар қилинадиган ақл бовар қилмайдиган тарзда ҳаётдан ихтиёрий кўз юмиш ҳолларини нима билан изоҳлаш мумкин.

Табиатдаги бузилган мувозанатни тиклашнинг икки йўли муҳокама қилинмоқда. Буларнинг бири одамни тўла равишда автотроф шароитига кўчириш йўлидир. Бунда одамлар «Вавилон» деб аталган машҳур телесериал қаҳрамонлари каби махсус техносферада яшайди. Иккинчиси – биосферага антропоген босимни ўн баравар камайтириш. Биринчи йўл ҳақидаги ғоянинг намунаси бўлиб, табиатдан холи бўлган техникавий дунё яратиш ғояси хизмат қилиши мумкин. Бу ғояни кейинги йилларда, айниқса, Г.Альтшулер билан М.Рубин фаол тарғиб қилмоқда. Аҳоли сонининг ўсиши ва истеъмолнинг кўпайиши ўрнига бу концепцияга биноан, янги технологиялар ва инсон шахсиятини тез суръатлар билан ривожлантиришга аҳамият берилади. Муаллифларнинг фикрича, модомики, бостириб келаётган цивилизация табиатни муқаррар равишда сиқиб чиқарар экан, инсоннинг омон қолиши учун зарур бўлган вазифаларни техника ўз зиммасига олиши керак бўлади. Фан ва техниканинг ҳозирги ҳолатида биринчи йўл етарли даражада фантастик кўринади. Гарчи моддаларнинг сунъий равишда даврий айланиши ҳозир мавжуд бўлса-да, инсониятни ҳозирги биосферадан ташқарига жойлантириш мумкин эмас. Биосфера инсонсиз ҳам мавжуд бўлган ва бундан кейин ҳам мавжуд бўла олади, лекин инсоннинг бирор замонда биосферасиз яшамоғи амри маҳолдир. Иккинчи йўл ҳам мутлақо амалга ошириш мумкин бўлмаган йўл, негаки, агар шундай бўлса, Ер юзиде яшаётган одамларнинг сонини 10 баравар камайтириш керак ёхуд уларнинг истеъмолини 10 баравар озайтириш зарур. Униси ҳам, буниси ҳам амалга ошириш мумкин бўлмаган нарса. Табиий бойликлар истеъмолини 10 баравар қисқартириш йўлидаги асосий тўсиқ, шубҳасиз, «инсон омили»дир. Бундай чеклашга, айниқса, ривожланган мамлакатларнинг кўниши қийин. Ўз ватандошларининг психологиясини яхши биладиган Пол Кеннеди АҚШда бундай қисқартиришлар истиқболи тўғрисида шундай дейди: «70-йилларда «нефт дарёларидан қақшалган» бир қанча даврларни мустасно қилганда, ҳеч қачон энергияни тежаш нималигини билмаган америкаликлар ўзларининг автомобилда юриш ва кўнгиллари тусадан миқдорда атмосферага газлар чиқариш ҳуқуқларининг қаттиқ чекланишига кескин тарзда салбий муносабатда бўлишади».

Бундай чеклашларга оврўпаликлар ҳам худди шундай муносабатда бўлишларига шубҳа қилмаса ҳам бўлади. Ривожланаётган дунё масаласига келадиган бўлсак, унинг қаршисида, умуман, бунақа муаммолар йўқ. Бу мамлакатлар ҳукмдорларининг бошини қотирадиган асосий нарса фуқароларининг истеъмолини қисқартириш эмас, аксинча, қандай қилиб истеъмолни ошириш масаласидир. Бу жиҳатдан АҚШ билан Бразилия ўртасида

Бразилия чангалзорлари орқали автомобил йўли қуриш масаласида бўлиб ўтган даҳанаки жанглар эътиборга лойиқдир. Бразилия ўрмонларини асраб қолмоқ учун Америка конгрессининг бунақа қурилишдан воз кечиш ҳақидаги таклифига жавобан бразилиялик юксак рутбалик одамлар шундай кесатиқ билан жавоб беришди: америкаликлар уч аср мобайнида ўз ўрмонларини маҳв этиш жараёнидан сақлаб қололганлари йўқ, энди эса бразилияликларга қараганда 15 баробар кўпроқ энергия истеъмол қилишади. Бошқаларга нима қилиш кераклиги тўғрисида маслаҳат бергандан кўра америкаликларнинг ўзлари муносиб бир ўрناق кўрсатсалар яхшироқ бўлур эди. Бразилияликларнинг гиналарида муайян жон бор эди.

Юқорида қайд қилинганидек, саноати ривожланган давлатлар билан ривожланаётган давлатлар ўртасидаги келишмовчиликлар 1992 йилда Рио-де-Женейрода атроф муҳитни асраш бўйича БМТ ўтказган Конференцияда яққол намоён бўлди. Хўш, қандай чора бор? Академик Н.Н.Моисеевнинг фикрича, жамият билан атроф муҳит ўртасидаги ўзаро муносабатларни ўзгартириш бўйича узоқ вақт мобайнида амал қиладиган ўтиш дастури зарур. У фан ва техника тараққиётининг муваффақиятлариға, бир қатор ижтимоий дастурларға таянмоғи керак. Бу дастур эса истеъмолчиликни қайта қуришға, одамлар менталитетини ўзгартиришға, маънавийат бобида янги императивлар ишлаб чиқишға йўналтирилган бўлмоғи даркор.

Бошқа бир мисол келтирайлик. 60-йилларнинг охирида Фарбий Оврўпанинг асосий дарёси Рейнни ҳеч ким «Оврўпанинг оқова сувлар ариғи» деган номдан бошқа ном билан атамай қўйган эди. Оврўпа мамлакатларидаги минглаб корхоналар, юзлаб шаҳарлар саноат чиқиндиларини ва маиший ахлатларни шу дарёга ташлар эдилар. Рейнда ҳаёт узил-кесил мангута йўқ бўлиб кетгандай туюлган эди. Бироқ мана — Оврўпа мамлакатларининг ҳукуматлари бу муаммони ҳал қилишға жиддий бел боғладилар ва бутун Рейн Оврўпанинг энг тоза дарёларидан бири бўлиб қолди.

Биотехнологиянинг янги муваффақиятлари заминида, электрониканинг ривожланиши ва бошқа илмий кашфиётлар асосида бутуннинг ўзидаёқ принципиал жиҳатдан янги чиқитсиз ва энергияни тежаб қоладиган технологиялар пайдо бўлди. Улар янги ва катта ечимларни излаш учун нафасни ростлаб олгани жиндай бўлса-да имкон беради. Фақат муҳими шундаки, технологик жараёнлар, албатта, ижтимоий жараёнларға ҳамоҳанг бормоқлари керак. Акс ҳолда, вазият бадтар ёмонлашмоғи мумкин. Бунинг ёрқин мисоли Аргентинадир — Оврўпадаги «яшил инқилоб» унга зарар келгирди, холос. Бунга қадар Аргентина галласини харид қилиб келган Оврўпа мамлакатларида қишлоқ хўжалиги маҳсулдорлигининг ўсиши галлага бўлган талабни камайтирди ва унинг нархи тушиб кетди. Тирикчилик манбаидан маҳрум бўлган деҳқонлар шаҳарларға кўчиб ўта бошладилар, уларнинг ерларида йирик қишлоқ хўжалик латифундиялари пайдо бўлди. Қишлоқ хўжалик ишларини экстенсив тарзда юритиш натижасида Аргентина Оврўпага галла сотадиган асосий экспортёрлардан бири бўлиб қолди, лекин бунинг нули Аргентинаға қайтмай, хорижий мамлакатларда қолиб кета бошлади. Натижада аҳоли аввалгига қараганда янада қашшоқ бўла борди. Қай бир жиҳатлари шунга ўхшаган йўлни ҳозирги пайтда бизнинг мамлакатимиз ҳам бошидан кечирмоқда.

Экология чиндан ҳам глобал муаммодир ва уни фақат ҳамжиҳатлик билангина ҳал қилиш мумкин. Бу соҳаларда миллий манфаатларни унутиб, кенг кўламда кооперациялашшға ўтмоқ керак. Бу ишда бериладиган қурбонлар ва талофатлар ҳам муштарак бўлмоғи, унинг зиён-захмати ўртада, адолат билан баҳам кўрилмоғи зарур. Бу жиҳатдан энг катта экологик юк ривожланган мамлакатлар зиммасига тушмоғи, энг катта демографик ҳиссани эса ривожланаётган мамлакатлар ўзларида оилани бошқариш муаммоси билан жиддий шуғулланишға киришиб қўшмоқлари керак бўлади. Аммо муаммони ҳал қилиш йўлида биринчи қадамни, шубҳасиз, ривожланган мамлакатлар қўймоғи шарт. «Ҳиндистон ёки Африканинг ёндирилган ўрмонлар ўрнига галла экадиган қашшоқ деҳқонлари, ўз чорваларини саванналарда боқиб, ер устидаги яшил қобикни топчаётган бўлсалар, турмуш тарзларини кескин ўзгартиришға осонликча кўнақолмасалар керак. Бунинг учун уларға қараганда юзлаб баровар

бадавлат бўлган жамиятлар оғирликнинг катта қисмини зиммаларига олмоқлари ва уларга йўқотган даромадларининг ўрнини қоплай оладиган маблағлар ажратмоқлари керак».

Иккинчи муҳим масала — ижтимоий ва маънавий муаммолардир. Унинг моҳияти шундаки, одамлар ўз хулқи-атворларининг нормаларини ўзгартирмоқлари даркор. Бироқ улар бунга кўнармикинлар? Ахир, бунинг учун муайян азият ҳам чекмоқ керак, саъй-ҳаракатлар қилмоқ лозим, баъзи бир маҳрумиятларга ҳам бориш лозим бўлади. Экологик муаммоларни ҳал қилиш ижтимоий, иқтисодий, демографик муаммоларни ҳал қилиш билан чамбарчас боғлиқдир. Экологик даъват — даставвал ижтимоий ва маданий ривожланишни эмас, иқтисодий ривожланишни чеклаш демакдир. Экологик даъватга жавоб бермоқ учун иқтисодиётда уни тизлаштириш ва хўжалик фаолияти олиб бориладиган ҳудудларни қисқартириш лозим. Масалан, Россия учун бунинг маъноси шуки, бу ерда фақат ўзлаштирилган ҳудудларгина ривожлантирилиши лозим, келажакда эса улар ҳам бироз қисқартирилмоғи зарур, табиий экосистемага эга бўлган ҳудудларни ва биринчи навбатда одам қадами етмаган ўрмонларни сақлаб қолмоқ даркор.

Янги шароитларда янгича ахлоқ принциплари амал қилиши лозим. Ахлоқий принциплар эса жуذا узоқ вақт давомида шаклланади. Меҳнатни худонинг жазоси деб қабул қилишни бас қилиб, ҳаётдан кузатилган мақсад ўрнида қабул қила бошлаш учун Ғарбий Оврўпага юзлаб йиллар зарур бўлди. Россияда бунақа эврилиш ҳали ҳам содир бўлгани йўқ. Бироқ инсониятда шундай эврилиш юз беришини кутуб ўтириш учун фурсат бормикин?

Шуни таъкидламоқ керакки, халқаро ҳамжамият экологик таназзул хавфини XX асрнинг 40-йилларидаёқ англай бошлаган эди. БМТ ўзининг биринчи экологик тадбирини 1949 йилда ўтказган эди — ўшанда табиатни асраш бўйича халқаро конференция ўтказилган эди. Бироқ БМТ нинг табиатни ҳимоя қилишга йўналтирилган фаолиятидаги бурилиш нуқтаси сифатида атроф муҳит муаммоларига бағишланган Стокгольм конференциясини (1972) ҳисоблаш мумкин. Айни шу конференция экология муаммоларининг ҳамма жиҳатларига бирваракай ёндашиб ҳал қилишга асос солди.

Конференция ишининг бевосита якуни теварак муҳит ҳақидаги Декларациянинг қабул қилиниши бўлди. Декларациядаги фикр-мулоҳазалар ва қоидалар кейинчалик табиатни асраш бўйича қабул қилинган кўпгина халқаро конвенцияларда ўз аксини топди. Декларациядан ташқари, Стокгольм конференцияси ишгирокчилари инсон теварагини қуршаган муҳитга муносабат масаласидаги талбирлар Режасини қабул қилдилар. Режада нафақат табиатни асраш бўйича Халқаро ҳуқуқнинг турли жиҳатлари бўйича тавсияномалар бор эди, балки уларни амалга оширишнинг ташкилий формалари ҳам белгилаб берилган эди.

Стокгольм конференцияси кўпгина давлатларнинг ички сиёсатига ҳам таъсир кўрсатди. Стокгольмдан кейин оммавий тарзда давлатларнинг экологик дастурлари ишлаб чиқиладиган бўлди, уларни амалга ошириш механизмлари яратилди бошланди. Шу билан бирга теварак муҳит муаммосига ёндашишда яқдиллик ва бир хиллик йўқ эди. Ҳар қайси давлат уларни ўзича ҳал қилишга, ҳал қилганда ҳам, муаммонинг бирор жиҳатигагина эътибор бериб ҳал қилишга интиларди. Бироқ энг асосийси — аниқ-равшан, пухта ўйланган мафқуранинг йўқлиги эди. Бундай мафқура давлатларнинг ҳамма хатти-ҳаракатлари бир ўзганга йўналтиришга имкон берарди ва шу асосда жаҳон жамоатчилигини инсониятнинг глобал проблемаларини ҳал қилишга йўллаш мумкин эди. Бунақа мафқурани ўн йилдан ортиқроқ вақт мобайнида излаш давом этди. Назарий концепция сифатида у 80-йилларнинг охирига келиб шаклланди ва ўша кезлардаёқ «барқарор ривожланиш» деган номни олди. Биринчи марта бу тушунчани 1987 йилда теварак муҳит ва ривожланиш бўйича Халқаро Комиссия муомалага киритган эди. 1992 йилда Рио-де-Женейрода БМТ нинг теварак муҳит ва ривожланиш бўйича конференциясида 179 давлатдан келган 8 минг делегат Барқарор ривожланиш концепциясини яқдиллик билан маъқуллади. Бу ҳужжат бугунги кунда жаҳон ҳамжамияти томонидан инсониятнинг XXI асрдаги ривожланишининг бош йўли сифатида қарамоқда.

Концепциянинг асосий мазмуни Конференцияда қабул қилинган Декларациянинг учинчи моддасида яхши ифодаланган. Ундан парча келтирамиз: «Ривожланиш ҳуқуқи шу тарзда амалга оширилмоғи керакки, у ҳозирги ва бўлгучи авлодларнинг ривожланиш ва теварак-атроф муҳитга бўлган эҳтиёжларини қаноатлантиришга мос келмоқлари шарт. Конференция тавсияларида таъкидланишича, барқарор ривожланишга ўтиш жаҳон ҳамжамиятидан учта стратегик вазифани ҳал қилишни талаб қилади. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатларида саноат ва истеъмолнинг ўсишини чеклаш (ривожланган мамлакатлар асосий ресурсларни истеъмол қилувчилар ва муҳитни асосий булғовчилар ҳисобланади); аҳоли ўсишини чеклаш, айниқса, ривожланиб келаётган мамлакатларда; қашшоқ ва бадавлат мамлакатлар ўртасидаги тенгеизликнинг чуқурлашишига йўл қўймаслик. Шунини таъкидламоқ керакки, «барқарор ривожланиш» атамаси кўпгина бир-бирига зид талқинларни туғдирмоқда, шу жумладан, бизда ҳам. Бир гуруҳ эколог-олимлар (Ю.М.Арский, В.И.Данилов-Данильян, К.Я.Кондратьев ва б.қ.) қарашича, барқарор ривожланиш концепциясида экологик таназзулнинг қўламлари ва жиддийлиги етарли баҳоланмаган, шунинг учун унда устивор йўналишлар нотўғри белгиланган. Уларнинг фикрича, гап барқарор ривожланиш тўғрисида эмас, балки биосферанинг барқарорлигини сақлаб қолиш тўғрисида бормоғи керак, негаки, биосферага кўрсатилаётган антропоген босим аллақачон йўл қўйиш мумкин бўлган экологик чегарадан чиқиб кетди.

Н.Н.Моисеев ҳам бу концепцияга муайян даражада ишонқирамай қарайди; у ҳам «барқарор ривожланиш» атамасини анча-мунча сиёсийлаштирилган атама деб ҳисоблайди. Унинг фикрича, бу атамага илмий асосланган маъно бахш этиш керак. Яъни у жамият ва табиатнинг коэволюция шароитларини (бирга уйғунликда ривожланиш) таъминлашга қодир бўлган жамиятга ўтиш стратегиясини билдирмоғи керак. Бундай концепция асосида илмий асосланган тақиқларни шакллантириш стратегияси ётмоғи даркор. Бу тақиқларга жамият узоқ вақт мобайнида аста-секин ўтади, негаки, жамият ўзининг анъанавий дунёқараши важдан тез суръатда амалга ошириладиган ижтимоий қайта қуришларни қабул қилолмайди. Мушлақо аёнки, «барқарор ривожланиш» атамасининг бундай талқини аллақачон кенг муомалага кириб улгурган талқиндан тубдан фарқ қилади. Унинг кўзлайдиган мақсади фақат иқтисодий ечимларни топишдан иборат эмас. Бироқ буларнинг барчаси Н.Моисеевга барқарор ривожланиш гоясини «оламга янгича қарашни ўзлаштириш йўлидаги биринчи қадам» деб ҳисоблашга халақит бергани йўқ.

Барқарор ривожланиш концепцияси атрофидаги баҳс ва мунозаралар ўқин-ўқин турли-туман сиёсий найрангларга ҳам аралашиб кетади. Бу найранглар кўпинча муаммонинг демографик жиҳатлари туфайли майдонга келади. Гап шундаки, концепциянинг моҳияти – ривожланган мамлакатлар томонидан ресурсларни истеъмол этиш борасида ўз-ўзини чекламоқ керак, ривожланаётган дунё эса биосферага демографик босим ўтказишни камайтирмоғи (аҳоли сонини қисқартирмоғи) зарур. Бу эса бизнинг мамлакатимизда кўпинча «ТМК ва халқаро миллий капиталнинг» Россия аҳолисининг сонини 50-70 миллион одамга келтириш ҳақидаги талаби деб қаралади. Бундай хомхаёлларнинг бемаънилигини А.Б.Вебер «Эркин фикр» журналида жуда ишончли тарзда кўрсатиб берди.

Барқарор ривожланиш концепциясининг моҳиятини, асосан, қуйидаги бир нечта қоидадан иборат деб билиш мумкин. Жаҳон иқтисодиётининг ривож шундай бўлмоғи керакки, бу ривожланиш оқибатида табиий муҳит емирилмаслиги керак. Барқарор ривожланиш учун турли мамлакатлар ва халқларнинг ижтимоий-иқтисодий ва экологик ривожиди хилма-хиллик ва ранг-баранглик бўлмоғи лозим. Ижтимоий-иқтисодий ривожланиш заминиди зўравонлик эмас, эркинлик, бир-бирига душманлик эмас, гуманизм ётмоғи керак. Ривожланиш чиндан ҳам барқарор бўлмоғи учун одамларнинг ўзаро муносабатларида. Жамият билан табиат ўртасидаги муносабатларда уйғунлик бўлмоғи зарур.

«Бадавлатлар учун барқарор ривожланишга ўтиш, – дея хитоб қилган эди Рио-де-Женейродаги Конференциянинг Бош котиби Морас Ф.Стронг

конференция қатнашчиларига, — машаққатли ёки ибтидоий ҳаётга ўтиш деган маънони билдирмайди. Аксинча, бу ўзининг тўлақонлиги ва ўз-ўзини рўёбга чиқариш имкониятларининг кенглиги жиҳатидан жуда бой ҳаётга олиб келмоғи мумкин. Бу ҳаёт ўзининг барқарорлиги билан ҳаммани кўпроқ қаноатлантириши ва ҳамма учун хавфсизроқ бўлмоғи мумкин, ҳамма барабар баҳам кўрадиган имкониятлари ва ҳаммага муштарак фойда келтириши билан янада барқарор бўлмоғи аниқ».

Барқарор ривожланиш жамиятнинг ривожланишини тақоза этади, бинобарин, у фақат экологик вазифа сифатидагина қаралиши мумкин эмас. Жамиятнинг барқарор ривожланиши бир нечта асосий ўлчамларни тақоза қилади. Барқарор ривожланишнинг сиёсий-ҳуқуқий жиҳати демократиянинг, конституцион ҳокимиятнинг, ҳуқуқий давлатнинг, фуқаролик жамиятининг, оқилона қонунчиликнинг, инсофли солиққа тортиш тизимининг, ижтимоий адолатнинг, қонун олдида ҳамма одамларнинг тенглиги ва эркинлигининг, ноосфера ривожланишини таъминлаш бобида ҳамма миллий ҳокимиятлар ва жамоат ташкилотлари фаолиятини координациялашнинг мавжудлигини тақоза қилади. Барқарор ривожланишнинг иқтисодий жиҳати давлат мулки ва хусусий мулкни оқилона тарзда қўшиб олиб боришдан, цивилизацияли бозор иқтисодиётидан, монополиядан воз кечиш, ишлаб чиқарувчилар ва савдо-сотиқ билан шуғулланувчилар ўртасида эркин рақобатни жорий қилиш, қишлоқ хўжалиги ва саноат маҳсулотларини инсоннинг асосий эҳтиёжларини қаноатлантириш учун етарли миқдорда ишлаб чиқариш кабилардан иборат.

Барқарор ривожланишнинг экологик жиҳати ўз ичига қуйидагиларни олади: ҳозирги ва келгуси авлодлар учун шундай реал имкониятларни сақлаб қолмоқ керакки, улар бу имкониятлар ёрдамида ўзларининг асосий ҳаётий эҳтиёжларини қондира олсинлар; экологик хавфсизликни таъминлаш, кам чиқиндилик ишлаб чиқаришни ривожлантириш, ёпиқ цикл бўйича чиқиндисиз технологияларга ўтиш, биотехниканинг янги манбаларидан фойдаланишга ўтиш, табиатни асрашнинг маъмурий, иқтисодий ва ҳуқуқий усулларини мукаммаллаштириш, экологик хилма-хилликни сақлаб қолиш, экологик-тарбиявий ишларни экологик-ахлоқий кодексни ишлаб чиқиш ва унинг талабларига риоя қилиш.

Барқарор ривожланишнинг ижтимоий аспекти очлик ва қашшоқликни илдизи билан қуриштириш, болалар, қариялар ва ногиронларга гамхўрлик қилишни, мактабгача ва мактаб таълими ва тарбиясини, сайёрадаги ҳамма одамлар учун олий ва махсус ўрта ўқув юртларида ўқиш имкониятларининг мавжудлигини тақоза қилади.

Барқарор ривожланишга урушларнинг олдини олмасдан, баҳсли муаммоларни фақат ва фақат тинч воситалар ёрдамида ҳал қилиш йўлига ўтмасдан эришиб бўлмайди. Уни таъминлаш учун халқлар ва мамлакатлар саноат, қишлоқ хўжалиги, илм-фан ва маданият борасида икки томонлама ва кўп томонлама ҳамкорлик асосида шерикчилик қилмоқлари, БМТнинг тинчлик ўрнатиш ва табиатни асраш борасидаги фаолиятига қўмаклашиш зарур.

Барқарор ривожланишнинг информацион жиҳатлари фан ва техниканинг жуда юксак даражадаги ривожини тақоза этади. Шунингдек, уларнинг ютуқларини амалда жорий қилиш, фуқароларнинг таҳсил даражасини ошириш, оммавий ахборот воситаларининг ҳаққонийлиги, халқ хўжалиги ва маданият соҳасини компьютерлаштириш, барқарор ривожланиш мақсадлари ва вазифаларини тарғиб қилишда электрон воситалардан оммавий тарзда фойдаланиш зарур.

Кўриниб турибдики, «барқарор ривожланиш» тушунчаси кўп қиррали тушунча. Бу тушунча ривожланган ва ривожланаётган мамлакатлар учун бир хил қимматга эга эмас. Ўзаро муросаи мадорасиз бу вазифани ҳал қилиб бўлмайди. Ҳозирги замон шароитида иқтисодиётнинг ўсиши беқийс даражадаги фаровонликка олиб келиши ва бадавлат озчиликни ҳаддан зиёд қудратли қилиб юбориши мумкин. Шунинг ўзи қашшоқларга ҳам, бадавлатларга ҳам таҳдид солади, негаки, мувозанатни бузади ва қалтис вазиятларни туғдиради. Ривожланиш ва истеъмолнинг бундай модели бадавлатлар учун барқарор бўлаолмайди ва қашшоқлар ҳам бу йўлни такроран ўта олмайди.

Барқарор ривожланиш гоёси Россия Федерациясида ўз тарафдорлари ва

муҳолифларига эга. Шунга қарамай, у аллақачон давлат томонидан тан олинди. 1994 йилда Россия Федерацияси Президентининг Фармони билан атроф муҳитни ҳимоя қилиш ва барқарор ривожланиш бўйича хўжалик стратегияси тасдиқланди. Россиянинг барқарор ривожланиш моделига ўтиш концепцияси қабул қилинди (1994 й.). Бу ҳужжат барқарор ривожланиш концепциясидан келиб чиқувчи муаммоларни қадам-ба-қадам ҳал қилиб боришни тақозо этади.

Биринчи босқичда ўткир ижтимоий ва иқтисодий муаммоларни ҳал қилишга, шунингдек, хўжалик фаолиятидаги экологик чеклашларга қаттиқ риоя қилишга устивор аҳамият берилади. Экологик таназул ҳудудларида атроф муҳитни соғломлаштириш бўйича дастурларни ишлаб чиқиш ва аста-секин уларни амалга оширишга киришмоқ режалаштириляпти, шунингдек, экологик ҳолати ночор ҳудудларда шароитни соғломлаштириш бўйича тадбирлар белгилаш ва бу тадбирларни амалга оширишнинг ташкилий асосларини барпо этиш кўзда тутилмоқда. Бу яна шунинг учун ҳам муҳимки, экологик жиҳатдан хавф-хатар тугилиб қолиши мумкин бўлган ҳудудларда Россия аҳолисининг 30 фоиздан ортиғи истиқомат қилади. 200 шаҳарда атмосферанинг ифлосланиши йўл қуйиш мумкин бўлган даражанинг энг сўнгги нуқтасига етиб борди. Мамлакатда ичилаётган сувнинг фақат бир фоизигина биринчи тоифадаги сифат талабига жавоб беради, унинг 17 фоизи эса ҳатто энг паст даражага — учинчи тоифа сифат даражасига ҳам мос келмайди.

Кейинги босқичда иқтисодиётда, саноатнинг технологик янгиланишида, структура соҳасида ўзгаришлар амалга оширилади, ижтимоий-иқтисодий жараёнларни экологиялаштириш бошланади. Мамлакат ҳудудида экологик шойисталикка эришиш, биринчи навбатда, табиат имкониятлардан оқилона фойдаланиш ҳисобига таъминланади ва унга жон бошига сарфланадиган нисбий ҳаражатларни камайтириш эвазига эришилади. Ундан кейин бутун жаҳон ҳамжамиятининг табиат билан ўзаро алоқасини уйғунлаштиришга аста-секин ўта бориш назарда тутилади. Ҳозирча экосистема ҳудудининг анча қисмида бузилмаган ҳолда келаётган (баъзи бир ҳисоб-китобларга қараганда, ҳудудининг 60 фоизи) Россия бу жараёнда ҳал қилувчи роллардан бирини ўйнайди.

Концепциянинг асосий қоидаларини амалга оширишда мамлакат жуда катта қийинчиликларга ва зиддиятларга тўқнаш келиши турган гап. Иқтисодий ривожланиш эҳтиёжлари саноатнинг ўсиши жараёнига ёнилғи-энергетик ҳамда минерал ресурсларга бой ҳудудларни жалб этишни объектлар заруриятга айлантиради, аммо экологик хавфсизлик нуқтаи назаридан айни шундай қилиш қатъиян мумкин эмас. Наҳот фақат бир нарсада — ишлаб чиқаришни тўдан замонавийлаштириш керак, принципиал жиҳатдан бутунлай бошқача структурага эга бўлган иқтисодиёт барпо этиш лозим, Россия экспортда хомашёнинг устун туришидан воз кечмоқ даркор, жамоатчилик онгини экологиялаштириш шарт. Буларнинг ҳаммаси жуда-жуда мураккаб вазифалар.

Инсониятнинг барқарор ривожланишлари ҳаракати охир-пировардида ақлидрок соҳаси (ноосфера)нинг шаклланишига олиб келади, табиат билан уйғунликда яшайдиган Инсоннинг маънавий қадриятлари ва билимлари миллий ҳамда индивидуал бойликнинг асосий меъёрлари бўлиб қолади.

Дунёдаги барча давлатлар шунақа моделни қабул қилса ва қуйидаги принципларга оғишмай амал қилсагина, сайёрада барқарор ривожланиш майдонга келиши мумкин:

— Ерни емириш ҳисобига моддий бойликларни сон-саноксиз миқдорда жамғаришдан нафсини тийган ҳолда, фақат энг зарурий миқдордагина моддий бойликларга эришмоқ лозим (ноосфера принципининг бирламчи қадами);

— биосферани барқарор ҳолатга қайтариш;

— ишлаб чиқариш ва истеъмолнинг янги ижтимоий-иқтисодий моделига ўтиш;

— Ер аҳолисининг миқдорини барқарорлаштириш (оилада иккитадан ортиқ фарзанд бўлмаслиги лозим);

— ҳозирча инсон қўли тегиб улгурмаган табиатнинг ҳамма қисмига кўриқхона мақомини бериш;

— табиат бойликларидан тежамкорлик ва самарадорлик билан фойдаланиш;

— урушлар ва қуролли тўқнашувлардан воз кечиш, куч ишлатмаслик;

- ишлаб чиқаришни ёпиқ технологияга кўчириш;
- ҳамма давлатлар ва халқларнинг тенг ҳуқуқлигига эришиш, бир ёки бир гуруҳ давлатларнинг бутун дунё устидан ҳукмронлик қилиш мафқурасидан воз кечиш;
- Жаҳон халқларининг ўзига хос маданиятларини асраб қолиш ва ривожлантириш; уларнинг динларини ҳурмат қилиш.

Жаҳон тизимининг барқарор ривожланиши дунёдаги ҳамма давлатларга боғлиқ. Курраи замин – бизнинг ҳаммамизнинг уйимиз. Унинг учун масъулият ҳамма халқлар ва давлатлар зиммасига баравар тақсимланиши керак. Шу муносабат билан муайян бир кўрсаткичнинг зарурлиги борган сари аён бўлиб қоляпти. Бу кўрсаткич бутун жаҳон системасининг ёки бирон-бир алоҳида олинган мамлакатнинг барқарор ривожланиши қай даражада эканини кўрсатиб бермоғи зарур бўлади.

Россия олими А.П.Федотов барқарорлик даражасини рақамларда ўлчашнинг маъқул бир йўлини таклиф қилди. Бу – барқарор ривожланиш индексиدير. Бу индекс айрим олинган бир мамлакатда ёки яхлит олинган бутун дунёда реалантропоген босимнинг зичлиги йўл қўйилиши мумкин бўлган зичликдан (Бир квадрат километрга 75 квт) неча баравар ошиқ эканини кўрсатади. Барқарор ривожланишда индекс рақами бирдан кам бўлади, беқарор ривожланишда бирдан кўп бўлади. Индекс рақами қанча катта бўлса, беқарорлик даражаси ҳам шунча юқори бўлади. А.П.Федотов 80-йилларнинг охири учун амалга оширган ҳисоб-китоблар қуйидаги кўрсаткичларни берган эди: Япония – 27,3; ФРГ – 21,8; Буюк Британия – 19,0; Италия – 12,3; Франция – 8,0; Ҳиндистон – 6,0; АҚШ – 4,3; Хитой – 2,8; Индонезия – 2,3; яхлит дунё – 1,5; СССР – 1,3; Бразилия – 0,4.

А.П.Федотов томонидан таклиф қилинган яна бир умумлашган кўрсаткич аҳамиятига кўра юқоридаги кўрсаткичдан қолишмайди. Бу ҳар қайси мамлакатнинг ўз ҳудудида ношудлик билан хўжалик юритгани учун моддий жавобгарлигидир. А.П.Федотовнинг фикрича, биосферадан фойдаланганлари учун жаҳон мамлакатлари рента тўламоқлари керак – ахир, уйларда яшайдиган одамлар коммунал хизматлар билан бир қаторда уй майдонининг ижараси учун ҳам ҳақ тўлайдилар-ку?! Антропоген босимининг қуввати ва индекси каттароқ бўлган мамлакатлар кўпроқ миқдорда рента тўламоқлари керак. Дастлабки ҳисоб-китоблар кўрсатяптики, жаҳоннинг йирик мамлакатлари учун бир йиллик рента ҳақи анча-мунча катта бўлмоғи – бир неча ўн миллиарддан юзлаб долларгача бўлмоғи мумкин. Бу йўл билан тўпланган маблағлар айрим мамлакатлар ва минтақаларга инсон қўли тегмаган табиатни асраш, атроф муҳитни соғломлаштириш борасидаги тадбирлари учун берилиши мумкин.

А.П.Федотов томонидан ишлаб чиқилган барқарор жаҳон тизими ва унинг миқдорий сифатларининг модели халқаро экологик ташкилотларнинг жуда юксак баҳсларига сазовор бўлди. Улар барқарор ривожланиш концепциясига янги нафас бахш этиши мумкин, уни муҳим конструктивлар билан бойитмоғи мумкин, бироқ бунинг учун жаҳон ҳамжамияти буларнинг ҳаммасини шунчаки навбатдаги бир назария деб эмас, амалий ишларида йўл кўрсатадиган муҳим дастур деб қабул қилимоғи керак.

*Озод ОБИД
таржимаси.*

Зарур қўлланма

Абдуғафур Қосимов. Сиддиқ Хўжаев.
 “XX аср чет эл адабиёти”. Фарғона, 2003 йил.

Мамлакатимиз ўз мустақиллигини қўлга киритганидан сўнг кўплаб соҳаларга, хусусан, маданият ва адабиётни ўрганишга бўлган эътибор ортди. Шу жумладан, хорижий мамлакатлар тили ва адабиётига ҳам муносабат ўзгарди. Чунки жаҳон халқлари маданий ва маънавий бойликлари билан танишиш ўз миллий меросимизни муносиб баҳолаш имконини беради. Бу борада чет эл адабиётини ўрганиш, айниқса, муҳим аҳамият касб этади. Жаҳон адабиёти билан танишув инсон бадиий савиясини ошириб, дунёқарашини кенгайтирибгина қолмай, миллий адабиётни янада чуқурроқ ҳис этишга ҳам ёрдам беради.

Олий таълим соҳасидаги ислохотлар ўқув дастурлари, дарслик ва услубий қўлланмаларни замон талаблари асосида қайта кўриб чиқишни тақозо этмоқда. Шу маънода чет эл адабиёти бўйича олий ўқув юрти талабалари учун мўлжаллаб ёзилган дарсликларни танқидий ёндашган ҳолда қайта ишлаб чиқиш вақти аллақачон етди. Чунки чет эл адабиёти тарихи бўйича шу кунгача фойдаланиб келинган ўзбек тилидаги ягона дарслик¹ ҳам замон талабига жавоб бермай қолди. Айниқса, китобнинг XX аср адабиётига бағишланган бўлими собиқ шўролар давридаги коммунистик мафкура таъсиридан холи эмас. Бундан ташқари, ушбу қўлланмада ижоди XX аср жаҳон адабиётида муҳим ҳодиса деб эътироф этилган қатор ёзувчи ва шоирлар (Ф. Кафка, Ж. Жойс, М. Пруст, А. Камю, Ж. Сартр, Г. Маркес)

ҳамда уларнинг асарлари ҳақида умуман маълумот жамланмаган эди. Бунинг ўрнига давр талабидан келиб чиққан ҳолда ижоди ва фаолияти билан собиқ шўролар тузумига хайрихоҳлик билдирган ижодкорлар ҳақида батафсил маълумот берилган эди.

Фарғона давлат университетида фаолият кўрсатувчи мутахассислар филология фанлари номзоди Абдуғафур Қосимов ва катта ўқитувчи Сиддиқ Хўжаевлар томонидан ёзилган қўлланмада ана шу бўшлиқни тўлдиришга, XX аср хориж адабиётига ҳозирги замон нуқтаи назаридан баҳо беришга баҳолиқудрат ҳаракат қилинганлигини сезиш мумкин. Ўқув қўлланманинг асосий мақсади талабаларга XX аср хориж адабиётида содир бўлган барча жараёнлар ҳақида тўлиқ ва батафсил маълумот бериш эмас, албатта. Зеро ушбу ўқув предмети учун ажратилган дарс соатлари ҳам чегаралангандир. Ўқув қўлланмаси яратилишидан асосий мақсад XX аср жаҳон адабий жараёни, унинг асосий вакиллари ҳақида қисқача маълумот бериш, бўлажак филологларга ҳамда ўқитувчиларга ушбу адабиётни ўрганишларида оз бўлса-да, кўмак беришдан иборат. Бу борада қўлланма муаллифлари олий мактабда шу фандан дарс бериб келаётганлиги, хусусан, А. Қосимов адабий алоқалар бўйича илмий тадқиқотлар олиб бораётгани қўл келган деб ҳисоблайман. Айниқса, қўлланмадаги модернизм, экзистенциализм, абсурд тушунчаларига берилган таъриф ва маълумотлар илмий жиҳатдан асосланганлиги билан эъти-

¹ Азизов К., Қайюмов О. Чет эл адабиёти тарихи. Т., “Ўқитувчи”, 1987.

борга молиқдир. А. Камю, А. де Сент-Экзюпери, Ф. Кафка, Р. Акутагавалар ижоди бўйича берилган маълумотларда ушбу ёзувчиларнинг дунё адабиётидаги ўрни, ижодининг муҳим хусусиятлари ҳақида тасаввурга эга бўлиш мумкин. Хусусан, Франц Кафканинг “Жараён”, “Эврилиш” ҳамда Сент-Экзюперининг “Кичкина шахзода” асарлари таҳлили мисолида ёзувчилар бадиий оламининг ўзига хосликлари ҳақида тушунчага эга бўлинади.

Манбанинг аввалгилардан фарқли томони — унинг охирида XX аср адабиётига доир танқидий ва бадиий асарлар рўйхатининг берилганлигида кўринади.

Жаҳон адабиётининг, шу жумладан, XX аср адабиётининг нодир, адабий жараёнда воқеа бўлган асарлари ўзбек тилига кўплаб таржима қилинаётганлиги қувонарлидир. Бу соҳада “Жаҳон адабиёти” журнали фаолияти таҳсинга сазовор. Эътибор бериладиган бўлса, адабиётлар рўйхатидаги аксар танқидий ва бадиий асарлар “Жаҳон адабиёти” журналидан олинганлиги маълум бўлади. Барча ёзувчи, шоирларнинг таржима асарларини ва бадиий-танқидий мақолаларини алоҳида нашр қилиш имконияти чекланган даврда журналда эълон қилинган ва қилинаётган асарлар ўқувчи учун асосий манба бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам журнални

филология йўналишидаги факультет ва бўлимларнинг талабалари учун қўшимча қўлланма сифатида тавсия этиш мақсадга мувофиқ бўлар эди.

Қўлланмада хитой, япон, хинд адабиёти вакиллари ҳақида ҳам маълумот берилгани ўқувчиларни XX аср жаҳон адабиёти ҳақида тўла тасаввурга эга бўлишларига ёрдам беради.

Манба XX аср адабиёти бўйича яратилган дастлабки тўпламлардан бўлганлиги учун ҳам баъзи бир камчиликлардан ҳоли эмас. Масалан, баъзи муаллифлар ҳақидаги маълумотлар қисқа шарҳдай тасаввур уйғотади. Хусусан, Уильям Голдинг (89-91-б.), Лу Син (129-131-б.), Робиндранатх Тҳокур (121-125-б.) ижоди ҳақидаги материалларда ана шундай қусур кўзга ташланади. Бундан ташқари, XX аср иккинчи ярмида ижод қилган адибларга янада кенг ўрин бериш мумкин эди деб ҳисоблайман.

Лекин кўрсатилган жузъий камчиликлар қўлланма аҳамиятини туширмайди. Бу иш чет эл адабиёти тарихи бўйича янги, мукамал дарслик яратиш йўлидаги дастлабки қадам бўлиб, камчиликларни тузатиш мумкин.

Умуман, “XX аср чет эл адабиёти тарихи” ўқув қўлланмасини барча олий ўқув юрти ўқитувчи, талабалари ва барча учун зарур манба деб ҳисоблайман.

*Фозила СУЛАЙМОНОВА,
филология фанлари
доктори, профессор.*

Сухроб Сипехрий ёхуд СУВНИНГ СИНГРОФИ...

Наргис Шоалиева. “Қизил гулнинг сири”.
Тошкент. “Ёзувчи” — 2002 йил.

XX аср форс шеърлятида юз берган бурилиш оқибатида Шарқ ва Фарб маданиялари ўртасидаги азалий ихтилоф ўртадан олиб ташланди. Фарб агар минг йиллар давомида Шарқдан ўрганган бўлса, энди Шарқ Фарбга томон юз бура бошлади.

Форс шоирлари шеър шаклини янгилаш жараёнида Фарбдан шунчаки андаза олмадилар. Чунончи, фаранг, ёпон, умуман, модерн шеърлятидаги финжон, қовоқхона, синган шишалар ёхуд мольберт, қолаверса, Фарб шеърлятига хос бўлган рационал фикрлаш ва эҳтиросиз баён табиатан жўшқин форс шеърлятига шунчаки кўчиб ўтмади. Аксинча, янги шеър форс адабиётида Ҳофиз ғазалиётидаги риндона кайфиятини, Мавлавий шеърлятидаги ошиқона туйғуларни XX аср одамнинг тилига кўчирди.

Аммо гап бугун бу ҳақда эмас. Гап яна қизил гул ҳақида.

Яқинда ёш шарқшунос олима, мутаржим Наргис Шоалиеванинг “Қизил гулнинг сири” номли рисоласи чоп этилди. Рисола XX аср форс шеърлятида “янги шеър” мактабининг ёрқин сиймоларидан бири Сухроб Сипехрийнинг ҳаёти ва ижод йўли ҳақида ҳикоя қилади.

Қўлимиздаги бу гўзал китоб, энг аввало, бизнинг ҳаётимиз ва қарашларимиздаги жиддий ўзгаришларнинг инъикосидир. Бу шунинг ҳам аломатки, биз яна форс шеърлятининг афсонавий кенгликларига чиқа бошладик. Бу форс ва ўзбек адабиёти ўртасидаги янги бир инкишоф, дадил ва теран тадқиқотдир.

Зеро муаллиф мазкур рисоласи билан ўзбек адабиётшунослиги, ёхуд шарқшунослигининг имкониятлари нечоғли кенг эканини исбот этди. Аввало, тадқиқотчи мавзуга шу қадар теран сингиб кетганки, у биргина Сипехрийнинг таржимаи ҳоли, унинг болалиги, таҳсил жараёни, қарашларининг шаклланиши хусусида ўнлаб мисоллар келтиради ва беихтиёр кўз ўнгимизда буюкликнинг тугилиши манзараси намоён бўлади.

Вояга ета бошлаган шоир ва мусаввир Кушон ёхуд Техрон хиёбонларига сиғмасди. У дунё бўйлаб кезиб кетади. Худди шу жаҳонгашталиқ, оламни шоир қалби ва теран мусаввир нигоҳи билан мушоҳада қилиш Сипехрий шеърли даҳосининг шаклланишида муҳим омил бўлади. Тадқиқотчи янги шеър муаллифларидан бири бўлмиш, Сипехрийнинг ғоявий қарашларидаги бурилишни худди шу сафарлар, таассуротлар, замин бўйлаб шеърли сатрлар каби сочилиб кетган одам фарзандларининг қисматиға шерик бўлишда деб билади.

Хўш, янги шеърлятнинг содда ва назирли йўқ намоёндаси Сухроб ким? Унинг шеърларидаги янгилик нималардан иборат:

Биринчидан, Сухроб сўзға озодлик бахш айлади. У сўзни аруздан тиланиб олди. Шафқатсиз аруз ўз “аруси”, яъни ўз суюмли ёрини ҳеч кимға бергиси келмасди. Сухроб бу арусни, яъни сўзни олишға муяссар бўлди. Озодликка чиққан сўз оддий одам тилида гапира бошлади.

Масалан:

Булут кўринмайди.

Шамол эсмайди.

Утираман ҳовуз бўйида:

Сузаётган балиқлар, ёруғлик, мен, гул, сув...

Кўксимда сурурдан ажиб гулдаста.

Онам райҳон узарди.

Нон, райҳон ва пишлоқ, булутсиз осмон, нам бойчечаклар.

Озодлик ёнгинамда: ҳовлидаги гуллар орасида...

НАРГИС таржимаси

Иккинчидан, аруздаги қарийб бир тусдаги дарвишона либослар, яъни анъанавий мажозийлик — буту бутхона, оташу оташкада, ринду раммол, майу майхоналар ўрнини воқеий мажозлар — “шағал йўл”, “теран соялар”, “лолақизгалдоқ меърожи”, “отларнинг туёқ излари”, “чиннидек нозик танҳолик”, “гулранг буталар”, “томирларга куч берган замин”, “пок ва ёруғ узлат”, “жангалдаги нур”, “йўқлик орти”, “аёзли тун”, “асотирий қушлар” эгаллади.

Учинчидан, Сухроб шеърни ҳаётнинг ўзига яқинлаштирди. Шеър хослар — орифу зоҳидлар, пиру муршидлар, масжиду хонақоҳдан оддий дўкончи, фаррош, гул сотувчи, ҳайдовчи, умуман, оддий одамлар ҳаётига сингиб кетди.

Бир кема қургум,
Сувга тушургум.
Севги уммонида қаҳрамонларни
Уйғотиб қўйгувчи кимсаси бўлмаган
Фурбатли бу юртдан бош олиб кетгум...
У шаҳарнинг эркаклари ўтмишсиз эди,
У шаҳарнинг аёллари бир бош узумчалик етилмаган эди.

Жаъфар МУҲАММАД таржимаси.

Тўртинчидан, Сухроб шеърнинг ички ва ташқи ифода имкониятларини, унинг бадиий тасвирий усулларини, туйғулар оламини, ижтимоий ва жўғрофий сарҳадларини кенгайтди. Шеър тили ечилди, мижозлар осмони кенгайди, ифодада ранг, аниқлик, ростлик ва самимият кучайди. Шеър энг оддий одамлар кўча-кўйда, хиёбонларда, ўриндиқларда, авто ва қайиқларда мутолаа қиладиган машғулотга айланди.

Тадқиқотчи — шеъринг завқ соҳибаси, ўз навбатида Сухробнинг баланд таъбли мухлиси ва ўқувчиси, нима бўлмасин, уни ўзбек китобхониغا янада яқинлаштириш учун бир қатор шеърларини таржима қилади ва уларни китобга киритади. Бу ўринда истеъдодли зуллисонайн шоир Жаъфар Муҳаммаднинг таржималарини ҳам эслатиш мумкин. Шубҳасиз, китобнинг ҳам, тадқиқотчи ва ўқувчининг, қолаверса, шоир ижодининг ҳам энг ҳаяжонли лаҳзалари бу “Садоий пойи об” — “Сув одимининг товуши” шеърини манзумасидир. Бу асар тадқиқотчи қалами билан тилимизга ўгирилган ва ўйлайманки, ўзбек таржимачилигидаги жиддий ҳодисадир. Уни Сухроб ижодининг ва бадиий имкониятларининг чўққиси дейиш мумкин. Сиз шу биргина, бироқ хийла салмоқли шеър билан танишгач, Сухробни кашф этасиз, у бутун борлигини очиб, бор дарду ҳасратини олдингизга тўкиб ташлайди. Сиз Кошоннинг гўзал хиёбонларида, мунис бир гўшада ёхуд кимсасиз хилватда ўтирибсиз. Шоир сизга ўз ҳаёти ҳақида ҳикоя қила бошлайди:

Кошонликман,
Турмушим ёмонмас.
Бир бурда нонга, бир оз ақлга, игнанинг
учидек илҳомга эгаман.
Онам бор, дарахт баргидан тузукроқ,
Дўстларим оқар сувдан афзалроқ,
Парвардигор шу яқингинада:
Мана бу шаббўйлар бўйидаю, хув баланд қарағай ёнида.
Ҳар нарсадан хабардор сув юзида-ю,
гиёҳнинг бўй чўзиб ўсишида.
Мусулмонман.
Киблам бир қизил гул...

Асқар МАҲКАМ.

Евгений ЗАГОРЯНСКИЙ

Морфи қиссаси

XII

Бир неча ажойиб ғалабалар қозонгандан кейин Полнинг дўстлари ва мухлислари кўпайди. Эдж бир қадам ҳам унинг ёнидан нарига жилмас, унинг номидан уйига хатлар ёзар, Лондон газеталари учун хабарлар юборарди. Лекин Эдждан ташқари бутунлай бегона одамлар чиройли ўйинлари учун унга миннатдорчилик билдиришар, кўлини сиқишарди.

Берд билан ўйнаётган вақтда клубда томошабинлар шунчалик кўпайиб кетдики, натижада уларнинг киришини чеклаб қўйишга тўғри келди. Ўйиндан кейин номаълум ишқибозлар Полни меҳмонхонагача кузатиб боришар, йўл-йўлакай саволлар ёддиришарди. Буларнинг йўлини Эдж ҳам тўсиб қололмасди.

– Назария билан кўп шугулланганмисиз, жаноб Морфи? – сўраб қолди мухлислардан бири. Пол биров ўйланиб туриб жавоб берди:

– Йўқ, унчалик кўп эмас. Китоблардан ўрганиш мумкин бўлган нарсаларни болалигимданоқ олганман. Ҳозир эса китобларнинг ёрдамига деярли таянмайман.

Кунлардан бир кун Пол Бердни навбатдаги ўйинда тавбасига таянтириб турган вақтда залга илгари бу ерда кўринмаган икки одам кириб келишди. Уларнинг келиши шов-шувларга сабабчи бўлди, томошабинлар шивир-шивирлашга тушишди, ҳамма янги келганларга қарарди.

Пол уларни кўз билан кузатарди.

Кириб келганлардан бирининг руҳоний эканлиги махсус тикилган қора кийими, туғмаси орқадан тақиладиган крахмалланган опшоқ ёқаги кўйлагидан билиниб турарди. У паканагина, қип-қизил юзли семиз одам бўлиб, шериги – баланд бўйли қизғиш сочли қирқ беш ёшлардаги озғингина кишига ялтоқиларча мурожаат этарди. Қизил юзли одам ёшига нисбатан башангроқ кийинган, эгнида кулранг камзул, ялтироқ нимча ва сарғиш шим кийиб олганди.

Олтин соатининг занжирчасига кўздан-кўп тўғнағичлар тақиб олганди. Фишт рангли қирғий бурун бу одамнинг совуқроқ ялтираб турган кўзлари малла бакенбарди туфайли янада ғалатиноқ кўринади. Иккала одам индамай камин олдига келиб ўтиришди.

Пол йиғилганларнинг қарсақлари остида Бердни мот қилиб бўлгач, Томас Гэмптон Полни камин олдига етаклади.

– Жаноб Морфи, сизга клубимизнинг улуғ аъзоларини таништиришга ижозат этинг, – деди ясамароқ оҳангда. – Бу киши руҳоний Оуэн ота, «Альтер» деб ҳам юритишади. Тақводорлар одатда тахаллусга эҳтиёж сезишлили маълум. Бу киши эса бизнинг фахримиз жаноб Говард Стаунтон...

Қизғиш сочли самимий қўл узатди. Говард Стаунтон деганлари, машҳур бўлишининг йўлини тўсиб турган одам, шу экан-да. Стаунтонни кўрмасидан аввал унга ҳозир кўриб турганидан кўра ёшроқ ва ёқимлироқ туюлганди.

Охири. Боши ўтган сонда.

У Стаунтоннинг қизғиш туклар ўсиб кетган қўлини ва Оуэннинг гўштдор қўлини назокат билан сиқиб қўйди. Рухонийнинг кўзлари қандайдир масхара қилаётгандай йилтираб турар, лекин Стаунтон ўзини мулойим ва самимий тугарди.

– Бирмингем турнирида қатнашишни мўлжаллаяпсизми? – сўради Стаунтон. – Сизнинг иштирокингиз қурулпойимиз учун жуда қизиқарли бўлар эди.

– Ҳозирча билмадим, жаноб Стаунтон... Сирасини айтсам, мен бунинг учун келмаганман...

Пол жим бўлиб қолди. Ахир одам қандай қилиб замоннинг энг кучли ўйинчиси номини сендан олиб қўймоқчиман, деб юзига айта олади? Буни қандай қилиб назокатлироқ, шу билан бирга паст кетмаган ҳолда ҳамда ҳеч кимнинг нафсониятига тегмай ифодаламоқ мумкин? Пол одатдаги йўлни тутди.

– Жаноб Стаунтон, эҳтимол, бир неча енгил партиялар ўйнармиз? Жаноб Берд билан ўйиндан кейин чарчаганим ҳам йўқ...

– Бугун эмас, жаноб Морфи, – совуқроқ илтифот билан жавоб берди Стаунтон. – Биласизми, мен улуғ Шекспир тўғрисида муҳим тадқиқот ярағаяпман... Ноширларим шу ишни кутиб туришибди, шахмат ўйнашга эса вақт йўқ...

– Эҳтимол, иккитагина маслаҳатли партия ўйнармиз? – сўради бу ерга етиб келган Берд. – Масалан, биз жаноб Морфи билан, сиз жаноб Оуэн билан маслаҳатлашиб ўзаро ўйнасак.

– Сизларни дабдала қилиб ташлаймиз, – деди пишқириб руҳоний.

Стаунтон иккиланарди. Морфи билан ўйнаш унга қизиқ эди, лекин ўз обрў-эътиборини баланд тутар, таваққалга йўл қўймасликка интиларди. У дунёнинг биринчи ўйинчиси номига осонликча эришгани йўқ, бу унга жуда катта масъулият юқларди. Соқоли чиқмаган бу болакай ҳақиқатан кучли ўйнаса-ю, ютиб қўйса! Лекин маслаҳатли ўйинда ҳаммавақт айбни шеригига тўнкаш мумкин...

Стаунтон самимият билан жавоб берди.

– Биз албатта маслаҳатли ўйинлар ўйнаймиз, жаноб Морфи, лекин сал кейинроқ. Буни ёзиб қўйинг, Гэмптон. Ҳозирча эса, жаноб Морфи, меникига эртага кечкурун боринг. Мен яқингинада Ричмонд-сквер, 12, иккинчи қавадга тураман... Кечки овқатга келинг. Мен сизни Стаунтон хоним ва барча оила аъзоларим билан таништириб қўяман.

– Бу таклифни ўзим учун шараф деб биламан, жаноб Стаунтон! – таъзим қилди Пол.

Стаунтон ва Оуэн хайрлашиб чиқиб кетишди. Одатдагидай икки-уч муҳлис Полни меҳмонхонагача кузатиб боришди. Пол эртанги кун муаммоларини Эдж билан тезроқ муҳокама қилишни истарди. Стаунтоннинг таклифи қутилмаган ҳол бўлди. У ўзини қандай тугиши лозимлигини ўйлаб олиши ва унга оғишмай амал қилиши лозим эди.

Ниҳоят, Сент-Деннис-отелга етиб келишди. Пол кузатиб келганлар билан хайр-хўшлашиб, ўз хонасига кўтарилди. Эдж Полнинг ёнидаги хонага жойлашганди, у бир нафас бўлса ҳам Полни ёлғиз қолдирмасликни ўзининг бурчи деб биларди. Ҳозир Эджнинг қизиқиши ортди:

– Ўзимни қандай тугишим керак, Эдж? – сўради Пол.

– Ўйлайманки, жаноб Морфи, у ерга мени олиб боришингиз керак! – самимий илтижо қилди у. Пол бошини «йўқ» маъносида қимирлатиб қўйди.

– Йўқ, Эдж, назаримда, бу ноқулай. Жаноб Стаунтон мени ёлғиз таклиф этди.

– У ҳолда мендан нега маслаҳат сўраяпсиз, жаноб Морфи? – хафа бўлди Эдж. – Ўзингиз ёлғиз борингиз-да, хоҳлаган ишингизни қилаверинг.

Шундай қилиб Пол Стаунтонникига ёлғиз кетди, у билан бирга овқатланди, қаҳва ичди. Хонани беркитиб олиб узоқ ўтиришди.

Уша кuni Стаунтоннинг хонасида нима бўлганини ҳеч ким билолмай қолди. Улар енгил партиялар ўйнашдими, ўйнашмадими? Ҳисоб қандай бўлди? Пол ҳам, Стаунтон ҳам бу ҳақда ҳеч кимга, ҳеч қачон миқ деб оғиз очишмади.

Бу учрашув ҳақида орадан анча йиллар ўтгач, Стаунтон хоним мулоҳазаларидан кейин маълум бўлди. Бу ҳақда қуйидагиларни тахмин қилиш мумкин. Ҳар иккала суҳбатдош ақлли ва таъсирчан одам эдилар, бир-бирларини яхши тушуниб, муносиб баҳолашди. Лекин Пол очиққўнгил ва ҳалол, Стаунтон эса хавфли ва маккор эди.

Чамаси, Стаунтон ўша дамларда у билан ҳеч қачон, ҳеч қандай шароитда тахта тепасида учрашмасликка қатъий аҳд қилган. Шу қарорни бузмаслик учун ҳеч нарсадан тап тортмаган, тилеғламалик қилган, алдаган, тақиқланган усулларни ҳам қўллаганки, Говард Стаунтон бундан ўзини тия олмаган. Мана шу нарсани эса Пол ўз вақтида тушуниб етмаган.

Ҳарҳолда Стаунтон уйдаги учрашув кўринишидан ҳеч нарсани ўзгартира олмаган. Пол билан Стаунтон кейинги сафар учрашганларида, бир-бирларини танимаганга олишган.

Чамаси, ўша вақтларда бундай ҳолатни ўйлаб ўтиришга Полнинг вақти бўлмаган. Иоганн Левенталь билан ўйини бошлаиб, унинг бутун диққатини ўзига жалб этган.

Уларнинг учрашуви совуққина ўтди. Левенталь бундан саккиз йил аввалги Янги Орлеанда қўришганларини қисқача эслатди. Айни ўша маълубият Полни бу ерга тақлиф этилишига сабаб бўлганлигини билдирди.

Левенталь тўлишиб, сочлари аввалгидан ҳам кўпроқ тўкилиб кетганди. У ўзини совуқроқ ва такаббуруна тутарди. Сўнгги йиллардаги ютуқлари ғоят ажабланарли бўлиб, Стаунтон билан баҳслашишга барча асослари бор эди.

Морфи-Левенталь матчи тўққиз ютуққача деб белгиланди.

Аввалига ўртадаги дов эллик фунт стерлинг бўлиши эҳтимол этилаётганди, кейинроқ юз фунт стерлингга кўтарилди. Левенталь учун пулни Сент-Жордс ва Сент-Жеймс шахмат клублари тўлади. Пол бадални гарчи пули оз қолган бўлса-да, чўнтагидан тўлади. Пол Лондондаги вақтида ҳар қачонгидек башанг кийинишга ружу қўйиб, анчагина пулини кийим-кечакка сарфлаганди. У энди Луизиан банкидан ўз ҳисобидаги пуллардан юборишларини илтимос қилишни мўлжаллаб турганди...

Пол бутун матч мобайнида зўр ишғиёқ билан дона сурди.

Левенталнинг ақлли, чуқур ўйини уни хурсанд қилар, биринчи маротаба бундай қизик рақиб билан ўйнаётганидан мамнун эди.

Пол шахмат ўйинидан биринчи маротаба ижодий лаззат олаётганди. Аввалига улар галма-гал ғалаба қозонаверишди, ҳисоб 3:3 бўлди. Таранглик тобора ортиб борар, газеталар мунтазам равишда фақат ўйинларнинг натижаларинигина эмас, балки уларнинг тўла матнини шахмат усталарининг шарҳлари билан биргаликда эълон қилишарди. Жуда кўп томошабинлар ўйин учун ўртага яхшигина пуллар тикишганди.

Пол тарафдорларининг сони кун сайин ошиб борарди.

Еттинчи партияда Левенталь оқ доналар билан жуда яхши ўйнаб, ютуқ вазиятига эришди, лекин маккорона қўйилган қопқонга тушиб, тўсатдан ютқазиб қўйди. Кутилмаган маълубият унинг руҳини тушириб юборди. Йигирма соатлик курашдан кейин саккизинчи партияда ҳам ютқазди.

Пол руҳланиб кетди. Кетма-кетига яна тўрт марта ўйинда голиб чиқди, энг кейинги партияларни ҳеч қандай қаршиликсиз енди.

Левенталь узил-кесил енгилган эди. Газеталар венгр шахмат устаси илгари ҳеч қачон бу сафаргидай ёмон ўйнамаган эди деб ёзишди.

Ҳеч ким у ўйиннинг биринчи ярмида ажойиб ўйин кўрсатганини айтмасди.

Матчнинг умумий ҳисоби Полнинг фойдасига 9:3 бўлди.

Левенталь Бирмингэмдаги Бутунбритания шахмат курултойига шошилинч равишда жўнаб кетди, Пол эса Лондонда қолди.

Левенталь кетгач, «Эра» газетасида мақола берилиб, унда Морфи-Левенталь матчи 22 августда тугаганлиги хабар қилинди. Мақолада Левенталь ўз имкониятларидан пастроқ даражада ўйнаганлиги, аммо бу ҳолат Морфи қонуний йирик ғалабасининг аҳамиятини заррача камситмайди деб ёзилди.

Мақола якунида жаноб Морфи қанчалик ашаддий шахмат рақиб бўлса, шунчалик ёқимли жентельмендир дейилади.

Иоганн Левенталь доимо хушмуомалали шерик эди. У матчни ютқазганидан

кейин Морфи тўғрисида матчгача гапиргани ва ёзганига қараганда ҳам илиқроқ гапира бошлади.

Иоганн Левенталь ҳалол одам эди, шахматни чинакамига яхши кўрарди.

Лекин шахмат бўлимини Стаунтон бошқарадиган «Иллострейтед Лондон ньюс» газетасида ёқимсизроқ оҳангда Стаунтон томонидан ёзилган мақола пайдо бўлди. Мақолада, жумладан, Левенталь кексайиб қолгани, у илгари ҳеч қачон Пол билан ўйнаганчалик ёмон ўйнамаган эди, Пол ҳаддан ташқари енгил ғалаба қозонди, деб ёзилганди.

Мақола Полни ҳайрон қолдирди ва хафа қилди, у буни кутмаганди.

Томас Гэмптон ғолибга мукофот пулини топширар экан, Полни табриклаётди, кулиб қўйди:

– Бечора Левенталь, – ясама хўрсиниб қўйди. – У бу пулларни қўлга киритишни қанчалик орзу қилганди.

– Унга бу пуллар жудаям зарурмиди, жаноб Гэмптон? – шошилиб сўради Пол.

– Унинг оиласи катта, жаноб Морфи, – мужмал жавоб берди. – У Лондонда нисбатан кейинроқ ўрнашиб қолган, ҳатто уйига мебелларни ҳам ололмаганди.

– Бу пулларни унга берақолинг, жаноб Гэмптон!

Ошпоқ сочли хушбичим жаноб Гэмптон мийиғида кулиб қўйди.

– Бу мумкин эмас, жаноб Морфи. У чинакам спортчи, ютмаган мукофотини олмайди. Сизга муваффақият тилайман!

У хонадан чиқиб кетди. Пол маъносиз тортиб, қовоғини уйди, болаларнинг оғзидаги нарсани олишни истамасди. Пул билан бўладиган ишни худо урсин ўзи! У болалигидан пул билан бўладиган муомалани жини суймасди...

Пол шляпасини олиб, кўчага чиқди.

Стрэнд кўчасидаги «Смит ва унинг ўғиллари» универсал магазинига кириб, беш хонали уй учун зарур барча мебелларни буюриб, бир юз беш фунт ўн шиллинг пул тўлади ҳамда варақага мебеллар етказилиши лозим бўлган жой – «Сити, Кинг-стрит, 16. Иоганн Левенталь хонимга» деган манзилни ёзди.

Ҳаво ажойиб эди. Пол Лондоннинг диққатга сазовор жойларини мамнуният билан томоша қилар, шахмат тўғрисида ўйламасди. Қовоғи солиқ Эджнинг пайдо бўлиши унинг кайфиятини бузди.

– Менинг ўйлашимча, сиз жиддий хатога йўл қўяяпсиз, жаноб Морфи, – деди котиб.

– Сиз нимани назарда тутаяпсиз, Эдж, – сергак тортди Пол.

– Сиз Бирмингем қурултойида қатнашишга ваъда бергандингиз, буни тамомила эсдан чиқариб юбордингиз. Инглизлар бунинг учун сизни кечиринмайди.

– Эсимдан чиққани йўқ, Эдж. Бирмингем қурултойи менга ҳеч нарса бермайди. Ҳатто биринчи ўринни эгаллаш ҳам мени Стаунтон билан бўладиган ўйинга бир қадам ҳам яқинлаштирмайди. Мени эса фақат шу матчгина қизиқтиради.

– Инглиз шахмат ишқибозларининг қизиқишларини ҳисобга олмоқ керак. Турнирга барибир кеч қолдингиз. Лекин, назаримда, Бирмингэмга муқаррар равишда боришингиз ва ўша жойда бирор самарали чиқиш қилишингиз лозим... Масалан, тахтага қарамай сеанс бериш...

– Сиз ҳақсиз, Эдж! – деди Пол. – Мана пул, ҳозирроқ билет олинг. Эртага эрталаб биргаликда Бирмингэмга жўнаб кетамиз.

Эдж тамомила ҳақ эди. Бирмингэмда Полни сипоғина кутиб олишди, норози бўлганликлари сезиларди. Бирмингэмда инглиз шахматининг гуллари йиғилишганди. Шахмат усталари ва кучли ишқибозларнинг деярли барчалари шу ерда эди. Улар орасида манчестерлик нотариус ходими Киппинг ажралиб турарди.

Қурултой ўз ишини тугатганди. Британ шахмат ассоциациясининг президенти этиб, қизил юзли, ошпоқ сочли, ғоят хушмуомала мўйсафид лорд Литтльтон сайланганди.

Пол кеч қолганлиги учун узр сўради, лекин лорд Литтльтон хафа бўлган қиёфасини ўзгартирмади. Шунда Пол унга шундай деб мурожаат этишга журъат этди:

– Назаримда, турнир қатнашчилари учун тахтага қарамай шахмат сеанси ўтказсак ёмон бўлмасди.

– Тахтага қарамай сеанс? Нечта тахтада ўйнамоқчисиз, Морфи?

– Айтайлик, саккиз тахтада...

Лорд Литтлтоннинг оғзи очилиб қолди.

– Англиянинг энг кучли ўйинчиларидан саккизтасига қарши тахтага қарамай ўйнаш?! Эсингиз жойидами, жаноб Морфи?

– Ҳа, жойида, жаноб Литтлтон.

– Жаноб Морфи, сизга Бирменгэм шахмат клубининг президенти жаноб Эверини таништиришга ижозат этинг.

Пол ёқимтой юзли пастаккина одамга қўлини узатди.

– Эвери, сиз жаноб Морфи таклиф этаётган гапни эшитдингизми?

– Эшитдим.

– Шу ҳақда нима дейсиз?

– Турнир қатнашчиларининг бир ёки иккитасидан бошқалари сеансда ўйнашга рози бўлишмаса керак. Бошқа шахматчилар билан ўйнайверишга розимисиз, жаноб Морфи?

– Жаноб Эвери, мен кучлироқ шахматчиларга қарши ўйнашни афзал кўрардим, лекин сизлар таркибни истаганларингизча тузишларингиз мумкин.

– Жуда соз, жаноб Морфи. Сиз таркибдан мамнун бўласиз, бунга ваъда беришим мумкин.

Эртасига барча Бирмингэм газеталари Пол Морфининг саккизта тахтада қарамасдан сеанс бериши тўғрисидаги эълонни босиб чиқарди.

– У ақлдан озибди! – лорд Литтлтоннинг жаҳли чиқарди. – Тахтага қарамай ўйнаш бўйича дунёда биринчи ўйинни париждик Гаррвитц ҳам ҳеч қачон олти тахтадан ортиғида ўйнамаган! Людвиг Паульсен жуда катта қийинчиликлар билан уч-тўрт тахтада ўйнай олган. Шу сеансда ўзим ҳам ўйнаганим бўлсин!

Сеансда қатнашаётган саккиз ўйинчининг учтаси – Киппинг, Эвери ва Литтлтонлар турнир қатнашчилари эди. Турнирнинг бошқа қатнашчилари сеансда иштирок этмасликни афзал деб билдилар ва шу боис улар кучли ҳаваскор ўйинчилар билан алмаштирилди.

Сеанс турнир ўйналмайдиган жума куни кечқурун Бирмингэм коллежининг залида ўтказилди.

Пол залнинг энг нариги бурчагига ўтказиб қўйилди, у команда берди.

– Барча тахталарда е2 – е4!

Кураш бошланди. Пол катта оромкурсида ўтирар, унинг суянчиғи сеанс қатнашчилари ва столларни тўсиб турарди. Пол чарчаган вақтларида оромкурсига қўндаланг ўтириб оёқларини чалкаштириб оларди. У ҳеч нарса ёзмаз, олти соатлик оғир курашишдан кейин ҳам тамомила тетик кўринарди.

Лорд Литтлтон эғаллаган вазифасига кўра биринчи тахтада ўйнаётганди, у биринчи бўлиб енгилди. Сальмон, Фримэн, Роуде, Уиллс ва Керрларнинг қисмати ҳам шундай бўлди. Эвери ҳимояда мустаҳкам ўйнаб, дурангга эришди, Киппинг эса ғалаба қозонишга муваффақ бўлди. Сеанснинг умумий ҳисоби 6¹/₂ : 1¹/₂ бўлди. Бирмингэм томошабинлари Полнинг ғалабасини қарсақлар билан кутиб олишди, ҳеч ким бу сингари аломат ҳодисани илгари кўрмаганди. Полнинг Бирмингэм турнирида иштирок этмагани кечирилиб, эсдан чиқариб юборилди.

Турнир тез орада тугади. Унда Стаунтон шахсан иштирок этган бўлса-да, эллик саккиз ёшлик Ионанн Левенталь голиб бўлди. Ҳолбуки, у яқиндагина Полга ютказган ва газеталар томонидан «ниҳоятда бўш» ўйини учун танқид остига олинганди. Левенталь Стаунтон билан иккала ўйинни ютишга эришди, иккинчи ўринни эса собиқ Вена шахмат устаси Фалькбеер эғалади.

Лондонга қайтишлари арафасида Пол куёш чарақлаб турган тонгда мислсиз ғалабасига гувоҳ бўлган коллеж бамайлихотир ўтиб борарди. Фред Эдж ёнида эди. Уларнинг рўбарўсидан Говард Стаунтон, лорд Литтлтон ва Эвери чиқиб қолишди.

Пол кутилмаганда қатъий қарорга келди.

– Жаноб Стаунтон! – мулойимлик билан сўзлади у. – Сиз муқаррар

равишда мен билан матч ўтказишни гапирган эдингиз. Мўлжалингизни қачон амалга оширмоқчи эканлигингизни билсам бўладими?

Стаунтоннинг гишгранг юзи қорайиб кетди.

— Агар мен ҳозир шахматга берилиб кетсам ноширларим бир неча минг фунтни бой беришади. Мен кўлёмани тугатганимдан кейингина ўйнай олишим мумкин.

— Мен кутишга тайёрман. Ўзингиз ўйин бўладиган ойни белгиланг. Майли, хоҳласангиз бу октябр, ноябр ёхуд декабр ойида бўлақолсин... Лекин сизнинг қарорингиз узил-кесил бўлсин!

Стаунтон анча вақтгача ўйланиб қолди.

— Яхши, жаноб Морфи! — деди ниҳоят. — Агар сиз кутишга рози бўлсангиз мен сиз билан ноябр ойининг ўрталарида ўйнашга тайёрман. Мен ўз ноширларимни кўндиришга ҳаракат қилиб кўраман ва тез кунда сизга ўйиннинг аниқ санасини айтаман...

— Ура! — қичқириб юборди Эвери. — Биз улуғ Стаунтон-Морфи матчининг гувоҳи бўламиз, ура!

Бу гап 26 августда бўлиб ўтди ва бу ерда ҳозир бўлганларни қувонтирди, лекин 28 августда, шахматчилар Бирмингэмдан қайтиб келганларининг эртасигаёқ Лондонда чиқадиган «Иллюстриейтед Лондон ньюс» газетаси куйидаги галати ахборотни босиб чиқарди:

«Баъзи спорт газеталари томонидан эълон қилинган шахмат устаси Стаунтон ва ёш америкалик жаноб Морфи ўртасида матч бўлиши тўғрисидаги «янгилик» тамомила ўйдирмадир. Бизнинг мамлакатимизда қатъий қоидага кўра рақиблар секундантга эга бўлиши ва ўртага пул қўйиши керак.

Жаноб П. Морфи эса Англияга на усиз, на бусиз келган.

Биз секундант ҳам, пул ҳам вақти-соати билан бўлишига шубҳа қилмаймиз, лекин матчининг бошланишини белгилашга ҳозирча ҳеч қандай асослар йўқ деб ҳисоблаймиз. Шунингдек, баъзи газеталарнинг инглиз шахматчисининг ташаббуси билан ўртадаги пул минг фунтдан беш юзга туширилди, дейилган хабар ҳам ҳақиқатдан узокдир. Бундай илтижо бўлган эди, лекин у тамомила жаноб Морфига тааллуқлидир».

Мақолага имзо чекилмаганди. Ҳазабдан ранги бўзариб кетган Эдж газетани кўтариб келиб қолди, Пол титраб кетди.

— Дарҳол раддия ёзинг! — бақирди Эдж. Пол Морфи кулиб бошини сарак-сарак қилди.

— Лондонда жуда кўп бадавлат америкаликлар яшайди, Эдж, — деди у. — Йигирма тўрт соат ичида ўн минг фунт бўлса ҳам йиға олишимга кўзим етади. Лекин гап бунда эмас...

— Ўтириб раддия ёзинг! — қистарди Эдж.

— Йўқ, — деди қатъий равишда Пол. — Бу бизга ҳеч нарса бермайди. Агар одам шу йўллар билан иш тутишга ўрганган бўлса, у ҳеч нарсадан қайтмайди. Майли, нима қилса қилаверсин, бутун дунё олдида ўз картасини кўрсатаверсин...

Ҳақиқатан Стаунтон ўз картасини кўрсатаверди. Ўша «Иллюстриейтед Лондон ньюс» газетасида Полнинг партиялари анча ғаразғўйлик билан шарҳ қилина бошлади.

«Шайтон ваҳима қилганларидек кўрқинчли эмас!» — таъкидлашарди номи йўқ шарҳловчилар, Стаунтоннинг дўстлари.

Лекин бундайлар оз эди, инглиз шахмат ишқибозларининг аксарияти ўз чемпионларининг ҳаракатларидан ғазабга келишаётганди.

Ёш лорд Сольсбери «Эра» газетасида кўп сонли инглиз шахмат ишқибозлари номидан Стаунтонга очиқ хат эълон қилди. Бу хатда гениал ёш америкалик шахмат тожиги даъвогарлик қилишга ҳақли. Жаноб Стаунтон эса шахматчи ва инглиз сифатида унга бундай имкониятни бериши, жаҳон шахмат аҳлига Морфи-Стаунтон ажойиб матчини совға этмоғи лозим, деб ёзилганди.

Бу хатни ўқиб, Полнинг юзи ёришди. Унинг назарида Стаунтоннинг аҳволи иложсиздай, бутун-ерта матчга чақирадигандай туюлди.

У шу кунларда гарчи клубга доимо келса ҳам шахматни кам ўйнарди. Қизил юзли руҳоний Оуэн Пол билан тенгма-тенг ўйнашдан воз кечди ва олдиндан бир пиёда ва юриш бошлашни илтимос қилди.

Пол иккиланди, бундай ўйинда тажрибаси кам эди.

– Ҳа, энди шундай-да! – ачитиб гапирди Оуэн. – Агар менда минг фунт бўлганда ҳаммасини ўртага қўярдим. Афсуски, менда ана шу минг фунт йўқ!

Пол чидаб туролмади ва Оуэнга бир пиёда ва бошланг ҳуқуқини беришга рози бўлди. Руҳоний ўзининг шахмат тахаллуси «Альтер» номи билан ўйнарди, лекин бу унга муваффақият бахш этолмади. Пол Оуэн Стаунтоннинг дўсти ва доимий мухлиси эканлигини яхши биларди. Пол бутун газабини Оуэнга қаратди-да, шундай ўйнаб, мисли кўрилмаган ҳисоб 5:0 билан ўйинни якунлади, икки ўйин дуранг билан тугади.

Ҳақиқатан «Альтер»да минг фунтнинг йўқлиги яхши бўлмади!

Бу вақтда Стаунтон чора излаб топди.

У ўз газетасида катта мақола эълон қилди. Мақолага ўз имзосини қўйди. Унда Британия шахмат санъати кейинги ўн йилликда инқирозга учраётгани ёзилган эди. Британия шахмат усталарининг ёш авлоди ўртамиёна, – деб нолирди Стаунтон. Лондон Европанинг шахмат Маккаси бўлган вақтлар ўтиб кетди. Ҳозир эса Париж ана шундай Макка бўлиб турибди. Бу шаҳарда Гаррвитц, Арну де Ривьер ва бошқа зўр шахматчилар яшаб ижод этишди. Немис Андерсен ҳам ҳали ўзининг охириги сўзини айтгани йўқ. У эса америкалик ёш жаноб Морфига қараганда ҳам кўпроқ шахмат тожига даъвогарлик қилишга ҳақлироқ. Ҳеч ким уларнинг қонуний ҳуқуқларини тортиб ололмайди.

Шекспиршунос, ўтган ўн йилликнинг энг зўр шахматчиси Говард Стаунтон шундай деб ёзганди.

Пол бу мақолани ўқиганидан кейин бироз ўйланиб қолди.

– Эҳтимол, у ҳақир! – деди у ниҳоят. – Жаноб Эдж, марҳамат қилиб билетлар билан шуғулланинг. Эртага иккаламиз Парижга жўнаб кетамиз...

Пол Стаунтон билан матчга осонликча эришиб бўлмаслигини тушунди. Инглиз шахматчиси гўё атрофи қуршаб олинган қалъада ўтирган одамга ўхшарди. Хўш, нима ҳам қилардик! Рақиб қўлидаги охириги қозирларни чиқариб ташлаб, сўнги эътирозларни ҳам бартараф этайлик-чи.

Пол анчадан бери Парижни кўришни истарди. У Стаунтонга бемалол яна бир неча муддат вақт бериши мумкин эди.

ХШ

Франция тупроғига қадам қўйган Пол оёқларини кериб, узоқ-узоқларга тикилиб турганча, жиддий гап қотди:

– Францияда мен Гаррвитц билан учрашаман, гарчи у Левенталдан кучлироқ ўйнаса-да, худди Левенталь билан бўлган ўйиндагидай ҳисоб билан ютаман!

Бу баёнотда заррача мақтанчоқлик аломати йўқ эди: Пол вазминлик билан ўз кучи ва имкониятларини ҳисобга олган ҳолда гапирётганди.

Кўҳна Кале кейинги саккиз юз йил ичида қарийб заррача ўзгармаганди. Шаҳарчадаги охириги иморат қачон қурилганини ҳеч ким айтиб беролмасди.

– Агар бу жойга мабодо Фотиҳ Вильгельм қайта келиб қолгудай бўлса, ҳамма нарса ўз замонасидагидек, фақат шаҳарча аввалгидан ифлосроқ бўлиб қолганини айтган бўларди...

– Лекин – Кале – инглиз шуҳратининг бешиги! – деди ҳар қачонгидек калондимоғлик билан Эдж. – Бу ерда менинг ажодларим француз баронларининг адабини беришган!

– Ажодларингиз ўйларида ўтирганларида яхшироқ бўлармиди, – совуққина деди Пол. – Уларнинг Нормандияни эгаллашга ҳеч қандай ҳақлари йўқ эди!

Эдж жим бўлиб қолди, британча ватанпарварлигини вақтинча бўлса ҳам яширди.

Саёҳатчилар эрта тонгда поездга ўтиришиб, силкина-силкина Париж вокзалига етиб олишди.

Эдж Парижда бир неча бор бўлганди, шаҳарни яхши биларди. У салобатли «Театр Франс» ёнидан ўтиб, индамай ва сирли равишда Полни Пале-Роялга бошлади.

Эдж Полни «Де ля Режанс» аталган тарихий қаҳвахонага олиб борди. Қисмат ажойиб Франция пойтахтига олиб келган ҳар қандай шахматчининг иши бу қаҳвахонаси битмасди.

Эджнинг сўзларига қараганда, қаҳвахона очилмасдан бурун Парижнинг ўзи бўлмаган экан. Бутун Париж улкан яхлит қаҳвахона ёхуд ўн минг қаҳвахонадан иборат деса ҳам бўлади. Жумладан, «Пол Никэ» эскифурушларнинг, «Тортони» эса Бурбонлар саройидан тезгина овқатланиб кетиш учун шошилиб чиқадиган сиёсатдонларнинг келиб турадиган манзили.

«Де ля Режанс» булар орасида ажралиб турадиган Парижнинг энг эски қаҳвахонаси. Бу кафеда Вольтер, Жан-Жак Руссо, герцог Ришелье, маршал Саксонский, Бенджемин Франклин, Максимилиан Робеспьер ва Наполеон Банопартлар шахмат ўйнашган...

Эдж эшикни очди — Пол аввалига кўм-кўк тамаки тутунидан бошқа ҳеч нарсани кўрмади. Ҳаммаёқдан қимматбаҳо «Режи» сигараси ва аскарлар чекадиган «Капораль» тамакисининг ҳиди анқирди.

Бу ердаги ишларга пештахта орқасидаги қора мўйлабли, барваста ва семиз одам кўмондонлик қиларди. Бу қаҳвахона соҳиби, «Каркидон» лақабли Морель ота эди.

Столлар бир-бирига шу қадар яқин қўйилгандики, уларнинг орасидан базўр ўтиларди. Баъзиларида шахмат, бошқаларида шашка, карта ва домино ўйнашарди.

Шу билан бир вақтда икки биллиард столида қизгин жанг борарди. Биллиард столларини томоғи йиртилгудай бақираётган ўйинчилар ўраб олишпанди.

Умуман, бу ердаги ола-ғовурга инсон зоти чидаши қийин эди.

— Бу ерда қандай ўйнашади ўзи, даҳшат-ку бу? — сўради ажабланиб Пол.

— Кўникиб кетишган, димоғлари ўрганиб қолган! — файласуфона жавоб берди Эдж.

У Каркидонга кўмаклашаётган хонимга мурожаат этди. Хоним мулойимлик ила жаноб Гаррвитц, афсуски, йўқлигини, иш билан Валансьеннга кетганини билдирди. Лекин тез орада машҳур жаноб Морфи билан ўйнаш учун махсус қайтиб келади, деди.

— Сиз айтгаётган Морфи ким ўзи? — сўради Эдж.

— Сиз уни билмайсизми? Бу машҳур америкалик енгилмас ва сирли шахматчи. У Лондондагиларнинг барчасини ютибди, бутун-эрта бу ерга келишини кутяпмиз! Жаноб Арну де Ривьер кеча кечқурун уни кутиб олиш учун вокзалга чиқибди. Лекин, афсуски, уни учрата олмабди!

Эдж хоним билан гаплашаётган вақтда Пол машҳур қаҳвахонанинг хоналарини айланиб чиқди.

Бу ерда Европанинг барча тилларида гаплашишарди. Бир бурчақда италянлар гоят завқ-шавққа тўлиб, лекин ниҳоятда дўстона баҳслашишарди. Биллиард столларининг бирида руслар ўйнашарди. Америкаликлар, инглизлар, немислар, данияликлар, шведлар, греклар, испанлар у ёқ-бу ёқдан лақиллашар, кулишар, баҳслашишарди, улар қаҳвахонани гўё кўпгилли Бобилга айлантириб юборишпанди.

У ер-бу ерда Европадаги кўпгина газеталарнинг журналистлари ўтиришарди. Истаган мамлакатнинг одами ўз ватани тўғрисидаги маълумотларни улардан олиши мумкин эди. Клубда жамият барча қатламларининг вакиллари, ҳарбийлардан эса оддий аскардан тортиб полковниккача учратиш мумкин. Бир руҳоний, башанг кийинган қатор олий табақа кишилари оддий одамлар билан аралаш-қуралаш ўтиришарди.

«Де ля Режанс» қаҳвахонаси ҳар куни эрталаб соат саккизда очилар, лекин пешингача унда эса қоладиган бирор нарса бўлмасди. Эрталаб келишга ўрганган мижозлар тезгина қаҳваларини ичиб эртасига эрталабгача гумдон бўлишарди. Пешинга яқин одамлар қаҳвахонага ёпирилиб кела бошлар, соат иккида бино лиқ тўлар, ярим кечагача улар кўзғалишмасди.

Қаҳвахона икки залдан иборат бўлиб, уларнинг деразалари Рю Сент-Онорэ кўчасига қараганди. Катта залда чекишнинг тақиқланмаганлиги табиий офатга айланганди. Лекин кичик залда чекиш қатъиян ман этилганди. Бу бино

яхшилаб жиҳозланганди. Тўртгала бурчакка тахталар ўрнатилган бўлиб, уларда Филлдор, Дешапел ва Лабурдоннэлларнинг номлари ёзилганди. Тўртинчи тахта ҳозирча бўш эди, лекин кейинчалик қаҳвахона эгаси унга Пол Морфи номини ўйиб ёзишларини буюрди.

Пол залларни томоша қилар экан, бу хоналарнинг тагида яна бир шахмат ўйнайдиган бино борлигини билди — у ерда шахмат ишқибозларининг «Серакль дэз Эшек» номли тўғараги ўз ишини юритар экан.

Ҳеч ким Полни афтидан танимасди. У столлар орасидан ўтиб залларни айланди, Эджда имо қилди-да, кўчага чиқиб кетди.

Эртасига Эдж бу ерга келган одамнинг кимлигини айтганда йиғилганларнинг ҳайрати алангаланди. Ўнларча одамлар Полни ҳар томондан ўраб олишди, ҳамма унинг қўлини сиққишни, елкасига қоқишни, мақтовлар айтишни хоҳларди... Пол инглизларни ютган одам бу ерда, «Де ля Режанс» қаҳвахонасида катта обрў-эътиборга сазовор бўлишини англади.

Узун жингалак сочли, каттакон рангдор галстукли чўққи соқол одам стулга чиқди.

У сўлақларини сачратиб, чиройли қўл ҳаракатлари билан Янги Дунёнинг шуҳрати ва ифтихори бўлган жаноб Морфи тўғрисида ярим французчалаб гапира кетди.

Пол гапирувчининг сўзларини эътибор билан тинглаётган ёнидаги одамдан: — Бу жаноб ким? — деб секингина сўради.

— Наҳотки уни танимасангиз? — ҳайрон бўлди у. — Бу киши устоз, журналист ва адвокат, Палатанинг биринчи гапдони ва ... императорнинг шахсий душмани Бошэ бўладилар!¹ — У сирли равишда бармоғини кўтариб қўйди.

— Бечора император! — ўйлади Пол гапираётганининг чўққи соқоли ва қўл ҳаракатларига қараб.

Ниҳоят, устоз Бошэ чарчади. Ёғли сочларини боши билан намойишкорона орқага итқитиб, Полга таъзим бажо айлади ва шахмат столига имо қилди. Пол ўтирди. Жаноб Ликривэн унинг биринчи курбонига айланди. Кетидан Гибер, Прети, Деланнуа, Сегэн ва бошқа жанобларнинг суроблари тўғри бўлди.

Олдиндан пиёда ва икки юриш имтиёзини олган Ликривэн олти ёки етти партиялик енгил ўйинларнинг иккитасини дуранг қилди. Бошқа ўйинчиларнинг барчаси енгилди. Ниҳоят, Парижнинг энг кучли ўйинчиларидан бири журналист Жюль Арну де Ривьер рўбарў бўлди. У оқ доналар билан испанча партияни шундай пухта ўйнадики, натижада Пол устунликка эриша олмади ва ўйин дуранг билан тугади.

Арну де Ривьер бундан ортигига журъат этолмади, шахматчилар бироз муддат Даниэл Гаррвитц тўғрисида гаплашиб ўтиришди. У Парижга шанба куни қайтиши зарур эди.

Ер юзиде Гаррвитцчалик кўп шахмат ўйнаган одам бўлмаса керак. У «Де ля Режанс» қаҳвахонасида кунига ўн икки соатдан кам вақт ўтказмас, истаган одам билан дов қўйиб ўйнайверарди.

У китоб ноширлари фирмасида ишлар, лекин бу фирмадаги ишлар билан деярли шуғулланмасди. Унинг иш куни «Де ля Режанс» қаҳвахонасида туш вақтида бошланиб, ярим кечагача давом этарди.

Кунда-шундалар Гаррвитц билан ўйнашни ёқтиришмасди; улар «Гаррвитц ютишни ҳаддан ташқари яхши кўради, ҳеч кимга имтиёз беришни, олдиндан пиёда ёки юриш навбатини беришни истамайди» деб нолишарди.

¹ Французларнинг императори Наполеон III (Наполеон Бонапартнинг онаси томонидан қариндоши) тахтага ўтиргач, сиёсий ҳушёрлик билан иш олиб борди. Жумладан, бу маккор ишратпараст ўз ҳукуматига «қарши» бўлган сиёсий гуруҳлар тузиб, уларга яширин равишда ўзи раҳбарлик қилди. Виктор Гюго уни ўз памфлетларида «Улуғ Бонапарт»га қарама-қарши ўлароқ, «Наполеон Кичкина» деб атади. Наполеон III ҳокимиятни қўлга киритмасдан олдин полициядан ясама нем остида яшириниб юришга мажбур бўлган эди. У император бўлгандан кейин ясама «Баденг» лақабга айланиб қолди. «Императорнинг шахсий душмани» бўлган устоз Бошэ чамаси кейинчалик маҳв этиб юбориш мақсадида ўз атрофига мавжуд тузумдан норозиларни йиғувчи ҳукумат агентли эди.

Бир сўз билан айтганда, қаҳвахонадагилар Гаррвитцни кучли ўйинчи сифатида эътироф этишади, лекин уни ҳеч ким юракдан ёқтирмасди. Унинг тарафдорлари топиларди, аммо дўстлари йўқ эди. Кўпинча тасодифан бу ерга кириб қолган ўйинчилар унинг қурбонига айланишарди. Чамаси, Гаррвитц шахматни асосий касбга айлантирган ўша даврнинг биринчи ва ягона ўйинчиси эди. Ҳатто Стаунтондай ўйинчи ҳам бундай эмасди. У фақат бўш пайтларидагина шахмат фигураларининг расми туширилган кўйлак кийиб олганча бутун вақтини Лондондаги «Девон»да ўтказарди. Улғайгандан кейин эса Шекспир асарлари билан шуғулланишга берилиб кетди, бу ишдан бўш вақтларидагина шахмат билан шуғулланди.

Кувноқ Сент-Омон, асосан, журналистлик қилар, шахматга эса вақтини кўнгилли ўтказиш воситаси сифатида қарарди.

Иоганн Левенталь шахмат муҳаррири ва журналистлик қилар, амалий ўйинга унчалик кўп вақт ажрата олмасди. Лондон шахмат клубларида бўлган пайтларида у пул тикилган ўйинларда кам қатнашарди. Адольф Андерсен Бреславль гимназиясида математикадан дарс берар, шаҳарда унга муносиброқ рақиб топилмасди. Берлинлик ажойиб ўйинчи Гейдебранд фон дер Лазнинг бутун куч-қувватини дипломатик вазифаси ўз домига торгарди. Боден, Бред, Мэдлей, Уокер, Монгрельер, Слоус, Киппинг ва Ларошлар ўзларининг савдо ишлари билан машғул бўлишиб, асосий вақтлари сафарларда ўтарди. Лэве яхши даромад келтирадиган меҳмонхонаси орқали бойлик тўплар, Горвиц эса расмлар чизарди, Килинг музикадан дарс берарди. Буларнинг ҳеч қайсиси шахматни ўзининг асосий касби деб ҳисобламасди.

Эҳтимол, худди шунинг учун ҳам Пол шахматни биринчи бўлиб ўзига асосий касб қилиб олган Даниэл Гаррвитц билан матч ўйнашни истагандир.

Гаррвитц ҳақиқатан ҳам айтилганидай шанба куни қайтиб келди. У қилтириққина, тақирбош, қора кўзлари ўтқир одам экан.

Ўзини гоёта такаббуруна ва кўнгилсиз тутади. Улар Пол билан қаҳвахонада учрашганларида Пол матч ўйнашни таклиф этди. Гаррвитц шу қадар мужмал ва истар-истамас жавоб бердики, Пол Эджнинг қулоғига: «У мен билан матч ўйнамайди» деб шивирлади.

Гаррвитц Полдан ҳозирча енгил партиялар истаги бор-йўқлигини сўради. Пол рози бўлди ва унга қора доналар тўғри келди. Альгайер гамбитига Пол анча ҳаяжонланиб, хатога йўл кўйди ва узоқ курашдан сўнг ўйинни бой берди. Галабадан кейин анча мулоҳимлашган Гаррвитц матч ўтказиш тўғрисида музокара бошлашга рози бўлди. Дўстлари унинг учун ўртага пул тикишга тайёр эканликларини, лекин у ҳозирча пул миқдорини аниқлай олмаётганини билдирди.

Пол де Ривьер ва Журнуни ўзининг ёрдамчилари деб эълон қилди. Лекин бу ерда ноқулай вазият вужудга келди: Гаррвитц буларнинг ҳар иккаласи ўзига ғаразлик билан қарашларини ва шу боис агар улар Полнинг ёрдамчилари бўлишса, ўйнамаслигини баён қилди. Полнинг боши қотиб қолди. Ахир у ўзининг янги дўстларига бу гапни қандай айтади, Гаррвитцнинг тазйиқига қандай муносабатда бўлади?

Полнинг бахтига де Ривьер ва Журну матчнинг бошланишини мушгоқлик билан кутишар, шу боис ўз номзодларини хафа бўлмай, аксинча, хурсандчилик билан қайтариб олишди.

Матчнинг ташкилий масалалари билан турнир ва матчларнинг доимий мутасаддиси, машҳур Прадъенинг шогирди, таниқли ҳайкалтарош Лекэн шуғулланди.

Матч шартлари тезгина ишлаб чиқилди. Гаррвитц, умуман, ёрдамчилар билан ўйнашга ва турли маросимларга бутунлай қарши чиқди. У ўртага «бажарилиши мажбурий бўлган» иккита шарт қўйди.

Биринчиси, Пол Гаррвитцнинг дўстлари ўртага қўйган пулларнинг қанчалигидан қатъи назар, рози бўлиши, иккинчидан эса папирос ҳиди анқиб турадиган катта залда, томошабинлар ишгирида ўтказилиши шарт.

Гаррвитц олдиндан маълум имтиёз олишни мўлжаллаётгандир – ахир Пол умрида папирос чекмаган-да...

Матч томонларнинг бири етти ўйинни ютгунгача давом этиши, ҳафтасига

тўрт ўйин ўйналиши лозим эди. Шу ернинг ўзида қуръа ташланди — биринчи партияда Гаррвитц оқ доналар билан ўйин бошлаши маълум бўлди.

Қуръа ташлаш маросими тугаши биланоқ, Пол Эдж билан бирга тунги Парижни томоша қилгани чиқиб кетди. Улар ярим тунгача ўйнаб-қулишди.

Эдж тўсатдан: жаноб Морфи, эртага матч бошланиши эсингизда борми? — деб сўраб қолганда Пол хижолат чекиб: — Ҳечқиси йўқ! — деди болаларча кўрслик билан. Улар кечаси соат учга яқин ётишди. Пол эрталаб одатдагидан кўра толиққанроқ ва хастароқ кўринди.

Пол биринчи партияди унчалик қаршилиқ кўрсатмасдан ютқазиб қўйди. Ҳаммага Гаррвитц бутун ўйин мобайнида фақат энг яхши юришларни қилганлигини айтди.

— Мен шунинг учун ютқаздим, кеч ётганим учун эмас, — деди Пол Эджга жаҳл билан.

Гаррвитц рақибига бутунлай менсимай муносабатда бўлаётгани очиқ-ойдин кўриниб турарди. Пол ютқазганини тан олгач, Гаррвитц ўрнидан туриб, столни айланиб ўтди-да, рақибининг бармоқларини ушлади.

— Қизиқ! Жуда ажойиб-ку! — хитоб қилди у тиржайиб. — Жаноб Морфининг қон томири худди бу ўйинни ютган одамнинг қон томиридай вазмин урмоқда!

Рақибини бу қадар беҳурмат қилиш йиғилганларга ёқмади. Йиғилганлар орасида Полнинг янги дўстлари ва тарафдорлари анчагина эди.

Улар яна тунни хиёбонларда ўтказишди, эрталаб соат тўртда ўринга ётишди. — Эдж, ташвиш чекманг, ахир мен эртага оқлар билан ўйнаман! — деб жавоб берди Пол ёрдамчисининг ўйин-кулгини тўхтатиб, эртароқ ётайлик деган қистовига жавобан. Натижада, Пол яна уйқудан қолди. У ўйиннинг бошида ажойиб юришлар қилиб устунликка эришди, лекин кейинчалик хатоларга йўл қўйиб, ютқазди.

Иккинчи ғалабадан кейин Гаррвитц ўзини бутунлай такаббуруна тутиб, рақибини масхара қила бошлади.

— Менга хўп шерикча топиб берибсизлар-да! — деди у деярли ҳаммага эшиттириб, дўстларидан бирига.

Журну ва де Ривьер бундай одобсизликдан ғазабланиб, Эджни бир чеккага чақирди:

— Жаноб Эдж, Гаррвитцнинг бу одобсизлигига норозилик билдирмайсизларми! — деди Фахрий Легион орденини тақиб олган семиз Журну. — Шундай қилсаларингиз биз иккаламиз сизларни қўллаб-қувватлаймиз.

— Бу одам ўзини чўчқаларча тутяпти! — қўшилди де Ривьер.

— Жаноблар, ташвиш чекманглар! — вазминлик билан гапирди норғил Эдж. — Кафолат бериб айтаманки, кейинги ҳафтанинг ўзидаёқ Гаррвитц мулла минган эшакдай бўлади-қолади!

Французлар бу гапга ишонқирамай бошларини сарак-сарак қилишди: Полнинг ўйинни ёмон бошлагани ҳамманинг ҳафсаласини пир қилганди. Полнинг ўзи эса иккинчи мағлубиятдан кейин қаҳвахонани тарк этаркан, эшик олдида тўсатдан тўхтади-да, болаларча бегубор кулди ва Эджга ярим овозда деди:

— Гаррвитц бундан кейин бирор партия ҳам ютолмаслигидан ҳали буларнинг ҳаммалари ҳам ҳайрон бўлишади!

Оқибат шундай бўлиб чиқди. Учунчи партия олдидан Пол соат ўн бирда ётди, нонушгага тиниқиб ухлаган ва тетик ҳолда чиқиб келди.

Чала пиширилган тухумни тановул қилагуриб, Пол Эджга сўз қотди:

— Бутун мен Гаррвитцнинг дабдаласини чиқараман, сиз эса, албатта, эрта ётишнинг хосияти бу, деб баҳолайсиз.

— Эҳтимол, шундайдир! — жавоб берди Эдж. — Лекин дастлабки икки партияди эрталаб соат тўртда ётганлигингиз учунгина ютқаздингиз. Мен фикримни ўлганимда ҳам такрорлайвераман!

Пол жим бўлиб қолди.

Кечкурун Пол учунчи партияди ажойиб тарзда ютди.

Тўртинчи партия бундан ҳам ғаройиб кечди. Бу ўйин ҳақида ҳатто Стаунтон «бу ўйин Лябурдоннэни ҳам ҳайрон қолдирган бўлар эди», деб ёзди.

Рақибларни ўйин вақтида кузатиш қизиқ эди. Ўта тажанг Гаррвитцнинг аъзойи бадани қалтирар, ўтирган ерида типирчилар, доналарни қўлидан тушириб юборарди.

Пол унинг қаршисида бамисоли мрамар ҳайкалдай миқ этмай ўтирарди. У зийраклик ва вазмин қатъиятликнинг тимсолига айланганди. Ўйиннинг натижасидан заррача шубҳаланмас, буни олдиндан билиб турар ва ғалабасига тўла ишонарди.

Пол ҳисобни тенглаштиргач, уни қизғин табриклашга тушибди. У шодон кулар, табрикловчиларнинг қўлини сиқиб қўярди; ичида эса кечагина Гаррвитц унга қараганда анча кучли экан деган фикрга келиб қолган бу одамлар устидан ҳам куларди.

Бешинчи партияга Гаррвитц оқ доналар билан ўйнади ва яна деярли курашсиз ўйинни бой берди. Ўйиндан кейин у хижолатли ҳолатга тушиб қолди, ўз дўстларидан бирига анча баланд овозда деди:

– Бу йигитчадай рақибга ҳеч қачон дуч келмагандим. У ҳаммадан кучлироқ, ўйнашга қийналяпман...

Гаррвитц хасталигини билдириб, Полдан ўн икки кунлик танаффус сўради. Пол бунга дарҳол рози бўлди.

Гаррвитц тузалгач, ўйин қайта бошланиб, олтинчи партияни ҳам шармандаларча ютқазди – ҳисоб америкалик фойдасига 4:2 бўлди.

Гаррвитц яна «касал» бўлиб қолди, бу сафар ҳеч қандай огоҳлантириб ҳам қўймади. Афтидан, у анча вақтгача сафдан чиққанди, шу боис Пол вақтни бекорга ўтказмаслик учун «Де ля Режанс» қаҳвахонасининг хўжайини жаноб Делонэ билан тахтага қарамай сеанс уюштириш ҳақида музокара бошлаб юборди.

Полнинг ўзи аслида ҳеч қачон бундай ўйинни ёқтирмаган. Тахтага қарамай ўйнаш, «шунчаки найранг», ҳақиқий шахмат партиялари билан бу ўйиннинг ҳеч қандай алоқаси йўқ, деган фикрларни билдирган. Шу билан бирга шахматдан унчалик хабари бўлмаган оммада кучли таассурот қолдиришини, ўзига жалб этишнинг муҳим воситаси, «шов-шувларнинг манбаи» эканлигини ҳам ўйлаган.

Шу туфайли у кўнгли очик семиз жаноб Ашилла Делонэ билан бу тўғрида гаплашгани келди.

– Гаррвитц сеанс қатнашчиларининг ҳар биридан беш франкдан ақча талаб қиларди, – деди хўрсиниб Делонэ. – Сиз ҳам шуни талаб этасизми, жаноб Морфи?

– Зинҳор, – қатъий гапирди Пол. – Шахматга пул аралашмагани яхши, жаноб Делонэ!

Делонэнинг чехраси яшнаб кетди ва Полнинг елкасига қоқиб қўйди. У Полни жуда ёқтирар, ҳурмат қиларди. Мижозлари агар Пол қаҳвахонанинг ярмини сўрагудай бўлса, унинг илтимоси дарҳол қондирилган бўларди, деб ҳазиллашишарди.

– Ўйин яхшигина реклама қилинади! – шодон қичқирди жаноб Делонэ.

– Умид қиламан, – кулди Пол. – Мен бепул сеанс бераман, сиз ҳам истаганларнинг барчаси бепул киришини таъминланг...

– Сеансени пешинда бошлашга тўғри келади, акс ҳолда уни тугатишга улгура олмайсиз! – тапвишланиб деди Делонэ.

Лекин қаҳвахона эрталаб соат саккизданоқ одамлар билан тўлди. Улар ноёб томошани кўрмай қолишдан йўғич бўлиб ўринларидан жилишмасди.

Париж суви луизианалик йигитнинг мижозига унча тўғри келмай қоринни оғритди. Пол эрталаб Фред Эджга парижонхотирлик билан деди:

– Нима қилсам экан, Эдж? Агар ташқарига чиққудай бўлсам, ўша ерда позицияларни таҳлил қиляпти дегувчи одамлар ҳам топилиб қолади...

– Ташқарига чуққудай бўлсангиз, ҳаяллаб қолманг, дарҳол қайтинг, жаноб Морфи! – доноларча маслаҳат берди котиб.

Лекин Пол қаҳвахонанинг кичик залидаги оромкурсида ўтирганча роса ўн соат мобайнида ўрнидан турмади.

Рақибларнинг шахмат тахталари катта залда бўлиб, улар рақамлаштириб қўйилганди:

1. Бошэ, 2. Бирвиз, 3. Борнеман, 4. Гибер, 5. Ликэн (ҳайкалгарош), 6. Потье, 7. Прети, 8. Сегэн.

Буларнинг барчаси таниқли, тажрибали шахматчилар эди.

– Ҳой бола! Сенга қарши кимларни ўтказиб қўйишганини биласанми ўзи? – деб қичқирди ўтирганларни кўриб томошабинлардан бири.

Лекин Пол жавоб бермади, фақат ўзининг севимли командасини берди:

– Барча тахталарда е2-е4 юриши қилинсин!

Дастлабки тўрт тахтадагиларга Полнинг юришларини Анру де Ривьер, бошқаларига эса Журну айтиб турди. Иш жуда аниқ ва беҳато кетаётганди, томошабинлар ҳузур қилиб ўйинларни кузатишарди.

Фидайд Морель ота хоналар бўйлаб виқор билан юриб, тартибни кузатарди, лекин саволларга жавоб бермасди. Морель ота гарчи шахмат ўйинида ҳеч нарсага ақли етмаса-да, уни гоят севарди...

Уч соатдан кейин Эдж уни бурчакдаги устун орқасида ҳангу манг бўлиб ўтирган ҳолда кўрди.

– Сеанс сизга маъқул бўляптими, Морель ота? – сўради ундан Эдж.

– Асло гапирманг, – шивирлаб гапирди маҳобатли одам. – Жаноб Морфига кўзини тушиши биланок, миямда қаттиқ оғриқ туряпти!

«Императорнинг шахсий душмани» жаноб Бошэ саккиз кишининг орасида биринчи бўлиб таслим бўлди. Пол унга қарши ҳайратланарли комбинация ишлатди, жудаям гўзал ғалаба қозонди. Тез орада Борнеман ва Претилар, сал ўтмай Потье ва Бирвиз таслим бўлганликларини тан олишди. Леклэн ва Гибер жаноблари фахрли дурангта эришдилар. Охирида тажрибали ва ўзига ишонган ўйинчи Сегэн қолди. У жаҳондаги бирорта ҳам ўйинчи ўзини ўлдириб юборган тақдирда ҳам тахтага қарамасдан ўйнаб, мени енга олмайди деб эълон қилганди.

Лекин Пол унга қарши пиёдалар билан шиддатли ҳужум уюштириб, нозик юришлар билан пировардида ажойиб ғалаба қозонди.

Шу вақт ақлбовар қилмайдиган манзара бошланди. Пол ўн соат мобайнида ҳатто бир қултум ҳам сув ичмай қимирламай ўтирган оромкурсидан турди. Оломон унга қуюндай ёпирилди. Уни елкаларида кўтарганча қаҳвахона бўйлаб айлангиришди. Бу ерда ҳозир бўлган америкаликлар томоқлари бўғилгудай бўлиб «урра!!!» деб қичқаришарди.

Соқолик барваста одамлар Полнинг қўлини елкасидан узиб юборгудай бўлиб силкитишарди. Қарсак-у олқишлар, ярим соатга яқин давом этди. Эдж Полни оломон ичидан зўрга ўзи билан олиб чиқиб кетишга муяссар бўлди. Морель ота уларнинг йўлини очиб турди, ўнг томонда Арну де Ривьер, чап томонда эса қачонлардир Стаунтон билан Сент-Омон матчида Стаунтонга ёрдамчилик қилган нью-йорклик шахматчи Томас Брэйн уларни муҳофаза қилиб боришди.

Оломон улар билан бирга кўчага чиқди. Одамлар уларни бир қадам ҳам ўзларидан узоқлаштиргилари келмасди. Пале-Роял қоровулхонасидан миршаблар ва аскарлар югургилаб чиқишди. Улар янги инқилоб бошланди деб ўйлашганди. Пол Эдж билан бирга Фуа ресторанининг зиналаридан юқорига кўтарилиб, алоҳида хонага беркиниб олишди.

Улар ресторанининг орқа томонидан чиқиб кетишди. Оломон эса ҳамон ўз қахрамонини кираверишда пойлаб турарди.

Пале-Роялдаги шовқин-сурон ва ҳаяжон ярим тунгача давом этди.

Эрталаб соат еттида Пол Эджни уйғотди. Инглиз хўмрайган ҳолда қалам ва қоғоз олиб, столга ўтирди.

– Эдж, мен сизга кечаги сеансдаги барча ўйинларни эсимдан чиқмасидан айтиб тураман! – қувноқлик билан гапирди Пол. – Ўйинлардаги энг қизиқ жойларни ҳам таъкидлаб ўтаман.

Пол гоят тетик эди, ноёб хотираси туфайли кечаги ўйинларда содир бўлган, шунингдек, содир бўлиши эҳтимол бўлган сон-саноксиз вариантларни айтaverди. Эдж ҳатто ёзишга ҳам улурмаётганди. Улар нонушпагага ишланганди, сўнгра Парижни сайр қилгани кетишди. «Де ля Режанс» қаҳвахонасида уларни жаноб Журну қовоғи солинган ҳолда кугиб олди. У чеккароққа қараб гапирди:

– Гаррвитц шу ерда. У сиз билан гаплашишни хоҳляпти...

– Сиз уни кўришингиз шарт эмас, жаноб Морфи! – гапга аралашди Эдж. – Мен сиз айтмоқчи бўлган ҳамма гапни биламан, бу гапларни бемалол унга етказишим мумкин!

– Матч вақтида рақиблар фақат ёрдамчилари орқалигина гаплашишлари мумкин! – хурсандчилик билан сўз қотди ўртада жанжал кўтарилишидан хавфсираган Журну. Эдж нариги хонага чиқди.

– Мен жаноб Морфига, – Гаррвитц нафратомуз таъкидлади, – жаноб Морфининг ўзига кечқурун матчни давом эттиришга тайёрлигимни айтмоқчи эдим.

– Матч давом этирилади! – қарийб кўпол равишда гапирди Эдж! – Лекин ҳарҳолда бутун эмас... Сиз бундай баёнот бермаслигингиз керак эди, жаноб Гаррвитц. Бу нарса сизнинг шахмат доираларидаги обрўингизга путур етказди...

Шу куни кечқурун партия ўйналмади. Пол кечқурун ойнаси очиқ уйда эҳтиётсизлик қилиб, оромкурсида ўтирганча мудраб қолибди. Сентябрьнинг кечки изғирини эди. Уйқусида обдон совқотибди. Эрталаб бош оғриғи ва ҳарорати кўтарилиб уйғонибди.

– Партияни яна бошқа кунга кўчириш мумкин! – деди Эдж.

– Йўқ, – деди ўйлаб туриб Пол. – Одамлар қаёқдаги тахтага қарамай ўтказилган сеанс ўйинга роса куч сарфлабди-да, деб ўйлашмасин. Бирор партия ютқазсам ҳам майли-ю, аммо ўйин энди орқага сурилмайди.

Шундай қилиб Пол ўринга ётиш ва дори ичиб даволаниш ўрнига «Де ля Режанс» қаҳвахонасига йўл олди.

Сент-Омон Полни «шахмат Баярди», олижаноб одам деганда, тамомила ҳақ эди!

XIV

Пол қаҳвахонага ўз вақтида етиб келди, лекин Гаррвитц йўқ эди. Ниҳоят, ундан хат олиб келишди. Гаррвитц ўз хатида бундан буён ўйинни томошабинлар ишгирокида давом эттиришга тоқати йўқлигини баён қилган ва Полга одамлар киритилмайдиган тепадаги хонада ўйнашни таклиф этганди.

Бу янгилик одамларни ранжитди, ҳатто Гаррвитц томонида туриб пул тикканларнинг (улар саккиз ёки ўн киши эди) ҳафсалалари пир бўлди.

Энди улар ҳам Полнинг галабасини истай бошлашди.

Қалтис вазиятга тушиб қолинди. Пол Гаррвитцга одам чиқариб, клуб алоҳида ташкилот эканлигини, ҳамма нарсани ўзи мустақил ҳал эта олмаслигини билдирди. Гаррвитц ҳеч қандай жавоб айтмади. Иш шу билан тўхтайдиганга ўхшаб қолди. Шунда клуб аъзолари Полни ўртага олиб, тепадаги хонага чиқиб ўйнашга мажбур этишди.

Ўйин бошланди. Пол 20-юришларга борганда катта устунликка эришди, ютуқ қўлга кирай деб турганда кутилмаган жойда кўпол хатога йўл қўйди, икки юришда мот қилиш ўрнига руҳни ташлаб кетди.

Пол кулиб юборди, лекин Гаррвитц эпчиллик билан руҳни олди. Пол эса ихтиёрида бўлган «шоҳ»ни уч маротаба такрорлаб, ўйинни дуранг билан тугатди.

Кейинчалик Гаррвитц уялмай-нетмай «еттинчи партия барибир дуранг эди» дейишгача борди.

Шундан кейин яна Гаррвитцнинг «касалланиб қолиши» бошланди, лекин у бўш кунларни даволаниш учун сарфламади.

«Касаллиги туфайли» ўйинни кечиктирган Гаррвитц «Де ля Режанс» қаҳвахонасига келиб турар, ярим кечагача Полдан бошқа дуч келган одам билан шахмат ўйнарди.

Ниҳоят, Гаррвитц ўзини тузалган деб ҳисоблади. Саккизинчи партияни бутун кучини сарфлаб ўйнади, ўйин 59 юришгача давом этди, барибир Гаррвитц уни ютқазди.

Ҳисоб Полнинг фойдасига дурангни ҳисобга олмаганда 5:2 бўлди.

Эрталаб Гаррвитц соғлиғи ёмонлашгани туфайли ўйинни узоқ вақтгача тўхтатишини баён қилди. Қаҳвахонада норозилик, тўполон бошланди. Гаррвитц

ўзи учун пул тикканлар билан маслаҳатлашишни ҳам лозим кўрмаган, ҳатто ўз қарорини уларга билдирмаган эди. Тарафдорлари ҳам Гаррвитцдан қаттиқ норози бўлишиб, касаллигига ишонмасликларини овоз чиқариб айта бошлашди.

Ўйин ҳаками ҳайкалтарош жаноб Лекэн Гаррвитц ютқазганини эълон қилди ва ўртага тушган озгина пул – 290 франкни Полга топширди.

Пол пулни олишдан воз кечди, яна бир маротаба пулнинг шахматга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини таъкидлади. Лекэн пулни кўтариб пастга, қаҳвахонага тушди. Лекин пул тикканлар ўзларининг ютқазганликларини тан олишиб ва бу пуллари қайтариб олишга ҳақлари йўқлигини билдиришиб, яна Полга қайтаришди.

Лекин шу вақтда Гаррвитцнинг ўзи қилиб қўйган ишидан уялди шекилли, «соғлиги туфайли ўйиндан воз кечди»нинг ўрнига таслим бўлган деб эълон қилишни ёки ҳатто Пол истаса матчни охирига етказиб қўйишни таклиф этди.

Пол Гаррвитцга хат билан жавоб йўллаб, Гаррвитц томонидан рад этилганлиги туфайли ўйин тўхтатилганини, агар жаноб Гаррвитц яна бир матч ўйнашни истагудай бўлса, Пол Морфи хизматга тайёрлигини, бугуноқ ўйинни бошлашга тайёрлигини айтди.

Гаррвитц қақриқни қабул қилмасликни афзал кўрди, у мағлубиятларга тўйган эди.

Полнинг ўзи ютган пулни олмаслиги ҳис-туйғуларни тугёнга келтирди. Ҳар тарафдан унга юзларча хат келиб, унинг ҳаракатини тушунмаётганликларини билдиришди. Шунда Пол ҳар қачонгидек энг доно ва адолатли қарорга келди. У Лекэндан пулни қабул қилиб олиб, жаноб Делонэга берди. Ютқазганлар ўз пуллари қайтариб олишлари мумкинлигини билдирди. Полнинг ёзма баёнотида агар Делонэнинг қўлида шундан кейин ҳам пул қолгудай бўлса, бу маблағни агар улуг немис шахматчиси Адольф Андерсен Пол Морфи билан дўстона ўйин ўйнашни истагудай бўлса, Бреславльдан Парижгача бўлган йўл харажатига сарфлаш мумкинлиги айтилганди.

Чамаси ҳаммаси рисоладагидай ҳал бўлаётганди, лекин шунда Гаррвитц яна бир найрангини ишга солди: у бир неча тугуриқсиз газеталарда баёнот билан чиқиб, матчда жаноб Морфига ютқазмаганлигини, ўйин ноқонуний равишда тўхтатилганини, Гаррвитц бетоб вақтида Морфи матчни ўз галабаси билан тутаганлигини эълон қилишга лутфан рози бўлганини ёзди.

Шундай тўполон кўтарилдики, натижада Гаррвитц бир неча кун мобайнида Париж шахмат аҳлидан яшириниб юришга мажбур бўлди.

Парижнинг барча газеталари – жиддий «Монитор» газетасидан ҳажвий «Шаривари»гача Пол Морфи шаҳарда пайдо бўлганидан бери деярли ҳар куни у тўғрисида материаллар эълон қилиб боришарди. У газетанинг доимий ва сеvimли қаҳрамонларидан бирига айланди.

Расмларнинг бирида Ҳиндистон Британияга «шоҳ» эълон қилгани ва жаноб Пол Морфидан нажот кутишлари ифодаланганди.

Бошқа расмда эса қандайдир бир одам хотини билан бирга «Де ля Режанс» қаҳвахонасига киришдан бош тортади. Чунки, бу ерда ҳозир бўлган америкалик маликасини тортиб олишидан чўчийди.

Расми газеталарнинг барчасида Полнинг портрети берилди, лекин бир-бирига ўхшайдиган иккита расмни учратиш амримаҳол эди.

1858 йилнинг кузида «ёш америкалик» Пол Морфи Парижга ташриф буюрган меҳмонларнинг энг азизу ҳурматлиси эди. Ҳамма уни танир ва севарди.

Сент-Омон Пол ҳувиллаб қолган Парижнинг қаҳрамонга бўлган эҳтиёжини қондира олди, деб ёзган эди.

Ҳайкалтарош Лекэн бюст яратиш учун бир неча кун қаршисида ўтиришини илтимос қилди. Пол ялтироқ металлдан ясалган бюст тайёр бўлгунча ҳайкалтарошнинг устахонасида соатлаб тоқат билан ўтирарди.

Бюст Елисей Далаларига қўйилди, бутун Париж ҳайкалтарошнинг ажойиб

санъати, унга асос бўлган шахматчининг олижаноб чехрасини томоша қилиш учун бу ерга келарди.

Пол ҳақидаги хабарлар зодагонларнинг салонларига ҳам етиб борди, Сент-Оноре ва Сент-Жермен сингари шахарчаларда яшовчи олий зотлар истиқомат қиладиган ҳашаматли қасрлардан таклифлар кела бошлади. Юқори табақа одамлари орасида ҳам Полнинг дўстлари ва мухлислари кўпайди.

Пол ва ҳар нарсага улгурадиган Эдж итальян опера театридаги герцоглар ложасида тез-тез меҳмон бўлишарди.

Бир оқшомда театрда Беллинининг асари кетаётганди. Танаффус маҳалида уни герцог Брауншвейгский ва граф Изуарга қарши дона суришга мажбур этишди. Пол саҳнага орқа ўтириб ўтирарди. Уйин жуда қизиқарли давом этаётганди, рақиблар иккинчи парда бошланаётганини бугунлай эсларидан чиқариб юборишди.

Муסיқа қадрланадиган оилада тарбия топган Пол ўзини жуда ноқулай сеза бошлади. У мусиқани севар, қадрлар, актёр ва созандаларнинг меҳнатини ҳурмат қиларди, лекин герцог ва граф уни қўйиб юборишмасди.

Театрда асосий ролларни ўйнайдиган, ҳозирги операда қоҳин партиясини ижро этаётган Панко хоним герцогга нафратланиб нигоҳ ташлаб кўярди. Хор ижрочилари «қон ва олов» ҳақида алоҳида маҳорат билан куйлашар, тез-тез шу машъум ложага қараб қўйишарди.

Ниҳоят, Полнинг жаҳли чиқиб кетди, герцог билан графнинг бошлаб адабини берди. Мот қилганда ҳам мангу эсда қоладиган ажойиб ўйин кўрсатиб қўйди.

Чамаси, Полнинг Парижда кечган энг яхши дамлари санъат ҳомийси бўлган бир баронессанинг уйда ўтказган пайтига тўғри келади.

Баронесса креолка¹ эди, у кичкинагина Полга ёпишди қолди. Аёл Полнинг қўлидан ушлаб ўз қасрини айлангирар ва ҳаммага ва ҳар бир одамга уни таништиришга ҳаракат қиларди:

– Мана, кўринг! Ниҳоят мен Парижда ҳақиқий креолни учратдим! Худди ўзимга ўхшаган дангаса, беғам, ҳақиқий креол!

Баронесса шахматни яхши кўрарди. У Пол билан ўйнаётган вақтда ёнига Лекэн ва Сент-Омон ўтириб олишиб, кўпол хато қилишига йўл қўйишмасди. Табиийки, қарийб барча ўйинлар дуранг билан якун топарди. Уйин вақтида тўртгалалари партияни шундай шарҳлашардики, томошабинлар ичкалари узилгудай кулишарди.

Бу уйга Қўшма Штатларнинг Париждаги элчиси муҳтарам Мэзон жаноблари тез-тез келиб турарди. Элчи Пол билан гоё фахрланар, унга беҳад илтифот кўрсатарди.

– Ўзингиз шахмат ўйнайсизми, жаноб Мэзон? – соддадиллик билан сўради Пол кунларнинг бирида.

– Менинг ёш дўстгинам, – жавоб берди Мэзон. – Қанақасига мен шахмат ўйнамайин? Бу мен уйда яшаётган Бенэжемин Франклин хотирасига ҳақорат бўлади-ку!²

Мэрис меҳмонхонаси тез орада Полнинг жонига тегди, улар Дофэн ва Риволи кўчалари чорраҳасидаги Бретейл меҳмонхонасига кўчиб ўтишди. Бу шахарнинг энг чиройли қисмида «Де ля Режанс» қаҳвахонасининг яқингинасида жойлашганди.

Пол ва Эдж истиқомат қилишаётган бу хоналарда илгари Сент-Омон турганди. Хоналар ойнасининг рўбарўсида ноёб буюмлар бюроси жойлашганди. Эдж эрталаблари дераза олдида узун оёқларини қаёққа қўйишни билмай ўтирарди.

Пол Морфи ёзув-чизув ишларига жуда эринарди. Ўспиридлигида жуда кўп дафтарларни маъруза ва консектлар билан тўлдириб ташлаган, ёзувлари ҳатто хатготларни ҳам ҳайрон қолдирадиган Полга ўхшамасди.

¹ Мустамлакачи испан ва португалларнинг Лотин Америкасида туғилган биринчи авлоди.

² Б.Франклин, америка олими, адиби, дипломат ва шахматчи. У Штатлар давлат сифатида шакллангандан кейин XVIII асрнинг охирида ўз мустақиллиги учун кураш олиб борган вақтларда Қўшма Штатларнинг Париждаги биринчи элчиси бўлган.

Энди эса уни бирор нарсани ёзишга мажбур этиш деярли мумкин эмасди. Ҳатто уйларига юбориладиган хатларни ҳам унинг учун Эдж ёзар, бу хатларда Пол қачон, қайси шаҳарда, қайси ютуқларга эришганини миридан сиритгача кўрсатарди. Пол Эджа жуда ишониб қолганди, ёрдамчиси ёзганларини ўқиб ҳам ўтгирмасди. Фақат хатнинг тагига ўз қўли билан «Ҳаммангизни ўпаман. Пол» деб ёзиб кўярди, холос. Шу билан хат узоқ йўлга жўнаб кетарди.

Бретеиль меҳмонхонасига янги кўчиб келишган кунларнинг бирида Полнинг олдига ўрта ёшлардаги оғирқарвон, кулранг-кўкиш кўзлари ғамгин боқиб турган одам кириб келди.

Хушёр Эдж ундан совуққина сўради:

– Морфида қандай ишингиз бор эди, жаноб?

– Менга ҳеч нарса керак эмас. Жаноб Морфини шунчаки бир кўриб қўймоқчи эдим. Гап шундаки, мен Франсуа Филлидорнинг ягона набирасиман...

Гапни эшитиб турган Пол кўшни хонадан югургилаб чиқди.

– Қанақасига? Сиз улуг Филлидорнинг набираси бўласизми, жаноб? Исмингиз ким?

– Менинг исмим ҳам Франсуа. Франсуа-Андре-Даникан... Аждодларимизнинг фамилияси шундай бўлган.

– Сиз ҳам шахмат ўйнайсизми?

– Йўқ, жаноб Морфи, мен мовут билан савдо қиламан.

– Нега энди ўйнамайсиз?

– Улуг Филлидорнинг номи ва фамилиясини кўтариб юрганлигим туфайли ўртача ўйнаш унинг номини таҳқирлаш бўлади. Мен шахмат ўйнашга ҳаракат қилиб кўрганман, афсуски, шахматга қобилиятим йўқ... Хайрли кеч, жаноб Морфи!

Бу галати одам шундай деб ҳатто Эдж билан хайрлашмай чиқиб кетди. Чамаси, у кўриши лозим бўлган нарсани кўриб бўлганди.

Октябрь ойининг охирларида Бреславльдан Адольф Андерсоннинг хати келди. Андерсон ўз хатида Бреславль давлат гимназиясининг математика кафедраси ўзига ўқув йилининг ўртасида таътил беришининг ҳеч қандай имконияти йўқлигини билдирганди. Унинг имкониятидаги ягона иш эса фақат Рождество байрами кунларида Парижга келиб, машҳур америкалик йигит билан алоҳида кўришиб кетиш эканлигини ҳам баён қилганди.

– Афсус! – хафа бўлиб хўрсинди Пол. – Бахтга қарши Рождество таътили кунлари мен уй томон кетаётган бўламан... Адольф Андерсон билан ўйнай олмаслигимга жуда афсусланаман. Мен унинг фаройиб ўйинини жуда қадрлайман!

– Сиз бу ердан кетмайсиз, жаноб Морфи, балки байрам кунлари Андерсон билан ўйнайсиз! – қутилмаганда дағалроқ гапирди Эдж.

– Сиз менинг кетишимга тўсқинлик қиласизми ҳали? – масхараомуз сўради Пол.

– Йўқ, мен тўсқинлик қилмайман. Ўзингиз бунга йўл қўймайсиз. Андерсон устидан галаба қозонмасдан туриб Европадаги муваффақиятларингиз узил-кесил бўлмайди. Ҳозир Андерсон Стаунтонга қараганда анча яхши ўйнайди, буни ўзингиз жуда яхши биласиз. Европа кетиб қолишингизга йўл қўймайди!

– Демак, мен Европага тан бердиришим керакми?

– Қойил! – деди Эдж. – Сизга омад тилайман!

Эдж шу дақиқадан бошлаб ичида сир сақлаётган ишига киришиб кетди. У ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан Англия ва Европанинг барча етакчи клубларига хат йўллади. Унда барча клубларни Морфи-Андерсон матчидек ноёб имкониятни қўлдан чиқармасликка, шу ишга аралашингизга чақирди.

«Пол Морфи ва Адольф Андерсон учрашуви шахмат хазинасини афсонавий тарзда бойитади», дейилган эди Эджнинг хатида.

Клублар унинг ташаббусини қўллаб-қувватлашди. Орадан бир ҳафта ўтгач, жавоб хатлари ёғилиб кетди. Амстердам ва Лейпциг, Брюссель ва Рим, Бреславль ва Берлин, Стокгольм ҳамда Санкт-Петербургда шундай хатлар келганди.

Бу хатлар орасида ҳатто Лондондаги Сент-Жорж клубидан кўпчиликнинг имвоси билан мурожаатнома ҳам бор эди.

Мактуб йўллаганларнинг барчалари Полдан Европада қишлаб қолишни илтижо қилишганди. Андерсоннинг ўзи ҳам узундан-узоқ хат йўллаганди — Пол эса немис чемпионининг сўзини ерга ташлай олмади.

Эднинг ихтиёрида яна бир «тиббий кўзир» ҳам бор эди. Даволовчи врач Полнинг саломатлиги у қиш маҳалида Атлантика океанини босиб ўтишга имконият бермайди, деган эди. У худди шундай деб маълумотнома ёзиб берди, Эдж эса бу маълумотномани хат ичида Янги Орлеанга жўнатди.

Масала ҳал бўлганди. Пол Европада қолди.

Гаррвитцни кўчада кўриб қолган Эдж иложи борича мулойимроқ қилиб гапирди:

— Жаноб Гаррвитц, сиз албатта хурсанд бўлсангиз керак деб ўйлайман. Жаноб Морфи яна бир неча ой Европада қолишга қарор қилди.

Гаррвитц дағал жавоб берди.

— Демак, жаноб Морфи ўз сўзида турадиган одам эмас экан-да!

Гаррвитц яқин бўлган олди-қочди газеталарда тез орада шундай хабар пайдо бўлди:

«Машҳур Морфи ўзининг дўсти жаноб Гаррвитцнинг қистовига кўра баҳоргача Парижда қолишга узил-кесил розилик берди».

Бу хабарни ўқиган Пол ўзини тутолмай роса кулди.

Бундан сал олдинроқ 1858 йилнинг октябрида Пол Говард Стаунтон ва у билан бўладиган тўқнашув тўғрисидаги ёқимсизроқ фикрлар ёдига тушганди. Пол ҳар хил баҳоналар билан учрашмасликка ҳаракат қилаётган Стаунтонга бу имкониятни яратиш йўларини қидирарди. Лекин Стаунтон билан бўладиган матч кўп нарсани ҳал этар, кўп нарсаларга ойдинлик киритарди, кўп нарсалар айнан шу матч билан боғлиқ эди.

Сариқ инглиз билан бўладиган матчдан воз кечиш ўзини енгилган деб эълон қилиш, Европага келишдан кўзда тутилган асосий мақсадни амалга ошира олмаслик билан баробар эди.

Тўғри, Стаунтон гувоҳлар олдида ноябр ойида матч ўйнашни ошкор қилганди. Лекин Лондон газеталарида пайдо бўлган «радия», «шубҳа» ва «эйтирозлар» қаердан пайдо бўлди ўзи?

Нега бўлмаса Полнинг ўйинлари «Иллюстрийтед Лондон ньюс» газетасида бузилган ҳолда ноҳолис ва носамимий изоҳлар билан чоп этилаётир? Буларнинг барчаси сергакликка чақирарди ва Пол қатъий ҳаракат қилишга киришди.

Бунинг устига тиниб-тинчимас Эдж унинг тепасида аридай фингиллаб ёзишга қистарди.

«Де ля Режанс» қаҳвахонасида ўтирган оқшомларининг бирида Пол кўшни хонага кириб қоғоз ва ручка келтиришларини талаб қилди.

Эдж дарҳол унга елимдай ёпишиб олди, улар алламаҳалгача ишлашди. Эрталаб эса жаноб Пол Морфи имзоси билан икки муҳим хат жўнатилди.

Шаҳсан Стаунтонга жўнатилган биринчи хатда гоҳ Стаунтон имзоси қўйилиб, гоҳ номи қўйилмай газеталарда эълон қилинган тўхматларга раддия берилди. Мазкур хатнинг нусхалари «Иллюстрийтед Лондон ньюс», «Белльс лайф ин Лондон», «Эра», «Филд» ва «Сандей таймс» газеталарининг таҳририятларига юборилди.

Иккинчи хат эса Сент-Жорж шахмат клуби котиби Т.Гэмптонга жўнатилди.

«Жаноб!

Шу нарсани сизга эҳтиром билан маълум қиламанки, Янги Орлеан шахмат клуби Гейвуд шахри ва Лондондаги К.Банк идораларига 500 (беш юз) фунт стерлинг ўтказди. Бу маблағ Г.Стаунтон билан бўладиган матчга мен томонимдан қўшиладиган улуш бўлади.

Агар Сент-Жорж-клуб ўз клуби аъзолари орасидан бу мусобақада менга ёрдамчилик қиладиган икки кишини лутфан ажратса, гоҳат миннатдор бўлур эдим. Клуб томонидан белгиланган бу жанобларга менинг номимдан музокара олиб боришларига ишонч билдирардим.

Клуб аъзоларини менинг хатим билан таништиришингизни ва бу ишнинг натижасини хабар қилишингизни илтимос этишга ижозат беринг.

Камина қулингиз бўлиб қолишни ўзига шараф деб қолувчи

Пол Морфи.

Париж, «Де ля Режанс» қаҳвахонаси, 1858 йил, 8 октябрь».

Икки ҳафта жавоб бўлмади. Кейин Стаунтон ўз газетасида сулҳпарварлик руҳидаги мақоласини эълон қилди. Унда шундай фикр ифодаланганди.

Жаноб Стаунтон анчадан бери шахмат ўйнамаганлиги боис, унинг ҳозирги спорт формаси қандайлиги номаълум. Жаноб Морфининг чақириғи шартли равишдагина қабул қилинганди, Стаунтоннинг адабий машғулоти чақириқни батамом қабул қилишга изн бермайди. Стаунтоннинг асосий ишидан чалғиш минг-минглаб фунтларнинг қўлдан чиқиб кетишига сабаб бўларкан. Жаноб Стаунтон Морфи-Гаррвитц матчининг тамом бўлишини кутиб турган, шу матч тамом бўлгандан кейин эса жаноб Морфига Стаунтон яқин ўртада ўйнаш имконияти йўқлигини билдирмоқчи экан.

Хат охирида эса жаноб Морфи яна бир маротаба Стаунтонникига ташриф буюриб, меҳмон бўлса у билан «ҳеч қандай шарт ва маросимсиз» енгил, норасмий бир неча партия ўйнашдан мамнун бўлиши айтилганди.

Лекин шекспиршунос Стаунтон булар билан чекланмади.

XV

Октябрь ойининг ўрталаридаги тафсилотлари бой ва таъсирли «Иллострейтед Лондон ньюс» газета ношири номига ёзилган сирли «М.А.» имзоси билан каттагина хат эълон қилинди. Ўзининг Кембриждаги Тринити-колледжиданлигини таъкидлаган номаълум мухбир «баъзи масъулиятсиз доиралар» жаноб Стаунтон Пол Морфи билан тахта тепасида учрашишдан гўёки қочаяпти деб айюҳаннос солишаётганидан газабланаётгани билдирилганди. М.А. нинг хатида Стаунтоннинг бутун шахмат фаолияти давомидаги барча хизматлари ниҳоятда батафсил, икир-чикирларигача санаб ўтилган, бундан ўн беш йил илгари бўлиб ўтган матч ва турнирларда ўзини ажойиб тутганлиги ҳам қолмаганди. Стаунтон ниҳоят даражада бандлиги, ортиқча зўриқишлар эса унинг ноёб миясига салбий таъсир кўрсатиши мумкинлигига афсус билдирилганди.

«Имкониятлар тенг эмас! — хитоб қиларди М.А. — Биз Британиянинг миллий спорт шарафини хавф остида қолдиришни истамаймиз!»

Жаноб Стаунтоннинг чинакамига жанговар характери ва курашдан кўрқмаслиги М.А.ни лол қолдирганди.

«Жаноб Стаунтондай одамни қилар ишининг тайини йўқ, унинг шуҳратига ҳасади келадиган қасқдаги йигитчалар билан ўйнашга мажбур этиш адолатдан бўлмайди...»

Бир сўз билан айтганда, «агар америкаликка қарата тўғридан-тўғри «йўқ!» дейишга жаноб Стаунтоннинг журъати етишмаса, унинг учун дўстлари айтишлари керак!»

Хатнинг охирида америкалик даъвогар ёлғончиликда, муғамбирликда ва ўзини бечораҳол етимча қилиб кўрсатишга ҳаракат қилишда айбланганди.

Бу мақола «Бретеиль» меҳмонхонасида ўқилгандан кейин ўртага узоқ сукунат чўқди.

— Стаунтон Стаунтонни ҳимоя қилади! — деди жаҳли чиқиб Эдж. У ўзи яхши билим олган қадимги олим ва шоирларнинг асарларидаги ибораларни ишлаганини хуш кўрарди.

— Сиз бу мақолани унинг ўзи ёзган деб ўйлайсизми?

— Бўлмасам-чи? Хат шахмат бўлимининг шарҳи сифатида ёзилган. Газета ношири номаълум одамнинг хати билан бошини қотириб ўтирармиди? Газетанинг шахмат бўлимини эса Стаунтон бошқаради! Ана, айбдорни қидиравер... — Эдж яна қадимгилардан иқтибос келтирди.

— Стаунтоннинг хизматлари гоё катта муҳаббат билан санаб ўтилган! — деди Пол кулимсираб.

— Албатта шундай бўлади-да... Лекин бу ҳаммаси эмас, жаноб Морфи, бундан ҳам ёмонроқ нарсалар бор...

Эдж Морфига қараб Лондонда чиқадиган «Белл'с лайф» газетасининг ношири номига ёзилган хатни кўрсатди.

«Жаноб Ношир! — дейилганди хатда. — Шахматчилар ўзларининг ифлос кийимларини ўз уйларида ювмасликлари ачинарлидир! Шахматни ҳаётнинг маъноси деб биладиган енгилтак меровлар учун жаноб Морфининг шикоятлари жуда муҳим ва ўринлидай туюлади. Лекин ақлли одамлар учун бу гапларнинг аҳмоқона эканлиги маълум бўлади. Масаланинг моҳиятига чуқурроқ кириб борадиган одамлар учун бу даъволар аҳмоқонагина эмас, ундан ҳам баттароқдир...»

Хатнинг давомида номаълум муаллиф Полни одобсизларча ҳақорат қилган, «ўзи Бирмингэм турнирида қатнашишдан воз кечиб, эндиликда ўзидан ҳалолроқ одамларни ўйиндан қочишда айблайпти» деб ёзганди...

Бу уйдирма тагига «Фэйрллей» («Ҳалол ўйин») деб тахаллус қўйилган эди.

— Наҳотки, бунинг ҳам Стаунтон ёзган бўлса? — парижонхотир сўради Пол.

— Бунақа эмасдир, — қовоғини уйиб деди Эдж. — Лекин бунинг муқаррар равишда унинг йигитларидан бири ёзган. Бу билан улар газета мақолаларининг оҳанги ўзлари истаганларича ўзгараверишини сизга билдириб қўйишмоқчи, жаноб Морфи.

— Нега энди бообрў ва ҳурматли одамлар шундай жирканч нарсаларни босиб чиқаришади, Эдж? — қони қайнаб кетди Полнинг. — Наҳотки, улар бу гапларнинг барчаси аҳмоқона уйдирма эканлигини билишмаса?

— Жуда яхши билишади! Лекин ҳар бир жанжалли хат — газета харидорлари ва обуначиларини кўпайтиради. Устингизга мағзава ағдаришади, ўқувчилар сизга ачинишади, наприётнинг кассаси эса тўлаверади.

— Мени ёлғиз қўйинг, Эдж. Чамамда нима қилишим кераклигини энди билиб олдим.

Пол «Британия шахмат ассоциацияси»га мурожаатнома» ёзди. Беш саҳифадан иборат мурожаатнома ассоциация Президенти лорд Литтлтонга йўлланган. Мурожаатномада фактлар қисқа ва аниқ баён қилинди. Пол шундан кейин ўзга юртларда муҳожир эканини эслатган, қадимдан Британия спорт шарафи баланд туришини таъкидлаб, шунга риоя қилишга чақирганди.

У Стаунтон Полнинг хатини эълон қилаётганда ўзига ёқмаган жойларини ташлаб кетганини, шу боис хат нотўғри талқин қилинганини кўрсатиб ўтди. Мурожаатнома 1858 йилнинг 26 октябрида ёзилган эди, 8 ноябрида эса лорд Литтлтон Корнуэлсадаги Бодмин қароргоҳидан Полга жавоб йўллади.

Лорд Литтлтон жавоб хатида Британия шахмат ассоциациясига йўлланган мурожаатнома «у қадар ўринли эмас, зеро у ҳали унчалик шаклланмаган, таъсирга эга бўлмаган ташкилот» эканлигини таъкидлайди.

Шунинг учун Литтлтон фақат ўз номидан жавоб беражанини айтган. У Морфи-Стаунтон матчи хавф остида эканлигини, бунинг учун Морфи айбдор эмаслигини билдирган.

Литтлтон фикрича, Стаунтоннинг қатор ҳаракатлари, айниқса, Морфи хатининг муҳим қисми тушириб қолдирилганлиги тўғри эмас. Бундан ташқари у Стаунтон Бирмингэм коллежининг ҳовлисида Полнинг чақирғини қабул қилиб, 1858 йил ноябрининг ўрталарида матч бошлашга ваъда берганининг гувоҳиман, деди.

Хатнинг пировардида Литтлтон Морфи-Стаунтон матчи яна хавф остидалигидан «гойтада афсусланишини» билдирди. Лекин шу нарсани ёддан чиқармаслик керакки, жаноб Морфини таҳқирловчи имзосиз хатларга Стаунтоннинг ҳеч қандай алоқаси йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас дейилганди ўша хатда.

У Стаунтон ахлоқини қораловчи бу хатни Морфи хоҳлаган матбуот органида эълон қилишига ижозат берган эди.

Пол шундай қилди ҳам.

У Лорд Литтлтоннинг хатини инглиз ва француз газеталарида эълон қилди ва ўзи учун гоят қизиқарли Пруссия чемпиони Адольф Андерсен билан бўладиган матчага тайёрлана бошлади.

Жюль Арну де Ривьер декабрнинг биринчи ҳафтасида Андерсондан хат олиб, унинг ўша заҳотиёқ Парижга етиб келишидан хабар топади.

Парижнинг намчил қиши Полни ўринга михлаб қўйди, у жуда секинлик билан ўзига келаётганди.

Врачлар Полга зулук қўйиш кераклигини айтишди. Унга бир неча бор шундай қилишгач, анча тузалди.

– Зулук менинг қанча қонимни сўриб ташлади? – сўради Пол каравотда ётганча, ёнбошидаги кўзгудан озиб-тўзиб суяклари кўришиб қолган юзига боқиб.

– Анчагина қонингизни йўқотдингиз! – тўнгилаб қўйди Эдж.

– Деярли бугун қонимни сўриб олишди! – ғамгин гапирди Пол. – Энди йўқотган қонларимнинг ўрнини қоплашни ўйлашим керак!

У ўрнидан турди, гандираклаб, йиқилиб кетай деди. Эдж уни аранг ушлаб қолди.

– Жаноб Морфи, қушдай енгил бўлиб қолибсиз, – деди ҳайрон бўлиб. – Энди сизни бўрдоқига боқаман!

– Уннаб кўринг, – бепарвогина гапирди Пол.

Хасталик ва бунинг устига Стаунтоннинг газета орқали қилган найранглари Полнинг шахматдан ҳафсаласини пир қилганди. Ўрнидан туриб юра бошлагач, у «Де ля Режанс» қаҳвахонасини четлаб ўтарди, Эдж шунча қистаса ҳам қаҳвахонага олиб киролмасди. У шахмат ўйнашга мажбур қилишлари эҳтимол бўлган барча жойларга боришдан бўйин товларди.

Эдж Андерсеннинг Бреславлдан Париж томон йўлга чиққанлиги тўғрисидаги хабарни тошиб келганда, Полнинг юзи бирдан жиддийлашди.

– Шахмат жазаваси яна бошланаётганга ўхшайди, – деди у паришонхотир. – Тахтани бу ёққа олинг-чи, мен сизга Андерсеннинг баъзи партияларини кўрсатаман.

Пол Адольф Андерсеннинг ўнларча партияларини ёдаки ва бехато кўрсата бошлади.

– Бу улуғ шахматчи, Эдж! – деб ўз изоҳларини якунлади. Пол кечкурун жуда эрта ётди. Эдж эрталаб соат тўққизда Полнинг хонасига кирганда у ерда Адольф Андерсеннинг шахсан ўзлари ўтирарди.

Андерсен ўша пайтларда элликка етар-етмас ёшда эди.

Гаррвитцнинг ҳамшаҳари ва мактабдоши бўлган бу одам на ташқи томондан, на маънан унга ўхшамасди. Сариқ юзли, жуссаси кичик Гаррвитц ёштини аниқлаб бўлмайдиган одамлар тоифасига кирарди. Унга қирқ ёш ҳам, олтмиш ёш ҳам бемалол беравериш мумкин эди.

Андерсен эса катта тақир бошли, миқтидан келган, ҳаракатлари шахдам одам эди. Сочсиз боши ўзининг қирқ саккиз ёшига нисбатан каттароқ кўрсатарди.

Полнинг хасталигини кўрган Андерсен жуда ташвишланди. Унинг ихтиёрида фақат икки ҳафталик таътил бор эди, холос. Андерсен Пол ўз соғлигини тўла тикламагунча матчга киришмаслигини айтди.

Пол ҳам, Андерсен ҳам пул тикиб шахмат ўйнашни ёқтиришмасди, шу сабабли матчнинг шартларини ярим дақиқа ичида келишиб олишди. Андерсен тез орада жўнаб кетиши зарурлигини эътиборга олиб, матч ўн уч партиядан иборат бўлиши, томонлардан бири етти ютуққа эришгунча давом этиши, дуранглар ҳисобга олинмаслигига келишибди.

Шундан кейин Андерсен таъзим қилиб хайрлашди. Эдж уни шаҳарни айлантиришга олиб кетди. Андерсен Парижга биринчи марта келиши эди. Табиийки, улар «Де ля Режанс» қаҳвахонасига киришди ва Гаррвитцга дуч келишди. Гаррвитц қачонлардир Бреславлда бўлганида Андерсен устидан йирик ҳисобда ғалаба қозонганлиги тўғрисидаги гапни ҳаммаёққа тарқатиб юборганди. Андерсен ҳам бу гапни эшитганди. Гаррвитцни узоқдан кўриши биланоқ, бугун қаҳвахонадагиларга эшитиладиган қилиб қичқирди:

– Эй, Данни! Бу ёққа кел-чи! Ярамас! Нималар деб туҳмат қилиб юрибсан?

– Ҳеч қандай туҳмат қилганим йўқ, Ади! – виқор билан эътироз билдирди Гаррвитц.

– Ким мени синдириб ташладим деган? Ҳозироқ ўтир-чи, бу ўйинда нимага ақлинг егинини бир кўрсатиб қўяй!

Пол тузалгунча эски рақиблар олти партиядан иборат жиддий ўйинларини

тугатишга улгуришди. Улардан иккитаси дуранг билан тугади, бир партияда Гаррвитц, уч партияда Андерсен ғолиб чиқди.

Гувоҳларнинг айтишича, Андерсен Гаррвитцга қараганда анча кучли эди. Кейинчалик Андерсен Парижни тарк этаётганида шахмат мухлислари Гаррвитц устидан ғалаба қозонганлигини қизғин табриклашди.

– Бунга ҳайрон бўлмаса ҳам бўлади, – жавоб берди Андерсен. – Пол Морфи дунёда битга, Данни Гаррвитц сингари жаноблар эса ҳар қадамда ошиб-тошиб ётибди.

Андерсен Парижга етиб келадиган кун Пол ўз врачига душанбагача албатта тузалишим керак деди, лекин доктор бунга кафолат беролмаслигини айтди. Касалманд одамни ортиқча уринтирмаслик учун бутун матчни «Бретейль» меҳмонхонасидаги Полнинг хонасида ўйнашга қарор қилинди.

Ўйинга томошабинлар қўйилмади, хонага фақат матчга алоқадор маълум одамларгина кира оларди. Лекин партия «Де ля Режанс» қаҳвахонасида намойиш қилиниши керак эди. Югурдаклар орқали юришлар айтиб юбориларди. Ҳали у пайтларда Белл ажойиб телефонни кашф этмаганди.

Даниэль Гаррвитц шанба куни «Де ля Режанс» қаҳвахонасида тахтага қарамасдан сеанс ўтказди. Пол Морфига ҳасад унинг ич-этини кемирмоқда эди. У ҳам худди Пола ўхшаб саккиз рақибга қарши ўйнашини эълон қилди. Пол сеанс берган вақтдагидек истаганларнинг барчаси бу томошага кира олмади, балки сеанс берувчига беш франк тўлаганларгина залга қўйилди.

Гаррвитц сеансни кечкурун соат еттида бошламоқчи эди.

Эдж ва бошқалар унга сеанс бошланишини олдинроққа суришни маслаҳат беришди. Лекин Гаррвитц манманлик билан 4-5 соат бемалол етиб-ортади, бу кўп маротаба синалган одат, деди.

У ўзи истаган вақтда бошлади... ва сеансни эрталаб тугатди.

Сеансда ўйновчиларнинг таркиби Пол ўйнаган таркибдан анча бўш эди. Ҳар иккала сеансда фақат Претигина қатнашди. Лекин аввалгисида у энг кучсиз ўйинчи эди, бунда эса, шубҳасиз, қатнашчиларнинг энг кучлиси эди. Сеансда қатнашаётганларнинг баъзилари кучли шахматчилар билан ортиқча от ёхуд руҳ билан ўйнайдиганлар эди.

Қизиғи шундаки, «Монд Иллюстрэ» журналида шахмат бўлимини бошқарадиган Гаррвитц сеансдаги бирорта партиyani ҳам эълон қилмади, бугина эмас, бирорта бошқа одамга бу ўйинларни оммалаштиришга рухсат этмади.

Гаррвитцнинг тахтага қарамай ўйнаши оғир омадсизлик, ножоиз воситалар билан ўйнашга интилиш деб баҳоланди.

Ўша кунлари бутун Париж матбуотида истехзоли тўртлик машҳур бўлиб кетди:

Маэстр Гаррвитц, йўқ! Сен Морфига ета олмадинг.

Унга тақдир қилдинг, аҳмоқона, маймунларга хос.

Ўхшаши йўқ бир аслият яратдим деб ўйларсан ҳали,

Чизганларинг эса карикатурага ярайди, ҳолос...

Мазкур эпиграмманинг муаллифи номаълумлигича қолиб кетди.

Душанба куни эрталаб Пол касал бўлганидан бери биринчи маротаба каравотидан турди, Эдж уни ўйин бўладиган салончага олиб чиқди. Андерсен ранги заҳил ва озиб-тўзиб кетган Полни кўриб юраги ачишди, лекин бошқа чора йўқ эди. Беш дақиқадан кейин бештадан юриш қилиб улгурилган эди. Оқ доналар билан ўйнаган Пол Эванс гамбитини таклиф этди, лекин ҳаддан ташқари таваккал билан ўйнади.

Андерсен ғоят моҳирона ҳимояланди, бутун ўйин мобайнида устунлигини сақлаб қолиб, ғалабага эришди. Кейинчалик Пол бу ўйинни чуқур ва ўзига хос стратегиянинг намунаси сифатида кўп маротаба мисол қилиб келтирганди. Пол Эванс гамбитининг тўғрилигига шубҳаланиб қолди ва бундан кейин бу ўйинни қўлламасликка қарор қилди, ҳарҳолда Андерсенга қарши шундай ўйнамайдиган бўлди. Пол биринчи партиядо енгилганига қарамай, ўзини енгил сезарди, кечкурунга бориб ўзини анча яхши ҳис қилди. Мағлубият уни заррача

ташвишга солмади. У биринчи партияни ютқазишга ўрганиб қолганди, буни янги рақиб билан танишилаётгандаги нормал ҳолат деб биларди.

– Уйналган ўйин эмас, қолган ўйинлар муҳим! – деди кулимсираб Пол ташвишланаётган Эджда.

Иккинчи партиядо Андерсен оқ доналар билан ўйнади. У шоҳ томондаги отни юришдан бошлади. Пол Эванс гамбити қўлланилишини кутганди. Андерсен испан партиясининг ёпиқ кўринишини қўлашни афзал кўрди, барча магистрал йўллари беркитиб ташлади.

Учинчи кун эрталаб Пол асл ҳолига қайтди, кўзлари маънодор ёнар, кайфияти баланд эди.

Пол ҳам испан партиясини ўйнаб кўришга қарор қилди. У шундай шиддат билан ҳужумга ташландики, бирпасда Андерсеннинг суроби тўғри бўлди. Партия бир соатдан сал ортиқроқ вақтда тугади, бор-йўғи 21 юриш қилинди.

Вақтни тежаш лозим эди, Андерсен ҳозироқ тўртинчи партияни бошлайверишни таклиф этди. Пол рози бўлди. Андерсен оқ доналар билан испан партиясини бошлади, немис чемпиони яна енгилди.

Шундан кейин испан партияси матчда бошқа қайтарилмади.

Пол бешинчи, олтинчи, еттинчи – ҳаммаси бўлиб қаторасига беш партияни ютди. Саккизинчи ўйинда эса дуранг қайд этилди, тўққизинчи партиядо Пол рақибини яшин тезлигида, атиги 17 юришда енгди.

Унинчи партияни Андерсен ютишга муваффақ бўлди. Ўйин узоқ ва шиддатли давом этди, лекин 77 юришда Пол барибир енгилди. Буни нормал ҳолат дейиш мумкин эди.

Андерсен гарчи ўзини хушфевъллик билан ушлаб турган бўлса-да, мағлубиятидан кучли изтиробда эди.

Узоқ йиллар мобайнида нуқул галаба нашидасини суришга ўрганиб қолган, ёши ҳам бир жойга бориб қолган Андерсен умрида биринчи мартаба фавкулудда ва бундай сирли рақибга дуч келганди. Уни ўзига ёқмаган янгича ўйинни ўйнашга мажбур этишаётганди, ўз услубида ўйнаш эса тез ва муқаррар тор-мор бўлишга олиб келаётганди. Андерсеннинг комбинацияларни амалга оширишдаги ноёб истеъдоди бу матчда иш бермади – Пол унинг комбинацияларини амалга оширишига йўл қўймаётганди, Андерсенга қараганда ўзи анча устун бўлган қулай вазиятларни олиш учун курашга чорлаётганди.

– У Лаббурдоннэга ўхшаб ўйнайди дейишарди. Аслида Пол унга қараганда анча кучли ўйнайди! – деди жаҳл билан Андерсен Эджда.

Бошқа сафар эса Андерсен бир неча шахмат усталари даврасида шундай деди: – Ҳеч қайси тентак шиддатли ҳужум остида қолиб кетмаслик учун очиқ дебютни қўлламайди. Ҳамма бало шундаки, у ёпиқ ўйинларда янада кучлироқ!

Андерсен матч тугагандан кейин «Де ля Режанс» қаҳвахонасида ҳамманинг олдида шундай деди:

– Жаноб Морфи доимо шунчаки яхши юриш қилмайди, балки муқаррар равишда энг яхши юришни қилади. Биз эса яхши юришлар қиламиз ва шу туфайли ҳам ундан мағлуб бўламиз. У билан матч ўйнаган бирорта одам бирикки тасодифий ютуқдан бошқасига эриша олмайди.

– Лекин жаноб Андерсен, ҳозир сиз Дюфрен билан ўйнаган вақтингиздаги қараганда бўшроқ ўйнамадингизмикан? – деди даврадагилардан бири.

– Йўқ! – бошини оғир қимирлатди немис чемпиони. – Ўша вақтдагидан ёмон ўйнаганим йўқ. Лекин Морфи бундан яхши ўйнашимга йўл қўймади. Бу одам билан курашга киришни бефойда, у мендан анча кучли. У худди механизмдай аниқ ва беҳато ўйнайди, мен эса хом суг эмган банда, холос...

Ўн биринчи партия тугаб бораётган 1858 йилнинг охири кунлари ўйналди. 35-юришдан кейин Морфининг фигуралари қора шоҳга ҳар томондан бостириб келарди.

Андерсен бу ҳолатдан чиқиб кетишнинг йўллари узоқ вақтгача қидириб кўрди, сўнг бошини куйи эгиб, қўли билан кўзларини яширди. Сочсиз, фил суягидек ялтироқ бошидан майда-майда тер томчилари оқа бошлади.

Мағлуб бўлганлиги фактга айланганди. Андерсен қўлини кўзидан олди ва оромкурисиди ўзини ўнглаб ўтирди. Ҳамма жим эди.

— Жаноб Морфи! — деди Андерсен чала биладиган француз тилида. — Мендан кучлироқ бўлганингиз учун матчда голиб чиқдингиз. Сиз дунёдаги барҳаёт ва марҳум барча шахматчилардан кучлироқсиз. Сиз билан бир замонда яшаётганим билан фахрланаман!

У немисча талаффузда французчани базўр гапирса ҳам ҳеч ким кулмади.

— Жаҳонда Адольф Андерсенни 7:2 ҳисобида ютадиган иккинчи ўйинчи йўқ, — деди бошини мағрур кўтариб. — Жаноб Морфи, мен матчни бой бердим, сизни — барча замонларнинг энг кучли ўйинчисини галаба билан табриклайман.

Андерсеннинг охириги сўзлари томошабинларнинг олқишларига ғарқ бўлиб кетди.

У ўрнидан туриб, Полнинг қўлини сиқиб, таъзим қилди, олқишлар авж олаётган хонадан тезгина чиқиб кетди.

Булар Андерсен томонидан Полнинг ўзига айтилган биринчи ва кейинчалик бошқа ҳеч ким айтмаган мақтов сўзлари бўлди.

Андерсен дарҳол ўзига келди ва ўша куни кечқурун «Де ля Режанс» қаҳвахонасида ўзининг ютқазган партияларини кула-кула ва қўлини тепага кўтарганча шарҳлаб берди.

Андерсен ўз чиқишини шундай яқунлади:

— Берлинда мендан норози бўлишади, лекин мен жўнгина қилиб уларга: жаноб Морфи келишга ваъда берди, у билан ўзларинг гаплашиб кўринглар, — дейман.

Андерсеннинг жўнаб кетишига яна бир кун қолганди. Уни енгил партия ўйнашга бағишлади. Барча партияларни гамбит билан бошлашга келишиб олишди. Матч бор-йўғи уч соат давом этди ва Полнинг фойдасига 5:1 ҳисоби билан яқунланди.

— Бу йигит билан ўйнаб бўлмайди! — деди ғоят самимий равишда Андерсен чемоданларини йиғиштиришга жўнаб кетаркан.

Кечқурун унинг хонасига Эдж кириб келди ва Андерсенга унинг Морфи билан бўлган матчда ютқазган партияларидан бири шарҳланган «Иллострэтэд Лондон ньюс»нинг сўнгги сонини кўрсатди.

Шарҳлар Стаунтон қаламига мансуб бўлиб, шундай яқунланарди: «Бундай ўйин 1851 йилги Лондон турнирининг голибига муносиб эмас!»

Мақолани ўқиган Андерсен мийиғида кулиб қўйди.

— Мен жаноб Стаунтонни энди билаётганим йўқ, — деди у. — Менга Лондонда ютқазган вақтида у азоб чекмаётган касалликнинг тури қолмаганди... Жаноб Стаунтоннинг ҳар бир масала бўйича икки фикри бор: бири ўзи учун, иккинчиси матбуот учун. Хайр бўлмаса, жаноб Эдж. Жаноб Морфига менинг олқиш ва ҳайратларимни етказиб қўйинг!

Шундан кейин Андерсен юрти Бреслауга жўнаб кетди.

Андерсен жўнаб кетгач, Пол қатъий равишда бундан буён матч ҳам, енгил партиялар ҳам ўйнамаслигини баён қилди. Стаунтондан бошқа барча жиддий рақиблар устидан галаба қозонилган эди.

Пол бундан буён фақат олдиндан фигура бериб ўйнашга қарор қилди.

Энг аввало у Гаррвитцга чақирик йўллаб, олдиндан пиёда ва юриш навбатини беришини айтди. Гаррвитц ўзи ҳам Пол тоифасидаги ўйинчи эканлигини, шу боис пора олишни ўзи учун эп кўрмаслигини эслатиб, чақирикни қабул қилмади.

Пол у билан шундай матч ўйнашни жудаям хоҳлаганди, шунинг учун Гаррвитцнинг пулга ўчлигини билгани учун каттагина сумма ўртага қўйилишини билдирди. Лекин ҳавасни келтирадиган бу нарса ҳам иш бермади — Гаррвитц ўйиндан бош тортди.

— Наҳотки, олдиндан пиёда ва юриш ҳуқуқини бериб, Гаррвитцни ютсангиз? — ишонқирамай сўради Эдж Полдан.

— Албатта! — жавоб берди Пол. — Ютмаган тақдиримда ҳам дуранг учун обдон тер тўкишга мажбур этаман!

¹ Ёғочдан ясалган сурнайсимон музыка асбоби (*тарж.*).

Лекин бундай матч ўйналмади.

Гаррвитц матч ўйнашни инкор этганидан кейин Полнинг Парижда қиладиган иши қолмади. Яна унда шахматга лоқайдлик, ҳафсаласизлик бошланди, у ҳафталаб «Де ля Режанс» қаҳвахонасига кирмай кўйди.

Шу кунлари Лондондан таниқли инглиз шахмат устаси Д.Монгрედьен махсус Парижга келди. Пол Лондонда у билан беллаша олмай қолганди.

Монгрэдьен ютишни хаёлига ҳам келтирмасди, лекин у шунчаки Полнинг кучини амалда синаб кўрмоқчи эди. Фақат шунинг учунгина эркин ва пулдор одам бўлган Монгрэдьен махсус Парижга келганди. Матч «Оттель дю Лувр» меҳмонхонасининг Монгрэдьен яшайдиган хонасида бўлди. Ўйинда фақат Эдж, Сент-Омон ва Пол дўстлашиб қолган Жюл Арну де Ривьер иштирок этишарди.

Арну де Ривьер ғояг иқтидорли шахматчи эди. У Полга жиддий қаршилиқ кўрсатарди, Пол бир неча бор Жюл, шубҳасиз, Парижнинг энг кучли шахматчиси деганди. Улар тез-тез учрашиб туришар, шахматдан бўш вақтларида бирга бўлишарди. Арну де Ривьер журналист бўлиб, хизмат важдан тез-тез Париждан ташқарига чиқиб турарди. Пол бундай пайтларда зерикар, дўстининг қайтишини сабрсизлик билан кутарди.

Лекин Монгрэдьен матч мобайнида Полга ҳеч қандай қаршилиқ кўрсата олмади. У биринчи партияни яхши ўйнади ва фахрли дурантга эришди, лекин шундан кейин ҳаммаси жойига тушди. Пол кетма-кетига етти маротаба Монгрэдьенни мот қилди. Шу билан матч тугади. Пол адолат юзасидан Монгрэдьен мураккаб учинчи партиядо ютиши мумкин эди. Лекин тахта устида бунга амалга ошира олмади, ҳатто ўйинни бой берди, деди.

Пол у билан ўйиндан заррача чарчамади. Монгрэдьеннинг пистирма ва тактик зарбаларини дарҳол олдиндан фаҳмлар, вазминлик билан уларни четлаб ўтарди. Пишган мева қўлига тап этиб тушишини кутишгина қоларди, холос.

Монгрэдьен ғояг оғир карвон эди, узоқ ўйларди, лекин бу нарса Полни сира толиқтира олмасди. У Паульсен ва бошқа оғиркарвонларнинг мактабини ўтаган, рақибларининг узоқ ўйлашларига кўникиб қолганди, бу ҳолат унга муғлақо таъсир кўрсатмади.

Бўлажак Стаунтон-Морфи матчида томонларнинг имкониятлари муҳокама қилинганда кўпгина инглизлар Стаунтон ёш рақибига қараганда тахта устида кўпроқ ўтирса керак, деб ўйлашарди.

Лекин Пол ва Эдж бундай гапга мийиғида кулиб қўя қолишарди. Пол агар зарурат туғилгудай бўлса оғиркарвонлиги билан донг таратган Уильямедан ҳам кўпроқ тахта устида ўтириши мумкин эди.

1859 йилнинг дастлабки ойларида Полда пайдо бўлган шахматга бефарқлик Лекэн ва бошқа француз шахматчиларига мақбул эмасди.

Лекэн «Де ля Режанс» қаҳвахонасида барча шахмат ишқибозлари учун беш тоифага бўлинган улкан мусобақа уюшгирди. Бешинчи тоифадаги ўйинчи биринчи тоифадагига қарши ўйнаганда олдиндан ортиқча от ва руҳга эга бўларди.

Барча тоифаларнинг ғолиблари финалда Пол билан учрашишлари лозим эди. Мусобақага жуда кўп одам ёзилди, лекин у жуда палапартиш олиб борилгани туфайли, охирига етмай қолди.

Апрел ойининг бошларида Париж Полнинг жонига тегди, у Эджни кетишга кистай бошлади. У ҳеч ким билан хайрлашмай жўнаб қолишни истарди, лекин бу унчалик осон иш эмаслиги маълум бўлиб қолди. Полнинг париждик мухлислари унинг кетаётганини эшитиб, ташвишга тушишди. Натижада Версалда тахтага қарамасдан сеанс ўтказишга тўғри келди. Унда Шамуйда йиғин ўтказилаётган шахматчилар ва Версал шахмат клуби аъзолари қатнашишди.

Шундан кейин Полнинг жўнаб кетиши шарафига париждик шахматчилар «Де ля Режанс» қаҳвахонасида дабдабали кеча ташкил этишди.

Бу кечада шоирлар Полга бағишланган шеърларини ўқишди, ҳайкалгарош Лекэн гулдурос олқишлар остида моҳир қўллари билан яратилган Пол Морфининг бюстига гулчамбар осиб кўйди.

Кеча тутагач, Пол Эдж билан бирга тунги Парижни сўнги маротаба сайр қилиш учун ҳеч кимга сездирмай чиқиб кетишди.

10 апрелнинг эрта тонгида Пол ва Эдж Лондонга йўл олишди. Улар билан бирга Полни океан кemasигача кузатиб қўймоқчи бўлган Жюль Арну де Ривьер ҳам Лондонга жўнаб кетишди.

XVI

Пол Лондонга қайтиб келди, Британия матбуоти уни олқишлар билан кутиб олди. У қитъани енгди, оролда яшовчилар мамнун эдилар. Газетачилар «Морфи» фамилияси аслида, шубҳасиз, ирландча сўздан келиб чиққанлигини таъкидлашарди.

Пол бу ерда йўқлигида бироз сўниб қолган Стаунтон билан матчга қизиқиш яна авж олди.

Лекин энди масала ким енгади, Морфими ёки Стаунтонми тарзида эмас, балки бошқачароқ: Стаунтон ўйнайдими, йўқми тарзида қўйилаётганди. Барча клубларда шахмат ишқибозлари бу тўғрида ўзаро баҳс бойлашар, кўпчилик Стаунтон ўйнамайди деган фикрни илгари сурарди.

Шахмат бўлимлари бўлган газеталарнинг таҳририяти хатларга тўлиб кетган, бу хатларнинг 90 фоизи Стаунтоннинг тактикасидан ғазабланган британлардан келган эди.

«Бизда чемпион борми ўзи ёки йўқми?» – деб айпоҳаннос солди ранжиган Жон Буль. Лондондаги ва вилоятлардаги шахмат клублари қарор кетидан қарорлар қабул қилишар, уларнинг барчаси Стаунтонни қоралашар, Полга эса ўзларининг қизғин ҳамдардликларини баён қилишарди.

Париждагидек қизғин бўлмаса-да, лекин барибир Лондонда ҳам кўпчиликнинг меҳри-ю, муҳаббати Пол томонда эди. Лекин у амалий жиҳатдан Стаунтонни матч ўйнашга мажбур қила олмаётганди. Стаунтон худди сувилондек унинг қўлидан сирғалиб чиқиб кетаётганди.

Одамларнинг танбехлари-ю феъл-атворини қоралаган қарорлари унга таъсир этмасди.

У ўйнамасликка узил-кесил қарор қилди ва бу қароридан британча қатъият билан тура олди. Файриюртлик ўз жойига жўнаб кетади, газеталар бақира-бақира жим бўлишади – тамом, бўлгани шу. Ютқазилган ўйин эса асрлар мобайнида сақланиб қолади... Стаунтон шундай мулоҳаза юритарди.

Стаунтон бутун инглиз шахмат ҳаракатчилиги билан зиддиятга киришишни истамасди. Лекин у бадавлат ва таъсирли шахматчилар орасида дўстлари ва ҳамфикрлари кўпчилигини аниқ биларди. Лекин лоақал зоҳиран ўзини холис ва дўстона тутиш зарурлигини ҳам тушунарди. Пол Англияга қайтиб келиши биланоқ, Гэмптон эрдан чиқиб кетган консультатив партиялар ўтказиш тўғрисидаги илгариги гапларни амалга оширишга киришди. Пол қизиққонлик қилиб бундан аввалига воз кечмоқчи бўлди, лекин кейин ўйлаб қолди. Нима бўлганда ҳам гарчи маслаҳатчилар иштирокида бўлса-да, Стаунтон билан ўйнайди-ку, ахир. У Стаунтон билан ўйнайди, ютади, енгиланини тан олдиради. Майли, бу матч бўлмасин, лекин барибир ўйин-ку!

Пол Гэмптонга розилигини изҳор қилди. Партиялар икки кун кетма-кет, жума ва шанба кунлари ўйналадиган бўлди. Бэрд касал бўлиб қолди, Полга бошқа маслаҳатчини, Барнсни беришди. Бу ўйинчи Пол Англияга келганининг дастлабки кунларида уни кетма-кет ютиб, чўчитиб юборганди.

Барнс маслаҳатчи сифатида бекаму кўст экан. У Полнинг ўйнашига ҳалақит бермас, ҳовлиқмас, ноўрин фикрлар билан мияни чалғитмасди. Фақат ахён-ахёндагина Полнинг фикрларини эшитиб бўлгач, узун-узун бармоқлари билан бирор фигурани ушлаб «Мана бунини юриш қандай бўларкин, жаноб Морфи?» деб мулоийимгина сўрарди. Пол ўз ғоясини тушунтирар, шотландиялик эса отники сингари бошини қимирлатиб, маъқуллаб қўярди. Улар бир-бирларини тўла тушунган ҳолда заррача зиддиятларсиз ўйнашди.

Стаунтон уларга қарши ўзининг азалий дўсти ва ёрдамчиси руҳоний Оэун билан биргаликда ўйнади. Стаунтон унга дағал муомала қилар, бақирар, ғазабини сочарди. Оуэн эса унинг гапларига чидаш берар, лекин ахён-ахёнда ачитиб қўярди.

Шерикларда бирлик йўқ эди, рақибнинг шиддатли ҳужумига қарши ҳеч нарса ўйлаб топиша олмади. Пол ва Барнс иккала партияни ҳам осонгина ва ишонч билан ютишди.

Табиийки, ҳар иккала партия «Иллустрейд Лондон ньюс» газетасида учинчи шахс номидан шарҳлар билан эълон қилинди. Бу шарҳларга қараганда мағлубиятга жаноб Стаунтон эмас, иши юришмаган, Стаунтоннинг теран ва илҳомбахш ўйинига халақит берган, ташкилотчилар томонидан унга зўрлаб бириктириб қўйилган шериги Оуэн айбдор эмиш.

Шундан кейин Пол уйига кетиш олдидан Сент-Жорж клубида тахтага қарамасдан саккиз шахматчига янги сеанс берди. Сеансда қатнашувчилар таркиби Париждагига қараганда ҳам кучлироқ эди. Уокер, Слоус, Гренеуэй, Янсене, Монгрелден, Мэдлей, Моод ва Жонс сингари тажрибали шахматчилар сеансда иштирок этишди.

Полнинг шахматдан ихлоси анча қайтганди, бу унинг ўйинидан ҳам сезиларди.

У сеансни етти соатда тугатди, Моод ва Жонсларни енгди, бошқа ҳамма билан дуранг ўйнади.

Пол бир ҳафтадан кейин биринчи сеанс натижаларидан кўнгли тўлмай, яна сеансни такрорлади.

Иккинчи сеанс бор-йўғи беш соат давом этди. Пол лорд Креморни, капитан Кеннедини, шахмат усталари Кэттлей, Уоррол, Кэннингэм ва Трапшларни енгди, лорд Гэй ва Барнс билан дуранг қилди. Барнс Пол Англияга келган дастлабки кунларда қаторасига тўрт маротаба ютганди.

Шу сеансдан кейин Пол шарафига тантанали дастурхон тузалди. Табиатан тепса-тебранмас инглиз ишқибозлари Полни шунчалик қарсақларга кўмиб ташлашдики, зиёфат залининг зарҳалланган шифти кўчиб тушшудай бўлди.

Тиниб-тинчимас Левенталь Вест-Эндда Сент-Жеймс янги шахмат клубини тузди. У Полдан янги ташкил топган клубни қўллаб-қувватлашни илтимос қилди. Пол эса эски рақибининг илтимосини қайтара олмади. Клубдаги ўйинда қатнашишга розилик берган Пол янги сеанс шаклини ўйлаб топди. Лекин замондошлари бу янгиликка зарур даражада эътибор беришмади.

Бу сеанс доскага қараб ва бор-йўғи беш тахтада ўйналарди. Лекин қанақа тахталар денг! Сеансда Полга қарши Лондоннинг энг кучли ўйинчилари, халқаро миқёсда ном таратган шахмат усталари ўйнарди. Мана сеансда қатнашган ўйинчилар: Левенталь, де Ривьер, Боден, Борд ва Барнс.

Пол Брэдни ва дўсти де Ривьерни ютди, Левенталь ва Боденлар билан дуранг қилди, фақат эски рақиб Барнсга ютқазди. Полнинг бу ютуғи муносиб баҳоланмади, деярли эътибор берилмади.

Пол дарҳол жўнаб кетишни мўлжаллаганди, лекин Иоганн Левенталь уни ушлаб қолди. У Полнинг Европада ўйнаган энг яхши партиялари кириши лозим бўлган китоб устида ишлаётганди.

Левенталь ўша партиялар шарҳидаги кўпгина шубҳали ва баҳсли ўринларни Пол билан келишиб олмоқчи ва ҳал этмоқчи эди. Пол мамнуният билан ёрдамлашишга розилик билдирди.

Уларга де Ривьер ҳам кўмаклашди, уч дўст бир ҳафтани партиялар таҳлили устидаги қизғин иш билан ўтказишди.

Бу иш эндигина тутаган бир пайтда меҳмонхона ходими эшикни тақиллатиб, Пол Морфининг холга чиқишини илтимос қилди.

– Ким мени кутипти? – сўради норози оҳангда Пол хонадан чиқаркан.

– Бу мен, Пол, – жавоб берди барваста одам.

– Сизми, Жон? – қовоғини уйди Пол. Гўшпдор бурунли, мийиғида кулиб турган келувчини дарҳол таниди.

У Полнинг катта опаси Мальвинанинг эри Жон Сибрандт эди. Пол шу поччасини жини суймасди. Лекин Жон Сибрандт рўбарўсида турганди, у билан ҳисоблашишга мажбур эди.

– Уйда бирор ҳодиса рўй бердимиз, Жон? – сўради Пол ранги оқариб. У қандай қилиб ер юзидаги ҳамма нарсани унутиб юборди, бу қадар енгилтаклик қилди? У йўл қўйган аҳмоқона иш эмасми бу?

– Йўқ, ундай эмас, ҳаммаси жойида! – жавоб берди Сибрандт. – Европада

баъзи ишларим бор эди, Пол. Сиз анчадан бери жим бўлиб кетдингиз... Тельсид хоним сизни қидириб топишни ва уйини эслатиб қўйишни илтимос қилди.

— Сиз мени қийинчилик билан топдингизми, Жон?! — сўради Пол кулимсираб. — Қачон уйга жўнайсиз?

— Мавритания кемасидан қаюта олганман, индинга жўнайди, биз бирга кетишимиз мумкин.

Пол қовоғини уйди. У Сибрандга пули алақачон тутаганини, Янги Орлеандан пул келишини сабрсизлик билан кутаётганини қандай қилиб айтсин? Йўқ, ҳамма нарсани айтиш мумкин, лекин фақат бу гапни айтмайди унга! У иложи борича самимий равишда гапиришга ҳаракат қилди.

— Жон, сизни ташвишга қўйишнинг ҳожати йўқ. Яна уч ёки тўрт кун Лондонда бўлишимга тўғри келади. Лекин сизга сўз бериб айтаманки, келгуси ҳафтада йўлга тушаман. Бу сизни қаноатлантирадими, Жон?

— Маъқул, Пол. Эҳтимол, сизга пул керакдир?

— Йўқ, керакмас. Пулим жудаям етарли. Оқ йўл тилайман сизга, Жон. Ойимларни ўйиб қўйинг ва орқангиздан етиб боришимни айтиб қўйинг.

— Яхши, Пол. Йўлингиз беҳатар бўлсин! — Сибрандт кетди.

Бахтига Янги Орлеандан пул ўтказилгани тўғрисидаги варақа эртасига етиб келди. Пол дарҳол «Олимпик» кемасидан қаюта буюриб қўйди. Кема икки кундан кейин, 30 апрелда Ливерпулдан жўнаб кетиши лозим эди.

Пол ҳамма қарзларини тўлади ва ўз тикувчисига яна бир неча костюм-шим буюрди. Янги костюм тиктириш унинг эҳтиросига айланганди.

Фред Эдж билан хайрлашадиган вақт етиб келди. Пол Эджни мансабпараст ва худбин, айёр ва газета шов-шувлари учун ҳамма нарсага тайёр фитначи сифатида биларди.

Эҳтимол, шундай ҳам эди, Эджнинг ўзи ҳам шундайлигини биларди.

Лекин Пол билан узоқ муддат яқин алоқада бўлиш уни мулозимлашгирди ва ўзгартириб юборди. Эдж шу дақиқаларда йигитга қаттиқ ўрганиб қолганлигини, уни йўқотиб қўйишни истамаётганини ҳис этди. Эдж Полдан етти ёш катта бўлиб, ўттизларга яқинлашиб қолди. Эджнинг бутун вужудини кемираётган туйғулар оталик туйғуларига ўхшаб кетарди.

— Мен сиз тўғрингизда китоб ёзаман, жаноб Морфи! Қасамёд қилиб айтаманки, қандай бўлса шундайлигича, ҳақиқатни ёзаман! — деди Эдж хайрлашаётганида тўлқинланиб.

Эдж сўзининг устидан чиқди. Поезд Ливерпулга жуда кеч жўнарди. Кечқурун Лондон клублари аъзолари жўнаб кетаётган меҳмон шарафига зиёфат уюштиришди.

Илиқ, баҳорий оқшом эди. Ҳали қуёш ботмаганди. Пол ойнадан дарахтлари ва гуллари ҳафсала билан парвариш қилинган боққа тикиларди. Лондон ҳавоси бирданига унга намчил ва шўрроқ туюлди, Атлантиканинг кўм-кўк сувларини эста туширди.

Пол хаёлан бу мамлакатни тарк этиб бўлган, уйига кетаётган эди.

Қулоғига тахтага қарамай ўйнашини кўкларга қўтараётган табрик сўзлари эшитилаётгандай бўлди. Нега одамлар ўзлари яхши билмайдиган нарсалар тўғрисида гапиришни бунчалар хуш кўришаркин? Тахтага қарамай ўйнаш шунчаки найранглигини, теран шахмат тафаккури билан ҳеч қандай алоқаси йўқлигини неча маротаба тушунтирди одамларга. Мана уни яна ўша тахтага қарамай ўйнашига нисбат бериб даҳо, чемпион дейишмоқда. Нега бу нотиклар айёр Стаунтонни ундан яширишаётгани тўғрисида лом-мим дейишмайди. Нега уни асосий вазифасини бажармасдан жўнатиб юборишяпти?

Пол хаёлидаги гапларни айтиб юборишдан ўзини аранг тийиб турарди, у ўрнидан туриб табрикларга қисқа ва қуруққина қилиб жавоб қайтарди. Эджнинг заҳарханда кулгусини кўриб, ўзи тўғри гапираётганига ишонч хосил қилди.

Табрикларнинг кети узилмасди, дарёдай оқарди. Хиёнаткорона зарба ўтиришнинг энг охирида берилди. Полга номаълум баланд бўйли эчки соқол одам гапираётганди. Баланд овозда марагансимон гапираётган бу одам ҳам Полнинг хизматлари ва зафарларини санаб ўтди. У америкалик меҳмоннинг ижодига аъло баҳо берди, фаройиб ва фавқулудда ўйинчи сифатида

таърифлади, лекин... нотик гоят усталик билан сукут сақлади... шахсан у гениал ўйинчи Морфи ўзи сингари гениал, лекин ундан кўра тажрибалироқ Стаунтон билан узоқ давом этиши мумкин бўлган курашга дош беролмаган бўларди, деб ўйлашини айтди. Шунингдек, у барча чинакам британлар бу нуқтаи назарга қўшилишларини айтди...

Пол ўз қулоқларига ишонмасди. Одамлар эчки соқол одамнинг сўзларини чапак чалиб олқишлашарди. Йигиланлар бир-бирларидан ўтказиб қичқиришга ҳаракат қилишарди. Кўпчилик қарсақ чаларди.

Пол секингина ўрнида турди-да, кўчага чиқди.

У залдаги ёввойи биқирик-чақирикларни ҳам эшитмади, раис йигинни ташлаб, чиқиб кетганини ҳам кўрмади, тўс-тўполон жанжалга айланиб кетишига сал қолганини ҳам билмади...

У кўчада буралган қўғирчоқдай ҳаракат қилар, уни ўлдиришга қасд қилган душманлар орасида юргандай ҳис этарди.

У поездга қандай етиб олганини ҳам, 30 апрелнинг ёмғирли тонгида Ливерпулнинг намчил кўчаларига қандай келиб қолганини ҳам билмади. Хотираси унинг измига бўйсунмаётганди. Кемагача кузатиб қўйишга ваъда берган де Ривьер қаёқда қолди? Эдж уни нима сабабдан тарк этди?

Хотирасида аста-секин кечаги воқеалар қайта жонлана бошлади. Зиёфат вақтидаги жанжални хотирлаш уни хипчин билан ургандай бўлди. Эдж энди йўқ, у энди Полда хизмат қилмайди. Де Ривьер-чи?... Айтгандай, биллиард унинг учун деярли касбга айланган... Бечора Жюль кеча зиёфатда Полни роса ялаб-юлқади, сендан бошқа яқин дўстим йўқ, илгари ҳам бўлмаган эди, деди... Жюль кеча анчагина ичиб қўйди.

Кейин аста-секин ҳамма нарса ўз жойига тушди. Кема икки соатдан кейин жўнаydi. У уйга кетяпти, бу совуқ, нам, вафосиз мамлакат аллақачон жонига текканди. Бу спорт вагани тагин! Стаунтон Полдан кўра кучлироқ деган гапни айтиш имкониятини сақлаб қолиш учунгина у билан учраштиришмади. Пол аввалдан пиёда ва юриш ҳуқуқини бериб қўйиши мумкин бўлган Стаунтонни ундан кучлироқ дейишга уялмайди-я!

Пол сартарошхонага кирди. У аҳён-аҳёндагина соқолини олдирадди. Зеро, унинг соқоли деярли йўқ эди, даҳани ва оғзи атрофларида яккам-дуккам туқларгина бор эди.

Тепа тишлари чиқиб турган озгин сап-сарик одам эпчиллик билан унинг юзларига совун сурди. Пол бошини суянчиққа қўйиб, кўзларини юмди.

Уни нима учун ёқтиришмайди? У нима ёмонлик қилди, ахир? Нега бутун Англия унинг шафқатсиз ва гапга қўнмайдиган душманлари билан тўлиб-тошган? Ахир у ҳеч кимга ёмонлик қилгани йўқ-ку. Пол уларнинг энг яхши ўйинчиларини ҳалол ўйинлари билан ютди, холос. У ҳеч кимни ҳеч нарса билан хафа қилгани йўқ.

Устара унинг силлиқ ва тиниқ юзини силаб ўтгандай бўларди. Сартарош ўз ишининг устаси эди.

Устара энгакнинг тагини қитиқлай бошлади. Ҳа, бутун чор атрофни агар душманлар ўраб олган бўлса... Полнинг кўзига оромкурсининг суянчиғига осилиб турган ярим кесилган калласи кўриниб кетди...

Пол сартарошнинг устара ушлаган сепкил босган қўлини итариб юборди, аъзойи баданидан совуқ тер чиқиб, ўрнидан сапчиб туриб кетди. Кейин хаёли аста-секин ўзига кела бошлади.

— Минг бора узр сўрайман, жаноб! — минғирлади кўрқиб кетган сартарош. — Бирор жойингизни кесиб олдим, шекилли?

Пол «йўқ» маъносида бошини қимирлатди.

— Ўтиринг, жаноб, илтимос қиламан!

Қанақасига? Яна ҳалигидай даҳшатга тушаманми? Йўқ! Асло! Пол қўл ювадиган олдидаги мрамарга шиллинг ташлади-да, сартарошхонадан тез чиқиб кетди.

— Қаёққа кетаяпсиз, жаноб? Мен ҳали тутатганим йўқ-ку, жаноб! — чақирарди ҳеч нарсага тушунмай қолган сартарош.

Пол орқасига қарамай, шахдам қадамлар билан кемалар тўхтайдиган жой томон кетиб борарди.

Туман ичида кўринмаётган кемалар жаҳл билан сигнал чалишарди, Пол эса қоронғиликда маёққа интилаётгандай бу овоз томон борарди.

У ўзининг «Олимпик» кемасини топди ва тахта зиналардан юқорига кўтарилди.

Юзлари қип-қизил кема хизматчиси унинг билетини кўриб узук-юлуқ гапирди:

– Ўн олтинчи каюта, чап томонда. Юкларингиз олиб чиқилганми ўзи?

Кутилмаганда Полнинг жазаваси тутиб кетди, болалигидан бери бундай ҳолатга тушганини билмасди.

– Мулоғимроқ муомала қилишнинг иложи йўқми? – сўради қўнғироқдек овози билан. Унинг нафаси бўғилай деди, хизматчининг лоқайд юзига газаб билан тикилди.

– Капитанни чақириб юборинглар менга! – қичқирди Пол.

Зобитлардан бири улар томон шошиб келарди. Хизматчи гуноҳқорона бош эгди, ҳайронликдан кўзларини катта-катта очди.

Пол йиғлаб юборгудай ҳолатдалигини сизди.

У қўлини силкитиб, шахдам қадамлар билан ўз каютаси томон юриб кетди.

Хонасига киргач, қўли билан кўзларини беркигиб, ўрнига чўзилди. У бир ярим соат, «Олимпик» тантанавор бўғиқ овозда қичқириб, тўлқин қайтаргич ёнидан қайрилиб, очиқ денгизга чиққунча ётди. Кема ғирчиллаб ва титраб тобора тезлашиб борарди. Пол нимқоронғи каютасида ётганча кулимсирарди – Англия орқада қолиб, уйи томон кетаётганди.

XVII

1859 йилнинг 11 майи куни Пол «Олимпик»нинг юқори палубасида сабрсизлик билан депсиниб турарди. Кўзёшлари оролининг кулранг палахсаси ортда қолди.

Полнинг назарида кема секин юраётганга ўхшарди. Худди болалик чоғларидагидек сабри чидамасди. Кўпчиларининг қувончли шангиллашлари унинг гашини келтирарди. Уларнинг барчаси кутиб олувчилар билан дийдорлашувга ошиқишарди. У-чи? Пристанда уни бирор одам кутиб олармикин ёхуд ёлғиз ўзи меҳмонхонага бориб, бирор хонани эгаллашига тўғри келармикин?..

Ҳа, Эдж бундан ўн етти ой олдин уйдан чиқиб кетган Полни анча эркатой қилиб қўйган экан.

Худо урсин бу тошбақа сингари имиллайдиган кемани! Бундан кўра сузиб борилса олдинроқ етиларди. Пол пастга қаради – денгизнинг лойқа сувида банан пўчоқлари сузиб борар, чайкалар суллоҳлик билан уларга ўзларини отишарди.

Ниҳоят у яна Америкада! У тез орада Роял-стритдаги қадрдон уйини кўради, онаси ва Эллен билан учрашади, энг муҳими Эллен билан дийдорлашади... Қалбини ажиб туйғулар эгаллади. Пол кўпинча Эллен ҳақида ўйларди, лекин Мэйни хаёлига келтирмасди. У Мэйни доимо ёдида тутарди, аммо у ҳақда ўйлаш оғриқли эди, қалбини қўнғилсиз туйғулар билан чулгарди. Пол ҳақиқий креол сифатида йўлида учраган барча тўсиқларга бардош беришга, енгиб ўтишга одатланганди. Мэйни хаёлига келтирганда эса муқаррар равишда ёмон туйғуларни енгишига тўғри келарди. У ҳеч қачон Мэй билан алоқадор иш хайрли тугашига ишонмасди, лекин буни тан олгиси келмасди... Мэй учун юрагидан озгина уйча ажратиб қўйганди. Қиз ҳамон ўша уйчада яшарди, лекин Пол иложи борича бу уйчага камроқ киришга интиларди. У ёқимсиз туйғуларга берилишни истамас, иложи борича бундай туйғулардан узокроқда бўлишга интиларди.

«Олимпик» қирғоққа қайрилиб келди-да, қалтираб тўхтади.

Бу нима ўзи? Кемалар тўхтайдиган жойда оркестр ўйнади. Минглаб кишилар Европани енгиб келган Морфини кутиб туришарди. Тўпланган халойиққа Фиске ва Лихтенгейн раҳнамолик қиларди. Пол турган жойга гулдасталар ёмғирдай ёғиларди.

Нотаниш одамлар Полнинг қўлини сиқшишар, унинг юкларини кўтаришар, бир отли извошга ўтказишиб, кетидан ёш болалардай югуришарди.

«Бронкс-отелье» меҳмонхонасидаги беш хоналик дангиллама кошона Полга интизор эди. Худди шу меҳмонхонада Полнинг шухрат юлдузи бундан бир ярим йил илгари порлаганди.

Азбаройи тўлқинланиб кетгани ва ҳайратидан йиғлаб юборгудай ҳолатдаги Фиске Полга шу бугун кечқуруноқ, «Метрополитен» меҳмонхонасида унинг шарафига зиёфат уюштиришини эълон қилди. Лекин асосийси, расмий тантана (Фиске ибораси билан айтилгудай бўлса, «Пол Морфининг Америка билан учрашуви»)ни икки ҳафтадан кейин Нью-Йорк университетининг Оқ залида ўтказишга қарор қилинибди. Пол унинг сўзларини эшитаётиб ҳеч нарсани тушунмасди, бу одамлар уни масхара қилишаётгандай, қандайдир бекинмачоқ ўйнашаётгандай туюларди.

Лекин... Париждаги кеча хаёлига келди. Ҳамонки, шахмат ўйини шунча одамнинг завқ-шавқига сабабчи экан, демак, бу билан ҳисоблашмоқ керак. Шундай хаёлга борган Пол кутиб олувчиларнинг истагига қаршилиқ билдирмади.

Цилиндр кийган ёқимтой мўйсафид Пол билан хайрлашаётиб, сўради:

– Жаноб Морфининг бирор истаклари борми?

– Ким билан гаплашиш шарафига муяссар бўлиб турибман? – сўради Пол. У мўйсафидни хизматчиларидан бири бўлса керак деб ўйлади. Лекин мўйсафид таъзим бажо келтириб, деди:

– Менинг исм-шарифим Жонс, жаноб Морфи, Хайрам Иезекииль Жонс. Менинг баҳоғим ўн олти миллион доллар туради ва комитет раисининг муовиниман!

– Қандай комитетнинг, жаноб Жонс?

– Миллий қаҳрамонни кутиб олиш ва нишонлаш комитетининг, – деди у дона-дона қилиб.

– Шундай комитет борми?

– Албатта бор, жаноб Морфи. У ўтган йили куздаёқ, сизнинг Европадаги дастлабки галабаларингиздан кейин тузилган. Декабр ойидан бошлаб комитет кутиб олиш учун ва... – мўйсафид томоғига бир нарса тиқилиб йўталди... – бир сўз билан айтганда, учрашув учун маблағ йиғди. 25 май куни эса биз ўз ваколатимизни тутагган деб ҳисоблаб комитетни тарқатиб юборамиз.

Жаноб Хайрам Иезекииль Жонс Полга илтифот билан таъзим қилиб чиқиб кетди.

«Метрополитэн»даги зиёфат анча эрта тугади, Полни унчалик толиқирмади ҳам: Европада бундай ўтиришларга анча ўрганиб қолганди. Лекин нотиқларнинг нутқларида алоҳида жанговар эҳтиросу ҳайрат сезилиб турардики, Пол бунақасини на Францияда, на Англияда эшитганди. Унинг зафарлари тўғрисида гўё у Европани забт этгандай, уни тушовлаб, ўзини шахмат оти оёғи остига ташлагандай гапиришарди.

«Лекин шахмат отининг оёқлари йўқ, жаноблар. Мен фақат шахмат ўйнадим, бошқа ҳеч иш қилганим йўқ!» – дегиси келарди.

У худонинг иродаси билан Европани енгган, намуна, яхшилиқ аломати бўлган биринчи америкалик эканлигини англай бошлади. Ҳамма нарса унга қаратилганди. Унинг галабасини нишонлаётган бу одамлар аввало ўз орзу-истакларини ардоқлашарди.

Пол зиёфатдан кейин Нью-Йорк шахмат клубига кирди. Бу ерда уни гулдурос қарсақлар билан кутиб олишди.

Пол клуб котиби навқирон Фредерик Перрэн (Янги орлеанлик Перрэннинг укаси) билан гаплаша туриб, америкалик шахматчиларнинг барчасига олдиндан фил бериб ўйнаши мумкинлигини айтди.

Перрэн жиззакилик билан кулди.

– Жаноб Морфи, сиз америкалик шахматчиларни камситишга мойилроқ кўринасиз. Уларнинг жуда кўпчилигига олдиндан фил бериб қўйиш бутунлай мумкин эмас!

Пол унинг қизариб кетган юзига қараб, секингина сўради:

– Чамаси, жаноб Перрэн, сиз ўзингизни кўзда тутаяпсиз, шекилли?

– Шундай бўлсин ҳам дейлик, жаноб Морфи!

– Бўлмаса куч синашиб кўрмаймизми?

Улар тўрт партия ўйнашди. Ҳисоб Пол фойдасига 3:1 бўлди.

Перрэн аччиғига чидолмас, қичқирар, Пол мени гипноз қилди, умримда ҳеч қачон бунчалик ёмон ўйнамаганман деб нола қиларди.

Пол эртасига кўпроқ партиядан иборат матч ўйнашни таклиф этди. Бундай матч ўйналиб, унда Перрэн қақшатқич мағлубиятга учради, саккиз партиядан Пол ғолиб чиқди, икки ўйин дуранг билан тугади, фақат икки партиядоғина Пол мағлуб бўлди. Кўшинча бўлганидек, Пол Перрэн сиймосида ўзига янги душман орттирди.

– Йигитчамизнинг характери айниб қопти! – деди зиёфатда афсус билан судья Мик. – Шухрат одамни бузар экан!

Дарҳақиқат, Пол бундан бир ярим йил аввалги юмшоққўнгил ва сертакаллуф эмасди.

Нью-Йоркда бўлаётган қабулларнинг бирида Америка шахмат ассоциациясининг раиси, полковник Мид Пол шарафига узундан-узоқ мақтов сўзлари айтди ва икки маротаба унинг «шахматчилик касби» тўғрисида гапирди. Биринчи сафарига Пол сапчиб кетса-да, индамади. Иккинчи сафарига эса ўрнидан туриб кетди, ранглари оқариб, нотикнинг гагини шартга бўлди.

Азбаройи газабланиб кетганидан қалтироқ овоз билан ҳеч қачон шахматчилик касби билан шуғулланмаганини, бундан буён ҳам касб сифатида у билан шуғулланмаслигини, бу ўйин орқали бирор тийин ҳам топмаганини, бундан кейин ҳам топмоқчи эмаслигини, касби юристлигини айтди, полковник Мид ўз сўзлари учун кечирим сўрашини талаб қилди.

Хижолатда қолган, қизариб кетган Мид Полдан кечирим сўради, ноўрин сўзларни қайтиб олди, шундан кейингина ўз табригини тугата олди. Шунча гаплардан кейин Пол билан самимий муносабатда бўлиши амримаҳол эди.

Нихоят, Пол зор-интизор бўлиб кутган 25 май етиб келди. У уйига тезроқ жўнаб кетгиси келар, соатлар, кунларни санарди. Кўчада юрганида эса орқасидан худди Эллен ўзининг мулоғим овози билан чақираётгандек туюларди.

Пастаккина бўйли шахмат ғолиби саҳнага чиқиб келганда университетнинг ҳаммаёғига оқ мрамор ётқизилган зали одамлар билан тирбанд эди.

Уни шундай қизғин, адоғи йўқ олқишлар билан кутиб олишдики, бу қарасқлар ҳеч қачон тинмайдигандек туюларди.

Кўшма Штатлар Президентининг ўғли Жон ван Бюрен Полга «миллат совғаси»ни топширди. Парда кўтарилганда залдагилар ҳайратдан оғзилари очилиб қолди. Пастак столча устида қизғин дарахтдан ишланган, кумуш ҳал берилган шахмат тахтаси турарди. Оқ доналар кумушдан, қора доналар эса куйма олгиндан ясалганди.

Ярим доира шаклидаги пластинкага шундай сўзлар ёзилганди:

«Пол Морфига даҳолигининг эътирофи ва чуқур эҳтироми белгиси сифатида Нью-Йорк ва Бруклиндаги дўстлари. 1859».

Тахтанинг иккинчи томонида эса барча даврларнинг буюк ўн тўрт шахматчисининг исми шарифи ўйиб ёзилганди, Пол Чарльз Морфининг исми ҳам бу шахматчиларнинг охирида турарди.

Жон ван Бюрен катта нутқ сўзлаб, яна Пол «америкаликлар ораси»да биринчи маротаба европаликлар устидан ишончли ғалаба қозонишга сазовор бўла олганлиги» таъкидлаб ўтилди. Шунингдек, нотик нутқида Пол жаҳоний шон-шухратга фақат шахматда зўрлиги учунгина эмас, шунингдек, америкалик йигитларга хос ажойиб фазилатлари, жасурлиги, камтаринлиги ва бағрикенглиги билан ҳам эришди, деб хитоб қилди.

– Жаноб Морфи, рақибларингиздан бири бўлган жаноб Сент-Омон матбуотда сизни шахмат Баярди деб ёзганлиги бежиз эмас, албатта.

Хонимлар ва жаноблар! Умумжаҳон шахмат чемпиони Пол Морфи шарафига айтган фикрларимга кўшиласиз деб ишонаман!

Жон ван Бюрен шу сўзлар билан нутқини тугатди. Мрамар залда анча

вақтгача шундай шовқин-сурон авжга миндики, булар орасидан бирор сўзни эшитиб бўлмасди.

Жон ван Бюрендан кейин «Уолхтэм» машҳур маркасининг катта олтин соатини комитет номидан Полга совға қилган жаноб В.Фуллер гапирди. Бу махеус буюртма билан ясалган соат эди.

Унинг қопқоғига майда-майда олмослар қадалган, соат бураладиган қалпоқчасига эса каттагина кўкиш бриллиант ўрнатилганди. Циферблант рақамлари ўрнига гоят нозиклик билан бажарилган шахмат доналари ишланганди.

Биринчи қопқоққа қабарик қилиб Америка герби, иккинчисига эса: П.М. ҳарфлари туширилган.

Қопқоқнинг ички томонига «Пол Морфи даҳолиғи ва хизматлари эътирофи сифатида Нью-Йорк ташкилий комитети, Нью-Йорк, 1859 йил, май» деб ёзилган.

Барча табриклар айтиб бўлингач, сўз айтиш навбати Полга келди. У сўз айтишга тайёрланмаганди, нишонлаш миқёсидан тамомила беҳабар эди. Тантананинг маъноси эса аён эди унга. Фуллер «сиз, жаноб Пол, Америка ақлининг тантанасини кўрсата олган биринчи одам бўлдингиз»... Ҳаммаси тушунарли эди, ташкилотчилар ва йигилганларнинг кўнглига ёқадиган сўзларни айтиб қўя қолса бўларди. Лекин айна шу нарсани Пол истамасди. Гапирмоқчи бўлмаган одам шахмат тўғрисида узундан-узоқ нутқ ирод қилди. У шахмат санъатдир деди ва жамиятни кўтариш ва яхшилашдаги шахматнинг аҳамиятини кўрсатиб берди. Шунингдек, у шахмат карта устидан ғалаба қозонгудай бўлса, ижтимоий ахлоқ бундан жудаям ютган бўлур эди, зеро, карта ўйини ақлнинг офатидир, деди.

Лекин худди шу ерда Пол айтаётган сўзлари масаладан қандайдир чеккароққа тортиб кетаётганини ҳис қилиб қолди ва уни тўхтагишга жазм этди. Нутқини илгари ўзи танимаган юзлаб, минглаб янги дўстларига қизгин ташаккур билдириш билан тугатди.

– Одамлар билиб қўйишсин, менда фақат шахмат хотирасигина эмас, қалб хотираси ҳам бор. Мен бу гаройиб совғаларни Жанубдаги юртимга Нью-Йоркдаги дўстларимдан бебаҳо эсдалик туйғулари ва зўр ифтихор билан олиб кетаман.

Олқишлар ҳеч қачон тинмайдигандай эди. У яна, худди Париждагидай яширин йўллар билан қочиб қутулди.

Пол Бостонда ўзи шарафига уюштирилган зиёфатда олқишлашнинг азобини яна бир маротаба тортиди.

Зиёфат «Ревир» меҳмонхонасида Оливер Уэнделл Холм бошчилигида ўтказилди. Массачусетс олий судининг аъзоси судья Шоу, Гарвард коллежининг президенти, руҳоний Уокер, судья Спаркс ва бошқа юқори интеллектуал одамлар табрик сўзи айтдилар. Судья Рассел Лоуэлл эса Европа устидан ғолиб келган Пол Морфига бағишланган ўз достонини ўқиб берди.

Табрикларнинг кети кўринмасди. «Юнион Тчесс» шахмат клуби ажойиб кумуш гулчамбар ва турли шахсларнинг кўпдан-кўп совғаларини тақдим этди. Кўшма Штатларнинг энг интеллектуал шахри деган шуҳрат олган Бостон ўз шаънига яраша иш тутди. Полнинг Бостондаги мислсиз зафарининг акс-садоси Жанубда анча йилларгача унга кўнгилсизликлар келтириб турди.

Тамомила ҳолдан тойган Пол аранг поездга чиқиб олди ва Янги Орлеанга яқинлашгандагина уйғонди.

У ойнадан чексиз пахтазорларга разм солар ва кейинги кунлардаги воқеаларни ёдга оларди. У Нью-Йорк миллионерларининг делегацияси гоят самимий равишда «бу лаънати Жануб» дан воз кечиб, Нью-Йоркда доимий қолишни тақлиф этганларини эслади.

Бу тақлифга у шахматчилик касби билан шуғулланишни ҳеч қачон хаёлига келтирмаганини, ўз ватанида адвокатлик қилишни мўлжаллаётганини айтиш билан жавоб беради: Шу заҳотиёқ Нью-Йоркда адвокатлик билан шуғулланишни, фойдали ишлар ва шартномаларни тақлиф этишди... у эса ҳеч кимга ҳеч нарса демай, поездга ўтириб уйига жўнаворди.

Мана, Луизиананинг жонажон тупроғи, пахтазорлар, перронда юрган

ҳабашларнинг қоп-қора юзлари, товушларни чучук талаффуз этадиган мулойим сўзлари..

У нотўғри иш қилди деб ким айта олади? Ойиси ва Эллен уни Роял-стригдаги эски уйларида кутиб ўтиришарди.

* * *

Ота уйига келганига бор-йўғи икки кун бўлганига қарамай Пол бу ердаги ҳамма нарса у ўйлагандай эмаслигини сезди. Қимматбаҳо совғалар — соат, кумуш гулчамбар, бостонлик инъом этган олтин тож ҳеч қимни қизиқтирмасди. Эллен олтин тожни бошига қўндириб, қўзғу қаршида ўзига боқиб кўрди, онасининг қадам товушларини эшитиб, кўрқа-пуса уни жойига қўйди.

Тельсид хоним ўзини ғалати тутарди: у Полга қараб гоҳ йиллар, гоҳ ҳамма гуноҳларини кечгандай раҳмдиллик билан куларди.

Пол буни тушунмасди. Бутун дунё уни ғолиб саркардадек эъзозлаётган бир вақтда уйдагилар президент авфи билан озод қилинган сургундаги одамдай муомала қилишарди.

— Нима гап ўзи, оий? — сўради Пол ниҳоят алам билан. — Нега ҳаммангиз менга худди жиннига қарагандай тикиласизлар?

— Жиннига қарагандай? Сенга шундай туюлаётгандир, Пол..

— Яхши, жиннига бўлмай қўяқолсин. Айбдор одамга қарагандай қараяпсизлар. Қандай гуноҳ иш қилиб қўйдим?

— Демак, сен ўзингни ҳеч нарсада гуноҳкор деб ҳисобламайсан-а, Пол?

— Албатта, ҳеч нарсада ўзимни гуноҳкор деб билмайман. Гуноҳим, миллий қахрамон бўлганим!

— Мана шу нарса ёмон, Пол. Сен Шимолнинг миллий қахрамони бўлдинг, Жанубда эса бунга ёқтиришмайди... Даҳрий Шимол сени совғалар ва мақтовларга кўмиб ташлади. Ўзинг озгина гуноҳ қилдингми?

— Қандай гуноҳ қилдим, оий?

— Сен арзон шуҳрат кетидан қувдинг, Пол. Беҳуда, арзон шуҳрат кетидан. Сен пул учун ўйнаб, ютдинг.

— Мен пул учун ўйнаганим йўқ, оий!

— Йўқ, ўйнагансан. Жон менга ҳаммасини гапириб берди. Ахир сен Европада худосиз эркаклару аёлларнинг қанчаси билан муомалада бўлмадингми? Ахир отанг сенга васият қилган пулнинг ярмини бекорга совурмадингми?

Пол болалик пайтларидагидек бошини эгди. Ҳа, у ўзига теккан мероснинг ярмини сарфлаб юборди. У пулни ҳисоб-китоб қилишни ҳам, топишни ҳам яхши билмасди. Лекин сирасини айтганда бу пуллар ўзиники-ку, ахир!

Тельсид хоним эса бошқача фикр қиларди.

— Улар муқаддас пуллар эди. Пол, сен у пулларга тегмаслигинг керак эди. Лекин биз бунга эрдан чиқариб юборишга, ҳеч қачон эсламасликка розимиз, Пол.. Лекин сен ҳам унутиб юбор! Даҳрий Шимолни ҳам, гуноҳкор Европани ҳам, беҳуда шон-шуҳратни ҳам унут! Бу ерда адвокатлар идорасини оч, худонинг ўзи мушқулингни осон қилади.

— Албатта, оий, мен шундай қилишим керак. Ахир пулим ҳам оз қолди, — у зўрма-зўраки кулади. — Тўғри, шахмат орқали ҳам оз-моз пул топанман яна..

— Қанақасига? Шахмат ўйнабми?..

— Йўқ, оий, шахмат ўйнаб эмас... Менга «Атлантик Мансли» журналининг шахмат бўлимини бошқаришни таклиф этишди. Йилига бир ярим минг доллар тўлашади.

— Сен рози бўлдингми?

— Рози бўлдим. Ўзингиз пул топишим кераклигини айтаяпсиз-ку!

— Лекин бу йўл билан эмас. Эй, худойим-ей, мен умр бўйи шахматни кўргани кўзим йўқ эди! Энди эса сенинг номинг нопок журналда босилиб чиқади, бунинг учун сенга пул тўлашади. Йўқ, Пол, мен бунга йўл қўймайман!

Тельсид хоним тез юриб хонадан чиқиб кетди.

* * *

«Леджер» нашриётининг эгаси билан Полнинг танишуви Нью-Йоркда маҳалида, Полнинг мухлислари уни йигирма иккига кирганини дабдаба билан байрам қилган пайтларида рўй берганди. «Леджер» ношири Пол Морфи номи ҳамма жойда жаранглаб турган бир паллада реклама мақсадларини кўзда тутиб, улуғ шахматчининг номини ойномасининг муқовасига чиқармоқчи эди.

Ношир шу ернинг ўзидаёқ бутун йил учун авансни олдиндан тўлаб қўйган, материал танлаш ва тайёрлашда бутун ихтиёрини Полга берганди. Пол ишга сидқидилдан киришди, лекин унда журнал тажрибаси ҳам, педагогик қобилият ҳам йўқ эди.

Пол тайёрлаган дастлабки материаллар журналда 1859 йилнинг 6 августида пайдо бўлди. Улар журнал ўқувчиларини амалиётчилик томонидан қойил қолдирди. Лабурдоннэ-Мак-Доннелнинг машҳур партиясини Пол юксак даражадаги ўйинчи нуқтаи назаридан шарҳлаган, аммо унда умумлашмалар ва бошқа партиялар билан солиштиришлар йўқ эди.

Шарҳларнинг даражаси тамомила нотўғри олинганди. Фақат шахмат усталаригина шарҳдаги мураккаб вариантларга ақли етиши мумкин эди. Оддий шахматчилар Полнинг шарҳларидан ҳеч нарса олиша олмас, шу боис уларга қизиқишмасди. Лекин «Леджер» ношири ҳеч қачон Полдан ўзи олдиндан тўлаган авансни қайтариб беришни талаб қилмади...

* * *

Пол икки ҳафтагача Мэйдан хат кутди, лекин хат келмади.

Полнинг ўзи уларникига боришга журъат этди. Отни эгарлашни буюриб, сўнг Оққушлар кўлига жўнаб кетди. У ҳаммасини ўзи билиши ва бир қарорга келиши зарур эди. Бу ҳолат Полнинг характеридан келиб чиқарди. Пол бир қарорга келишни иложи борица кейинга суриб юрди, тегиши мумкин бўлган кучли зарбадан кўра, гарчи оғир бўлса-да, кутишни шу дамгача афзал билди. Лекин зарба гарданига тегиши муқаррар бўлган бир пайтда у ўша зарбага томон тап тортмай борарди, бунақа пайтда эса Полнинг йўлини тўсиш асло мумкин эмасди.

У Аллисон мулки томон елиб борар, аммо кўнгли нохуш нарсаларни сезарди.

Мэй эски ўйнинг олди томонида тасодифан Пол билан учрашиб қолди.

Полни бирданига кўриб қолган қиз бир сония эсанкираб қотиб қолди, сўнгра кўлларини кўтариб, у томон оҳиста юриб келди.

Норғул, нозик, гўзал қиз Полга яқинлашарди, кўйлагининг шилдираши худди сеҳрли музика садоларига ўхшаб кетарди.

– О, Пол!..

У худди деворга дуч келгандай бирданига тўхтаб қолди. Қизнинг кўллари ҳолсиз пастга тушди.

– О, Пол, мени кечиринг...

Унинг овози ўзгарди. Кўйлагининг шилдираётган этакларини кўтариб, югуртилаганича уйга кириб кетди. Пол ёлғиз қолди, бу ерда турган бир дақиқа чамасидаги вақт поёнсиздай туюлиб кетди.

– Жанаб Аллисон сизни хоналарига киришингизни сўраяптилар, – деди орқасидаги тамшаниб гапираётган кимдир. Пол аранг ўзига келди. У гапираётган одамга ўгирилиб қаради, йўталди.

Кексайиб, шалвираб қолган хизматкорлар оғаси Томас ёшланиб турган кўзлари билан Полга тикиларди.

Пол мўйсафиднинг кегидан итоаткорона эргашди. У бутун иродасини бир жойга тўплашга интилди.

Пол хонага кирди.

Жеральд Аллисон ёзув столида ўтирарди. У ҳеч ўзгармаганди, совуқ, йилтироқ кўзлари ҳамон аввалгидай тетик ва қаҳрли эди.

Аллисон ситарасини шопилмай, эринмасдан ўчирди. Ҳаммаси унинг наздида

рисоладагидек кетаётганди. Енгилган душманнинг ўғли энди ўз улушини олиш учун унинг уйига келганди. Диққат, шошилиш ярамайди.

Аллисон анчадан бери ўзи кутаётган бу дақиқалардан завқ олаётганди.

– Ўтиринг, болагинам! – деди у бамайлихотир. – Сиз салгина ўсибсиз, лекин оз бўлса ҳам ўсибсиз-ку!

Пол зўрма-зўраки кулимсиради, у ҳаммасини олдиндан билиб турарди.

– Сиз ўсибсиз ва Шимолнинг машҳур кишисига айланибсиз, – деб қайтарди шошилмай Аллисон. – Лекин бу нарса бу ердагиларга, жанубликларга ёқадими, йўқми, билмайман.

Пол елкасини қисди.

– Сиз бу билан менинг ишим йўқ демоқчисиз. Бекорга бундай деб ўйлайсиз, жаноб Морфи. Биз марҳум отангиз хавфсираган улуғ тарихий воқеалар бўсағасида турибмиз.

– Мен сиз билан бошқа бир нарса тўғрисида гаплашмоқчи эдим, – бўлиб-бўлиб гапирди Пол. У ҳаммасини олдиндан биларди, лекин шундай бўлса-да, охиригача боришга мажбур эди.

– Булар тўғрисида эмасми? Бўлмаса нима тўғрисида деб сўрашга журъат этаман!

– О... Мэй хоним...

– Мэй хоним? Иккаламиз ўртамизда бу мавзуда қандай гап бўлиши мумкин?

– Мэй хоним менга сўз берган, жаноб, – деди у тўғридан-тўғри.

Аллисон оҳиста кулимсираб қўйди.

– Сиз бутунисича шимолликка айланиб кетибсиз, болагинам! Сиз ҳатто бизнинг Жанубимизда қизнинг тақдирини унинг ота-онаси ҳал этишини ҳам унутиб қўйибсиз... Афсуслар бўлсинки, сиз аввал мен билан гаплашмасдан туриб унинг сўзини олибсиз.

Кутилмаганда қандайдир умид учқунлари Полнинг юрагига нур бўлиб кирди. Аллисон хафа бўлган экан-да? У шунчаки хафа бўлган, шу сабабли насихат қилиб қўймоқчи.

– Шунақами?.. У ҳолда менга қандай жавоб берган бўлардингиз, жаноб? – сўради Пол бўғиқ овозда. Аллисон оромкурсида ўрнашиброқ ўтирди.

– У ҳолдами?.. У ҳолда мен Жеральд Аллисоннинг қизи билан мол-мулкка эга бўлмаган, келиб чиқиси ва касб-корининг тайини йўқ кимса ўртасида никоҳ бўлиши мумкин эмас деган бўлардим.

– Мен адвокатман, жаноб! Штатнинг энг асл креол оилаларидан бирига мансубман!

– Креол оиласи деб ўзингиз айтаяпсизми... Сизнинг адвокатлигингизни биринчи маротаба эшитиб турибман. Мен сизни ўйинчи деб ўйлабман, шу йўл билан тирикчилик ўтказадиган одам деб ҳисоблардим. Сиз қимматбаҳо совғаларни ютиб олиб, сўнг сотасиз деб ўйлардим. Менинг қизимга бу тўғри келмайди. Бахтимизга у жудаям ақли қиз. У калласидан барча болалик ҳавасларини (ҳа, жаноб Морфи, айни болалик ҳавасларини) юлқиб ташлади ва мен таклиф этган номзодга рози бўлди. Бу менинг эски дўстимнинг ўғли, Реджи Эллингтон. Жанубнинг ҳақиқий йигити, тўғри эмасми?

– Сиз Мэйни бунга мажбур этгансиз, – тик қараб гапирди Пол.

– Эй, худойим! – хафа бўлди Аллисон. – Наҳотки, мен золим одамга ўхшасам? Истасангиз Мэйни чақираман, ўзи гапириб берақолсин. Шуни хоҳлайсизми?

Аллисоннинг ялтироқ кўзлари раҳмсиз қизиқишни ифодалаб турарди. Пол титраб кетди, у билан мушук-сичқон ўйнашаётганди.

– Йўқ, жаноб, ташаккур...

– Яна бир гап, жаноб Морфи... – Аллисоннинг овози қатъийлашди. У ҳар бир сўзни катта-катта михлар билан қоқиб қўяётгандай. – Сизнинг ўрнингизда бўлганимда Оққушлар кўлига келадиган йўлни унутган бўлардим. Бу ерда сизнинг дўстларингиз йўқ. Яхши боринг!

Пол эшик томон юрди, лекин қаҳрли овоз уни ярим йўлда тўхтатди. У тўхтаб қолди.

– Ҳамма нарсани ташлаб, бу ердан кетинг! – қўпол гапирди Аллисон.

«У нима деяпти ўзи?» – Пол аввалига ҳеч нарса тушунмади.

– Луизианада қиладиган ишингиз йўқ! Кеч бўлмасдан жўнаб қолинг, шаҳардан, кейин менга раҳмат айтасиз! Шимолга кетинг!

Пол кескин бурилди. Ғазаби қайнади, кўзлари ёнди. Ўлдиришни таҳдид қилишяптими?.. У ўзини базўр тутиб:

– Йўқ, жаноб! Мен то тирик эканман, бундай бўлмайди!

У эшикни тарақлатиб ёпиб чиқиб кетди.

XVIII

Пол йўлда кетаётгандаёқ ўзини кўла олди. У уйга хотиржам кириб Эллен билан ҳазиллашди, сўнг ўз хонасига кўтарилди.

Хўш, қандай янгилик рўй берди ўзи? Ҳеч қандай. Мэй кўлдан чиққанини аллақачон ҳис этгани – бу ҳозир фактга айланди, холос. Фақат унинг гурури қақшарди, янги куйган жойдай ачишарди.

Пол кулимсираб ўрнидан турди, хона бўйлаб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Сиз ҳаддан ташқари бераҳмсиз, жаноб Морфи. Ҳаддан ташқари бераҳм ва ҳаддан ташқари таъсирчансиз. Хаёлотингизнинг чеки-чегараси йўқ. Бирор нарса тўғрисида ўйласангиз бўлди, дарҳол хаёлингизга образларга ўралган ёрқин фикрлар келаверади. Бу шахмат ўйинида сизга жудаям асқотади, лекин ҳаётда эса хавфлидир. Сиз Ливерпуль сартарошхонасида ўзингизнинг кесилган бошингизни кўрдингиз... Ҳали онангиз билан ўртангизда бўлиб ўтадиган кўнгилисиз гаплар олдинда. У ҳамон Мэй Аллисон хоним ўғлига хотин бўлишни орзу қилади деб ўйлайди.

Пол кўлига китоб олди, лекин хаёллари чўчиган қарғадек учиб кетди. Унинг бутун вужудини бирданга ваҳима қоплади.

У бутун умр шу ерда, Янги Орлеаннинг пастқам жойларида қолиб кетади. То ўлмагунча шу ерда ишлайди, семиради, кексаяди. У, катта дунёнинг ҳавосидан нафас олган, эркинлик ва шухрат неъматларини татиб кўрган, минглаб одамларнинг ҳайратини уйғотган, Пол Морфи шундай бўлади. У кичкинагина жойнинг оддий адвокати бўлади, худди ўзидек юзлаб кичкина ва номаълум одамлар ичида йўқ бўлиб кетади...

Нега бўлмаса бутун Европани кезди-ю, бутун дунёни ҳаяжонга солди? Нега улар адолатсиз, уни меҳнатига, талантига яраша қадрлашмайди? У ўз ватанининг шухратини бутун дунёга ёймоқчи эди. Агар ватани иккига ажралиб кетган бўлса-ю ва унга жонажон бўлган қисми ўз фарзандини чиқишгирмаса унда не гуноҳ?

Шимолда қолишга рози бўлганда не аҳвол юз берарди? Нью-Йорк ва Бостонда уни олқишлаган минглаб одамлар орасида шахматнинг чинакам шайдолари кўпми? Ўнларча бўлса ажаб эмас, бундан кўп эмасдир. Бошқалари эса унга Европани енган, Эски Дунё бозорларини эгаллашнинг жанговар байроғи, яхшилик нишонаси деб қарашгандир. Ўша одамлар томоқлари қирилгудай бўлиб унинг номини айтишга тайёр эдилар. Лекин Пол қоқилса, хато қилса, шахматдаги аввалги кучини йўқотса нима бўлади?..

Пол сесканиб тушди.

Дарҳақиқат, Нью-Йоркдаги бирор кимсага у шунчаки, бир инсон сифатида керак эмас, миллий ифтихорга айланган, енгилмас шахматчи сифатидагина керак. Ўша олқишлайётган, ҳайқираётганларнинг бирортасига унинг ўзи керак эмас. Бир марта қоқилдими – тамом, сўриб ташланган лимондай отиб юборишади уни. Пол Морфининг ўз манфаатини ўйламайдиган чинакам дўстлари йўқ...

Пол китобни отиб юборди. Кимдир эшикни секингина тақиллатди.

– Кириг! – қичқирди Пол ва хонага Эллен отилиб кирди.

Кўзларидан шашқатор ёш оқаётган Эллен акасининг бўйнига осилди.

– Мен билардим, Пол, билардим! – минғирлади бошини акасининг кўксига қўйиб. – Мен унинг мағрур ва тентаклигини аввалдан билардим. Жирканч тентак у! Сени Реджи Эллингтондай сепкилли каллаварамга алмаштириб ўтирибди-я! Унга шу керак. Унинг жазоси шу! Пол, фақат сен ёнимиздан кетиб қолма. Эшитаяпсанми, Пол? Фақат кетиб қолма!..

«Демак, ора очиқ бўлгани бутун шаҳарга маълум экан-да, – ўйлади Пол. – Сирасини айтганда, барибир эмасми?»

У синглисини юпатишга уринди, бироздан кейин Эллен овуниди, ўзига келди. Қиз кутилмаган зарбадан Полга бирор нарса бўлиб қолишидан кўрқарди.

Элленнинг ҳиқиллаши тобора камайиб борар, ҳатто чиройли кўзларида табассум пайдо бўлди.

– Мен ҳазиллашаётганим йўқ, Пол, жиддий гапираяпман! Реджи Эллингтонга ўхшаганлар ҳар қадамда топилишини, Пол Морфи эса дунёда танҳолигини англамаслик учун одам қанчалик бетамиз ва тентак бўлиши керак?

– Лекин Режди – соғлом, кенг елкали йигит, – ғамгин гапирди Пол, – бўйи ҳам баланд, Эллен. Мен эса?..

– Сен ҳаммадан яхшисан, Пол! Энди биз ҳаммамиз бахтли, жудаям бахтли бўлаемиз!

– Сен бизни ташлаб кетмайсанми, Эллен? – Пол синглисига қараб синовчан сўради.

– Менми? – Элленнинг юзлари қизариб кетди.

– Ҳа, сен. Йигирмага чиқдинг, бунинг устига чиройлисан... Биз билан яна узоқ яшармидинг?

– Доимо, Пол. Ҳеч қачон турмушга чиқмайман, сени ва ойимни ҳаддан ташқари яхши кўраман, – секингина гапирди Эллен ва хонадан чиқиб кетди.

Пол хонада бироз юрди ва ошхонага тушди. Тельсид хоним чироқ ёнида нимадир тўқирди, Эллен бурчақда китоб ўқиб ўтирарди.

– Ойи, сиз билан гаплашиб олишим керак эди, – деди бадқовоқлик билан Пол. Тельсид хонимнинг кўзлари ҳам гилқиллаб турарди.

– Ҳа, Пол! Мен ҳам сен билан гаплашиб олишим зарур эди. Хэтчинс хоним айтдики...

– Яна ўша эски иккиюзламачи...

– Эллен, ўз хонанга чиқ, – буюрди ойиси. Эллен чўчиб студдан турди-да, кўздан ғойиб бўлди.

– Сен Хэтчинс хоним тўғрисида бундай гапирмаслигинг керак, у мўътабар аёл. Бутун эрталаб у менга: худо даҳрий одамни ўз болалари орқали жазолайди, деди. Даҳрий отанинг ўғли – ўйинчи! Худонинг қаҳри қаттиқ бўлса-да, адолатли!..

– Хэтчинс хоним ақлдан озибди, – ҳорғин ва жаҳл билан деди Пол.

– Йўқ, Пол, ундай дема. У художўй аёл, фақат ростини гапирди! Буни ҳамма гапиряпти: Смолл хоним ҳам, Хикс хоним ҳам, Руби хоним ҳам...

– Етар, бас, ойи.

Улар жим қолишди. Озғин, узун бармоқлар Полнинг енгига илтижо билан ёпишди.

– Эсингдан чиқар, Пол. Даҳрий Шимолни, гуноҳкор Европани, арзон шухратни унут! Биз билан яша, ёшликнинг хатолари унутиб юборилади ва кечирилади.

– Қандай хатолар, ойи?

– Қандайлигини ўзинг биласан. Бу ерда идора оч, таскин топасан, худонинг марҳаматига сазовор бўласан.

Пол кулиб қўйди.

– Очаман, ойи. Мен сизга идора очаман деб айтдим-ку, ахир пулим ҳам йўқ... Идора очаман, бошқаларнинг ишларини кўраман, вассалом.

У ўрнидан турди.

– Айтгандай, ойи, – деди у ўзиникига ўхшамайдиган лоқайд овозда. – Мен Мэй Аллисон хонимга уйланмайдиган бўлдим.

У хонадан тезгина чиқиб кетди, гирчиллаётган зинапоядан ўз уйига кўтарилиб, каравотга ўзини ташлади. Уйни қоронғилик қоплаб келаётганди, боёдаги саъвалар бир-бирлари билан жой таллашиб чуғурлашарди.

«Ҳаммаси ўтади, – ўйларди Пол. – Бу ҳам ўтиб кетади...»

У ёлғиз эди.

Роял-стритдаги эски уйнинг биринчи қавати тамомила қайта қурилди. Катта, ёруғ уйнинг эшик ва деразалари кўчага қарайдиган бўлди. Иккинчи, кичикроқ хона ҳам шу уйга туташ эди. Бу янги икки хона айланма зина орқали иккинчи қават билан боғланарди. Кўчада, эшик ёнидаги деворга эса чиройли мис пластинка ёпиштирилган бўлиб, унга:

ПОЛ ЧАРЛЬЗ МОРФИ

атторни ат лоу

сўзлари ўйиб ёзилганди.

Охириги икки сўз бу лақаб эгаси олим юристлигини, қонунда кўрсатилган барча юридик ишларни олиб бориш ҳуқуқига эгаллигини билдирарди.

Ёзув муҳр босилган рамкага олинган ҳолда хона деворига осиб қўйилган. Бу Пол Чарльз Морфига судда сўзлаш, даъволарни кўриш, жазо бериш, юридик қоғозлар, тижорат ва ижара ишларини расмийлаштириши мумкинлигини кўрсатарди.

Атторни ат-лоу бир шахс сиймосида ҳам суд назорати ходими, ҳам ҳимоячи маъносини англатар ва маслаҳатчи адвокат деб ҳам юритиларди.

Маслаҳатчи адвокат ҳар куни роса соат ўнда ошпоқ қўйлак, Лондонда тиктирган камзулини кийиб, айланма зинадан идорага тушиб келар, олдинги катта хонага ўтиб ёзув столига ўтирар, крахмалланган қўйлагининг енгини кир қилмасликка тиришарди.

Адвокат эрталаб соат ўндан тўртгача китоб жавонларига териб қўйилган суд ишларига оид китобларга тикилганча қимирламай ўтирарди.

Биринчи куни мижозлар келмади – бу тамомила тушунарли эди: ёш идора ҳали юридик ёрдамга муҳтож аҳолининг ишончини қозонмоғи керак эди. Лекин ишонч вақт ўтиши билан келадиган нарса.

Мижозлар эса иккинчи куни ҳам, учинчи куни ҳам, бутун биринчи ҳафта мобайнида ҳам кўринишмади.

Адвокат тишини-тишига қўйиб, ёзув столида ўтирар, ҳатто жавондаги китоблардан олишни ҳам ўзига эп кўрмасди.

Адвокатнинг китоб ўқишини мижозлар хуш кўрмаслиги мумкин эди.

Ҳақиқий адвокат шундай адвокатки, унинг ҳар бир сўзи ва ҳаракати бекорчи эмас, маълум пул туради. У бутун борлигини мижозларга бағишлаган ва ҳар бир дақиқаси ганимат бўлади.

Пол бир неча ҳафтани ёзув столида ана шу зайлда ўтказди. У ташвишга туша бошлади: одамлар уйланишяпти, ажралишяпти, судланишяпти, туғилишяпти, ўлишяпти – бу жараёнларни ким қайд этаяпти, мерос қабул қилаяпти, васият ёзаяпти?

Учинчи ҳафта ҳам иккинчисидан яхши бўлмади. Фақат куннинг охирига бориб, кимдир кўча томондан уйга кириш эшигининг тутқичини қаттиқ тортиди. Полнинг юраги ўйнаб кетди, куриб қолган лабларини ялаб қўйди.

Хонага баланд бўйли, қовоғи солинган, ёмғирпўш кийиб олган қандайдир икки йигит билан бирга Арчибалд Грин кириб келди.

– Қандай хизмат, жаноблар? – виқор билан сўради Пол. У даллолнинг қўлидаги узукларга, енидаги катта-катта олтин илматугмаларга ижирганиб қараб қўйди.

Грин Полга қараб бирданига кулиб юборди. Пол шундагина кириб келганларнинг эрталабданоқ яхшигина ичиб олганликларини сезиб қолди.

У саволини яна бир марта такрорлади.

Грин ҳамроҳининг биқинига туртди, иккаласи хахолашиб кулишганча чиқиб кетишди.

Пол уларнинг орқасидан эшикни ёпди.

Тўртинчи ҳафта ҳам аввалгиларидан заррача фарқ қилмади.

Пол Янги Орлеаннинг барча газеталарига эълон берди, лекин бирорта мижоз унинг хизматидан фойдаланишни лозим топмади.

Бир-бирига ўхшаб кетадиган мунгли кунлар сургалиб ўтиб борарди. У гап

нимадалигини сира тушунмасди. Ўйламай Европага кетиб қолгани учун ўзини айблай бошлади. Уни унутишганди. Бу кундай равшан эди.

Бир куни маслаҳатчи адвокатнинг идорасига тўлароқдан келган ўрта бўйли, думалоқ, очиқ чехрали одам қарийб чопиб келди.

Пол ўзининг биринчи мижозини эҳтиром билан қаршилади.

— Пол! — деди у кучоғини кенг очиб.

Бу Сен-Жозер коллежида Пол билан бирга ўқиган ўртоғи Шарль Амедей де Мориан эди.

Улар кучоқлашиб кетишди. Шарль эндигина Шимолдан келиб турганди. У Коннектикутдаги хусусий университетларнинг бирида математикадан дарс берарди. У ҳамон Полнинг шахмат шуҳрати акс-садоси билан яшар, ўртоғини Янги Орлеанда учратишни хаёлига ҳам келтирмаганди.

— Эй, худойим! — нола қиларди у. — Сен бу ерда қандайдир мижозларни пойлаб ўтирибсан. Улар эҳтимол бутунлай келишмас! Сен жаҳон чемпионисан, Европа ва Американинг шон-шуҳратисан! Бундай ўтириш сенга уят эмасми?..

Пол қайсарлик билан бошини сарак-сарак қилди.

— Ўтинаман сендан, Пол! Ялинаман: Бу лаънати идорангни ташла, мен билан Шимолга кет, одамларга бу дунёда борлигингни бир кўрсатиб қўяйлик!

— Йўқ, Шарль. Шахмат тамом бўлди, энди ҳеч қачон расмий ўйинлар ўйнамайман. Ойим шунга истайди ва у ҳақ... Хоҳласанг, сен билан ўйнашим мумкин...

Мориан энтикиб, шахмат тахтасига ёпишди.

У ёмон ўйнамасди. Европа ва Американинг кўпгина таниқли шахматчиларига қараганда дуруст ўйнарди. Олдиндан от олиб, бор-йўғи от олиб, деярли ярим ўйинни ютарди. Ютуқларнинг сони муттасил ва аста-секин ўсиб борарди.

Полнинг идорадаги кундалик навбатчилиги унчалик зерикарли ўтмайдиган бўлди. Агар ойиси ёхуд уйдагилардан бирортаси идорага яқинлашгудай бўлишса, улар шахмат тахтасини яшикка яширишарди. Ҳеч ким Полнинг шахмат ўйнаётганини кўрмаслиги керак — фақат шу шарт билан биргина Шарль билан ўйнашга рози бўлганди.

Шарль ҳамон Полнинг ўйинларига муқаддас нарсага қарагандай муносабатда бўларди. У Пол билан ўйнаган ўйинларининг бирортасини қўймасдан, жуда катта эҳтиром билан ёзиб олганди¹.

— Биласанми, Пол? — деди кунлардан бир кун шахмат ўйнаб бўлишгач. — Сенинг ўрнингда бўлганимда Хорн билан гаплашиб кўрардим!

— Хорн деганинг ким ўзи? — сўради бепарволик билан Пол.

— О, Пол! — ҳайрон бўлди Мориан. — Сен Янги Орлеанда яшайсан-у, Хорннинг кимлигини билмайсанми? У штатнинг хўжайинларидан бири! У миллионер, банклари, жуда катта майдонлари, кемалари бор... Одамларнинг айтишларига қараганда ҳаммаси қарзга берадиган кассадан бошланган, бунга бечораҳол одамлар нарсаларини қўйиб туришган. Энди эса Хорн Луизиананинг губернатори бўлади. Мени айтди дерсан! Менимча, унда адвокатларга мос иш, албатта, топилади...

* * *

Мана Пол жаноб Жеральд Хорннинг иш кабинетига маҳобатли ёзув столининг нариги томонида ўтирибди. Собиқ даллол анча кексайиб қолибди, бойлиги ҳам ёрдам бермабди. Сўлгин юзларидан аввалги семизлигининг асорати бўлган сарғиш икки бурушиқ осилиб турарди. Хорн рақ касалидан тобора сўлиб борарди, лекин ҳокимиятга интилиш, ирода ва ишгиёқчи туфайлигина ярми адо бўлган танаси ҳозирча дош бериб турарди. Хорн ҳеч нарсани унутмаганди.

У Полнинг ийманиб айтган илтимосини эшитди, кулиб қўйди, бош суягига ўхшаш калласини қимирлатди.

— Йўқ, уста Морфи, — у илтимосчининг ёшлигига ишора қилиб,

¹ Шарль Амедей де Морианнинг саранжом-саришталлиги туфайли бу партияларнинг кўпчилиги бизгача етиб келган (муаллиф).

ижирганиб, деди: — Менда адвокат учун иш йўқ... сизга ўхшаган адвокат учун... Мен отангизни ёқтирмас эдим. Худо раҳмат қилган бўлсин уни. У даҳрий ва ишнинг кўзини билмайдиган одам эди. Бунинг учун худо уни ажалидан олдин ўлдирди. Мен эса доимо тақводор эдим, шунинг учун ҳам худо ўз марҳаматини дариг тутмади.

Пол унинг заҳарли минғирлашини итоаткорона эшитди.

— Яхшиси, идорангизни ёпиб қўяқолинг, Морфи! — қикирлаб кулди Хорн. — Кафолат бераманки, сизга бирорта ҳам мижоз қелмайди! Қанақа ишбилармон ва диёнатли одам бир ўйинчига ишонади? Ўйинчи ўйинчи-да, у ҳаммасини картага тикиб юбориши мумкин...

— Мен умримда қўлимга карта ушламаганман, жаноб Хорн, — базўр гапирди Пол. — Картани жиним суймайди.

— Лекин сиз ўйинчисиз, жаноб! — Хорн сарғайган бармоғини Полга бигиз қилди. — Шимол сизни ўйинчи сифатида олқишлади, лекин сиз ҳозир Жанубда турибсиз!

Хорн жим қолди ва нола билан ўзини кресло суянчигига ташлади. Пол ўрнидан турди, гапни давом эттиришнинг маъноси йўқ эди.

— Отангиз худосиз эди, жаноб. Худо уни икки мартаба жазолади — бири уни ўлдириб, иккинчиси сизни яратиб. Мени эса худо ярлақаган, ҳокимият ва бойлик берган.

— Шунингдек, соғлиқ ҳам, жаноб Хорн! — Пол ўзини тутиб туrolмади ва ярим мурданинг қаҳрли минғирлашини эшитмаслик учун чиқиб кетди.

У уй олдидаги баланд соябонли пиллапояда анчагача туриб қолди.

Душманлик ҳалқаси уни ҳар томондан сиқиб келарди. Бирор қарорга келмоқ ва ҳаракат қилмоқ зарур эди. Лекин у жисман она юрти, ота тушроғидан ажралиши мумкин эмасди.

Қандай ҳаракат қилмоқ керак? Бу ердан жўнаб кетолмасди. Хорнлар ва Алписонлар уни отасининг жасади қўйилган тупроқдан қанақасига ҳайдашлари мумкин? У Луизианада туғилди, бутун йигирма уч йиллик умри шу жойларда ўтди.

Йўқ, у курашмоғи керак, охиригача курашади ҳам!

Орадан бир неча ой ўтди. Бу вақт азоб ва изтиробда ўтди. Бирорта мижоз зоти маслаҳатчи адвокат Пол Чарлз Морфининг хизматидан фойдаланишни истамади.

Яна серёмғир изғирин қиш бошланди. Шу давр ичида Пол учун ягона қувончли воқеа француз опера театрининг Бурдон-стритдаги театрнинг эски биносидаги гастроллари бўлди.

Пол театрга ёлғиз борар, бирор одам билан гаплашмасди. Янги орлеанлик ёшлар унинг галстукларига, шунингдек, Лондонда тиктирган олди калта, орқаси узун кийимлари, камзулларига тикилишгани тикилишган эди. Баъзилар унга ўхшатиб кийинишга муваффақиятсиз ҳаракат қилишарди. Замондошларининг ёзишларига қараганда, Пол шу даврда юзлари тиниқ, келишган йигит бўлиб етишганди, ундан кўз узиш қийин эди.

У ҳар қандай чоралар билан аёллардан узоқроқ юришга ҳаракат қиларди. Театрга ҳам бирор мартаба ойиси ёхуд синглиси билан бормади.

У ҳамон эрталаб ва кундуз кунларини идорада ўтказарди, лекин энди китоб ўқир, ахён-ахёнда Шарль Морян билан шахмат ўйнарди.

1861 йилнинг изғиринли феврал кунларининг бирида ранги оқариб кетган Морян идорага кириб келганда Пол ёзув столида ўтирарди.

У бир тўп газетани силкитиб кўрсатди.

— Уруш, Пол! Уруш! Жанубий Каролина федерал флотини ўққа тутибди, Сэмтер форти ишғол қилинибди. Аҳоли умумий сафарбарликка чақирилган!..

Пол газета саҳифаларига энгашди.

— Энди биз лаънати янкиларнинг кунини кўрсатамиз! — жазаваси тутарди Морианнинг. — Биз шимоллик савдогарларнинг бизнинг ишимизга аралашшини бурунларидан булоқ қиламиз! Бошқаларнинг ишларига аралашшга ҳеч кимга ижозат бермаймиз. Мен Луизиананинг Хэя бригадасига ёзидим! Сен нима қилишни ўйлаясан?

– Сабр қил, Шарль, – вазмин жавоб берди Пол. – Аввало қандай ҳодиса рўй бераётганини англаб олмақ керак.

– Нимасини англаб оласан? – қичқирди Мориан. – Ваган ва озодлик хавф остида. Улар ўз ўғилларини сафарбарликка чақиряпти! Наҳотки, сен лаънати янкиларнинг адабини беришимизга ишонмасанг, Пол? Биз ярамастарнинг барчасини битта қўймай осамиз, ура!

Пол ғамгин бир алфозда газеталарнинг сарлавҳаларига кўз югуртирди.

СЭМТЕР ФОРТИДАГИ ИТТИФОҚДОШЛАР БАЙРОҒИ ОЛИБ ТАШЛАНДИ.

ПРЕЗИДЕНТ ЛИНКОЛЬН, КЕНТУККИЛИК ИФЛОС ФЕРМЕР КЎНГИЛЛИЛАРНИНГ УМУММИЛЛИЙ САФАРБАРЛИГИНИ ТАЛАБ ЭТМОҚДА!

ЧАРЛЬЗТОУННИНГ ХАВФСИЗЛИГИ ТЎЛА ТАЪМИНЛАНГАН!

Лекин буларнинг ҳаммаси чинқириқ, асосий гап қаерда? Эй, мана бу ерда экан!

«Американинг бутун Жанубини эгаллаган олти штат федерал ҳукуматга қарши курашга отланган Жанубий Каролинага қўшилишди. Техас, Луизиана, Алабама, Флорида, Жоржия, Миссисипи – жуда катта ҳудудни эгаллаган олти штатнинг ҳар бири йирик Европа давлатларидан катта эди».

Алабама штатининг Монтгомери шаҳрида вакиллар қурултоғи бу штатларнинг Иттифоқдан чиққанлигини ва янги давлат – Шимолий Америка Штатларининг Жанубий Конфедерацияси ташкил топганлигини тантанали равишда эълон қилди. Адвокат Жефферсон президент, катта мулк эгаси Александр Стивенс вице-президент этиб сайланди.

Милиция ёпасига фронтга сафарбар қилинган, айтишларича, президент Линкольн федерал қўшинларни Жанубий пойтахт Ричмонд томон ҳаракатга келтирган.

– Наҳотки, сен бундан хурсанд бўлмасанг, Пол? Ахир бу нарса анчадан бери пишиб қолган ва рўй бериши муқаррар эди-ку! Наҳотки, бизнинг ғалабамизга ишонмасанг? Ахир бизнинг ишимиз ҳақ, биз озодлигимизни ҳимоя қиляпмиз!

Пол Морианнинг қизғин, терлаб кетган ва болаларга хос жаҳду жадаллик анқиб турган юзига синчиклаб тикилди.

– Ҳақ иш? Озодлик?.. Айт-чи, Шарль, мана буни ўқидингми?

Пол қўлига газетани олди.

– «Бизнинг ҳукуматимиз тарихда биринчи маротаба ҳабаш оқ танли билан тенг эмас, қуллик, тоза ирққа тобелик ҳабаш учун табиий ҳолатдир деган улуғ ҳақиқатга асосланган...»² Хўш, бунга нима дейсан, сенга ёқадими шу?

– Бу жудаям ёқади! Ғоятда олижаноб нарса! Бу гапни аллақачон рўй-роост айтиш керак эди, христианлар қардошлиги тўғрисидаги чиройли сўзлар орқасига яширинмасдан тўғридан-тўғри айтиш керак эди!

– Бу ерда гап қардошлик ҳақида эмас. Ҳатто қадимдаги қулдорлик давлатлари ҳам ўзлари учун бундан кўра мустаҳкамроқ ғоявий асослар қидиришган эди. Мени кечирасану, лекин мен Дэвис ва Стивенс жаноблари ва уларга ўхшаганлар тузган давлатнинг мустақиллигига унчалик ишонмайман.

– Қандай? Сен ишонмайсанми?.. Ахир сен жанубликсан-ку, Пол! Сен асл жанубликсан, қонинг, тарбиянг билан жанубликсан! Мени қўрқитишнинг ҳожати йўқ, Пол. Ёки ҳазиллашяпсанми?..

– Йўқ, Шарль, ҳазиллашаётганим йўқ. Мен сендан кўра салгина узокроқни кўраман. Сенга буларнинг ҳаммаси жудаям жўн нарсалар бўлиб туюляпти...

– Сенга нима бўлди, Пол? Сен... Сен йиғляяпсанми?

– Йўқ, мен йиғляётганим йўқ. Лекин сен ҳақсан, мен кўнгилсиз нарсалар, – минглаб ўлдирилган одамлар, уларнинг болалари, оиласи ҳақида ўйлаб

¹ Бу етти штатга кейинчалик яна иккита — Шимолий Каролина ва Мэриленд штатлари қўшилди. Мана шу тўққиз штатдан Жанубий Конфедерация тузилган. Бу Конфедерация тарафдорларини “ажраллиқ тарафдорлари” деб аташган.

² Дэвис ва Стивенс томонидан 1861 йилда тузилган Жанубий Конфедерация конституцияси матнидан.

кетдим... Шу нарса афсусланарлики, Дэвис ва Стивенс жаноблар булар тўғрисида ўз вақтида ўйлаб кўришмаган.

— Улар ҳаммасини ўйлашган, Пол. Бунга сени ишонтиришим мумкин! Иккаласи ҳам улуғ одамлар. Менинг отам Стивенс билан карта ўйнаган. У нима деяётганини яхши билади! Президент Дэвисга уч карра олқишлар бўлсин! Янкиларнинг кулини қўкка совуриб, ғалаба билан қайтишимизга ярим йилча вақт ҳам кетмайди! Пол, сен жанублик эканингни, у билан ифтихор қилишингни унутма, Пол!

— Ҳа, мен жанубликман. Буни ҳеч қачон ёдимдан чиқармайман, Шарль ва ўз бурчимни бажаришга ҳаракат қиламан. Лекин ҳеч ким мендан Шимол билан урушишни исташ-истамаслигимни сўрагани йўқ. Бу ҳолат эса энди ҳеч нарсани ўзгартира олмайди...

Аллисон тез орада улуғ воқеалар рўй бериши тўғрисида гапирганда шуни кўзда тутган экан-да!

Бу нарсалар анча йиллардан бери пишиб келаётган эди, деганда Шарль ҳақ. Марҳум отаси ҳам қонли телбалик алангаланиб кетишидан хавфсирарди. Лекин ҳаммаси оддийгина нарсалардан бошланди!

Жанубдаги ерларнинг эгалари ўз пахталарини қимматроққа сотишмоқчи бўладилар, шимоллик фабрикантлар эса уларни арзонроқ сотиб олишни мўлжаллашади... Натижада фойда учун кураш авжга минади. Лекин бу қонли тўқнашувни чиройли иборалар билан хаспўшлашга уринишади. Шимолликлар христианлик ахлоқи, шармандали қулликни йўқ қилиш сингари сўзлар билан айюҳаннос солишади. Жануб эса қадимий ҳуқуқларни ҳимоя қилиш, Америка инқилобининг бешиги бўлганликлари ва албатта, булар ҳам христианлик ахлоқи тўғрисида сафсата сўқишади. Иккала томоннинг руҳонийлари эса черковларда муқаррар ғалаба қозонажаклари хусусида ваъз айтишади. Авом халқ эса ҳагто нимага ўлаётганини ҳам тушунмасдан ўлиб кетаверади...

Кулранг кийимдаги одамларнинг отрядлари қўшиқ айтиб, Роял-стрит бўйлаб юра бошлайди.

Асрий қаҳр-ғазаб тўсатдан уйғониб қолган вулқондек кутилмаганда ташқарига чиқади.

Уруш ноғораси кулоқни қоматга келтириб даранглай бошлади.

XIX

Лаънати ноғоранинг овози кун сайин қўрқинчироқ жаранглайди. Ўнлаб душманларни устунларга осиб қўйишарди. Жанубнинг «чинакам ватанпарвар»ларини айғоқчилик ваҳимаси босганди.

Кулранг кийимдаги аскарлар тинмай оқиб келарди. Жануб армиясига кекса ва тажрибали жангчи, луизианалик француз Пьер Борегар қўмондонлик қиларди. Янги Орлеан ҳарбий губернаторлигига тайинланган Жеральд Аллисон полк, бригада ва батальонлар тузди. Сафарбарлик тез суръатлар билан олиб борилар, армия кун сайин қўзиқориндай кўпаярди.

Бамисоли ҳабашдай қашшоқ ва ҳуқуқсиз жанублик авом халқ қулдорлик тузумини сақлаб қолиш учун ўлимга тик борарди. У эски ёлғонга ишонди — Жанубнинг барча кўргиликлари, ўзининг қашшоқлигига лаънати янкилар сабабчи деб билди. Уша янкилар ҳабашларни озод этиш, Жанубни тамомила хонавайрон қилиш учун бу ерга бостириб киришяпти. Бу ҳодиса рўй бермаслиги учун яхшилаб уларнинг таъзирини бермоқ керак! Ушанда пахтанинг нархи анча кўтарилди, ҳаётимиз яхшиланади.

Кулранг кийимли отрядлар шаҳдам қадам ташлашарди, уларга кўпни кўрган, баҳодир одамлар командирлик қилишарди. Бу одамларнинг барчаси ўлиб бораётган феодал синфига мансуб эдилар, лекин буни эътироф этгилари келмасди.

Бутина эмас, улар ҳақ иш учун ўлимга кетишаётганига, келажак уларники бўлишига ишонишарди.

Улар Мексика билан урушган, Техасни қўшиб олган, ҳинд қабилаларини совуққонлик билан қириб ташлаган офицерлар эди.

Булар ватанпарварлик идеаллари билан руҳлантирилган тажрибали қотиллар

эди. Улар айтарли даражада кўп эмасди, лекин урушишни ҳам, ўлишни ҳам билишарди.

Шимолдан эса Иллинойс ва Канзас орқали худди Жануб одамларидек алданган ва жазвага тушган кўм-кўк кийимдаги ўзларини «федералистлар» деб аташган кўп сонли армия бостириб келарди. Бу одамлар уришишни билишмасди ҳам, ёқтиришмасди ҳам. Уларни байроқларига тикилган даврнинг энг юксак идеаллари жанги бошланганди.

Питтсбург пўлат қуювчилари, Айова фермерлари, Янги Англия хунармандлари, Нью-Фаунленд балиқчилари кулликни йўқотиш, ҳабашларни озод қилиш, эндигина оёққа туриб келаётган улкан давлатнинг тинкасини қуритадиган исённи бостириш учун жангга отланишганди.

Улар Жанубдаги исёнчилар ва хоинларни йўқотиш орқали жаннат боғларини Америка тупроғида барпо этиш мумкинлигига ишонишарди. 1775 йилги улуғ Америка инқилобининг руҳи Шимолий кўшинларга қанот бағишларди. Нотикларнинг уқтиришларига қараганда, бу ҳолат жануб кўшинларига ҳам хос эди. Лекин Шимолий Англия демократикроқ эди, келиб чиқиш ва оталарининг пуллари унчалик муқаддаслаштирилмаганди.

Армия Адолат учун жангга борарди. Агар бир тўда банкир ва саноатчилар ўз манфаатларини юксак идеаллар ниқоби остида устомонлик билан яшираётганини сезиб қолгудай бўлишса, ҳайронликдан ҳафсалалари пир бўларди.

Лекин Шимолий армия тарихан фойдали ишни амалга ошираётганди. У юксак тараққий этган капиталистик мамлакатдаги феодал тузум қолдиқларини барбод этганди. Америка буржуазияси жаҳон майдонига чиқишдан олдин ўз мамлакатида яқдилликка эришмоғи лозим эдики, акс ҳолда феодализм қолдиқлари уларнинг бошланаётган курашлариغا халақит бериши мумкин эди.

Кўм-кўк кийимли отрядлар «Янки-Дудль» ва «Жон Браун жасади ерда ётибди» кўшиқларини куйлаганча жангга борарди. Уларнинг сафида илгари Европанинг озодлиги учун курашган, ўз ватанларини бир умрга ташлаб кетишга мажбур бўлган муҳожирлар ҳам талайгина эди.

Улкан Америка қитъасининг турли бурчакларида – Нью-Йорк ва Янги Орлеанда ёхуд Ричмондда урушнинг вазифаси ва мақсади тамомила аён эди: душманни енгиш ва ўз ҳақиқатини ўрнатиш.

Лекин ўрта штатлар – Кентукки, Шимолий Каролина, Мэриленд ва Виргиниядаги қонли тўс-тўполон ва парокандаликни тасаввур қилиш қийин.

Ўртадаги Тотомак дарёси шартли чегара бўлиб, уни ҳеч ким қўриқламасди. Бир оиладаги бир ўғил кулранг кийим кийиб Жанубнинг ажралиб чиққан ҳуқуқи учун курашса, бошқа ўғил кўм-кўк кийим кийиб ҳабашларни озод қилишга отланарди. Баъзан ақа-укалар жангда бир-бирларига рўбарў келиб, бир-бирларини ўлдиришарди. Ўша йиллардаги адабиётлар бундай ҳодисалар билан тўла.

Янги Орлеанда сафарбарлик эълон қилинганда Пол Морфи ҳарбий губернатор сифатида Жеральд Аллисонга ариза ёзиб, бирор армияга йўллашини илтимос қилди.

Аризасига жавоб олмаганлиги туфайли бунинг сабабини тушунтириб беришларини талаб қилиб Полнинг ўзи губернаторликка борди.

Котиб (губернаторнинг ўзи уни қабул этмади) қуруққина қилиб жаноб Пол Морфи Шимол билан яхши муносабатда бўлгани боисидан Конфедерация армияси унга эҳтиёж сезмайди, деди. Котиб гапини ҳарбий ҳокимият, эҳтимол, уруш тамом бўлгунгача жаноб Морфини қамоқ ҳолатида сақлаб туришни лозим топар деган фикр билан тугатди. Тўғри, бу унчалик узоқ вақт талаб этмайди, чунки шонли Жануб армияси зафар кетидан зафар кучяпти.

Пол таслим бўлмади. Сен-Жозеф коллежида бирга ўқиган ўртоғи Дэн Жойсни топиб, унга мурожаат қилди.

Дэн Вест-Пойнт ҳарбий академиясини тамомлаган, майор унвонига эга эди, Конфедерация артиллерия бригадаларидан бирига командирлик қиларди.

У Полга қараб туриб, бошини сарак-сарак қилди.

– Морфи, сираям бўйинг ўсмабди! – деди у таъна билан. – Бу бўйинг билан сени армияга олиб бўлмайди. Устига-устак, узоқни яхши кўролмайсан...

Биласанми, нима қилишинг керак? Президентга хат ёзиб Европада бўлганини, бир неча тилни билишингни, дипломат бўлишни хоҳлашингни айт. У ерга одам керак. Хайр бўлмаса.

Пол уйига кетди ва шахсан президентга хат йўллаб, ўз хизматини таклиф этди. Хатда бир неча тилни билишини, Европа билан алоқалари борлигини, Конфедерация учун мустақил ва эркин давлат сифатида эътироф этилиши муҳим эканлигини баён этганди.

Жавобни узоқ кутишга тўғри келди. Шарль Мориан бу вақт ичида генерал Хэйнинг луизиан ўқчилар бригадаси билан бирга фронтга жўнаб кетди. Ниҳоят орзиқиб қутилган жавоб келди – Жефферсон Дэвиснинг котиби Полга қисқагина қилиб рад жавобини бериб қўяқолган эди.

Жеральд Аллисоннинг кўли шунчалик узунми? Ёхуд ўзининг машҳурлиги монелик қилдимми?

Пол ўзининг Роял-стригдаги идорасига беркинганча ўтираверди.

У ҳеч кимни кўргиси келмасди, буни бошдан кечирмоқ оғир эди.

Ярим йилдан бери уруш давом этарди.

* * *

Уруш давом этар, жанубликлар зафар кетидан зафар қозонишарди. Борегар ва Жонстан шимоллик генерал Мак Дауэлль армиясини Манассас, Виргиния яқинида яқсон қилди. Шимолликларнинг қолган-қутганлари тартибсиз қочишиб, Вашингтонгача чекинишди.

Тош Девор тахаллуси билан машҳур жасур генерал Томас Жэксон шимолликларни Шенандо дарёси ёнидаги водийда тўла яқсон қилди, қолган-қутганини ҳайдаб юборди.

Фронтнинг қатъий йўли йўқ эди. Ҳар икки томоннинг ҳужумлари тор йўлақлар бўйлаб олиб бориларди. Жанубликларнинг жанговар қиличлари шимолликларнинг танасига тобора чуқурроқ кириб борар, шимолликлар жуда катта талафотлар кўришар, жанг қила олмасликлари уларга жуда қимматга тушарди.

Президент Авраам Линкольн олти юз минг одамни урушга сафарбар қилди, яна миллион одамни уруш домига тортишга ҳаракат қилаётганди.

Бу ҳолат ҳам жанублик генерал Роберт Ли шимолий армия бош қўмондони Мак-Келлан устидан зафар кучишга, Потомак дарёсидан ўтиб, Шимолий штатларга бостириб киришга монелик қила олмади.

Вашингтон хавф остида эди. Линкольн Шимолга кўчиб ўтди. Мак-Дауэлль ва Мак-Келлан қўмондонликларидан бекор қилиндилар. Шимолнинг тақдири қил устида эди.

Урушнинг биринчи йили шундай тугади.

Жанубнинг раҳмсиз, қўрқмас суворийлари ва ўқчилари Шимолдаги ҳунарманд, фермерлар, эмигрантларнинг укүвсиз полкларининг дабдаласини чиқардилар. Улар қатор ажойиб зафарлар кучишди, лекин йилга келиб, аҳволлари тамомила мушкуллашди.

Узил-кесил галаба қозона олмаганликларининг сабаби қурол-аслаҳа захираларининг тугаб қолганлиги бўлди. Бунинг устига эса Шимолий флот қирғоқни ўз назорати остига олган, жанубий портларни беркитиб қўйган эди.

Европа ва Жанубий Америка қитғалари билан денгиз савдоси тамомила тўхтаганди.

Кулранг кийимлар тўзиб адойи тамом бўлган, бутун-бутун отрядлар илгарироқ шимолликлардан тортиб олинган қўм-қўк кийимларда юришарди. Этик, гугурт, совун йўқ эди.

Атланта, Жоржияда қурилган устахоналарда ишлаб чиқарилган қуроллар эса яроқсиз эди.

Уруш бошланмасдан аввал Шимолдан олинган замбараклар ҳам эскирган, ҳеч қандай иш бермасди. Кўпинча отилаётган қуролнинг ўзи портлаб кетар, унда хизмат қилаётганларнинг ўзини ўлдирар, ёхуд майиб қиларди.

— Бир хавф камайди! — аския қилишарди жанубликлар қурол ишдан чиққан пайтларда алам билан.

Ана шунда Шимол ҳал қилувчи ҳужумга ташланди.

Унинг аскарлари аста-секин жанг қилишни ўрганишди, тажриба тўплашди, маҳоратлари ошди. Лекин асосийси бу эмасди.

Шимолни урушнинг биринчи йилидан керакли сабоқлар чиқара олган ақли расо сиёсатдонлар бошқарарди.

Энди Шимол бошқача тус олиб борарди: у этиклар, гўшт консервалари, дала телеграфи, ҳужумга отланган кўм-кўк кийимдаги армияга хизмат қилиш учун махсус қурилган янги темир йўллари билан жанг қилишарди.

Миллиардлаб долларлар ўйинга тикилди. Лаёқатсиз генераллар алоҳида жангларда мағлуб бўлишлари мумкин эди — лекин бу ҳеч нарсани ҳал эта олмасди. Бадавлат давлатнинг қудратли машинаси уларни қўриқлаб турарди, минглаб одамлар, битмас-туганмас қуроллар ёрдамга шай эди. Доимо бўлганидек, голиб келаётган кўшин ичидан талантли саркардалар ҳам топила қоларди.

Феодалларнинг сўнгги вакиллари ютқазилган жангни тиш-тирноқлари билан давом эттиришарди. Қисмат, тарих энди уларга кулиб боқмасди, жасорат ҳам ёрдам бермасди.

Конфедерациянинг дабдаласи чиққан аскарлари ўзидан устун келган кучлар зарбасига дош беролмай ер тишлашарди. Жанубликларнинг жанг майдонларидаги йўқотишлари тобора кўпайиб борар, захира эса йўқ эди. Жанубдаги ҳар бир оила аъзолари орасидан ўлганлар ва майиб бўлганлар топишарди, норозилик яшин тезлигида кучайиб борарди.

Биринчи ҳарбий муваффақиятсизликлар Жанубнинг кучини бўлиб юборди. Бутун мамлакатда норозилик бошланди.

Бу оғир ойлarda Пол Морфи ўз оиласи билан Янги Орлеанда, Роял-стритдаги эски уйларида яшади.

Одамларнинг унга газаб-нафрати кучли эди, уни очикдан-очик «шимоллик», «хиёнатчи», «янки» дейишарди.

Урушда ўз ўғилларидан жудо бўлган кекса одамлар унинг уйини ёқиб юборамиз, ўзини биринчи учраган ёғочга осамиз деб таҳдид солишарди.

Дўкдорлар Тельсид хоним ва Элленга нарса сотишмас, етуликларни бозордан, ҳабашларнинг дўконларидан харид қилишга тўғри келарди.

Жанубликлар тобора қақшатқичроқ зарбага учрашар, шаҳарлардаги норозилик кун сайин кучайиб, даҳшатли тус оларди. Президент Дэвис «хабеас корпус»ни — конституциянинг асосий моддаси ҳисобланган инсон даҳсизлигини бекор қилди, шаҳар қамоқхоналари норозилар ва шунчаки норозиликда шубҳа қилинганлар билан тўлиб кетди.

Ҳамма иш ёмонлик томон юмалаб кетаётганди, натижани кутиб ўтиришга ҳожат қолмаганди. Пол ярим кечага яқинлашганда қариндошлари Эдмунд ва Эдгар Хинксларнинг уйига борди. Унинг отаси Дэвид Хинкс Янги Орлеан денгиз портининг нозири бўлиб, судья Алонзо Морфига амакивачча эди. Эдгар Хинкс ҳам денгиз портида ишлар, яхшигина лавозимни эгаллаб турарди.

Орадан бир неча кун ўтгач, шаҳарнинг ҳарбий губернатори Тельсид хоним ва унинг икки фарзанди — йигирма беш ёшлик Пол ва йигирма икки ёшлик Элленга шаҳардан чиқиб кетишга рухсатнома берди.

Морфилар оиласига Кубадаги Гаванада ҳозирча номаълум муддатгача яшашга ижозат этилганди. Уларга ўзлари билан пулларини ва қимматбаҳо нарсаларини олиб кетишга рухсат берилган, кўчмас мулкларини сотишлари ман этилганди.

«Васка да Кама» кемаси 1862 йилнинг алғов-далғовли сентябр тунида Морфилар оиласини Кубага олиб кетди.

Эҳтиёткорлик бекорчи бўлиб чиқди — бир неча ҳафтадан кейин Шимолий флот денгиз томондан яқинлашиб Миссисиппи мансабининг атрофларини ўраб олди. Бироз муддат қамал ҳолатида сақлагач, денгиз пиёда аскарлари шаҳарга бостириб кирди. Янги Орлеан деярли талофатларсиз, осонгина қўла киритилди. Жеральд Аллисон ва унинг офицерлари мамлакат ичкарасига қочиб кетишди.

* * *

Бу кузда Кубада ҳаво ажойиб эди.

Кўзни қувонтирадиган Гавана қувноқ ва ташвишсиз ҳаёт кечирарди. Кубалик ер эгалари ажойиб ишларни амалга оширишарди. Ҳатто урушаётган давлатнинг ҳукумати томонидан қўйилган савдо вакилларига вазминлик билан муносабатда бўлишарди. Улар тижорат ишларида асқотади деган фикрда эдилар.

Биргина муваффақиятли сафар йўқотилган барча нарсаларни тўла қопларди.

Бадавлат оилаларнинг башанг кийиниб олган ўғиллари қимматбаҳо сигараларнинг тутунини бурқситиб қаҳвахоналарда ўтиришар, Гавананинг кўёшли кўчаларида сайр этишарди.

Ҳамма мамнун эди, тижоратдаги асосий рақиб Шимолий Американинг Жанубий штатлари уруш билан овора бўлиб, узоқ вақтларгача ўйиндан чиққанди. Куба бу соҳада якка ҳокимга айланди. Европа тамаки ва шакарнинг эгалари қанча сўраса, шу баҳога сотиб олишга мажбур эди. Ер эгалари бир йилда жуда бойиб кетишди.

Гран-Виадаги ғоят ҳашамдор «Сентро Астуриано» шахмат клубида кеча-ю кундуз мусиқа ўйнар, биллур қадаҳлару испан сўзлари жарангларди.

Бу ердагилар шахматни эъозлашар, чинакам донишмандлик белгиси деб билишарди. Гаванага жуда кўп шахмат усталари келиб кетишган. Улар орадан анча йиллар ўтиб кетгандан кейин ҳам Европада кубалик бойларнинг ҳиммати ва саҳийлиги тўғрисида гапириб юришганди.

Пабло Морфини ғоят қизгин кутиб олишди. У Америка ва Европани енгган, бамисоли нотиклардай испан тилида бийрон сўзлайди. Унинг томирларида Сид-Кампеадорнинг қони оқади! Шу боисдан Морфини бошларига кўтаришди.

Шахмат клубининг номи ўзгартирилиб, қаҳрамоннинг номи билан атала бошлади. Шунингдек, худди шу – «Эль Пабло Морфи» номи билан шахмат журнали ҳам чоп этиладиган бўлди.

Ғоят бадавлат шахмат клубининг президенти бўлган жаноб Домингец Полни ярим соатлик дабдабали нуқт билан кутиб олди.

Пол Гаванада бир ой турди. Шу вақт мобайнида Кубанинг барча машҳур шахмат ишқибозларини ютиб чиқди. Уларнинг энг кучлиси сеньор Сельсо Гольмайюга Пол олдиндан от бериб кўярди. Тўғри, томонлар галма-гал келиб келишарди. Лекин ҳеч ким олдиндан пиёда ва гал бериш ҳуқуқини олиб ҳам Полни ютолмади.

Жаноб Домингец бир куни кинояомуз кулиб туриб, Кубанинг энг кучли шахматчиси Сельсо эмас, деди.

– Ким бўлмаса? – сўради Пол.

Жаноб Домингец яна жилмайганча гўшгдор елкасини қисди.

– Табиатнинг ҳазили, жаноб! Кубада шахматни энг яхши ўйнайдиган бир ҳабаш... Сиз танимайдиган жаноб Хуан Аурелиано Сикрэннинг мулкида ишлайдиган оддий қул. Ҳабашнинг исми Феликс. Агар жаноб Пабло ўзларини ҳақоратланган деб ҳисобламасалар...

Пабло ҳабаш билан дона суришни ўзига ҳақорат деб билмади.

Феликс тийрак кўзлари билан одамга маъюс боқадиган кексароқ либериялик қора-кўкиш ҳабаш экан.

У назариядан мутлақо хабарсиз экан, лекин Кубанинг энг машҳур ўйинчиларига қараганда яхшироқ фикрларди. Пол Феликс билан учрашганидан хурсанд бўлди, қадрдонидай кутиб олди, унинг қоп-қора юзи болалик даврларини ёдга туширди.

Пол ҳабашни эркалатар, Феликс амаки деб чақирар, сигара билан меҳмон қиларди, ўйин тутагач эса олгин танга ҳадя қилди.

Феликс Пол билан тенгма-тенг ўйнарди. У бир неча партияни ютқазди, лекин тенг ўйинда кўпчилик кубалик жаноблар орзу қилишган, лекин эриша олишмаган дурангга сазовор бўлди.

Шундай қилиб, Кубанинг энг кучли шахматчиси сифатида Феликснинг мақоми янада мустаҳкамланди. Лекин бу жаноб Хуан-Аурелиано Сикрэннинг шакарқамиш майдонларидаги ишидан озод этмайди...

Кейин Гаванага Кадиксдан испан кемаси «Бласко де Гарай» келди. Кема икки кундан кейин қайтиб кетарди.

– Ойи, энди жўнаб кетишимиз керак! – деди Пол. – Кема қарийб бўш эди, у испан элчисини олиб кетаяпти.

– Бу нарса душманлар таъқибига монелик қилади деб ўйлайсанми?

– Шубҳасиз! Испан элчисини бошига урадимиз? Уларга пул, тамаки, қанд, вино сотиш осон бўлган ва мўмайгина пул турадиган нарсалар керак. Нима, улар испан элчисини тузлашармиди?

– Кетамиз, ойи! – деди Элен. – Мальвина Парижда ташвишланаётгандир, биз Кубада анча қолиб кетдик... Жўнаш керак!

– Кадиксдан Парижга қандай етиб оламиз?

– Жудаям осон! Аравада франко-испан темир йўлигача етиб оламизда, поездга ўтирамиз!

– Майли, болаларим, худонинг ўзи мушкулларимизни осон қилсин!

Морфилар оиласи туғишганлари кутиб туришган Парижга яқинлашишарди. Чаққон Жон Сибрандт ўз вақтида тижорат фирмасини Европага кўчириб олганди, шу туфайли уруш унга қарийб таъсир этмади. Пол ҳозир Парижга бундан уч йил аввал Европага ilk маротаба ошиққанидан ҳам кўра кучлироқ иштиёқ билан ингилаётганди.

Уччалари узоқ қуёшли кунларда «Бласко де Гарай» кемасининг палубасида ўтиришарди. Тельсид хоним ва Пол биргаликда ярим овоз билан классик операларни ижро этишарди.

– Эҳ, Пол! – бир куни Тельсид хоним хўрсиниб шундай деди. – Сенинг музикий хотиранг ҳам меникидан яхшироқ. Ахир сен нотани ҳам тузуккина билмайсан бўлмаса. Агар сен билан болалигингдан бошлаб яхшилаб шуғуланганимизда улуг музикачи бўларкансан!

– Эҳтимол, шундайдир, ойи, – паришонхотирлик билан жавоб берди Пол, – лекин энди бу тўғрисида гапириш кеч... Ундан кўра, яхшиси, «Лючия де Ламмермур»ни куйлайлик. Бианки хоним уни қандай ижро этганини эслайсизми?

– Лекин ҳеч ким бу операни Жонни Линдчалик қойилмақом қилиб ижро эта олмаган! – деди Тельсид хоним. – Ижоди гуллаган йилларида унинг ижроси илоҳий эди деса бўлади!

Парижга қилинган узоқ сафар хотиржамлик, ҳатто ёқимли ўтди. Она ва қиз Европада биринчи маротаба бўлишлари эди, унга қойил қолишди. Тельсид хоним Испания ва Францияда ибодатхоналар Луизианадагига қараганда кўплигини кўриб ҳайрон бўлди.

Улар Парижда Булон ўрмонзори яқинидаги кичикроқ хос уйга жойлашишди, ҳар ким ўз ишлари билан машғул эди.

Пол аввалига «Де ля Режанс» қаҳвахонасига киришни, эски қадрдонлари билан кўришишни мўлжаллади, лекин кейин ўз қароридан воз кечди.

«Де ля Режанс» қаҳвахонасида пайдо бўлиш ўзини дабдабали учрашув гирдобига отишдай гап эди. У ҳақда газеталарда ёзишди, Тельсид хоним билиб қолади... Йўқ, яхшиси, бунинг кераги йўқ! У Кубада шахмат ўйнаган бўлса-да, онасига сездирмади, газета шов-шувларидан панада бўлди. Парижда эса бундай қилишнинг иложи йўқ... Шу боисдан Пол «Де ля Режанс» қаҳвахонасида кўринмасликка қарор қилди.

Улар Парижда осуда ҳаёт кечиришди, бирор музика премьерасини назардан соқит қилишмади, ўз уйларида қандай ҳодисалар рўй бераётганини газеталардан интиқлик билан кузатишарди.

Урушнинг учинчи йили давом этарди, Жанубнинг кучи тобора сўниб борарди.

Президент Линкольн иккинчи тўртйилликка сайланди, бунинг маъноси миллат жанубликларнинг қонли исёнини узил-кесил тугатишга қарор қилганини билдирарди. Энди ҳеч ким бечора қора танли қардошларни озод этиш тўғрисида гапирмасди.

Шимол қўшинларининг янги қўмондони, илгари от жаллоби бўлган генерал Улисе Грант шафқатсиз тактика қўллай бошлади.

У Мак-Клеллан ва Мак-Дауэлль сингари лашкарбошиларнинг классик

мактаби стратегиясини ўрганган ўқимишли лашкарбоши эмасди, у Евгений Савойский, Кондэ ва Тюреннларнинг юришларини ўрганмаган эди. Тўғрироғи, улар тўғрисида эшитмаганди ҳам. Генерал Грант кучли иродага эга бўлган шафқатсиз ва эпчил одам эди. Раҳм туйғуси ёт эди унга.

Жанубнинг оғриқли жойи — аскар заҳираларининг етишмаслигини англаб, генерал Грант оғир, қонли жанглари бошлаб юборди. У Жануб Шимолга қараганда анча илпари заифлашишини тушунди ва ихтиёрий равишда кўк ва кулранг кийимдаги минглаб аскарларни бир жойга тўплади.

Жанубдаги Викксбург истеҳкомига қилинган қонли ҳужумдан кейин Грантни ўз аскарлари «Қассоб» деб атай бошлашди. Лекин Викксбург ҳар иккала томондан жуда катта талафотларга қарамай барибир ишғол қилинди. Грант эса аскарлар сони бўйича устунлигидан ҳамма жойда фойдаланарди.

Миссисипи дарёсининг икки томони Мексика кўрфазигача бўлган ҳудудларда федералчилар ихтиёрига ўтганди. Уларнинг янги истеъдодли саркардаси генерал Шерман қатъият билан Жанубга, Конфедерация юраги Ричмондга қараб юрарди.

Шерман тез орада айланма йўл орқали юриш қилиб, Жорджия пойтахти Атлантани талон-торож қилиб, ёқиб юборди-да, океанга чиқди.

Ўйин охирига яқинлашаётганди, Шимол ҳужумни янада кучайтирди.

Огайо шахтерлари, Иллинойс фермерлари, Мэн савдогарлари Линкольн байроғи остида шундоқ ҳам муваффақиятсизликка учраган исённи узил-кесил янчиб ташлашга бориншарди.

Тарих Қўшма Штатларни бўлиб юбориш мумкин эмаслигини кўрсатди. Айбдорлар ўз жазоларини олишлари лозим эди.

1865 йилнинг баҳорида Роберт Ли ҳолдан тойган армиясининг қолган-қутганини генерал Улисс Грантга топширди.

Йигирма етти минг майиб-мажруҳ, касал ва оч одамлар армияси қуролини топшириб, таслим бўлди; уларга Қўшма Штатларнинг ажралмаслиги тўғрисида қасам ичдириб қўйиб юборилди.

1865 йилнинг апрелида Сэмгер форти харобалари устида Жанубий Каролина тўлларининг ўқидан тешилган эски байроқ қилпиради. Ҳамма нарса аввали зига қайтди.

Уруш тамом бўлди, Шимол ғолиб чиқди.

Уруш тамом бўлди — одамлар бу урушга сабаб бўлган асосий нарсани дарҳол унутиб юборишди.

Мамлакат ҳолдан тойди, мажруҳ бўлиб қолди. Далаларга ишлов берилмасди, ҳар бир оиладан ҳалок бўлганларга аза тугишарди. Жануб ҳолати разм бўлиб ётарди, озод этилган минглаб ҳабашлар шимолий армиянинг кетидан эргашиб, нон сўрашарди.

Федерал ҳукумат (Авраам Линкольн орқасида Жефферсон Дэвиснинг ёвуз шарпаси турган жанублик актер Бутс томонидан театрда отиб ўлдирилганди) ҳабашларни жойлаштириш юзасидан қатор қонунлар ва кўрсатмалар қабул қилди.

Уларни хўжайинлардан фориг этишди, ишлардан озод қилишди, лекин барибир улар ерга эга бўла олишмади. Қонун бўйича энди уларни калтаклаш мумкин эмасди, сотиб олиш ва сотиб юбориш ман қилинганди.

Улар Қўшма Штатларнинг озод ва тенг ҳуқуқли фуқаролари ҳисобланишарди. Улар аёллари ва бола-чақалари билан биргаликда очликдан ўлишаётганди. Тинка-мадори қуриган, илма-тешик кийим-бошдаги ҳабашлар яна хўжайинларининг ерларини ишлашга қайтишаётганди.

Улар учун аслида ҳеч нарса ўзгармади — ер эгаси бўлган хўжайинлар ўрнини шимоллик банкирлар эгаллади. Баъзи ерларнинг эгаси ўзгарди, лекин қул учун бунинг нима аҳамияти бор?

1865 йилнинг ёзида Морфилар оиласи қарийб уч йиллик вақтдан сўнг ўз ватанларига қайтиб келишди.

Рояль-стрит, 89 даги уй деярли бутун эди, фақат ойналари синган, Янги Орлеанга ҳужум қилинган кечаси замбаракнинг дайди ўқи томни тешиб ўтганди.

Жеральд Аллисон ўз уйига қайтиб келганди. У «полковник» деб аталар, озодликнинг жасур ва қатъиятли жангчиси сифатида атрофдагиларнинг

хурматини қозонганди... Аллисон федерал ҳукумат томонидан эндигина эълон қилинган умумий авфга тушиб, озод этилганди. Шимол жанубликларни унчалик қаттиқ жазоламоқчи эмасди, уни обдон талагани етарли эди.

Кўпгина майдонларнинг хўжайинлари ўзгарди, шимолдаги банклар эндиликда ҳаммаёқни назорат қиларди. Янкилар, худди пашшалар ўлаккага ёпишгандай, Жанубга ёпишиб олганди. Улар тижорат ишларини олиб боришар, корхоналар очишар, пахта майдонларига яқин жойларда фабрикалар, темир йўллар қуришар, ҳабашларни эксплуатация қилишнинг янги илмий асосларини яратишарди.

Ўзларининг молиявий ишларини сарҳисоб қилиб кўрган Морфилар оиласи аҳволлари танлигини англашди. Баъзи банклардаги ҳисоб рақамлари мусодара қилинган, нақд пуллари эса Европага сафар вақтида сарф қилиб юборилганди. Полнинг ҳеч қанча пули қолмаганди, оиладаги бадавлат одам Эллен бўлиб қолди.

Эски уй таъмирланди, таъмир вақтида Полнинг адвокатлик идораси бузиб ташланди.

У иккинчи қаватга чиқди, бутун биринчи қават савдо омборхоналари учун бериб қўйилди. Ижара учун тўланадиган ҳақ ва баъзи шахсий маблағларнинг қолган-қутанигини Морфилар оиласининг 1865 йил охиридаги бор-йўғи эди.

XX

Уруш етказган жароҳатлар жуда секин ва қийинчилик билан тузалиб борарди. Жанубнинг жимиб қолган шаҳарларида соғлом йигитлар деярли кўринишмасди – улар уруш майдонларида қолиб кетишганди. Йўлкаларда фақат мўйсафидлар ва ногиронларгина юришарди.

Барча креол оилалари мотамда, оналар доимийга қора либосларга ўраниб олишганди.

Ҳатто думи кесилган пакана отлар қўшилган аравалар ҳам кўчаларда деярли кўринмасди.

Креолларнинг пулларини уруш ўз домига тортиб юборган ёхуд зафар қучанларнинг чўнтагига тушиб кетганди. Шаҳарда қандайдир юракни ғаш қиладиган қабристон сукунати ҳукм сурарди.

Башанг кийиниб олган кичкинагина Морфи Канал-стрит бўйлаб аста-секин кетиб бораёттир.

У одат бўлиб қолган кундалик сайрга чиққанди. Пол соғлигини эҳтиёт қилар, врач маслаҳатларини гоёт серҳафсалалик билан амалга оширарди.

Кўзига монокль тутиб олган, қўлларида занжирча. Қачонлардир Эрнест амаки қилганидек, занжирчани эпчиллик билан ўйнаб борарди. Бундай ўйнатиш учун унинг қанча вақти кетган? Лекин бунга кетган беҳуда вақтига ачинишнинг ҳожати бормикин?

Пол Роял-стрит ва Рю-Сен-Луи кўчалари кесишган жойгача боради, эрталабки газеталарни сотиб олади-да, «Сен-Луи» номидаги эски меҳмонхонага қиради.

У қуёш нури тушмайдиган кутиш залида ўтирганча газеталарни бошидан-охиригача қараб чиқади. Кичкинагина ҳабаш болакай чўтка ва духоба кўтарганча Полга яқинлашиб, унинг лакланган туфлисини артиб қўяди, бир танга олгач, кўздан йўқолади.

Пол меҳмонхонадан чиқиб, Роял-стрит бўйича пастга тушади-да, Рю-де-Шартр кўчасида қаёрилади.

Бутун яқшанба – шу боис Пол ибодатхонага кирди ва ажойиб байрам куйини тинглади.

Ҳа, сиз янглиш эшитмадингиз, Пол Морфи эндиликда мунтазам равишда Рю-де-Шартр ибодатхонасига киришни одатга айлантирган. У бугунлай художўй бўлиб кетгани йўқ, ундай эмас! Лекин бу эски анъаналарнинг ўзига хос нафосати, жозибаси бор эди.

Куй тугади. Дабдабали костюм кийиб олган дарбон яқинлашди. Пол унинг қумуш тарелкасига қумуш танга ташлаб, кўчага чиқди.

У Жэксон хиёбони олдида тўхтади. Бу ердан қараганда эски ибодатхона

Кабилдо ва Понталва иморатлари фонида ғоят чиройли кўринарди. Бу жойлар эски креол тумани Вье-Каррэннинг энг хушманзара ерлари эди.

Пол бирор дақиқа тургач, сершовқин Француз бозорига йўл олди. Бежиримгина гулчи қиз Роза Пол костюмининг қайтармасига савагидаги энг чиройли гулни қистириб қўйди: жаноб Пол доимий мижоз ва ғоят машҳур одам эди. У Европада нима биландир ном қозонган. Роза у аини нима билан ном қозонганини эслолмасди...

Кейин Пол қаҳвахонага киради. Қора танли ҳурматли Зизин хола унга каттакон пиёлада сутли кофе қўйиб беради: Янги Орлеанда ҳеч ким кофени Зизин холачалик яхши тайёрлай олмайди.

Сўнгра Пол Роял-стригт бўйлаб кетади. Эспланад-стригта етгач, Рампар-стригта бурилади ва кичкинагина уйга киради. Бу ерда унинг акаси Эдуард яшайди. Пол акасиникига тез-тез кириб туради. Пол Янги Орлеанда намунали ўғил ва ука сифатида маълум. У анча ўзгарганди.

Эдуарднинг уч боласи бор — иккитаси ўғил, учинчиси қиз Режина. Ширинликлар солинган пакет қизчага аталган бўлади.

Болалар билан ҳазил-хузул қилишгач, Пол атрофи ток новдалари билан ўралган шийпончага ўтади. Бу ерда у яхши кўрадиган оромкурси турарди. Пол унга ўтириб кўзларини юмади-да, мудрайди. У жуда эрта турганди. Қўёш нурлари билан тананга роҳат бағишлаётган, асаларилар унинг азиз акасига қарангли шаҳардаги энг яхши гулзорларда аллаловчи финғиллаётган бўлса нега мудрамасин. Шошиладиган бирор юмуш бўлмаса...

Пол Морфи шу зайл бир ярим-икки соат мудраб олади. У фақат тушликка яқин уйғонади ва кеннойисидан бирор одам келиш-келмаслигини сўрайди.

Баъзан у йўқ, ҳеч ким бўлмайди, фақат Хинкслар бўлади деб жавоб беради. Бундай пайтда Пол яна кўзларини юмади. Агар у меҳмонлар келишади дегудай бўлса, Полнинг қовоғи осилади, тезгина жўнаб қолиш ҳаракатига тушади. Янги одамларга, бегоналарга унинг ҳуши йўқ. Улар ҳаммавақт унутиб юборишга ҳаракат қилаётган нарсасини ёдга соладиган аҳмоқона саволлар беришади... Умуман олганда, унга янги дўстлар керак эмас. Синовдан ўтган одамларнигина ёқтиради, бу эса жуда қийин иш... Эски дўстлари, аниқроғи, дўсти Шарль Амедей де Морианнинг ўзи етиб-ортади. Гарчи у Геттисбург жангида майиб бўлиб қолган бўлса-да, Полнинг ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ.

Ахён-ахёнда улар ҳатто шахмат ўйнаб қўйишади.

Мориан ҳамон отни олдиндан олиб ўйнайди. Лекин эътироф этиш керакки, энди у аввалгига қараганда кўпроқ ютарди. Чамаси, унинг ўйини аввалгига нисбатан анча кучайганди, лекин унга бериладиган имтиёзни Пол ҳар қандай аҳволда ҳам камайтирмоқчи эмасди.

* * *

Пол Чарльз Морфи яқинда ўттиз ёшга тўлди. У ўзини «Морфи-шахматчи» дейишларини истамайди, бундай дегувчилар топилса, қўрс муомала қилиб юбориши ҳеч гап эмас.

Пол кўринишидан ҳавас қилгудек. У яхшигина семирганди, Лондонда тиктирган нимчалари аранг сигарди, икки маротаба тугмаларининг жойини сурдирди.

Юзи энди юмалоқлашиб, ранги эса илгаригидан тоза эмасди. Маъюслик билан қўшилиб кетган лоқайдлик уни ташвишга соларди.

Пол соғлиғидан хурсанд эмасди. Кечаси ёмон ухлар, баъзида юраги ўйнарди, кучли бош оғриғи ҳаётини заҳарлаётган эди. Умуман олганда, боши доимо хумдай оғир бўлиб юради, бунга анча кўникиб ҳам қолди, ахир у вақтларда ҳали «гипертония» тушунчаси йўқ эди-да.

Бир-бирига ўхшаш, сокин йиллари жуда тез ва билдирмай ўтиб борарди. Йўқ, ҳали у курашиши, даволаниши, яшашни керак. У Парижга, ҳа, аини шу шаҳарга бормоғи даркор, чунки у ерда дунёдаги энг яхши врачлар яшайди! Ўзининг овлоқ жойида ўлиб кетаверадимми?

— Янги Орлеаннинг нимаси ёмон, Пол, — сўрайди ундан Эдуард. — Ахир бу ажойиб шаҳар эмасми?

– Ҳа, албатта, – жавоб беради Пол. – Лекин бу барибир Париж бўла олмайди.

Бу сўзини туғишанларига кўп маротаба такрорларди. У соғлиғидан шикоят қиларди, бориб даволанишга яқинларидан пул сўрайди, Эдуард ва Элленларнинг ҳар бири беш юз доллардан бериб туришларини илтимос қилади.

У билан онаси ўртасидаги кўнгилсиз гаплар босқичидан ҳам ўтади, ундаги кетишга иштиёқ кучлилиқ қилади. 1867 йилнинг ёзида у кемага ўтириб жўнайди ва тез орада ўзининг сеvimли Парижида пайдо бўлади.

* * *

Париж бу йиллар орасида унчалиқ ўзгармаганди. Пол бу шаҳарга келганидан бамисоли эски дўстини учратиб қолган одамдай ғоят мамнун эди. У хиёбонлар ва Сена соҳили бўйлаб соатлаб сайр этар, каштанлар тагидаги скамейкаларда ўтирар, қайиққа ўтириб, дарё бўйлаб пастга тушарди.

Кўнгли анча таскин тошгач, машҳур врачларга қатнай бошлади. Тиббиётнинг анча юлдузлари ҳузурида бўлди, талай пул сарфлади, лекин ҳеч нарса аниқлай олмади. Тиббиёт юлдузлари бир овоздан Полнинг фавқуллода таъсирчан ва нозик шахс эканлигини, асаб тизими ғоят беқарор эканлигини таъкидлашди.

Лекин бу беқарорликни ҳар бир юлдуз ўзича шарҳлади ва даволашнинг ўзига хос йўлини таклиф этди.

Пол итоаткорлик билан кукун дорилар, ҳапдорилар ичди, ванна ва балчиқ қабул қилди, ҳатто янги удум бўлаётган электр даволанишларни ҳам синаб кўрди.

Ниҳоят, профессор Монфор Полнинг касалини фақат тоза денгиз ҳавоси-ю, нимадандир қаттиқ чарчаган асаб тизимига дам бериш учун фаолиятсизлик тузатиши мумкинлигини айтди.

Пол бу маслаҳатга амал қилишга қарор қилиб, икки ҳафтага Атлантика соҳилидаги Бретанга жўнаб кетди. Ламанш бўйидаги ва Ложувард қирғоқ атрофидаги оромгоҳлар эндиликда унга жуда қимматлик қиларди.

Тор изли поезд Полни Шербур яқинидаги балиқчилар қишлоғига келтириб қўйди. У ўзига кичкинагина уйни ёллади. Оппоқ пешбанд тақиб олган камсўз аёллар Полни нордонгина шароб билан сийлашди. Барча эркаклар денгизга чиқиб кетишганди, балиқ ови вақтлари эди.

Қишлоқда мункиллаган чолларгина қолишганди. Шуанларнинг бу мутаассибона авлодлари чучук сувни зарарли деб билишарди. Улар қўй терисидан нимча кийишар, фақат суг ва шароб ичишарди, ҳатто суюқ овқатларни ҳам шаробда пиширишарди. Пол уларнинг қадимги кельт ва гэл тиллари қоришмасига ўхшаб кетадиган сўзларини деярли тушунмасди.

Лекин, барибир, Пол бу ерда яхши ҳордиқ чиқарди. У гўё ўзини бир ярим аср аввалги даврларга бориб қолгандай ҳис этарди.

Бир куни у қирғоққа урилаётган кучсиз тўлқинларга тикилиб узоқ туриб қолди.

Бу жойлар Европа ғарбининг энг чеккаси, Ернинг адоғи эди. Улуғ денгизчилар, қароқчи кемалар бир вақтлар ўз юришларини шу ердан бошлаган, Пол туғилган жойларни очишган эди.

Тарих шамоли унинг сочларини ўйнарди.

Пол атрофга қаради. Сарғиш-қулранг қум тепалари узоқ-узоқларга кетиб қолган, қарағайлар бир томонга қараб ўсганди. Полнинг боши айланиб, йиқилиб тушди.

Овози ва юзи эркакларникига ўхшаб кетадиган барваста уй соҳибаси уни қўлида кўтариб, уйга олиб кирди.

У Полни товуқ шўрва ва мойчечак қайнатмаси билан боқди, йўғон овози билан эски кўшиқларни куйлаб берди. Бир ҳафтадан кейин Пол тузалиб, Парижга жўнаб кетди.

У яна врачлар кўригидан ўтди. Врачлар Пол анча тузалганини қайд этишди.

Лекин улардан бирортаси ҳам Полдаги руҳсизлик, бош оғриғи ва кечалари

тўсатдан уйғониб кетишига сабаб бўладиган қўрқувнинг сабабини айтиб бериша олмасди. Улар бор-йўғи врач эдилар ва унинг кичкинагина жуссасини сидқидилдан даволашга интилардилар.

* * *

1867 йилги Жаҳон кўргазмасининг очилиш маросимида қатнашиш учун Парижга бутун дунёдан саёҳатчилар келишди.

Бир куни эрталаб Пол Парижда бошланган халқаро шахмат турнири тўғрисидаги хабарни ўқиб қолди. У титраб кетди ва газетани отиб юборди, кейин яна газетани қўлига олиб, хабарни диққат билан ўқиб чиқди.

Қолиш, Винавер, Стейниц... Қандайдир янги, илгари маълум бўлмаган номлар. Турнир Елисей далаларидаги янги муҳташам залда ўтказилар экан.

Турнир ҳақидаги хабарни ёзган журналист Наполеон Шнинг турнир ғолибига туҳфаси бўлган одам бўйидек келадиган Севр вазасини тасвирлаганда тўлиб-тошиб энтикиб қолганди. Беш минг франк-а!

Пол дераза олдида борди, пешонасини муздек ойнага тиради.

Хотиралар худди Бретон қумли соҳилидаги тўлқинлардай кўз ўнгида жилваланди, мияси энг яхши вақтлардагидек тез ва аниқ ишлади. Ер юзида таққиланган, лаънати, хароб қиладиган ва суумли шахматлар бўларкан. Яна бир маротаба, сўнги бор курашнинг одамни завқлантирадиган қувончини, яқинлашаётган ғалаба напъу намосини туйса нима қиларкин? Шундай қилса бўлади-ю, ammo энди асаблари дош берармикин, бардоши етармикин?.. Кейинчи? Уйдагилар нима дейишади? Шахмат ўйнамаслик ҳақидаги қасамини бузгудек бўлса уйдагилар, онаси бунга қандай қарайди? Ҳар қадамда илонга ўхшаб вишиллаб юрадиган янги орлеанлик риёкорлар гуноҳкорнинг янги мағлубиятидан хурсанд бўлишади, уни бедаво деб эълон қилишга шошилишади. Гуллаган даврлари ўтиб бораётган йигирма саккиз ёшли Эллен катта-катта кўзлари билан унга маънос тикилади. Сирасини айтганда, у кимга ҳам турмушга чиқарди? Уйланиши эҳтимол бўлган йигитлар урушда ер тишлашди. Нима қилмоқ керак? Ўз истагига изн бериши керакми ёки уни жиловласинми? Лекин аслида истакнинг ўзи борми? Шу ўтган йиллар мобайнида шахмат унга нима берди ўзи? Бир ярим йиллик қисқа бахтиёр дамлар ато этди. Лекин бунинг жазоси оғир бўлди. Уша ўн етти ойлик бахтиёр дамлар жуда тез, бир кундай ўтиб кетди. Лекин унинг изи бутун ҳаётини ағдар-тўнтар қилиб юборди, қайғу-ҳасратга ботирди. Шахматни қачон бўлмасин чинакамига яхши кўрганмиди ўзи?

Чамаси, яхши кўрмаган. Шахматдаги ютуқларига жуда осонлик билан эришганди, унга кам куч сарфлаганди. У ўз зафарларидан қувонарди, таскин топган шухратидан мамнун эди. Агар шахмат ундан қора, машаққатли меҳнатни талаб этганда, ҳеч қачон шугулланмаган бўларди. Ғалабанинг фавқулодда енгиллиги уни ўзига мафтун этганди. Ана шу енгиллик пировард-натияжада унинг ҳаётини барбод қилди. Йўқ, у Елисей далаларидаги серҳашам залга бормайди!..

* * *

У шахматнинг кетидан қувмади, лекин шахмат унинг кетидан қувиб етди. Орадан бир ёки икки кун ўтгач, меҳмонхонадан чиқиб кетаётганда кимдир унинг елкасига қаттиқ қоқиб қўйди.

— Нега биздан беркиниб юрибсан, мўйсафид?

Бу Жюль Арну де Ривьер эди. Соч-соқолига салгина оқ оралаган бўлса-да, ҳамон чиройли, келишган ва одатдагидай қувноқ эди.

Улар самимий кучоқлаша кетишди, Полнинг кўзларига ёш келди. У омадли, чиройли ва ажойиб шахматчи бўлган бу одамни жуда ёқтирарди. Улар биргаликда нонупта қилиш учун кетишди. Жюль уч соат мобайнида Полни турнирга боришга кўндирмоқчи бўлди, лекин Пол қатъий бош чайқарди. У ичидаги гапнинг ҳаммасини, табиийки, Жюльга айта олмасди, лекин қарори узил-кесил эди. Шахмат унинг ҳаётини заҳарлади ва шу боис бу ўйин билан орани очиқ қилди, энди ҳеч қачон унга қайтмайди.

Лекин шахматга қизиқиш йўқолмаганди ва Пол де Ривьердан янги шахмат усталари тўғрисида сўраб-суриштира бошлади.

– Бу Стейниц деганлари ким ўзи, Жюль? У қандай ўйнайди?

– Стейницми? Сарик соқолли, қизиқ табиатли, қўпол ва қайсар бир одам. Лекин жуда кучли ўйнайди, Пол. У билан куч синашиб кўрсанг бўларди-да...

– Мен айтадиганимни айтиб бўлдим-ку, Жюль, бу мумкин эмас деб! Колиш-чи?

– Барон Игнатий Колиш – жудаям ғалати шахс. У камбағал Галиция яхудийларидан чиққан, кейинчалик биржачи ва банкир. Европанинг энг бадавлат одамларидан бирига айланган. Баронлик мақомини у яқинда сотиб олибди. Пол, тасаввур қилингки, ана шу биржа корчалони олий даражадаги шахматчи! Агар унга сенинг Париждалигинг айтилса, ақлдан озади! У сенинг барча ўйинларингни ёд биледи ва уларнинг хаёли билан юради.

– Жюль, менинг бу ердалигимни унга айтишингни ман қиламан!

– Хўп, мен айтмоқчи эмасман. Афсуски, Пол, сен қайсар эшшакнинг ўзисан...

* * *

Жюль оғзидан гуллаб қўйдими ёки синчков банкир Полнинг манзилени ўзи қандайдир йўл билан аниқладими – бу номаълум эди.

Ҳарҳолда икки кун ўтгач, пешиндан кейин меҳмонхона хизматчиси Полга ташриф қоғозчасини келтириб берди. Қоғозчада чиройли ҳарфлар билан

БАРОН ИГНАЦИУС КОЛИШ

Вена.

деб ёзилганди.

Пол истамайгина каравотдан турди (у тушликдан кейин дам олаётганди), ёқчасини тақиб, қуруққина қилиб хизматчига:

– Чақиринг! – деди.

Лекин чақирингга ҳожат қолмаганди, жаноб барон эшик орқасида ҳамма гапни эшитиб турганди. Ўзи кириб келди.

Полнинг қаршисида ўрта бўйли, миқти ва калта оёқли одам турарди. Тўлагина танасига кичкина боши унча муносиб эмасди.

Оқара бошлаган мўйлаби яхшилаб тарашланган, кўм-кўк кўзлари одамга кувноқ ва истехзоли боқарди.

– Мен Пол Морфи жанобларини кўриш бахтига мушарраф бўлиб турибманми? – сўради Колиш тоза инглизчада.

– Ҳа, – қуруққина жавоб берди Пол. – Қандай хизмат?

– Мен сизни бошқачароқ тасаввур қиландим, – самимий гапирди Колиш. – Эҳтимол, ўтирармиз.

Пол беихтиёр қўли билан оромкурсини кўрсатди.

– Жаноб Морфи, сиз шахмат ўйинидан воз кечганлигингизни биламан, – деди ўтираётиб банкир. – Лекин ҳар қандай қарорни ҳам қайта кўриб чиқиш мумкин... Ўлимдан бошқа ҳамма нарсани ўзгартирса бўлади.

– Мен ўз қароримни ўзгартирмоқчи эмасман, жаноб Колиш. Сизга яна қандай ёрдам беришим мумкин?

Колиш Полга тикилиб турарди. Унинг кулимсираб турган кўзларининг ҳолати ўзгарди, нигоҳини бошқа томонга олди.

– Ҳаёт, биз, молиячиларни пировард-натижада ҳамма нарсани банк чекидаги рақамлар ҳал қилади деб ўргатади, – деди эҳтиётсизлик билан Колиш.

– Бу нотўғри нуқтаи назар, жаноб Колиш! – бўлиб-бўлиб гапирди Пол.

Колиш Полнинг кўзига тик қаради.

– Гап бутунлай бошқа сумма устида кетиши мумкин, – деди у секин, – шахматчиларнинг одатдаги гонораридан бутунлай бошқача сумма устида.

Пол Морфи билан бўладиган матчга беш рақамли суммани сарфлаш ҳам алам қилмайди... Эҳтимол, олти рақамли.

Бир дақиқа Полнинг боши айланиб кетди. Юз минг франк! Бир неча йил мобайнида Парижда тапвишсиз яшап, то ўлгунича Янги Орлеанда муҳтожлик кўрмаслик... Қандайдир бир ой мобайнидаги унчалик оғир бўлмаган, лекин хуш кўрган иш... Эй, худойим-ей, у бир тийин ҳам олмасдан ўйнашга рози эди-я! Яна уни алдашаётган бўлмасин? Йўқ, олдиндан гарантия олиш мумкин-ку...

Тўсатдан бутун вужудини муздек ҳаяжон қоплади. Ахир у саккиз йилдан бери жиддий партиялар ўйнамаяпти-ку. Бу банкир шунчаки ҳаваскор эмас, балки машҳур, тажрибали шахмат устаси. У ўз галабасига ишонгани учун ҳам матч ўйнамоқчи. У енгилмас Пол Морфи устидан зафар қучиб, унинг шуҳратини ўз-ўзиники қилиб олмоқчи. Пули эса ошиб-тошиб ётибди. Лекин қанақасига мени сотиб олмоқчи? Чек дафтарчасининг қудратига бунчалик беҳаёларча ишонч қаёқдан пайдо бўлди ўзи?!

Пол ғазабдан кўкариб кетди. Ахир у пулга сотиладиган қиз болами?

У ўзини қўлга олиб, қатъий гапирди.

— Мен ҳеч қачон матч ўйнамайман, жаноб Колиш. Қарорим ўзгармас ва қатъий.

Пол ўрнидан турди. Колиш ҳам оромкурсидан кўтарилди.

— Афсус! — деди у ва Полга калтабақай бақувват қўлини узатди. Пол Колишнинг қўлини сиқиб қўйди.

— Агар қарорингизни ўйлаб кўрадиган бўлсангиз, мени қардан топишни биласиз, жаноб Морфи...

— Қарорим ўзгармайди, жаноб Колиш.

Банкирнинг кенг елкаси кўздан ғойиб бўлгач, эшик беркилди. Пол ҳамон тик турарди. У енган эди, тўғри йўлни тутганини биларди. Унинг енгилмаслигини ҳеч қандай пул билан сотиб олиш мумкин эмасди. Бу нарса ҳаётининг бош ва асосий мазмуни эди. Тельсид хоним ва унинг яқинлари нима дейишса ҳам дейишаверсин, аммо Пол дунёда ягона, енгилмайдиган ўйинчи бўлиб қолди. Ўн етти ой мобайнида у бугун дунёни ютди — шуҳрати авж паллага кўтарилган бир паллада ҳеч кимдан енгилмай саҳнадан тушиб кетди! Бу фахрли туйғуни ҳеч қандай пул билан алмаштириб бўлмайди. Ҳа, у тўғри йўл тутди! Қасамини ҳам бузмади, тўғри йўл топди!

Пол кийиниб, айлангани чиқиб кетди.

Кечқурун у Колиш меҳмонхонага ташриф буюрганини гапириб берди ва дўстининг жаҳл аралаш сўкишларини анча вақтгача кулимсираб эшитиб ўтирди.

— Кел, шахмат ўйнаймиз, Жюль, — деди у де Ривьер урушишдан чарчаб жим бўлиб қолгач.

Жюль илдамлик билан шахмат тахтасини олди. Улар кўпроқ талабалар ва сотувчилар яшайдиган учинчи тоифадаги «Сорбонна» меҳмонхонасининг кичикроқ хонасида гувоҳларсиз бир неча партия ўйнашди.

Пол ҳамон де Ривьерга қараганда кучлироқ ўйнарди, лекин уни ютиш тобора мушкулроқ бўлиб бораётганди. Жюль доимо Пол учун қийин рақиб эди. У бошқа шахматчиларнинг акси ўлароқ, Полдан ҳайиқмасди. Жюль доимо ҳаммага қараганда Полга қаттиқроқ ва муваффақиятлироқ қаршилиқ кўрсатарди.

— Врачлар мени Германиядаги менерал сувларда даволаниш учун юборишяпти, — деди Пол. — Пул топишимга ёрдам бера олмайсанми?

— Мен қуп-қуруқман! — тиржайиб қўйди Жюль. — Пул топиш эса... Топиш мумкин албатта, лекин сен истамайсан-да.

— Пул учун ўйнай олмайман, буни сен биласан.

— Агар иккаламиз қандайдир шахмат китобини ёзиб, ноширлардан гонорар олсақ-чи? Бу ҳам сенга мумкин эмасми?

— Нега энди? — сергакланди Пол. — Бу мумкин. Бундай китобни босишади деб ўйлайсанми?

— Саккиз йил аввал бундай китобни қўлимиздан юлиб олишарди. Ҳозир билмадим. Ҳаракат қилиб кўриш керак!

– Лекин бу қанақа китоб бўлади, Жюль? Нима тўғрисида?

Де Ривьер бир дақиқа ўйлаб қолди.

– Бу оригинал китоб бўлмоғи керак, Пол. Дебют ҳақида монография ёхуд дарслик эмас... Қандайдир янги, илгари қўрилмаган, умумлаштирадиган... Масалан, «Француз шахмат мактабида от билан ўйнаш». Бўладими?

– Бу Легаль, Филидор, Лабурдоннэ дегани. Менга бу мавзу ёқади, Жюль! Мен ҳаракат қилиб кўришга розиман!

Улар ҳаракат қилиб кўришди. Уч ёки икки машғулотдан сўнг икки қадрдон мунтазам ақлий меҳнатга мослашмаганликлари маълум бўлиб қолди. Улар ўзаро баҳслашишга, арзимаган нарсалар учун тортишишга тушиб кетишарди, бир ҳафтадан кейин эса ҳаммасини ташлаб юборишди. Қизиқарли ниятдан фақат Жюль томонидан чиройли қилиб: «П.Морфи ва Ж. Де Ривьер. «Француз классик шахмат мактабида от билан ўйнаш» ёзилган папкагина қолди.

Бир неча кун ўтгач, Полга уйидан озроқ пул келди. Шундан сўнг у Германияга жўнаб кетди.

Пол халқаро турнирға ҳам, «Де ля Режанс» қаҳвахонасига ҳам бирор маротаба кирмади.

XXI

Пол немисларнинг Бад ва Баден шаҳарчаларида зерикарли уч ойни ўтказди. У нордон, аччиқ, шўр сувларни итоаткорона ичар, ванна қабул қилар, аста-секин юртини соғиниши кучайиб бораётганини ҳис этиб, бунга ўзи ҳам ҳайрон бўларди.

Тушуниш қийин бўлган ватанни соғиниш туйғуси қаердан пайдо бўлди?

Пол шуни таҳлил қилишга уриниб кўрди. Йўқ, бунга сабаб фақат оиласи эмас. У Элленни, онасини яхши кўрарди, бунга шубҳаланмаса ҳам бўларди. Лекин энг муҳими бу эмас. Оталар тупроғи уни бошқача, тушунтириб бўлмайдиган, ақл бовар қилмайдиган қандайдир ишлар билан ўзига тортиб турарди.

Пол бунга ажабланишга ҳаракат қилиб кўрди. Юртида тепки ва аламдан бошқа нима кўрди? Туғилган юрти унга ўз онасидай эмас, эртақлардаги ёвуз ўгай онадай муносабатда бўлди.

Лекин Пол барибир усиз яшай олмасди. Европада ўзини ўзга дунёга итқитилган, сарсонлик, саргардонликка маҳкум этилган заррадай ҳис қилди. Бу сарсонлик-саргардонлик интиҳосини Пол тонгни кутишгандай интиқлик билан кутарди. Фақат ўз уйидагина ҳаловат топиши мумкин. Пол ўзини қариб қолган, касалманд ва адойи тамом бўлган одамдай ҳис эта бошлади. У бор-йўғи ўттиз бир ёшга қараб кетаётганди.

У Парижга қайтиб келди, ватанига жўнаб кетишга тайёрлана бошлади.

Пули йўқ эди, китоб чиқариш ғояси барбод бўлди, яқин вақт ичида Янги Орлеандан пул кутишга ҳожат йўқ эди.

Пол истар-истамас кийимларининг бир қисмини сотди, лекин бу етарли эмасди. Арну де Ривьернинг қўлига пул кирганди, «Қишлоқи Франция» очерклар китоби учун қалам ҳақи олганди. Пол ундан қарз сўради. Жюль қовоғини уйди.

– Америка, биласанми, жудаям узоқ жой...

Пол тутатиб кетди.

– Сен менга ишонмаяпсанми? У ҳолда мана! – Пол қўлини узатди. – Менга минг франк бериб, гаровга бунни ол...

У Жюльга ўзининг машҳур «Уолтхэм» русумли олтин соатини узатди. Буни улкан зафарларга эришган йилида Нью-Йоркда унга совға қилишганди. Де Ривьер унга минг франк берди, соат эса бундан анча қиммат турарди¹. Пол собиқ дўсти билан қуруққина хайрлашди ва Европани бутунлай тарк этди.

У ватанига Куба орқали қайтаётганди. Гаванада бир неча кун турди. Уни аввалпидай улуғ ҳурмат ва эътибор билан кутиб олишди.

¹ Орадан 53 йил ўтиб, 1920 йилда бу соат Париждаги аукционда Жюль Арну де Ривьер меросхўрлари томонидан сотилди. Уни ўз коллекцияси учун номини ошкор қилишларини истамаган бир америкалик сотиб олганди.

Гаванада Пол Морфининг сўнги шахмат чиқиши бўлди. Кубалик дўстларининг илтимосига кўра, у бир вақтнинг ўзида гаваналик шахмат усталари Пласида Домингец, Сельсо Гомайю ва Феликс Сикрэларга қарши тахтага қарамасдан ўйнади.

Пол унчалик қийинчиликсиз учала партияни ҳам ютди, шундан кейин ҳеч қачон тахтага қарамасдан ўйнамади.

У 1867 йилнинг кузида уйига қайтиб келди. Ҳамма нарса худди аввалгидай эди.

Луизианалик ҳабашлар ҳамон гамгин кўшиқларни куйлашиб, бошқаларнинг далаларида ишлашарди, лекин бу далаларнинг хўжайинлари ўзгарганди.

Энди бу ерлар креол аристократта эмас, Шимолий Америка банкига ёхуд пахта етиштирувчи ширкатларга қарарди.

Гоҳида кичикроқ пахта майдонларининг хўжайини маккажўхориға қараганда пахта фойдалироқми, йўқмилигини синаб кўрмоқчи бўлган айовалик фермер бўлиб чиқарди.

Лекин буларнинг барчаси забт этилган ўлкага яқиндагина кўчиб келган янги одамлар эди.

Рояль-стригдаги уйларида аҳвол ҳамон аввалгидек давом этарди.

Тельсид хоним гарчи ҳақиқий профессионал мусиқачиларни борган сари камроқ таклиф этаётган бўлса-да, ҳамон мусиқали кечалар ўтказишда давом этарди. Эллен жуда тез сўлиб бораётганди, лекин акаси ва онасини ҳамон аввалгидай жудаям яхши кўрарди. Эдуарднинг ишлари юришиб кетганди, ишларини кенгайтириш устида гапирарди. Пол унинг фирмасида маслаҳатчи юрист бўлишни таклиф этди, лекин Эдуард ҳазилга олди, бунинг ўрнига пул қарз бериб туриши мумкинлигини айтди. Пол пулни олди.

Яна бир-бирига ўхшаш сокин кунлар бошланди. Кундалик сайр, Француз бозорига бориш, ибодатхонага кириш, Бурдон стригдаги опера театрига тушиш одатга айланганди.

Ҳаммаси кўринишидан худди аввалгидай кетаётгандай эди, лекин Тельсид хоним ва Эллен ташвишда эдилар. Кейинги вақтларда Пол сал ғалатиноқ бўлиб қолганди. Илгарилари унда бундай ҳолат кузатилмаган эди.

Доимо сертакаллуфлиги ва боодоблиги билан ажралиб турадиган Пол эндиликда, хулқ-атвор қоидаларини бузиб бўлса-да, ўзига маъқул бўлган аёлларнинг юзига узоқ тикилиб қоларди. Ҳамон илгаригидек башанг кийиниб, ташқи кўринишига аҳамият берса-да, қандайдир эътиборсиз ва хаёлпараст бўлиб қолганди.

У шаҳарда кўп сайр қиларди. Бир куни аравада ўтиб кетаётган Мэй Эллингтон хонимни кўриб қолди. У қоп-қора кийиниб олган эди: эри, сепкилли Реджи Вексбургга ҳужум вақтида ҳалок бўлганди, Мэй эндиликда отасининг уйида дардманд бева бўлиб ҳаёт кечираётганди.

Пол ҳовлиқиб арава томон югурди, сал бўлмаса гилдираклар орасида қолиб кетай деди, Мэй эса унга қайрилиб ҳам қарамади. Пол бир неча дақиқа кўча ўртасида тўхтаб қолди, оч кулранг шимининг чанг-ғуборларини шошилмай қоқди. Кейин хаёлларини қувмоқчи бўлгандай бошини қаттиқ силкитди ва йўлида давом этди. Мэйни бошқа ҳеч қачон кўрмади.

Полда янги вазваса пайдо бўлди. У кўчаларда сайр этишни камайтирди, узун пешайвонда қўлларини орқасига қўйганча хаёлига ўрнашиб олган куйидаги сатрларни тўхтовсиз такрорлайверадиган одат чиқарди:

У тикади Кастилия байроқларини
Минора қуббасига, ҳар бир уй пештоқига.
Душман чекинади ўзин йўқотиб,
Қочар кичик қирол уятга ботиб...

Бу минғирлаш пешайвондан соатлар мобайнида эшитилиб турадиган бўлди. Пол гоҳида буфет олдида тўхтар, ундан бир бўлак нон олиб қушчаларни боқарди. Қушчалар ундан ҳайиқишмас, боши ва қўлларига қўнишарди.

Полнинг уйи доимо тоза ва тартибли эди. Уй деворининг тагига мойланган оёқ кийимларини териб қўярди. Оёқ кийимлари ўн икки ёки ўн тўрт жуфт эди.

– Бу жуда қулай! – тушунтирарди у. – Қайсинисини кийишим лозимлигини дарҳол кўраман ва эгилиб ҳам ўтирмайман: бошим айланишидан ва бошим билан деворга урилишдан қўрқаман.

У ҳақ эди – бош оғриғи йил ўтган сайин унга кучлироқ азоб берарди. Уйқусизлик уни ҳолдан тойдираётганди. Худди бўйиндаги арқондек турли бало-қазолар атрофдан қисиб келаётганди.

Пол кўчага иложи борича кам чиқарди.

Бир куни Элленни ёнига чақирди-да, унга сирли ва ташвишли қиёфада гапирди:

– Сингилгинам, аҳвол чатоқ... Хинкс ва Биндер менинг ажойиб кийимларимни ўғирлаб, сотиб юборишмоқчи. Ҳар битта шимим ҳаётимдан қимматлироқ туради... Чамаси мен Биндерни ўлдиришим керак!

Пол занжирини шошилиб олди-да, кўчага чоғди. Эллен уни ушлаб қолишга улурмади. Тельсид хонимнинг ёнида Эдуард ўтирганди. У Полнинг кетидан Биндер идорасига югурди.

Бу тўладан келган, келишган немис Морфилар хонадонининг эски қадрдони эди. Янги Орлеанда унинг ногариал идораси фаолият кўрсатарди. У Полни алоҳида меҳр билан яхши кўрар, унинг истеъдодидан ҳайратланарди.

Эдуард идорага ўз вақтида етиб келганди: уй олдида одамлар тўдалашиб туришарди, Биндер эса зўр бериб уришга интилаётган Полнинг қўлларини ушлаб турарди. Маълум бўлишича, Пол тўсатдан Биндерга занжири билан ташланиб қолибди, лекин у ўзига ва Полга зарар етказмай ҳужум қилувчини қуролсизлантирибди.

Биндер ва Эдуард бир бўлишиб Полни тинчитишди. Пол кулиб юборди-да, Биндерга қўлини узатди.

– Мен хато қилибман, Биндер. Бу ифлос ишни сиз эмас, Жон Сибрандт ўйлаб тошган экан, мен унинг таъзирини бераман! – У кийимларини тартибга келтириб, кўчага чиқиб кетди.

Ҳамон Сибрандтнинг жини суймасди. Европадаги бутун ишлари чаппасидан кетиб, Сибрандтлар Луизианага қайтиб келишганди, эндиликда Роял-стритдаги уйларини сотиш ҳаракатига тушиб қолишган, арзонроқ уй олиб, қолган пулни тижорат ишларига ишлатишмоқчи эди. Пол эса ким бўлишидан қатъи назар, ўз уйини қурол билан ҳимоя қилишини билдирган эди.

Эдуард кулиб туриб, ўзаро гайрлашиб қолганларни муросага келтиришга уринар, лекин бундан натижа чиқмаётганди.

1869 йилнинг ёзида Пол Морфининг бизга маълум бўлган охириги партияси ўйналади. Улар Шарль Мориан билан гувоҳарсиз ўйнашган. Олдиндан олинган от билан Мориан қаторасига уч маротаба ютади.

Пол ўрнидан туриб нарироқ кетди, кейин ойна олдида бироз турди, сўнгра бувасидан қолган эски шахмат доналарини шошилмай халтага жойлади ва каминдаги ёниб турган оловга ташлади. Мориан бу ишларни жимгина кузатиб ўтирарди. Аралашини керак эмаслигини у тушунарди. Пол Морфи ўзининг шахматдаги ўтмишини ёқаётган эди.

Мориан шундан кейин ҳам Морфиларникига келиб турди, лекин бундан кейин Морфи билан бирор марта ҳам шахмат ўйнашмади.

Биндер билан ораларида бўлиб ўтган ғалати воқеадан кейин оилавий кенгаш чақирилди. Унда Тельсид хоним ҳам иштирок этди. Лекин у яқинлари билан жуда асабийлашиб гаплашди ва кенгаш натижасини кутмасданоқ чиқиб кетди. Қарор усиз қабул қилинди. Шундай қарорнинг зарурлигига онасини ишонтиришни Эдуард ўз бўйнига олди.

– Энг муҳими парваринг! – деди оилавий кенгашда Жон Сибрандт. – Агар унинг миясига ўзини-ўзи ўлдириш фикри келиб қолса, бунга ҳаммамиз жавоб берамиз.

Бир неча кундан кейин Эдуард Морфи ва Пол яхши кўрадиган Хинкс унинг ёнига киришди-да, аравада айланиб келишни таклиф этишди. Эрта кузнинг худди сайр учун мўлжаллангандай очиқ тонги эди.

Пол суюниб кетди, сайрга мўлжалланган инглиз катак-катак костюмини кийди. Уч дўст сайр учун шаҳар ташқарисига чиқиб кетишди. Отлар тез юришарди, аравакаш аҳён-аҳёнда қамчисини қарсиллатиб кўярди. Йўловчилар ўзаро отамлашишар, ҳазиллашишарди. Ҳаммаларининг кайфияти кўтаринки эди.

Бир ярим соатлар юришганидан кейин баланд дарвозали, Полга нотаниш бўлган қандайдир жойга етиб келишди. Гипс девор дарахтлар орасидаги беш-олти уй ва боғни айлантириб ўраб олганди.

– Биз қаерга келдик? – сўради Пол.

– Бир танишимизникига, – жавоб берди Эдуард. – Тушақол, Пол, шу ерда овқатланамиз!

– Бу ернинг одамлари жуда хушмуомала одамлар! – унинг гапини давом эттирди Хинкс. – Пол, бу томонга, мана бу уйга кирамиз!

Пол хонага кирди. Озода ва ёп-ёруғ уйда тўрт кишига дастурхон безатилганди. «Тўртинчиси ким бўлди?» – ўйлади Пол. У ойна олдида борди, ташқарига қараб ҳайрон бўлди: ким бу жойларни бу қадар баланд девор билан ўраб олдийкин?

Эшик гирчиллади. Лекин бу Хинкс ҳам, Эдуард ҳам эмасди. Хонага ўрта бўйли, сочлари оқара бошлаган, тўлагина, кўзойнак таққан, халатли одам кириб келди.

– Ўтиринг, жаноб Морфи! – деди у мулойимлик билан. – Жойларимиз сизга ёқдимиз?

Пол эшик томонга кўз ташлади. Эшик олдида иккита бақувват оқ халатли йигит буларнинг гапини эшитиб туришарди.

Ҳаммаси равшан бўлди. Уни фақат вазминлиги қутқариши мумкин эди. Шахмат тахтасида ўз вақтида уни жуда кўп мартаба қутқариб қолган вазминлик даркор эди ҳозир...

– Ким билан гаплашишга мушарраф бўлиб турибман? – расмиятпарастлик билан сўради Пол.

– Мени Миллер деб аташади, доктор Карл Миллер... Лекин сиз менинг саволимга жавоб бермадингиз, жаноб Морфи. Бу ер сизга ёқадими? Бу ерда бир ёки икки ҳафта яшаб кўргингиз борми?

– Бу аҳмоқона ҳазил, доктор Миллер, – такаббуруна гапирди Пол. – Бу нарса сизга қимматга тушиши мумкин. Мени нега жиннихонага олиб келдингизлар?

– Жиннихона дейсизми? – мулойимгина кулди Миллер. – Худо хайрингизни берсин, жаноб Морфи, бу ер асаб тизими чарчаган одамлар дам оладиган санаторий, холос.

– Мен юристман, доктор Миллер, қонунни яхши биламан, – вазминлик билан эътироз билдирди Пол. – Менинг гражданлик ҳуқуқларим ҳеч ким томонидан бекор қилинган эмас. Ихтиёримдан ташқари ушлаб туришингиз шахсинг дахлсизлиги тўғрисидаги қонунни кўпол равишда бузиш бўлади... Бу эса жуда жиддий жиноят, доктор Миллер. Олти йиллик муҳлат билан каторгадаги оғир меҳнат жазосига кесилишингиз мумкин.

– Худо хайрингизни берсин, жаноб Морфи, – кўлини силкитди врач. – Ким сизни ушлаб туриш ҳақида гапиряпти? Узингиз рози бўлсангиз бу ерда қолишни таклиф этаётгандим...

– Доктор Миллер, билиб қўйинг, мен бундай розиликни ҳеч қачон бермайман. Сиз бу ишни менинг розилигимсиз ҳам амалга оширишингиз мумкин. Лекин у ҳолда менинг ғайришуурий ҳолатим тўғрисида кўлингизда суднинг қарори бўлиши керак. Билишимча, сизда бундай ҳужжат йўқ. Мен дарҳол иш кўзгайман, санаториянгни ер юзидан қуритиб юбораман.

– Жаноб Морфи, сиз чамаси ҳазилни тушунмайдиган одамга ўхшайсиз! – енгилгина табассум қилди врач. – Ҳар қандай ҳазилни ҳам жиддий қабул қиласиз, шекилли!

– Бу ҳазилмиди? Жудаям соз. У ҳолда бу ерга акам ва жаноб Хинксни таклиф қилинг.

– Э, уларними?.. Улар чамаси кетиб қолишган бўлса керак, жаноб Морфи...
 – Кетиб қолдимми? Сиз яна бунга ҳазил деяпсизми?
 – Бунинг нима аҳамияти бор, жаноб Морфи? Ҳозир мен отларимизни эгарлаб, сизни хоҳлаган жойингизгача элтиб қўйишларини буюраман. Шу ерда ўтира туринг, арава ўн дақиқадан кейин тайёр бўлади.

Доктор шошилганча чиқиб кетди, лекин ҳалиги йигитлар ҳамон эшик олдида туришарди.

Доктор шағал ётқизилган йўлқадан шошилиб борарди. Дори шишаларни кўтариб кетаётган тўлагина аёл уни тўхтатди. У ҳам оқ халат кийиб, рўмолча тангиб олганди.

– Беморингиз қалай, доктор Миллер? – сўради тапвишланиб.
 – Қанақасига бемор бўлади у? – жаҳл билан деди врач. – Бу йигит сиз билан биздан кўра ақли расороқ, ҳамшира Айвс!

– Шунақами? Тўпалончироқ дейишганди уни менга...
 – Бемаъни гап! У худди судда гапираётган тажрибали юристдай ҳамма гапларни асослаяпти... Дарҳол аравани тайёрлашларини буюринг, уйига элтиб қўйишга тўғри келади. Яна бир гап, ҳамшира Айвс...

– Нима гап, доктор Миллер?
 – Лаънати қариндошларининг барчасини секин ёнадиган оловга ташлаш керак! Улар ўзларининг нопок ишларига халақит бергудай бўлишса ҳар қандай соғлом йигитни ҳам жиннихонага тиқишга тайёр!

– Ҳаёт шунақа, доктор Миллер!
 – Мен эса Эдуард Морфини дуруст одам деб ўйлардим... Отларни тезлаштиришсин, ҳамшира Айвс!

Бир ярим соатдан кейин Пол Роял-стригдаги ўз уйида ўтирарди. Вазминлик уни бу сафар ҳам қутқарганди, лекин унинг изи умрбодга қолди. Эдуард ва Хинкс Роял-стригдаги уйга шундан кейин қадам босишмади.

* * *

Йиллар бир-бирларини қувиб ўтиб борарди.

Тельсид хоним қариб қолди, ғамгин Элленнинг ёши ўтинқиради, Пол кексая бошлади. Ҳеч нарса уларнинг бир хилдаги ҳаётига дахл этолмасди.

Фақат бир маротаба, 1875 йилда бу сокинликни жаноб Пол Чарлз Морфига келган хатгина алғов-далғов қилди. Чикагода халқаро кўргазма ўтказиш комитети кўргазма очилиши муносабати билан улкан халқаро шахмат турнири ташкил этилаётганини эълон қилиб, Пол Морфини шунда қатнашишга таклиф этганди.

Полнинг иккиланиши узоқ давом этмади. Ўша куни кечкурун Чикагога хушмуомалалик билан, лекин қатъий рад жавоби берилган хат ёзди. Бундан кейин бунақа илтимослар билан безовта қилмасликларини илтимос қилди. Хатни жўнатиш олдидан онасига ўқиб кўриш учун берди. Хатни ўқиб чиққан Тельсид хоним чўқниб қўйиб, Полнинг пешонасидан ўпди. Хоним етмишдан ошганди, лекин фикрлаш қобилияти ҳамон аввалгидай сақланиб қолган, иродаси кучли эди.

Полнинг пешайвонда у ёқдан-бу ёққа бориб келиши, кичкина қирол тўғрисидаги қўшиқни минғирлаб куйлаши, қотган нон увоқлари билан қушчаларни боқиши давом этарди.

Биринчи қаватни ижарага олган хушмуомала хитой жаноб Ли Сяо унга Кантондан келтирилган ноёб хитой чойини совға қилганди. Пол чойга ишқибоз бўлиб қолди, Эллен ва ойисига хитойча усулда чой дамлашни ўргатиб қўйди. Пол шу чойдан кунига уч маҳалдан икки кафта пиёлада ичарди. У жуда кам овқат ерди, лекин чойсиз туролмасди. Ўрнидан турар-турмас кундалик қувончига айланган чойни интиқлик билан кутар, кўпинча қўшнилари унинг тажанг оҳангда:

– Қани чой? Чой қачон тайёр бўлади? – деган сўзларини эшитиб қолишарди.

Эллен чой дамлашда устаси фаранг бўлиб кетганди, бу ишга меҳр ва муҳаббат билан ёндашарди.

Бир неча йил шундай ўтди.

Пол борган сари заифлашиб, тобора лоқайдроқ ва карахтроқ бўлиб борарди. Вафотидан бир неча йил олдин бутун танасидан совуқ тер чиқиб кетган, кўзлари телбаларча жовдираб турган Пол Элленни уйғотди.

– Эллен! Синглим, мен сенга ақдан озган одамга ўхшаб кўринмаяпманми? Мени жиннихонага жойлаштиришмоқчи бўлганларини эслайсанми?

– Худо сақласин, Пол. Бунга анча вақт бўлди. Бу Жон ва Эдуарднинг хатоси эди! Нега сен ақдан озишинг керак?

– Озишим керак, Эллен! Мен тахтага қарамасдан жуда кўп ўйнаганман. Бу жиннихонага боришнинг энг яқин йўли. Мен кўрқаяпман, Эллен!

Синглиси мулойимлик билан унга анча вақтгача таскин берди.

Ҳолсизланган Пол, ниҳоят, ухлаб қолди.

XXII

Полнинг руҳий ҳолати доимо ўзгариб турарди.

Илгариги қизиқувчанлик ўрнини кейинроқ пассив лоқайдлик эгаллади, сўнгра лоқайдлик ўрнини очиқ кенгликдан ва янги, нотаниш одамлардан чўчиш туйғуси эгаллади. Очиқ кенгликдан кўрқашни психиатрияда агорафобия деб юритиларди. Пол бу касаллик билан анча йиллар оғриганди. Шу йиллари у кўчага деярли чиқмасди, бутун вақтини ўз хонаси ёхуд пешайвонда ўтказарди. У кўп ва тартибсиз ўқир, кўлига қандай китоб тушишига қарамай ўқийверарди. Етмишинчи йилларнинг охири, саксонинчи йилларнинг бошларидан унинг китобхонлик характери ўзгарди.

У энди фақат битта автор – Жонатан Свифтнинг асарларинигина ўқирди.

У ёзувчи асарларини қайта-қайта ўқирди. Пол ўзини Гулливер деб ҳис этарди, лекин ёнида уни ҳимоя қиладиган ва қутқазадиган олижаноб Гнедой йўқ эди. Свифт ҳамма нарсани олдиндан кўра олганди. Ахир Полни Англияда ёвуз кучлар алдашиб, бўҳтон ёғдиришмадими? Ахир ўшалар Париж шифохоналарида ҳақиқий касалини тополмай икир-чикир касалларини даволашмадими? Мэйни ундан тортиб олган, эндиликда ёлғизлик ва гам-аламда ўлимга етаклаётган ўшалар эмасми?

Илгарилари аҳён-аҳёнда намоён бўлиб қоладиган одамларга нафрат ҳисси энди доимийга айланди. Очиқ кенгликдан чўчиш касали таъқиб ва васвасага айланди. Эҳтимол, Жонатан Свифт ҳам ҳаётининг сўнгги йилларида шу касал билан оғригандир.

Ахир Пол илгарилари оққўнғил ва сахий эди, одамларни севарди.

Ҳатто кейинги йилларда ҳам Янги Орлеандаги бирор бечораҳол одам Полдан танга олмай қолмасди. У сахийлиги, одамларга ёрдам беришга доимо шай турганлиги билан шуҳрат қозонганди.

Лекин буларнинг барчаси илгарироқ эди. Энди у одамларнинг ҳаракатларидаги нуқсонларни, уларнинг ёвуз томонларини қидирарди. Шундай томонларни топганида эса хурсанд бўларди. Полнинг фаоллиги ошиб борарди, лекин бу ёмон, ёвуз фаоллик эди.

Полнинг яхши кайфиятда, хурсанд бўлиб юришига асослар қолмаганди.

Эдуарднинг ишлари юришмай қолди. У шу даражада танг аҳволда қолдики, натижада Сибрандтга кўшилиб кетди. Улар биргаликда Роял-стритдаги уйни сотишни талаб эта бошладилар. Уй эгаларидан учтаси бунга қатъий равишда «йўқ» деб туришарди. Лекин энди Сибрандт ва Эдуард ўз улушларини қонуний йўл билан талаб эта бошлашди.

Улар уйни сотиш тўғрисида суд қарорини чиқаришни хоҳлашарди, Полнинг назарида эса уларни пул қизиқтирмаётгандай туюларди: Пол Эдуард ва Сибрандт (айниқса Сибрандт) уйни ичидаги одамлари билан ёқиб юборишади деб ҳисобларди.

Пол деразаларга темир панжаралар ўрнатишни буюрди, ҳар кечаси ётиш олдидан уйнинг атрофини айланадиган одат чиқарди.

Бирон жойга олов қўйилган, қўйилмаганини шахсан текширмасдан хотиржам ухлаб бўладими?

Хотиржам ухлаш! Анча йиллардан бери Пол хотиржам ухлашни эсидан чиқариб юборганди. Ялғизланган мияси уйкуда ҳам дам олмасди. Қисқа, узук-юлуқ, бунинг устига даҳшатли туш кўришлар билан ўтадиган уйку унга заррача ором бера олмасди.

– Биз жинни одамнинг жоловини ушлаб кетишимиз шарт эмас! – дерди Сибрандт. Эдуард уни қўллаб-қувватларди.

Улар Морфи хоним ва Элленнинг илтимосларига қарамай судга мурожаат қилишди. Судга чақиріқ қоғозини олган Пол ҳатто хурсанд бўлди.

Биринчидан, бу ҳолат унинг атрофини ёвуз одамлар ўраб олганлигининг тасдиғи эди.

Иккинчидан, улар билан эски ҳисоб-китоби бор эди. Гениал адвокат сифатида Луизиана судида уларнинг барча режаларини, шубҳасиз, барбод қилишни орзу қиларди. Адвокат ўнларча қоғозни шикоят ва эътирозлар билан тўлдириб ташлади.

Баъзида унга бу иш шунчаки бир найранг, оддий ниқоб бўлиб туюларди. Уй фақатгина бир баҳона, холос, фитначилар унинг ўзига, ҳаётига тузоқ қўйишмоқчи...

У уй атрофларини айланишни кучайтирди, ўзи кириб турадиган хоналарнинг дарчаларига ўқланган тўпшончалар тайёрлаб қўйишни одат қилди: Пол дераза томондан ҳужум қилиб қолишларидан қўрқарди.

Шаҳар ҳокимияти ёрдамга ишониш мумкинмаслигини Пол биларди: ҳамма ишнинг тепасида ҳамон Жеральд Аллисон турарди. Ва Пол ўзини ўзи ҳимоя қилишга, сўнги ўқи қолгунча ҳимояланишга қарор қилди... Лекин бундан аввал судда душманларининг шармандасини чиқариши керак!

Гуллар ва болалар у ишқибоз бўлган сўнги нарсалар эди.

Энди у бутунлай уйдан чиқмай қўйди. Ли Сяода ишлайдиган юк ташувчиларнинг болалари Полнинг топшириғи билан Француз бозоридан гул келтириб туришарди. Пол бир қўлида тўпшонча, бир қўлида чор атрофга хушбўй ҳидларни таратаётган магнолиянинг оппоқ гулини кўтарганча пешайвонда соатлаб ўтирарди.

Бир куни нонушта маҳалида Пол ширгуручни ҳидлаб туриб Эллендан сўради:

– Эллен, буни ким пиширди?

– Каша тагига олибдими, Пол? – ташвишланиб сўради Тельсид хоним.

– Йўқ, тагига олмаган. Кашани ким пиширди, Эллен?

– Одатдагидай энага Флора, Пол..

– Энага Флора? Энага Флоранг аҳмоқ; У ақдан озган. Овқат қилаётганда қозонга бирор нарсани ташлаб юборишса ҳам билмайди!

– Пол, сени ишонтириб айтаманки...

– Бу кашага заҳар солинган! – чийиллади Пол. – Мен ўлишни хоҳламайман, аввал судда ютиб чиқишим керак. Эллен, менга овқатни фақат ўзинг тайёрлагин, хўми?

– Мен-чи, Пол? – маъюсланиб сўради Тельсид хоним.

– Ёки сиз, ойи... Лекин Элленга бу осонроқ. Умуман олганда эса энди мен ширгуруч емайман. Нонуштага тухум қовуриб берақол. Барча китобларда ёзилганидек бунга заҳар қўйиш қийинроқ... Менга чой қуй. Эллен, ҳеч нарса емайман. Чой қуяқол менга!

Пол нонушта қилмай, хонасига кириб кетди. Шу кундан эътиборан алоҳида овқатлар талаб қиладиган бўлди. Айниқса, хизматкорларнинг қўллари билан унинг овқатига зинҳор тегмаслигини талаб қиларди.

* * *

1884 йилнинг 10 июлида Полни чақирув қоғози билан судья Стронг ўз ҳузурига таклиф этди. Судьянинг қўлида Роял-стриг, 89-даги уйнинг сотилишидан тушадиган мероснинг бўлиниши ҳақидаги кўзгалган иш бор эди.

Саксондан ошиб қолган Стронг Алонзо Морфи ва улар хонадонининг эски қадрлони эди.

Чақирув қоғозини олган Пол руҳланиб кетди, судья Стронгнинг номи уни тетиклантирди.

У зафар соатлари яқинлашиб келаётганини, ганимлар ер билан яксон бўлишларини, нафратта учрашларини биларди. У судга бориш учун узоқ кийинди.

Кун ниҳоятда иссиқ эди, қуёш уйларнинг томларини товадай қиздирарди.

— Оқ костюмингни кий, Пол! — маслаҳат берди Тельсид хоним, ўғлининг галстугини капалакча қилиб боғларкан.

— Ким судга оқ кийимда бораркан? — тўнғиллади Пол, крахмалланган ёқасини тузатаркан. — Мен бирпасда бориб келаман, мана қўрарсиз.

У Лондонда тиктирган, қачонлардир яп-янги ва ғоят бежирим, эндиликда эса охори кета бошлаган қора костюмини кийди.

У қаддини ғоз тугиб, Канал-стриг бўйлаб юриб борарди. Унинг назарида ингичка почали шим кийган Янги Орлеан олифталари унинг костюми, йўл-йўл қайтармасиз шими, лакланган тугмали туфлисига ҳамон ҳайратланиб қарашаётгандай туюларди.

У кўчадан мағрур юриб борар, кулгили ва одамнинг раҳми келадиган киёфада эканлигини, замонлар ўзгариб кетганини сира тушунмасди.

У кекса судья Стронгнинг кўзларида зуҳур этиб турган ачиниш туйғуларини ҳам сезмади. Ўз назарида ҳамон тушунарсиз, қувғиндаги, лекин ҳеч қачон енгилмаган Пол Морфи бўлиб туюларди.

У судга момақалдиروقдай ҳаммаёқни гумбурлатиб юборадиган нутқ сўзлашга тайёрланиб келарди.

У нутқни ёд олганди. Бу нутқ худди супургидай душманларнинг ҳийланайрангларидан тозалаши, дунёда тинчлик ўрнатиши, барча ёвузларнинг бадбўй уяларига тиқиб қўйиши даркор эди.

У судга кетаётганди, судда ҳеч ким унинг оғзини беркита олмайди! Лекин ҳаммаси тамомила бошқача, кутилмаган ва тушунарсиз тарзда рўй берди. Судья Стронг ўгиришга таклиф этди, хонада уларнинг иккаласи эди, холос. Чамаси, суд йиғилиши қолдирилганди.

Судья Стронг Полга кулранг раҳмдил кўзлари билан боқиб турарди.

— Мен сиз билан суд мажлисидан олдин гаплашиб олмоқчи эдим, жаноб Морфи, — деди у мулозимлик билан. — Сизнингча, бу ишни судгача олиб бормаслик яхши эмасмикин?

— Нега энди, муҳтарам жаноб? — деб сўради димоғдорлик билан Пол. — Ҳеч нарсадан қўрқадиган жойим йўқ, адолат тантана қозонмоғи даркор!

У ҳар қандай йўллар билан бўлса-да, ажойиб нутқини сўзлаш имкониятини қўлдан чиқармаслиги керак. Ҳеч қандай келишув, муросага келиш мумкин эмас.

Судья Стронг қоғозини салгина уйди.

— Сиз адолат тўғрисида гапирдингиз, жаноб Морфи. Сиз инкор этаётган бошқа меросхўрларнинг ҳуқуқларини ҳам ўйлаб кўринг. Марҳум отангиз Роял-стригтаги уйни бешта меросхўрга васият қилган. Жаноб Сибрандт ва жаноб Эдуард Морфининг ҳам улуши бор.

— Буларнинг ҳаммаси душманларнинг найранги, қозибоз ва лўғтибозларнинг хомхаёллари, муҳтарам жаноби олийлари. Мен Луизиана штати қонунлари руҳида ҳақлигимни исботлайман...

— Гап фақат қонуннинг руҳида эмас, балки унинг расмий томони талқинида. Қонунда айтилишича, сиз бошқа меросхўрларни инкор этишингиз

мумкин, бу сизнинг ишингиз, лекин бундан улар ўз ҳуқуқларини йўқотиб қўймадилар. Юрист сифатида сиз буни яхши англамоғингиз керак!

Кутилмаганда Полдаги бутун қатъият картон уйдаи кулаб тушди.

– Сиз айтмоқчисизки, жаноблари... – минғирлади у бошини ҳам қилиб.

– Мен айтмоқчиманки, – унинг гапини бўлди судья Стронг, – даъвогарлар шикоятлари юридик жиҳатдан тамомила тўғри. Улар ишда ютиб чиқишлари тайин. Худди шунинг учун ҳам ишни судгача олиб бормасликни маслаҳат бераётман.

– Қанақасига? Улар... улар ютиб чиқишадими?

– Шубҳасиз, жаноб Морфи. Сизлар уйни сотиб беш қисмга баробар тақсимлашингиз лозим. Тўғри, ҳозир уни ўз вақтида қанча маблағга олинган бўлса ўша пулга сота олмайсизлар. Кўчмас мулкларнинг баҳоси анча тушиб кетди, бунинг устига уй ҳам эскириб қолди...

– Гап пулда эмас, жаноблари, – деди бадқовоқлик билан Пол, – гап адолатда. Мен судда ўз нутқимни айтишим ва душманларни енгиб чиқишим керак...

– Бу сизнинг ишингиз! – қуруққина гапирди Стронг. – Марҳум отангизнинг дўсти сифатида суд жараёнининг муқаррар натижасини олдиндан айтиб қўймоқчи эдим. Яхши боринг, жаноб Морфи!

Пол кўчага чиқди ва фақат эндигина ҳавонинг ҳарорати ниҳоятда баландлигини сизди. Бутун борлиқ қизиб кетган, тошлар ҳам худди эриб кетаётгандай туюларди.

Пол аранг нафас олиб юриб борарди. Душманлар уни енгишди, ётқизиб олиб, қўл-оёқларини боғлашди. Унинг нутқ сўзлашига қўйишмади. Ҳаммаси равшан, ҳаммаси олдиндан ҳал этилган... Сибрандт судья Стронгни, отасининг эски дўстини сотиб олишнинг улдасидан чиқибди! Энди адолатни қайдан қидириш керак?..

У шошарди, қарийб югуриб борарди. Юраги ачишаётган эди, эски уйнинг тинчгина хоналарига етиб олмоқчи эди.

Уйни ўзи ёқиб қўяқолса бўлмасмикин? Нима бўлса бўлсин-у, фақат уни сотмаслик, Сибрандт ва Эдуард билан бўлиб олмаслик зарур.

Ҳамма нарса бўлса бўлаверсин, фақат бу эмас!

У кутилмаганда тўхтаб қолди. Нега энди аввалроқ хаёлига келмади? Судья Стронгнинг орқасида Жеральд Аллисон турибди-ку. Стронгнинг заиф овози орқали Аллисон гапиряпти...

Уни умидсизлик ўз домига олди. Йўқ, у Аллисонни енга олмайди, бу шаҳарда Аллисон ҳалдан ташқари кучга эга...

У нола чекиб, ёқасини узиб олди.

Унинг силласи қуриди, уйига аранг етиб борди.

Иссиқ ҳолдан тойдирди. Жиққа ҳўл бўлиб кетган камзулини ечиб, ваннахонага кирди-да, жўмракни очди. Трубадан келаётган сувнинг шиддираши эшитилиб турарди.

Пол қўли билан сувни ушлаб кўрди. Яна бироз қутиш керак, муздекроқ бўлсин... У секин ечина бошлади. Чакка томирлари лўқилларди, нафас олиши қийинлашди.

Ванна сувга тўлди. Пол муздек сувга қадам қўйди...

Орадан бир соат вақт ўтгач, Эллен ваннахона эшигини тақиллатди. Ҳеч ким жавоб бермади. У янада қаттикроқ тақиллатиб кўрди. Тельсид хоним ҳам ўз хонасидан чиқиб келди. Иккалалари биргаликда яна ўн дақиқача тақиллатишди.

– Ойи, у ўзидан кетиб қолган. Бутун кун жудаям иссиқ! – Эллен эшикни очтириш учун чилангарни қидириб кетди.

У чилангарни қидириб топа олмай Ли Сяо омборхонасида ҳисобчи бўлиб ишлайдиган жаноб Моллони қақариб келди.

Жаноб Молло учинчи маротаба уринишда эскирган эшикни очиб юборди. Ванна ичида ётган Полда ҳаёт аломатлари сезилмасди. Уйга қақарилган врач ўлим мияга қон қуйилиши натижасида содир бўлганлигини қайд этиб, чиқиб кетди.

XXIII

Эртасига, 11 июл куни Полни дафн этишди.

Тобутни Шарль Мориан, акаси Эдуард, Жон Сибрандт, Эдгар Хинкслар кўтариб боришди.

Пол Сен-Луи қабристонидagi оилавий сағанага, судья Алонзо қабри ёнига дафн этилди. Дафн маросимида анчагина одам қатнашди. Жеральд Аллисон ҳам шу ерда эди. У саксон иккига чиққанди, қирқ етти ёшли одамни қандай кўмишаётганини ишшайиб томоша қилиб турарди.

Пол Морфининг ўлими сўнгги чорак асрдаги ҳаётига қараганда кўпроқ шов-шувларга сабабчи бўлди.

Телеграф тинимсиз ишлар, Америка ва Европанинг турли жойларидан таъзияномалар келарди.

Барча газеталар мақола, таъзиянома, шеърлар беришар, унинг расмини босиб чиқаришарди. Шимоллик журналистлар жанубликларни бағритошлиқда айблашар, жанублик қаламкашлар ҳам ўз навбатида шимолликларга заҳарларини сочишарди. Газеталардаги тортишувлар кўпол сўкишишларга айланиб кетди, ҳатто бир-бирини дуэлга чақирганлар ҳам бўлди...

Нью-Йоркдаги Манхеттен клуби 1884 йилнинг август ойида фавқулодда қурултойини чақириб, махсус қарор қабул қилди ва мазкур қарорнинг нухасини Тельсид хонимга жўнатди.

Пол Морфининг катта портрети клубнинг марказий залига умрбодга осиладиган бўлибди. Уч ой мобайнида портрет мотам кўринишида, атрофига қора лента ўралган ҳолда тураркан. Пол Морфининг афсонавий зафарини махсус китоб муҳрлаши керак.

Қавс ичида шуни қайд этамизки, бундай китобни ёзиш топширилган одамлар ўз ваъдаларининг устидан чиқа олмадилар...

Манхеттен клубининг номасига Тельсид хоним қисқача жавоб мактуби йўллади:

«Жаноблар!

Сизлар томонингиздан азиз ўғлимга кўрсатган иззат-икромингиз ва унинг истеъдоди ва фазилатлари тўғрисидаги адолатли баҳоингиз бир дақиқага бўлса ҳам дард-аламларимни юмшатди. Бунинг учун сизлардан жуда миннатдорман. Бу бебақо ва тез ўтиб кетадиган дунёда ўғлимни эсларидан чиқармаган юксак ақл эгалари борлигини ўйлаш мен учун ёқимлидир.

Сизлар ўғлим учун ўлмас шон-шухрат, унинг онаси — мен учун мангу ғам-ташвиш бўлган нарсани хотирамга солдингиз.

Менинг эҳтиромимни қабул этинг, жаноблар.

Тельсид Морфи».

Бу хатдан Тельсид хонимнинг шахматга муносабатини яна бир маротаба аниқ сезиш мумкин.

Тельсид-Луиза Морфи хоним жуда кексайиб қолганди. У бир неча ойгина яшади ва ўша 1884 йилда вафот этди.

Эллен эса акаси ва онасидан кейин бор-йўғи икки йил яшади, холос.

Пол вафот этиши биланоқ меросхўрлар мулкни бўлиб олишни бошлашди. Роял-стритдаги эски уй сотилди.

Полнинг барча қимматли буюмлари кимошди савдосига қўйилиб, биринкетин сотилиб кетди.

XX асрнинг йигирманчи йилларидагина янги орлеанлик саховатпеша В.Р.Ирби Морфи уйини кўҳна Вье-Каррэ маҳалласининг диққатга сазовор жойларидан бири сифатида қайта сотиб олди.

Икки юз йиллик бу уй ҳамон Роял-стрит ва Рю-Сен-Луи кўчалари кесишган жойда қад кўтариб турибди. Лекин унда Пол Морфи музейи ташкил этилмаган.

Барча улуғ шахматчилар ўзларидан кейин фақат ўйнаган партияларинигина

қолдиришмаган, улар китоблар, мақолалар, шарҳлар ёзишган. Новаторликларининг моҳиятини ўзлари шарҳлашган.

Пол Морфи эса авлодларга фақат ўйнаган партияларинигина қолдирган, холос. Шунга айтиш керакки, авлодлар ундан қолган нарсаларнинг қадрига дарҳол етишди. Пол Морфининг ачинарли шахсий ҳаёти узоқ вақтларгача афсоналарга бурканиб қолди. Лекин унинг ажойиб муваффақиятлари тез орада ҳаммага маълум бўлди.

Замонавий шахматчилар учун зарур бўлган «марказнинг роли», «ривожланишдаги вақтинчалик устунлик» сингари қатор тушунчалар айнан Пол Морфи томонидан топилган ва ижодий ривожлантирилган. XIX ва XX асрнинг барча улуғ шахматчилари ундан ўрганишган.

Рус шахмат мактабининг музаффар ижодкорлари Михаил Чигорин ва Александр Алёхин Морфининг меросини пухта ўрганиб, бу меросни замон талаблари асосида ривожлантиришди ва чуқурлаштиришди.

Улкан ижодкорлар бир халқнинг ўзигагина мансуб бўлмайди.

Пол Морфи бутун башариятга тегишли, шу боис башарият уни миннатдорлик ва меҳр билан хотирлайди.

Мен қаҳрамоним ҳаётини тўла ва аниқ яратишга даъвогарлик қилмайман, мен илмий монография эмас, қисса ёздим. Агар қисса саҳифалари орқали китобхонга бир йил ичида бутун дунёни забт этган буғдойранг ва нозиккина йигит қиёфаси намоён бўлса, мақсадимга эришдим деб ҳисоблаш мумкин.

Пол Морфининг ачинарли шахсияти ва аламли қисматига яна бошқа ёзувчилар ҳам мурожаат этадилар — бу қисматнинг фоживий адолатсизлиги эътиборни ўзига тортмаслиги мумкин эмас.

Шубҳасизки, бу ёзувчилар мен тасвирлай олмаган нарсаларни топадилар ва очиб берадилар, мен буни олдиндан олқишлайман.

Шундай бўлиши қонуний. Пол Морфи инсон сифатида ҳам, шиддатли даврининг вакили сифатида ҳам қизиқ ва мураккабдир. Унинг ижодий қиёфаси эса яшамокда ва асрлар оша яшайверади.

Тамом.

*Раҳматулла ИНОҒОМОВ
таржимаси.*

“ЖАҲОН АДАБИЁТИ” ЖУРНАЛИДА 2003 ЙИЛДА ЭЪЛОН ҚИЛИНГАН АСАРЛАР

ИСЛОМ КАРИМОВ. Ўзбекистон халқига янги йил табриги.....№-1

МУСТАҚИЛЛИГИМИЗНИНГ 12 ЙИЛЛИГИГА

М.МИРЗО. Самарқанд маърифати.....№-9

НАСР

ПАУЛО КОЭЛЬО. Алхимик. Роман.....	№-1
САЪДУЛЛА ВАННУС. Филлингиз, аъло ҳазратлари... Пьеса.....	№-1
ШОЙИМ БҲТАЕВ. Ҳисомиддин Ал-ёғий. Ҳикоя.....	№-1
ЯВУЗ БАҲОДИРЎҒЛИ. Хоразм ўт ичида. Роман.....	№-2,3
ВИКТОР ГЮГО. Клод Гё. Қисса.....	№-2
НИКОЛАЙ ЭРДМАН. Ўзимни ўлдираман. Драма.....	№-3
НОДИРА СОДИҚОВА. Икки ҳикоя.....	№-3
ИБРОҲИМ ҒАФУРОВ. Ғафурона тарона. Эссе.....	№-4
С.М.ГОЛИЦИН. Омон қолган одамнинг дафтари.....	№-4,5
ЎРОЗБОЙ АБДУРАҲМОНОВ. Бўсаға. Роман.....	№-4,5
АМИН МААЛУФ. Самарқанд. Роман.....	№-6,7
ПРЕМЧАНД. Фидойи. Роман.....	№-6,7,8
Т.ҚОСИМБЕКОВ. Она қишлоқ. Ҳикоя.....	№-7
А.СТАМОВ. Даҳрийнинг туши. Ҳикоя.....	№-7
Қ.СИДИҚОВА. Насл-насаб инқирузи. Ҳикоя.....	№-7
ТАРЬЕЙ ВЕСОС. Қушлар. Роман.....	№-8,9
ФРАНЦ КАФКА. Жараён. Роман.....	№-9,10,11
АБДУРАҲМОН МУНИФ. Олис йўлнинг сабоқлари. Роман.....	№-10,11,12
И.ҒАФУРОВ. Мансуралар.....	№-10
АКУТАГАВА. Ҳикоялар.....	№-12
КОБЕ АБЭ. Шоирнинг ҳаёти. Ҳикоя.....	№-12
ТАКАСИ ЦУДЗИН. Сарҳадлар интиҳоси. Ҳикоя.....	№-12

ШЕЪРИЯТ МИНТАҚАЛАРИ

Бундан гўзал ватан йўқ. Куба оҳанглари.....	№-1
АННА АҲМАТОВА. Шаҳризода келмоқда боғдан.....	№-2
АЛЕН БОСКЕ. Бахт ҳақида гапирмоқ керак.....	№-4
МАХТУМҚУЛИ. Мард йигитлар баҳоси.....	№-5
ПАРУЙР СЕВАК. Сенинг дардингман, Ватан!.....	№-6
Е.ВИНОКУРОВ. Учаман ёнаётган шафақлар томон.....	№-7
Д.КЕДРИН. Сеп.....	№-7
Корея шеърияти.....	№-7
Р.ҲАМЗАТОВ. Муҳаббат қаримас, навқирон мангу.....	№-7
А.ОРИПОВ. Жаҳон қарвонида мақоминг бутун.....	№-9
МУРМАН ЖГУБУРИА. Ҳавога ёйилар эрkning сурури.....	№-10
ТАЙМУРАЗ ХАЖЕТИ. Эшикни очик қолдир.....	№-10
ВЛАДИМИР МАЯКОВСКИЙ. Шодгимнинг боисин сўранг.....	№-11
ЛЮБОМИР ЛЕВЧЕВ. Сидирмангиз юрак қанотларини.....	№-12

ПУБЛИЦИСТИКА

ТЎЛҚИН АЛИМАРДОНОВ. Глобал тараққётнинг ахлоқий муаммолари...№-4
А.ТУРОБОВ. Ҳар кунги Америка.....№-7
В.А.ТЎРАЕВ. Инсониятга глобаллашув таҳдидлари.....№-11,12

МОЗИЙДАН САДОЛАР

Н.В.ГОГОЛЬ. Ал-Маъмун.....№-2

ЕЛИЗАВЕТА СТИРСКАЯ. Шоир ва раққоса.....	№-3
М.БЕҲБУДИЙ. Туркистон маданий мухторияти лойиҳаси.....	№-8

БОБУР ТАВАЛЛУДИНИНГ 520 ЙИЛЛИГИГА

З.М.БОБУР. Ғазаллар, рубойлар.....	№-2
САЙДИ УМИРОВ. “Бобурнома” — мақоланависликнинг гўзал намунаси...№-2	

МАНГУЛИККА ДАХЛДОР

АЛИШЕР НАВОИЙ

АЛИШЕР НАВОИЙ. Ғазаллар.....	№-2
ҒАФУР ҒУЛОМ. Алишер Навоий қабри устида.....	№-2
ЭРКИН ВОҲИДОВ. Навоий ғазалига мухаммас.....	№-2
АБДУЛЛА ОРИПОВ. Навоий ғазалига мухаммас.....	№-2
АСОМИДДИН УРИНБОЕВ. Навоийга мактублар.....	№-2

ҒАФУР ҒУЛОМ ТАВАЛЛУДИНИНГ 100 ЙИЛЛИГИГА

ҒАФУР ҒУЛОМ. Шеърлар.....	№-5
Менинг ўргина болам.....	№-5
Ҳамидни эслаб.....	№-5
“Жалолиддин” драмаси ҳақида.....	№-5
М.ШАЙХЗОДА. Ғафурга хат.....	№-5
А.ҚАҲҲОР. Севиқли шоиримиз.....	№-5
МИРТЕМИР. Утнафас.....	№-5
САИД АҲМАД. Биллур сиёҳдон.....	№-5
ЎТКИР ҲОШИМОВ. “Меҳрибон кампир ва уятчан ўғри”.....	№-5
У.НОРМАТОВ. “Шум бола”: мафкуравий-сиёсий тазйиқ ва руҳ эркинлиги.№-5	
Р.ИНОҒОМОВ. Асрий биродарлик қиссаси.....	№-5
А.ФАЙЗУЛЛА. Байналминал ижодкор.....	№-5
Ғафур Ғулом адиблар нигоҳида.....	№-5

ХОТИРАЛАР

Ж.ЖАББОРОВ. Ҳайрат олами.....	№-1,2
-------------------------------	-------

АДАБИЙ ТАНҚИД

АЛЕКСАНДР ГЕНИС. Қалб фотографияси.....	№-1
МУҲАББАТ БАҚОЕВА. Машҳур бўлишни истамаган шоира.....	№-1
Ф.ҲАМРОЕВ. Гул лабида бахт шабнами.....	№-3
М.МАҲМУД. Навоийшуносликда ёр муаммоси.....	№-3
Е.ДОБИН. Уч сюжет тарихи.....	№-4
ҒУЛОМ ҚАРИМ. Умрбоқий тароналар.....	№-4
Т.САЙДАЛИЕВ. Аҳли жаҳондин яхшилиғ.....	№-5
ҲЕРМАН ҲЕССЕ. Жаҳон адабиёти кутубхонаси.....	№-6
Р.ИБРОҲИМОВА. Фангастикада анъана ва адабий таъсир масаласи.....	№-8
Г.ОМОНОВА. “Мовий оху” гуруҳи ижоди.....	№-8
А.РАСУЛОВ. Тарих, фалсафа, роман.....	№-9
У.ЖУРАҚУЛОВ. Мавҳум туйғулар шуъласи.....	№-10

ФАЛСАФА, МАДАНИЯТ, САНЪАТ, СИЁСАТШУНОСЛИК

А.КАШТАНОВ. Инсоннинг ўз-ўзи билан кураши.....	№-3
ВЛ.ОГНЕВ. Гуржистон хотиралари.....	№-5
Э.ЮСУПОВ. Фалсафа — баҳс ва мунозаралар майдони.....	№-8
ЭРИХ ФРОММ. Менинг эътиқодим.....	№-10
Э.ЮСУПОВ. Шарқ фалсафаси ва инсонпарварлик.....	№-11
Демократия нима дегани?.....	№-8,9

САГУЗАШТ. ДЕТЕКТИВ. ФАНТАСТИКА

МОРИС ДРЮОН. Шато-Гайар асираси. Роман.....	№-1,2,3
Қадимги хитой насридап. Ҳикоялар.....	№-4
ЯЦЕК РОЙ. Қора от кечалари ўлдирди. Қисса.....	№-5,6
ЛОУРЕНС ГРИН. Кўҳна Африканинг сўнги сирлари.....	№- 7,8,9,10
ЕВГЕНИЙ ЗАГОРЯНСКИЙ. Морфи қиссаси.....	№-11,12

МАЪНАВИЯТ БУЛОҚЛАРИ

М.АБДУЛҲАКИМ. Ҳикмат боғлари.....	№-7
-----------------------------------	-----

НОБЕЛЬ МАЪРУЗАЛАРИ

СЕН-ЖОН ПЕРС. Шоирлар — олиму, Олимлар — шоир.....	№-3
--	-----

КИТОБЛАР ОЛАМИДА

А.РАСУЛОВ. Миллатнинг ўқтам овози.....	№-2
НУРБОЙ АБДУЛ ҲАКИМ. Орифлар султони­нинг издошлари.....	№-3
Қ.РАЖАБОВ. Истиқлол шаҳидлари ҳақида икки китоб.....	№-4
А.АБДУМАЖИДОВ. Диний ва ҳуқуқий маърифат намунаси.....	№-5
З.ХОЛМАНОВА. Буюк хотира.....	№-6
Б.КАРИМОВ. Адабий ҳамкорлик меваси.....	№-7
БЕГАЛИ ҚОСИМОВ. Шаҳрисабз — мўъжизалар шаҳри.....	№-7
Д.АЛИМОВА. Аёл ва жамият муаммолари.....	№-9
А.ФАЙЗУЛЛА. Икки халқ дуо­жўйи.....	№-10
А.РАСУЛОВ. Улуғ салтанатнинг шаклланиши.....	№-11
Ф.СУЛАЙМОНОВА. Зарур қўлланма.....	№-12
А.МАҲКАМ. Сухроб Сипехрий ёхуд сувнинг сингрофи.....	№-12

ЁЗУВЧИ ЁН ДАФТАРИ

АЛЬБЕР КАМЮ. Ён дафтарчалар.....	№-10
----------------------------------	------

КУЙИНЧАК ЖУРНАЛХОН МУЛОҲАЗАЛАРИ

А.АЪЗАМ. Ўрта Осиёнинг мумтоз илмий мероси: истифода муаммолари.....	№-1
М.ҚҶЧҚОРОВА. Олам қалбини кашф этган асар.....	№-10

ЖУРНАЛХОН МИНБАРИ

Н.БОБОХЎЖАЕВА. Фозил Искандарнинг янги қаҳрамони.....	№-1
Ж.АБДУЛЛАХОНОВ. “Мувозанат”ни ўқиб.....	№-1
АДОЛАТ ҲАҚНАЗАРОВА. Таржима қилинса.....	№-7

МАДАНИЙ ҲАЁТ

“Турналар” саҳифаларида.....	№-7
АНСОРИДДИН ИБРОҲИМОВ. Покистонда бобуршунослик.....	№-8